

УКРАЇНСЬКА МОВА І ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ЛІНГВОКУЛЬТУРНИЙ КОНТЕКСТ

Національна академія наук України
Інститут мовознавства ім. О.О.Потебні

**УКРАЇНСЬКА МОВА
І ЄВРОПЕЙСЬКИЙ
ЛІНГВОКУЛЬТУРНИЙ КОНТЕКСТ**

Збірник наукових праць

Київ–2019

УДК 81'37
ББК 81
М 74

Відповідальний редактор: *Б.М. Ажнюк*
Рецензенти: *Н.Г. Озерова, В.Я Жалай*

*Рекомендовано до друку вченою радою Інституту мовознавства
ім. О.О.Потебні НАН України 28.11.2018 р.*

М 74 Українська мова і європейський лінгвокультурний контекст (Збірник наукових праць). – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2019. – 360 с.

ISBN 978-966-489-512-2

Збірник наукових праць присвячено мовознавчому дослідженню українсько-європейських і європейсько-українських зв'язків і спільних етнокультурних контекстів, історія яких налічує не одне століття. Ураховання міжмовних зв'язків і паралелей дає ключ до етимологій ряду архаїчних елементів, правильне розуміння яких проливає світло на так звані темні місця мовних та історичних пам'яток. Дослідження іншомовних запозичень, явища пуризму, низки соціолінгвістичних явищ виявляє ознаки їх типологічної подібності в українській мові та багатьох мовах європейського культурного ареалу.

Книжка призначена для науковців, викладачів, студентів, усіх, хто цікавиться питаннями функціонування мов у сучасному світі.

ISBN 978-966-489-512-2

© Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні
НАН України, 2019

ЗМІСТ

<i>Ажнюк Б.М.</i> Європейські контексти українського слова	4
<i>Склярєнко В.Г.</i> Походження назви Русь і «Слово о полку Ігорєвім»	13
<i>Півторак Г. П.</i> Літописні поляни і ранній етап етногенезу поляків та українців	44
<i>Таранєнко О.О.</i> Три метафоричні ідеї слов'янської єдності та їх різні інтерпретації (Коллар – Пушкін – Шевченко та ін.)	56
<i>Ажнюк Б.М.</i> Право на мову: європейський соціолінгвістичний контекст і Україна	68
<i>Радзівєвська Т.В.</i> Українські дискурсивні практики останнього періоду і проблеми вивчення мовної ситуації	93
<i>Пономарєнко В.П.</i> Іншомовні неологізми в сучасному українському мовленні: соціокультурні виміри.	109
<i>Сєлігей П.О.</i> Лексичний пуризм в історії англійської літературної мови	135
<i>Єрмоленко С. С.</i> Мовою власних імен: сучасна українська епонімія в інтерлінгвістичному і міжкультурному контексті	198
<i>Черниш Т.О.</i> Українсько-польські мовно-культурні взаємини у дзеркалі «Лексикону львівського» (на матеріалі слів із коренями термічної семантики)	233
<i>Шевченко Л.І.</i> Літературне слово як культурна перспектива українців: вибрані топіки з епістолярію Івана Франка	245
<i>Скопєнєнко О.О.</i> Засади кодифікації в українській та білоруській літературних мовах (20-ті – початок 30-х рр. ХХ ст.)	256
<i>Баландіна Н.Ф.</i> Лінгвальні, комунікативні і культурологічні проблеми перекладу	270
<i>Ажнюк Л.В.</i> Мова ворожнечі як об'єкт юридичної лінгвістики	304
<i>Чемєс В.Ф.</i> Етномовна самоідентифікація особи в регіонах молдовсько-румунського пограниччя України	318

ЄВРОПЕЙСЬКІ КОНТЕКСТИ УКРАЇНСЬКОГО СЛОВА

«Кожне слово пахне контекстом і контекстами»

(М. Бахтін)

Хрестоматійне висловлення Михайла Бахтіна «Кожне слово пахне контекстом і контекстами, в яких воно жило своїм соціально напруженим життям»¹ можна застосувати не лише щодо конкретних лексичних одиниць, а й до всієї національної словесності, включно з її багатовіковою історією та соціолінгвістичними обставинами її побутування на кожному з часових зрізів. Така думка об'єднує авторів цього збірника наукових праць, присвячених мовознавчому дослідженню українсько-європейських і європейсько-українських зв'язків і спільних контекстів, історія яких налічує не одне століття. Стислий огляд статей, які представляють різні напрямки мовознавчих досліджень, дає уявлення про евристичний потенціал українсько-європейської лінгвістичної перспективи.

СКЛЯРЕНКО В.Г. Походження назви *Русь* і «Слово о полку Игоревім».

Урахування європейського мовно-історичного контексту є засадничим положенням сучасних етимологічних розвідок, який дає ключ до розв'язання цілої низки історичних загадок. Як показують дослідження В. Г. Скаляренка, саме європейський мовно-історичний контекст закладає надійні підвалини для студій про походження слів *русь* і *варяги*, правильне розуміння яких допомагає

¹ Бахтин М. М. Собрание сочинений в семи томах. – Т 3. Теория романа (1930–1961 гг.). – М.: Языки славянских культур, 2012. – С. 46.

пролити світло на темні місця «Слова о полку Ігоревім». Зокрема, одним з опорних елементів етимологічної концепції назви *Русь*, запропонованої В. Г. Складенком, є положення про те, що в рядках зі «Слова о полку Ігоревім»: «Не буря соколи занесе чрезь поля широкая; галици стады бѣжаты к Дону великому» згадуються руси, які за походженням були галлами (кельтами з колишньої римської провінції Галлії). Дотеперішнє ототожнення «галиць» з галками, якого дотримувалася більшість дослідників, В. Г. Складенко вважає помилковим. Слово *галици* в аналізованій фразі є назвою русів і перекладається як «галли». Адже й азовсько-чорноморські руси, і київські руси, і варяги-руси за походженням були кельтами (галлами з колишньої Галлії), що підтверджують прямі історичні докази. Таким чином аналізовану фразу слід перекладати так: «Не буря соколів занесла через поля широкії, – галли зграями біжать до Дону великого». Ряд інших фактів, виявлених автором концепції, вказують також на зв'язок етноніма *русини* (що були галлами) з назвою *Галичина*, утвореною від назви міста *Галич*, яку цілий ряд дослідників виводить від етноніма *галли* (лат. Galli).

ПІВТОРАК Г. П. Літописні поляни і ранній етап етногенезу поляків та українців.

У період V–VI ст. н. е., після розпаду праслов'янської етномовної спільності, активізуються процеси, пов'язані з глотто- і етногенезом чехів, поляків, українців та інших слов'ян. Низка явищ, які споріднюють мови українського й польського народів, дає підстави припускати, що ступінь спорідненості між ними вищий, ніж зазвичай представляють у рамках навчальних курсів з історії слов'янських мов. В українській і польській мовах є значна кількість спільних для обох мов слів, появу яких не вдається пояснити лише праслов'янською лексичною спадщиною або міжмовними контактам, що мали місце після розпаду праслов'янської мови.

Привертає увагу зокрема етнонім *поляни*, тісно пов'язаний з історією Києва й усієї Русі, внутрішня форма якого нагадує етнонім *поляки*. Припущення що в минулому це була назва єдиного племені, яке з певних причин розділилося, а згодом його частини розвинулися в окремі етноси, має своїх прихильників і противників.

Чи міг існувати зв'язок між формуванням праполяків та праукраїнців? Дослідники в галузі історичної ономастики давно звернули увагу на численні суперечності використання в літописних пам'ятках етнонімів щодо позначення того самого племені, союзу племен, етносу або протоетносу. Як слушно наголошує Г.П. Півторак, наукові висновки щодо референтів таких найменувань мають ґрунтуватися на комплексних дослідженнях з урахуванням етимолого-лінгвістичних, текстологічних, палеографічних та історико-археологічних даних, а також з урахуванням давніх і нововиявлених артефактів матеріальної культури.

ТАРАНЕНКО О.О. Три метафоричні ідеї слов'янської єдності та їх різні інтерпретації (Коллар – Пушкін – Шевченко та ін.).

В історії формування літературних мов як феноменів власне національного, а не просто етнокультурного рівня, особливе місце відіграють мовні ідеології, які у свою чергу базуються на певних семантичних моделях і образах. Як показує О. О. Тараненко, аналізуючи епоху слов'янського відродження першої половини ХІХ ст., в центрі цього семантичного комплексу виступають три основні метафоричні образи, що передають ідеї слов'янської єдності та слов'янської солідарності: 1) образ родини з братами або сестрами, з матір'ю (батьком) і дітьми, 2) образ моря (ріки) з річками (струмками), що впадають до нього, і 3) образ розгалуженого дерева з гілками-народами. Образ російського народу як *старшого брата*, знайомий нашим сучасникам з радянських пропагандистських штампів, який плекався й далі плекається російськими владними ідеологами з часів Російської Імперії (включно з СРСР) до нинішніх часів, значною мірою відформатувався саме в контексті концептуально-метафоричних пошуків ХІХ ст.

АЖНЮК Б.М. Право на мову: європейський соціолінгвістичний контекст і Україна

Як показує дослідження конституційних і законодавчих норм, усі європейські країни поділяють принцип провідної ролі державної мови як фактора національної єдності, визнаючи, що мова – це не лише засіб передавання інформації від особи до особи, а й могутній засіб об'єднання людей у спільному національному

домі. Щодо мов національних меншин дедалі більшого поширення набуває концепція двомовності з достатнім знанням державної мови. Об'єднати населення країни в єдиний народ, можна завдяки єдності комунікативного простору, для цілісності якого особливе значення має спільна мова. Мати цей інструмент, щоб обговорювати рішення, які становлять спільний інтерес, – це необхідність, яка однак не означає, що всіх треба переплавити в єдиний етнос зі спільною мовою як ядром спільної культури.

РАДЗІЄВСЬКА Т.В. Українські дискурсивні практики останнього періоду і проблеми вивчення мовної ситуації.

Загальноєвропейські тенденції позначаються й на розвитку суспільного дискурсу, що спостерігається в останні два десятиліття. З одного боку, мова розвивається в межах традиційних дискурсивних практик, де створюються нестандартні номінації, оновлюються синтаксичні техніки, виникають нові мовні стереотипи, з другого боку, відбувається формування «нових» соціокомунікативних середовищ, у яких раніше українська мова не була представлена. Як показує розвідка Т. В. Радзівєвської, нові мовні реалії, пов'язані, з виникненням нових дискурсивних практик, вказують на певні зрушення у когнітивній діяльності людини й створюють підґрунтя для системних змін якісного характеру. Медійне висловлення презентує ситуацію, яка бачиться «двопланово», а його семантика часто формується завдяки синкретизації смислів об'єктивної (реальної) та ірреальної модальностей: позамовна ситуація, з одного боку, подається як реально існуюча, належна до площини об'єктивної дійсності, а з другого – містить семантику «відходу від дійсності» й виражає невпевненість мовця щодо правдивості висловлюваного або містить завуальоване заперечення його істинності. Явищем, яке виразно характеризує контексти функціонування української мови в інтернет-ресурсах останнього періоду, стало вживання симулякрів – мовних одиниць, спеціально створених для маніпулятивного впливу на цільову аудиторію.

ПОНОМАРЕНКО В.П. Іншомовні неологізми в сучасному українському мовленні: соціокультурні виміри.

Інтенсивність процесів міжмовної взаємодії особливо помітна на прикладі лексичних іншомовних запозичень, які дедалі частіше, на відміну від попередніх етапів розвитку українського лексикону, відбуваються напряму з мови-джерела, без участі мови-посередника. Зіставлення процесів і результатів запозичування в українській мові та в ряді інших європейських мов дають повніше уявлення про феноменологію цього явища. Неабиякий інтерес становить дослідження зв'язку між практикою запозичування мовних елементів і пуризмом, що відігравав у минулому і продовжує відігравати нині значну роль в унормуванні словника, граматики, орфоепії та стилістичних канонів української мови.

СЕЛІГЕЙ П.О. Лексичний пуризм в історії англійської літературної мови.

Досвід германських та інших європейських мов показує, що з активізацією чужомовних впливів закономірно активізується й пуризм – прагнення мовної спільноти утворювати й закріплювати в ужитку власні відповідники на протигагу запозиченням. Скандинавські й особливо французько-нормандські запозичення в англійську мову були настільки численними і соціально значущими, що лунають закиди щодо гібридності її словникового складу й перервану спадковість власне англійської (германської) генетичної лінії, оскільки розвиток мови значною мірою визначали дві національні катастрофи – данське вторгнення та нормандське завоювання. Одним із системотворчих факторів зовнішнього впливу на мову стало те, що послідовно витісняючи питомі відповідники, іншомовні слова, насамперед романізми, призводили до занепаду власне англійських словотвірних типів та їх витіснення іншомовними моделями. У цьому сенсі деякі дослідники називають англійську мовою втрачених словотвірних можливостей.

ЄРМОЛЕНКО С. С. Мовою власних імен: сучасна українська епонімія в інтерлінгвістичному і міжкультурному контексті.

Присутність дискурсивного контексту в семантиці слова ілюструє дослідження продуктивних моделей вторинної номінації на прикладі українських та іншомовних епонімів – лексичних одиниць та фразових найменувань, що утворилися шляхом часткової

або повної апелятивізації власних назв. Виходячи з їхньої денотативної семантики, епоніми можна класифікувати, розподіляючи їх на ідеографічні чи лексико-тематичні групи з більш чи менш узагальненим семантичним маркером (тобто окреслювані більш чи менш загальним концептом), напр., назви артефактів, назви місцевостей або імена осіб, найменування інституцій тощо. Важливо зауважити, що зіставлення подібних значень в імен у межах однієї мови або в імен-когнатів різних мов може виявити випадки паралелізму в їхньому семантичному розвитку, які можна оцінювати як взаємно незалежну конвергентну еволюцію, а не як запозичення.

ЧЕРНИШ Т.О. Українсько-польські мовно-культурні взаємини у дзеркалі «Лексикону львівського» (на матеріалі слів із коренями термічної семантики).

Значний інтерес у ракурсах, уже відзначених вище, становить студіювання українсько-польських мовно-культурних взаємин на матеріалі «Лексикону львівського», який віддзеркалює лексичні й семантичні особливості саме міського ідіому української мови, причому такого, який виник і розвивався в умовах активних мовно-культурних контактів та міжмовної інтерференції і значною мірою носив характер міського просторіччя.

ШЕВЧЕНКО Л. І. Літературне слово як культурна перспектива українців: вибрані топіки з епістолярію Івана Франка.

Іван Франко був відданим апологетом європейської перспективи щодо розвитку українства і водночас її активним будівничим. Він не тільки сам активно публікувався в європейських виданнях, а й заохочував до цього своїх однодумців, щоб донести до інших європейських народів українське слово, його вербалізовані інтелектуальні й естетичні коди. Досліджуючи вибрані топіки з епістолярію І. Франка, Л. І. Шевченко наголошує, що він творив літературну мову як аргумент права на національне самовизначення й водночас ефективний інструмент вербалізованої свідомості, який дозволяв творчо конкурувати з народами єдиної європейської цивілізації.

СКОПНЕНКО О.О. Засади кодифікації в українській та білоруській літературних мовах (20-ті – початок 30-х рр. ХХ ст.).

Мовна норма має прямий стосунок до конструювання національної ідентичності. Цей процес ніколи не припиняється, але в деякі історичні періоди набуває особливої актуальності й гостроти. У цьому контексті значний інтерес становить зіставлення процесів кодифікації в українській та білоруській літературних мовах у 20-ті – початок 30-х рр. ХХ ст. І український і білоруський стандарти, незважаючи на чималі відмінності в процесі їхнього становлення, мали в багатьох випадках два початкові пункти дивергенції – умовно їх можна назвати російським і польським, – і попри це завжди шукали опори в передусім слов'янських традиціях, що стало особливо помітним під час мовознавчих дискусій 1920-х рр. Як відзначає О. І. Скопненко, в процесі кодифікації нової білоруської літературної мови можна побачити досить виразний український слід. Ідеться про праці українських і білоруських кодифікаторів, що демонструють типологічну схожість між собою або й перебувають у взаємодії як прототип і довершений твір. Зокрема це стосується посібника «Уваги до сучасної української літературної мови» О. Курило та «Деякі уваги до білоруської літературної мови» Я. Льосика (1924–1925 р.).

Українські й білоруські мовознавці 20-х рр. ХХ ст. висунули низку типологічно близьких кодифікаційних принципів: орієнтація на власні виражальні засоби, відштовхування від російської та польської мов, залучення для аргументації прикладів з інших слов'янських літературних мов (найчастіше чеської та сербської), активне використання діалектних даних, заохочення до творення неологізмів. Особливістю української мовної ситуації була ширша орієнтація на мову художньої літератури та відчутніший вплив розмовної практики тогочасної української інтелігенції.

БАЛАНДІНА Н.Ф. Лінгвальні, комунікативні і культурологічні проблеми перекладу.

Ще один аспект міжмовної взаємодії етнокультурних, лінгвопрагматичних і соціолінгвістичних контекстів виявляє дослідження чеських усталених зворотів і кліше в українському перекладі. При цьому зберігають релевантність лексико-семантичні та структурно-граматичні ознаки мови джерела, стилістична й

культурологічна традиції кожної з мов, що контактують при перекладі, особливості чеських та українських поведінкових моделей, лінгвокогнітивна та дискурсивна специфіка відповідних мовних одиниць.

АЖНЮК Л.В. Мова ворожнечі як об'єкт юридичної лінгвістики.

Юридична лінгвістика та лінгвістична експертологія – порівняно нові мовознавчі дисципліни, що виникли як відповідь на новітні соціальні виклики і поступово випрацьовують власний термінологічний апарат, методологію і концептуальний фундамент. У європейському лінгвокультурному просторі поняття «мова ворожнечі» (англ. *hate speech*) розглядається в прагмалінгвістичному і юридичному вимірах як спосіб актуалізації тих чи інших небажаних соціальних контекстів, відмінних для національних дискурсів. У директивних документах Комітету міністрів Ради Європи «мова ворожнечі» визначається як будь-які форми самовираження, які включають розповсюдження, провокування, стимулювання або виправдання расової ненависті, ксенофобії, антисемітизму або інших видів ненависті на основі нетерпимості, зокрема вислови, які мають форму агресивного націоналізму або етноцентризму, дискримінації або ворожості щодо меншин. Лінгвоюридична кваліфікація екстремальних виявів «мови ворожнечі» ускладнюється глибинним юридичним конфліктом між правом на свободу слова, яке в міжнародному праві й у Конституції України закріплене як одна з найважливіших громадянських свобод, та правом на недискримінацію за національними, расовими, релігійними та іншими ознаками.

Експертна параметризація мовного злочину, який полягає в цілеспрямованому маніпулюванні свідомістю й кваліфікується як «розпалювання ворожнечі», а також принципи лінгвістичного діагностування його складу можуть бути використані й для вирішення цілої низки лінгвістичних, юридичних і суто прикладних завдань, зокрема для моніторингу медійних інформаційних потоків. Наслідки злочинного інформаційного впливу є прогнозованими й за законом великих чисел масштабуються шляхом масштабування

аудиторії. Прискорення інформаційних потоків і зростання обсягу спожитої інформації підвищують ефективність маніпулятивного впливу. Лінгвістична параметризація мовних деліктів та використання сучасних методик контент-аналізу роблять принципово можливим вироблення доступної технології моніторингу інформаційних потоків для виявлення ознак прихованого в контенті мовного екстремізму.

ЧЕМЕС В.Ф. Етномовна самоідентифікація особи в регіонах молдовсько-румунського пограниччя України.

Збереження й розвиток мов, традиційних для певного ареалу етнічних спільнот, – провідна ідея Європейської хартії регіональних або міноритарних мов і ряду інших міжнародних документів. На теренах України, насамперед у Закарпатській та Чернівецькій областях і на півдні Одеської області, проживають представники генетично й етнографічно споріднених спільнот, які ідентифікують себе як румуни та молдовани. У різні періоди своєї історії вони були частинами різних країн, а їхні мови мали різний функціональний статус. Хоча у відповідних державах – Румунії і Молдові – кожна з цих мов має конституційний статус державної мови, на думку багатьох фахівців молдавська мова є лише ареальним різновидом (варіантом) румунської мови. З урахуванням зазначеного і з цілої низки інших причин дослідження етномовної самоідентифікації осіб у регіонах молдовсько-румунського пограниччя України, зокрема, шляхом соціолінгвістичного анкетування із застосуванням прийому «мовна автобіографія особи», становить неабиякий науково-теоретичний і науково-практичний інтерес. Матеріали дослідження дають змогу встановити ступінь збереження етнічної самосвідомості та динамічні зміни дискурсивних контекстів, які виявляються в отождоженні носія мови з тою чи іншою спільнотою за нових соціально-політичних умов. У цих контекстах ховається конфліктогенний потенціал етномовного самовизначення й виявляється складна симбіотична взаємодія між мовною ідентичністю та демографічними й соціальними чинниками.

ПОХОДЖЕННЯ НАЗВИ РУСЬ I «СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВИМ»

Питання походження назви *Русь*, без сумніву, належить до найважливіших, оскільки воно тісно пов'язане з питанням походження держави Київська Русь. Як образно сказав А. Брюкнер, «хто назву Русі правильно виклав, той здобув ключі до розв'язання початкової її історії»² (Тут і далі переклад мій – В. С.). Разом з тим проблема походження назви *Русь* належить до найскладніших, про що свідчить велика кількість гіпотез, багатовікова (майже дев'ятсотлітня) дискусія з цього питання.

I

Найдавніша теорія походження назви *Русь* викладена в «Повісті временних літ» (під 862 р.): «И идоша за море къ варягомъ, к руси. Сице бо ся зваху тьи варязи русь, яко се друзии зовутся свеие, друзии же урмане, ангыляне, друзии гъте, тако и си. Реша русь [у деяких інших списках, на наш погляд, правильно – руси. – В.С.] чюдь, словѣни, и кривичи и вси: «Земля наша велика и обилна, а наряда в ней нетъ. Да поидѣте княжить и володѣти нами». И избрашася 3 братья с роды своими, пояша по собѣ всю русь, и придоша; старѣйший, Рюрикъ, сѣде Новѣгородѣ, а другий, Синеусъ, на Бѣлѣ-озерѣ, а третій Изборьствѣ, Труворь. И от тѣхъ варягъ прозвася Руская земля...»³. У літописах наявні й інші погляди на походження назви *Русь*. У літописі за Воскресенським списком ця назва виводиться з гідроніма *Руса*: «и нарекошася Русь рѣкы ради

² *Brückner A.* О названиях местностей. – Kraków, 1935. – С. 41.

³ *Повесть временных лет.* – М.; Ленинград, 1950. – Ч. 1. – С. 18 (сер. «Лит. памятники»).

Руссы, иже впадоша во езеро Илмень»⁴. В Густинському літописі (XVII ст.) – від антропоніма *Рюрикъ* (*Рурикъ*): «отъ вожа, си есть князя своего – Рурика сіе имя пріяты Русь <... > якоже Ляхи от Леха, Чехи отъ Чеха и проч. Сице и наша Русь отъ Рурика князя своего, иже из Рускія землѣ къ нимъ пришедь»⁵. У цьому ж літописі наводяться інші точки зору, зокрема: «отъ рѣки глаголемыя Рось»⁶, «отъ русыхъ власовъ, понеже въ сей странѣ изъ сицевыми власы мнози обрѣтаются»⁷.

Дуже давньою є норманська теорія, яку поділяє багато дослідників (Г.-З. Байєр, Г.-Ф. Міллер, Й. Тунман, А.-Л. Шлецер, М. М. Карамзін, А. А. Кунік, М. П. Погодін, В. Томсен, Ф. Браун, А. Брюкнер, Р. Екблом, О. О. Шахматов, В. А. Брім, А. Стендер-Петерсен, М. Фасмер, К.-О. Фальк, Г. П. Ковальов та ін.). Згідно з цією теорією, назва Русь походить від фін. *Ruotsi* «Швеція», пор. ест. *Rootsi*, водське *Rõtsi*, лівське *Rùqt'š* «т.с.». Наявність цього слова в усіх прибалтійсько-фінських мовах свідчить про його появу в період прибалтійсько-фінської (західнофінської) мовної спільності (прибалт.-фін. **rõtsi*⁸), яка розпалася в VI – VIII ст.⁹ (іноді *Русь* виводять безпосередньо із прибалт.-фін. **rõtsi*).

Походження фін. *Ruotsi* «Швеція» (західнофін. **Rõtsi*) не зовсім ясне¹⁰. Часто його пов'язують з шв. *Roslagen* – назвою східного

⁴ *Летопись по Воскресенскому списку // Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению Археологической комиссией. – СПб., 1856. – Т. 7. – С. 262.* Така точка зору на походження назви Русь відбита і в одному із списків хронографа редакції 1512 р.: «и нарекошася своим именем Русь реки ради Русы» (Описание списков хронографа редакции 1512 г., хранящихся в ГБЛ / Сост. А. Н. Пушкирев. – М., 1983. – С. 14).

⁵ *Густинская летопись // Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению Археологической комиссией: Ипатьевская летопись.. – СПб., 1843. – Т. 2. – С. 236.*

⁶ Там само.

⁷ Там само.

⁸ *Ekblo m R. Roslagen-Rußland // Ztschr. slav. Philol. – Heidelberg, 1957. – Bd. 26. Н. 1. – С. 47, 57; Falk K.-O. Kilka uwag o nazwie Ruś // Lingua Posnaniensis. – Poznań, 1968. – 12–13. – С. 10.*

⁹ *Хайду П. Уральские языки и народы. – М., 1985. – С. 80.*

¹⁰ Про походження фін. *Ruotsi* «Швеція» див.: *Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4-х т. – М., 1971. – Т. 3. – С. 522–523; Брим В. Про-*

узбережжя Швеції (Й. Тунман, А.-Л. Шлецер, А. Брюкнер та ін.), проте, як зазначає О. М. Трубачов, назва Roslagen (власне, «весловий, мореплавний закон») відбиває вже розвинуті феодальні повинності в Швеції і тому не може бути джерелом фін. Ruotsi¹¹. Ряд дослідників виводить фін. Ruotsi з давньошведських лексем: з дшв. Rōdhsin «жителі східного узбережжя Швеції – провінції Рослаген», букв. «веслярі, мореплавці» (А. А. Кунік); з дшв. *gōps-menn або *gōps-karlar зі значенням «веслярі, мореплавці», утвореного від дшв. gōfer «веслування, судноплавство, плавання» (В. Томсен); з дшв. *gōf(r)s-byggjar «веслярі, жителі узбережжя і островів» (власне, жителі Середньої Швеції), утвореного від дшв. gōfer «простір веслового судноплавства» (Р. Екблом); з дшв. drōt «натовп, дружина» (В. А. Брім); з дшв. *rōðR (шв. rodd) «військовий морський похід», перв. «веслування» (К.-О. Фальк). Проте, оскільки західнофін. *Rōtsi могло з'явитися лише до VIII ст. (у VI – VIII ст. західнофінська мовна спільність розпалася), а існування давньошведської мови, як і інших давньоскандинавських мов, припадає на період з IX до XVI ст.¹², то давньошведські лексеми (ні наведені, ні будь-які інші) не можуть бути джерелом західнофін. *Rōtsi. А. А. Кунік з часом змінив свій погляд на походження фін. Ruotsi і виводить його вже з дісл. Hreiðgotar «славні готи», пов'язаного з гот. hrōþ- «слава». Як зазначає один із сучасних прибічників норманської теорії походження Русі Г. П. Ковальов, «поки що не знайдена переконлива етимологія слова ruotsi у фінно-угорських мовах»¹³.

Прихильники норманської теорії походження Русі чомусь не беруть до уваги, що східні слов'яни ніколи не називали шведів русами¹⁴. До того ж у «Повісті временних літ» прямо сказано, що

исхождение термина «Русь» // Россия и Запад. – Пб., 1923. – Т. 1. – С. 5 – 10; Falk K.-O. Op. cit. – S. 10–11.

¹¹ Трубачев О. Н. Русь, Россия // Русская речь. – М., 1987. – № 3. – С. 132.

¹² Стеблин-Каменский М. И. История скандинавских языков. – М.; Ленинград, 1953. – С. 5 – 6.

¹³ Ковалев Г. Ф. История русских этнических названий. – Воронеж, 1982. – С. 53.

¹⁴ Ловмянский Г. Руссы и руги // Вопр. истории. – М., 1971. – № 9. – С. 43. Сноска 4.

русь – це не шведи («Сиче бо ся зваху тьи варязи русь, яко се друзии зовутся свие...»), див. вище).

Проти норманської теорії у XVIII ст. дуже різко виступив М. В. Ломоносов. Він писав, що «російський народ має своє походження та ім'я від роксолан давніх»¹⁵, що «варяги і Рурик з родом своїм, які прийшли в Новгород, були коліна слов'янського, розмовляли мовою слов'янською, походили від давніх роксолан або росів і були аж ніяк не із Скандинавії, але жили на східно-південних берегах Варязького моря, між річками Віслою та Двиною»¹⁶. Ототожнював роксоланів з Руссю також Д. І. Іловайський: «На нашу думку, не може бути ніякого сумніву в тому, що *Рось* або *Русь* і *роксолани* це одна і та ж назва, один і той самий народ»¹⁷. Таке ототожнення наявне в літописах (Густинському, XVII ст.): «Роксоляны, акибы Русь и Аляны»¹⁸.

Гіпотеза М. В. Ломоносова про те, що варяги-руси прийшли в Новгород від слов'янських племен, які жили на південних берегах Балтійського моря, не була новою. Ще в XIII ст. абат Гуннлауг вважав, що предками київських русів були прибалтійські слов'яни¹⁹. На думку З. Герберштейна (XVI ст.), варяги-русь походять із землі племені вагрів²⁰. Теорія слов'янського походження Русі знайшла підтримку і подальший розвиток у працях цілого ряду дослідників (Ю. І. Венеліна, С. О. Гедеонова, І. Є. Забеліна, В. Б. Вілінбахова, А. Г. Кузьміна, Г. Ловмянського, Н. С. Трухачова).

Ряд дослідників (С. Шелухін, Б. О. Унбегаун, Г. К. Василенко та ін.) обстоюють кельтське походження *Русі* і виводить назву *Русь* від назви кельтського племені *rutheni*. «Загалом, – зазначає

¹⁵ Ломоносов М. В. [Замечания на диссертацию Г.-Ф. Миллера «Происхождение имени и народа российского»] // Ломоносов М. В. Полное собрание сочинений. – М.; Ленинград, 1952. – Т. 6. – С. 29.

¹⁶ Там само. – С. 33.

¹⁷ Іловайський Д. Разыскания о начале Руси. – 2-е изд. – М., 1882. – С. 74.

¹⁸ Густинская летопись. – С. 236.

¹⁹ Див.: Вяземский П. Ходили ли скандинавские пилигримы на поклонение к святым местам через Россию // Филол. зап. – Воронеж, 1877. – Вып. 1–2. – С. 37.

²⁰ Див.: Бестужев-Рюмин К. Русская история. – СПб., 1872. – Т. 1. – С. 89. Примеч. 1.

О. С. Стрижак, – Ruth- (ruθ-) є ближчим до *рус-* (*Ruthi > *Русь*, як *суми* > *Сумь...*), ніж «германсько-фінське» Ruotsi (> **“Русь”?*)»²¹. Деякі вчені (В. М. Татищев, І. М. Болтін) вважають, що руси, які дали східним слов'янам династію Рюриковичів, були фінами. А. С. Будилович указує на готське походження назви *Русь* (безпосередньо від гот. *hrōþ- «слава»). Г. Еверс прийшов до висновку, що слов'яни перейняли ім'я *русь* від хазар. М. І. Костомаров у 1860 р. виступив із теорією литовського походження *Русі*, але згодом визнав свою помилку.

О. М. Трубачов пов'язує *Русь* з дінд. rukšá- «світлий, блискучий», з кримськими топонімами *Рукуста* (назва села в південно-західному Криму), Rosso Tar (Rossatar) (на західному березі Криму в старих італійських картах) зі значенням, очевидно, «білий, світлий берег»²². На його думку, назва *Русь* первісно означала «Біла, Світла сторона»²³.

С. Роспанд вважає, що назва *Русь* слов'янського походження, і наводить дві праслов'янські основи, з яких вона могла виникнути: псл. *rud-/*rus- (з *rud-s-) «рудий, білявий» і псл. *ru-/*ry- «тексти», пор. рос., укр. *русло*; від однієї з цих основ походить гідронім *Русь*, а від нього – етнонім *русь*. З гідроніма *Русь* виводить назву *русь* також Я. Отрембський, але, на відміну від С. Роспанда, розглядає гідронім як балто-слов'янське (а не слов'янське) утворення.

Назву *Русь* виводять також від гідроніма *Русь*, притоки Дніпра (С. О. Геденов, М. М. Тихомиров, В. В. Мавродін та ін.); ця точка зору представлена в Густинському літописі (див. вище). Існує і цілий ряд інших етимологій назви *Русь*: від гр. Ρῶς «Русь», яке виникло на візантійському ґрунті з прикметника ῥοῦβιος «червоний, рудий» або з іменника ῥῶσις «здоров'я, сила» (В. З. Завитневич, О. В. Соловійов); від гр. ῥῶσις

²¹ Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. – К., 1985. – С. 121.

²² Трубачев О. Н. Лингвистическая периферия древнейшего славянства. Индоарийцы в Северном Причерноморье // Вопр. языкознания. – М., 1977. – Вып. 6. – С. 27.

²³ Трубачев О. Н. Русь, Россия. – С. 133; Трубачев О. Н. К истокам Руси (наблюдения лингвиста). – М., 1993. – С. 37.

«течія» (П. Максимов); від прикметника *русьий* (Р. С. Стоцький, Я. Б. Рудницький), ця точка зору представлена в Густинському літописі (див. вище) та ін.

Проблемі походження назви *Русь* ми також присвятили кілька своїх праць, зокрема монографію «Русь і варяги» (2006 р.), розширений варіант якої опубліковано в підсумковій книзі «Дослідження з етимології та історичної лексикології української мови» (2018 р.). У цих працях викладено нову концепцію походження назви *Русь*. Цю концепцію можна назвати варязькою, але аж ніяк не скандинавською. На наш погляд, новгородці, не змігши уладнати суперечки між місцевими претендентами на владу, не зумівши налагодити власне управління, звернулися за допомогою до варягів-слов'ян (прибалтійських слов'ян), зокрема до варягів-ругів (слов'ян острова Рюген), які називалися ще рутенами або русами. Назва *рутени* (*руси*) на ознаєння ругів походить від *rutheni* – назви одного з кельтських племен²⁴. Справа в тому, що після завоювання Галлії Юлієм Цезарем кельти-рутени (тобто галли з кельтського племені *rutheni*) залишили Галлію і пішли до Дунаю в Норік, а згодом – на землі інших народів (ідеться, звичайно, про військову дружину кельтів-рутенів). Спираючись на цілий ряд фактів, ми висловили припущення, що кельти-рутени під час свого походу на північ (через землі західних слов'ян) дійшли до Балтійського моря та острова Рюген. Відомий польський учений Лешек Мошинський, дослідник дохристиянської релігії слов'ян, теж схильний вважати, що кельтські впливи сягали острова Рюген²⁵. Вплив кельтів на північно-західних слов'ян виразно простежується в культових будівлях на південному березі Балтики, у тому числі в конструкціях ряду язичницьких храмів балтійських слов'ян VI–VII ст.²⁶ На кельтські культові будівлі схоже також зна-

²⁴ Кузьмин А. Г. Об этнической природе варягов (К постановке проблемы) // Вопр. истории. – М., 1974. – № 11. – С. 66.

²⁵ Moszyński L. Die vorchristliche Religion der Slaven im Lichte der slavischen Sprachwissenschaft. – Köln; Weimar; Wien, 1992. – S. 50.

²⁶ Herrmann J. Zu den kulturgeschichtlichen Wurzeln und zur historischen Rolle nordwestslawischer Tempel des frühen Mittelalters // Slovenská archeológia. – Bratislava, 1978. – Roč. 26. Č. 1. – S. 19-27; Кузьмин А. Г. Истоки культовых осо-

мените святилище в Арконі на острові Рюген, відоме з опису данського хроніста Саксона Грамматика²⁷. Прийшовши на острів Рюген, кельти-рутени, будучи прекрасними воїнами, відзначаючись винятковою хоробрістю, стали професійним військом острова. І хоча з часом вони злилися зі слов'янським населенням, перейнявши їхню мову, професійних воїнів острова Рюген продовжували називати рутенами (русами, руссю). Згодом ця назва була перенесена на все населення острова, а іноді – на всіх прибалтійських слов'ян.

Існують прямі свідчення того, що варяги-руси – кельти за походженням. Про це писали грецькі укладачі хронік Іоанн Фракісійський (він же Іоанн Скіліца, XI ст) та Георгій Кедрін (XII ст.): *Varangi Celtica natio* – у венеціанському перекладі (1570 р.) латинською мовою твору Скіліци, *Βάραγγοι (γένος δὲ Κελτικόν)* – у Кедріна²⁸. Писали й інші автори аж до XVII ст. Слід підкреслити, що греки були найкращими в світі знавцями географії та народів, особливо добре вони знали кельтів і русів, а тому їхнім свідченням про походження русів цілком можна довіряти.

Постає питання, коли військова дружина кельтів-рутенів прийшла на острів Рюген? Деяке світло на хронологію проливає, на наш погляд, такий мовний факт. Відбиття в верхньонімецькій мові кореня *Rut-* назви *Rut(h)eni* як *Ruz-* (напр., *Ruzzi*, *Ruzaramarcha*)²⁹, будучи зумовленим другим верхньонімецьким пересуненням приголосних, могло статися лише до 600 р.³⁰ До цього часу назва *Rut(h)eni* у верхньонімецькій мові не могла, зрозуміло, належати київським русам і навряд чи вона могла належати рутенам-галлам.

бенностей западнославянских языческих храмов // Вопр. истории. – М., 1980. – № 4. – С. 165–166; *Седов В. В.* Славяне и кельты (по данным археологии) // История, культура. этнография и фольклор славянских народов: IX Междунар. съезд славистов. Докл. сов. делегации. – М., 1983. – С. 100.

²⁷ *Herrmann J.* Op. cit. – S. 26–27; *Седов В. В.* Знач. праця. – С. 100.

²⁸ Див.: *Васильевский В. Г.* Труды. – СПб., 1908. – Т. 1. – С. 322–323.

²⁹ На території сучасної Австрії існував край Ругіланд, який ще називався *Ruzaramarcha* «Руська марка».

³⁰ *Прицак О.* Походження Русі. – К., 1997. – Т. 1. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг). – С. 45.

Найімовніше, що назва Rut(h)eni проникла у верхньонімецьку мову як назва кельтів-рутенів з острова Рюген, які на той час уже встигли голосно заявити про себе. У такому разі кельти-рутени прийшли на острів Рюген приблизно в середині I тисячоліття.

II

На наше глибоке переконання, назва *варяг* – слов'янського походження, а не скандинавського. Ця назва виникла в середовищі прибалтійських слов'ян (*waragъ*) і первісно означала «той, хто перебуває в охороні». Вона утворена за допомогою суфікса *-агъ* від іменника *warъ* «охорона, захист». П. Я. Черних теж вважає, що друс. *варягъ* є слов'янським словом, але розглядає його як утворення від дієслова *варити* «берегти, захищати» за допомогою суфікса *-ягъ* (з *-ęгъ*) і встановлює первісне значення іменника – «захисник»³¹.

Псл. **varъ* «охорона, захист» (друс. *варъ* «захист») пов'язане з дієсловами **variti* «берегти» (рос. діал. *варить* «попереджати, оберегати»), друс. *варити* «берегти»), **varovati* «оберегати» (укр. діал. *варувати* «берегти, остерегати», рос діал. *варовать* «оберегати, захищати», бр. діал. *варавать* «зумовлювати», друс. *варовати* «зберегти, захистити», п. *warować* «берегти, стерегти; застерігати», ч. *varovat* «попереджати, застерігати», слц. *varovat'* «стерегти; застерігати», серб. *варовати* «захищати, обороняти», хорв. *vàrovati* «т.с.», слн. *vàrovati* «охороняти, захищати, берегти»). Наведені праслов'янські слова (**varъ*, **variti*, **varovati*) споріднені з двн. *warōn* «зберегати, берегти», нвн. *wáhren* «т.с.», *wárnen* «остерегати, застерігати, попереджувати»³². Зважаючи на поширеність цих слів на всій слов'янській території, слід відхилити припущення про їх запозичення з давньовірхньонімецької мови, висловлене рядом дослідників³³.

³¹ Черных П. Я. Этимологические заметки: Варяг // Науч. докл. высш. шк. Филол. науки. – М., 1958. – № 1. – С. 33–36.

³² Machek V. Etymologický slovník jazyka českého. – Praha, 1971. – S. 678.

³³ Miklosich F. Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen. – Wien, 1886. – S. 375; Етимологічний словник української мови: В 7 т. / За ред. О. С. Мельничука. – К., 1982. – Т. 1. – С. 334; Фасмер М. Знач. праця. – М.,

Зі старополабської форми *warag* «охоронець, захисник» виникли безпосередньо друс. *варягъ* і сгр. *βάραγγοι* (мн.). При такому поясненні не виникає жодних фонетичних проблем, воно є фонетично бездоганим. Дісл. *væringjar*, зважаючи на його значення («нормани на службі в грецького імператора»), безперечно, являє собою переробку сгр. *βάραγγοι* «охоронці, воїни з найманої варті візантійських імператорів» з умлаутом *a > æ* та із заміною *-ang* скандинавським суфіксом *-ing*. С. Гедеонов також вважає, що слово *warag* занесено до нас з балтійського Помор'я тими слов'янськими племенами, які там проживали³⁴; «природність цієї етимології особливо приваблива з огляду на ті неймовірні мордування, яким ревнителі норманізму піддають скандинавські мови й історії в марній надії вимучити в них щось підходяще до вендоруського *warag* – **варлг**...»³⁵.

Отже, є вагомі підстави вважати, що назва *варяги* виникла в середовищі прибалтійських слов'ян і первісно означало «воїнів-охоронців прибалтійських слов'ян» (назва *варяги-руси* – «воїнів – охоронців острова Рюген»).

Як уже зазначалося, кельти-рутени, залишивши Галлію, а згодом – Норік, дійшли до Балтійського моря та острова Рюген. Будучи прекрасними воїнами, відзначаючись винятковою хоробрістю, вони стали своєрідною військовою кастою на острові, професійним військом острова Рюген. Кельти-рутени (русь, руси) стали охоронцями острова, захисниками його від нападу ворогів (насамперед данців), і через це місцеве населення (слов'яни) назвало їх варягами, тобто охоронцями, захисниками.

Візантійці, наймаючи варягів-русів (воїнів-охоронців острова Рюген) в імператорську охорону (як найкращих у світі воїнів-охоронців), перейняли їхню слов'янську назву, але в них ця назва

1964. – Т. 1– С. 275; Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. – Мінск, 1980. – Т. 2. – С. 56–57; *Brückner A.* Słownik etymologiczny języka polskiego. – Warszawa, 1957. – S. 601; *Skok P.* Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. – Zagreb, 1973. – Knj. 3. – S. 566.

³⁴ Гедеонов С. Варяги и Русь. Историческое исследование. – СПб., 1876. – Ч. 1–2. – С. 167.

³⁵ Там само. – С. 169–170.

(βάραιγοι Ῥῶς, частіше просто βάραιγοι або Ῥῶς) означала вже «охоронці візантійського імператора». З часом в охороні візантійського імператора почали служити й інші нормани (жителі Півночі, північани), а не тільки варяги-руси, і на них також поширилася назва βάραιγοι, яку вони зберігали, повертаючись на батьківщину (пор. дісл. vættingjar «нормани на службі в грецького імператора»). Коли ж варяги-руси (острова Рюген) і взагалі варяги-слов'яни зішли з політичної арени, назва *варяги* залишилася за скандинавськими народами.

У Балтійському регіоні варяги (охоронці, захисники) існували не тільки на острові Рюген, а й на всьому слов'янському узбережжі Балтійського моря. Варяги, які охороняли слов'янське Помор'я (прибалтійських слов'ян), були переважно слов'янами, і ця назва (*варяги*) іноді переносилася на всіх прибалтійських слов'ян. Варяги, які охороняли острів Рюген, були за походженням кельтами-рутенами, а тому ці варяги, на відміну від попередніх, називалися *варяги-русь* (*варяги-руси*), або просто *русь* (*руси*), і ця назва (*русь*, *руси*) часто переносилася на все населення острова Рюген. Слід зазначити, що жителі острова Рюген часто називалися ще ругами. Дехто з дослідників говорить навіть про спорідненість назв *руги* і *руси* (щодо жителів острова Рюген), проте близькість назв тут випадкова. Руги (германське плем'я) населяли острів Рюген у давнину (Тацит згадує ругів у «Германії»), з часом вони залишили острів. На острів прийшли слов'яни і кельти-рутени (*русь*, *руси*). Однак давні автори, дотримуючись загальноєвропейського правила перенесення назв старих народів на нові (його ще називають принципом географічної спадковості), часто називають русів острова Рюген ругами.

Уживання назв *варяги* і *русь* у «Повісті временних літ» (під 862 р., де повідомляється, що словени, кривичі, чудь і весь звернулися, запрошуючи на княжіння, до варягів, до русі) не суперечить викладеній вище концепції: «И идоша за море къ варягомъ, к руси. Сиче бо ся зваху тыи варязи русь, яко се друзии зовутся свие, друзии же урмане, ангыляне, друзии гъте, тако и си»³⁶ («І пішли

³⁶ Повість временных лет. – С. 18.

за море до варягів, до русі. Бо так звали тих варягів – русь, як ото інші звуться свеями, а інші – норманами, англянами, інші – готами, отак і ці»). У наведеній цитаті «к руси», безперечно, є уточненням до «кь варягомь», уточнюється, до яких саме варягів звернулися новгородці. Іноді дослідники стверджують, що літописець між варягами і руссю ставить знак рівності³⁷. Це не так. Варяги – поняття ширше, ніж русь. Подальший текст наведеної цитати дослідники звичайно розуміють так: ті варяги, до яких звернулися словени, кривичі, чудь і весь, звалися руссю подібно до того, як інші варяги звуться шведами («свие»), норвежцями («урмане»), англянами («мається на увазі данське плем'я англів), готами (жителями острова Готланд у Балтійському морі). Проте чи правомірно тут назву *варяги* поширювати на шведів, норвежців, англянів і готів? Адже в наведеному тексті ні разу не вжито словосполучення *друзии варязи*, хоча тричі вжито *друзии*. Що назва *варяги* стосується русі – це однозначно. Що існували й інші варяги, крім русі, – це також безперечно (впливає з фрази «Сице бо ся зваху тьи варязи русь»), але слово *друзии* не обов'язково має означати «інші варяги», воно, виступаючи тут в значенні іменника, може означати (і, на наш погляд, означає) «інші народи». Постає питання. кого ж автор Початкового літопису називає варягами (крім, звичайно, русі). Відповідь на це питання дає етнографічна частина літопису, у якій не згадуються прибалтійські (поморські) слов'яни, а на території, яку вони займали, поміщені варяги: «По сему же морю (Варяжьському. – В. С.) сѣдять варязи сѣмо ко вѣстоку до предѣла Симова, по тому же морю сѣдять кь западу до землѣ Агнянски и до Волошьски»³⁸ (під Агнянською землею ми розуміємо землю данського племені англів, а під Волоською землею – Франкську державу, оскільки *анъгляне* – це данське плем'я англів, а літописні *волохи* – це франки). Розпросторюватися від сходу до заходу можуть, зрозуміло, лише південні береги Балтійського моря. Ю. І. Венелін одним з перших здогадався, що «Нестор тут показує паль-

³⁷ Тихомиров М. Н. Происхождение названий «Русь» и «Русская земля» // Сов. этнография: Сб. статей. – М.; Ленинград, 1947. – № 6–7. – С. 67.

³⁸ Повесть временных лет. – С. 10.

цем на Балтійську Славонію»³⁹, що «Нестор розумів балтійських слов'ян під іменем варягів»⁴⁰. Цю думку висловлюють і деякі сучасні дослідники: «...на Русі якийсь час під «варягами» розумілося все населення слов'яномовного Помор'я»⁴¹. «Усе вказує на те, що варяги – це і є добре відоме літописцю південнобалтійське слов'янство, яке через свій різноманітний етнополітичний склад і об'єднується одним спільним етнонімом *варяги*»⁴². Отже, є вагомій підставі вважати, що автор Початкового літопису варягами називає прибалтійських (поморських) слов'ян. Вище ми зазначали, що назва *варягин* «ті, що охороняли слов'янське узбережжя Балтійського моря» іноді поширювалася на всіх прибалтійських слов'ян. І саме це ми спостерігаємо в етнографічній частині «Повісті временних літ». Автор Початкового літопису, намагаючись пояснити назву *русь* у Київській державі, думає, що ця назва поширилася в Київській державі від варягів (охоронців, захисників прибалтійських слов'ян), які називалися руссю (варягів острова Рюген) і яких новгородці запросили на княжіння: «от варягъ бо прозвашася Русью, а первое бѣша словене»⁴³ («од варягів прозвалися руссю, а спершу були словени», переклад у цьому місці літопису слова *словене* як «слов'яни»⁴⁴ ми вважаємо неправильним).

III

Крім варягів-русів (слов'ян острова Рюген), до яких новгородці звернулися за допомогою, у IX–X ст., за свідченнями візантійських і східних джерел, існували також азовсько-чорноморські руси, які встигли голосно заявити про себе ще до запрошення

³⁹ Венелин Ю. И. [О происхождении славян вообще и россос в особенности] // Сб. Рус. ист. о-ва. – М., 2003. – Т. 8 (156). Антиноманизм. – С. 67.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Кузьмин А. Г. «Варяги» и «Русь» на Балтийском море // Вопр. истории. – М., 1970. – № 10. – С. 37.

⁴² Сахаров А. Н. Рюрик, варяги и судьбы российской государственности // Сб. Рус. ист. о-ва. – М., 2003. – Т. 8 (156). Антиноманизм. – С. 16.

⁴³ «Повесть временных лет». – С. 23.

⁴⁴ Там само. – С. 219.

новгородцями варягів-русів на княжіння. У давнину Чорне море було назване Руським саме на честь азовсько-чорноморських русів (вони домінували на ньому), а не на честь віддалених від моря київських русів. Азовсько-чорноморські руси тісно пов'язані з антами. У зв'язку з вторгненням у землі антів волохів, під якими ми розуміємо франків, анти залишили свою дунайську батьківщину і переселилися в Причорномор'я та Приазов'я. Разом з ними переселилася і частина кельтів-рутенів (вихідців з Норіку), які стали професійним військом антів, у зв'язку з чим анти набули нового імені – *руси*. Азовсько-чорноморські руси підтримували тісні зв'язки (торгували, здійснювали спільні військові походи) із своїми співвітчизниками з острова Рюген (варягами-русами) спочатку через Балтійсько-волзько-донський шлях, а згодом через Дніпровський шлях (шлях «з варяг у греки»). Існують незаперечні докази того, що на початку VII ст. руси в азовсько-чорноморському регіоні вже були: вони брали участь в облозі Константинополя в 626 р.

Таким чином, ми чітко розрізняємо, з одного боку, варягів-русів, які жили на острові Рюген (з них тривалий час формувалася охорона візантійських імператорів, вони були прикликані новгородцями на княжіння в 862 р.), а з другого, – азовсько-чорноморських русів, які жили в Приазов'ї і в Причорномор'ї (на їхню честь Чорне море було назване Руським, вони в основному брали участь у морських походах на Сурож, Амастриду і Константинополь, здійснювали військові походи на прикаспійські області).

І одні і другі руси слов'яно-кельтського походження, і в одних і в других русів назва походить від назви кельтського племені *rutheni*, але перші руси (варяги-руси) західнослов'янсько-кельтського походження, а другі (азовсько-чорноморські руси) – східнослов'янсько-кельтського походження.

Власне, дві версії походження Русі представлено і в «Повісті временних літ». Перша версія «В лѣто 6360 (852. – В. С.), индикта 15 день, наченшю Михаилу (візантійський імператор. – В. С.) царствовати, нача ся прозывати Руска земля. О семь бо увѣдахомъ, яко при семь цари приходиша Русь на Царьгородъ, яко же пишется

в лѣтописанъи гречѣстѣмъ. Тѣм же отселе почнем...»⁴⁵. Друга версія: «В лѣто 6370 (862. – В.С.)... И идоша за море къ варягомъ, к руси. Сице бо ся зваху тѣи варязи русь, яко се друзии зовутся свие, друзии же урмане, анғыляне, друзии гѣте. тако и си. Реша русь (правильно – руси. – В.С.) чюдъ, словѣни, и кривичи и вси: «Земля наша велика и обилна, а наряда в ней нетъ. Да пойдѣте княжить и володѣти нами». И избѣрашася 3 братья с роды своими, пояша по собѣ всю русь, и придоша; старѣйший, Рюрикъ, сѣде Новѣгородѣ, а другий, Синеусъ, на Бѣлѣ–озерѣ, а третий Изборѣстѣвѣ, Труворѣ. И от тѣхъ варягъ прозвася Руская земля...»⁴⁶.

Згідно з першою версією, назва Русь була відбита в грецькому літописанні (і звідти її почерпнув літописець), оскільки Русь напала на Константинополь (Царгород). Отже, виходить, що існувала Русь, яка напала на Константинополь, і через це її назва була відбита в грецькому літописанні. Зрозуміло, що йдеться про Азовсько-Чорноморську Русь.

Згідно з другою версією, Русь отримала свою назву від варягів-русів, яких словени, кривичі, чудь і весь запросили на княжіння. Зрозуміло, що тут ідеться про Київську Русь (за новгородською землею назва Русь не закріпилася, тому що вся варягорусь пішла в Київ).

Звичайно, між варягами-русами і азовсько-чорноморськими русами існували певні відмінності. Вони полягали не тільки в тому, що варяги-руси були західнослов'янсько-кельтського походження, а азовсько-чорноморські руси – східнослов'янсько-кельтського походження. Кельти-рутени острова Рюген, які становили професійне військо острова, проживали зі слов'янами на обмеженій території, через це їхні контакти зі слов'янами були досить тісними й постійними. Зберігаючи в поколіннях свій статус професійних воїнів, в усьому іншому кельти-рутени острова Рюген повністю злилися з місцевим слов'янським (західнослов'янським) населенням, перейнявши в слов'ян і їхню мову.

Кельти-рутени, які прийшли в Приазов'я і в Причорномор'я разом з антами і які, по суті, становили професійне військо антів,

⁴⁵ Повесть временных лет. – С. 17.

⁴⁶ Там само. – С. 18.

мали в своєму розпорядженні величезну територію, проте їх, як морський народ, приваблювало морське узбережжя, понизов'я річок, де вони могли тримати свої човни. Їхніми місцями перебування стали: спочатку – понизов'я Дону, пізніше – понизов'я Дніпра і ще пізніше – узбережжя біля Кіммерійського Боспору (Таманський півострів). На цих своїх базах вони проводили більшу частину життя: то готувалися до походів, то воювали, а воювали часто, бо війна була їхньою стихією і способом існування. Їхні сім'ї проживали серед слов'ян у місцях розташування того чи іншого антського племені. На нашу думку, поляни жили спочатку на Нижньому Подніпров'ї (їхнє професійне військо (руси) перебувало в понизов'ях Дніпра), а сіверяни – на Нижньому Подонні (їхнє професійне військо (руси) розміщувалося біля гирла р. Дон, згодом і на Таманському півострові). До своїх сімей руси навідувалися рідко. Вони дуже зблизилися зі східними слов'янами, перейнявши їхню мову, але як професійні воїни продовжували зберігати деякі (ще кельтсько-рутенські) особливості.

У зв'язку з освоєнням азовсько-чорноморськими русами Дніпровського шляху «з варяг у греки» і втратою через це значення Балтійсько-волзько-донського шляху дружні русам племена полян і сіверян змінили свої місця проживання. Поляни піднялися вище по Дніпру і, витіснивши древлян, зайняли ту територію (на правому березі Дніпра), на якій вони відомі літописцеві⁴⁷. Сіверяни з нижнього Дону перемістилися на лівий берег Дніпра, розташувавшись проти полян⁴⁸. Тепер Дніпровський шлях значною

⁴⁷ Про те, що поляни прийшли в Середнє Придніпров'я з іншої території, яка являла собою поле, а не ліс, пишуть М. С. Грушевський і В. О. Пархоменко (*Грушевський М. Історія України-Руси.* – К., 1991. – Т. 1. – С. 189; *Пархоменко В. А. У истоков русской государственности (VIII–XI вв.).* – Ленинград. 1924. – С. 41, 57–59; *Пархоменко В. Початок історично-державного життя на Україні.* – К., 1925. – С. 18).

⁴⁸ В. О. Пархоменко припускає, що у VIII–IX ст. сіверяни жили ближче до Азовського моря, ніж в епоху літописця (*Пархоменко В. А. У истоков русской государственности (VIII–XI вв.).* – С. 41). Загальновідомим є факт, що Чернігівське князівство (сіверяни) майже до кінця XII ст. підтримувало зв'язок з Тмутараканню.

мірою був під контролем русів. Самі ж руси через навалу печенігів залишили Тендерівську косу (Ахілловий Дром античних авторів) і перемістилися на острів Хортицю, який знаходився за дніпровськими порогами. І почали називатися вони тепер не русами, а запорожцями. Русами ж почали називатися поляни («и поляне, яже нынѣ зовомая Русь») і сіверяни (Київська, Чернігівська та Переяславська землі).

IV

Ми вважаємо, що етнонім *русини* на означення жителів Прикарпаття та Закарпаття з'явився раніше від назви держави *Русь* і походить безпосередньо від назви кельтського (галльського) племені *rutheni*. Така точка зору не є новою. Її висловлювали й інші дослідники. На думку С. Шелухіна, коли кельти-рутени не змогли перебувати в Норіку та Паннонії, куди прийшли з Родану в V ст., «вони пішли частина вгору на Карпати і Збруч, а частина на Україну до Азовського моря, на Тамань»⁴⁹.

Існують свідчення того, що Прикарпаття (як і Закарпаття) отримало назву Русь дуже давно. У географічному розділі енциклопедичного твору «Про властивості речей» («De proprietatibus rerum») Бартоломея Англійського (близько 1190–1250 рр.), який отримав освіту в Парижі і потім працював у Магдебурзі (Німеччина), є коротка глава про Русь того часу (країну Рутію або Рутену) і пасаж у главі про Галлацію (Галичину), яка завершується такими словами: «Est autem regio latissima et fertilissima Europae continens magnam partem quae nunc Rutenea a pluribus nominatur»⁵⁰ («А край цей – дуже великий і дуже родючий, він займає в Європі більшу частину, яку тепер Рутенією багато хто називає»). Кінець наведеної цитати ми розуміємо так: Галичина займає більшу частину землі, яку тепер багато хто називає Рутенією, оскільки в главі про

⁴⁹ Шелухин С. Звідкіля походить Русь: Теорія кельтського походження Київської Русі з Франції. – Прага, 1929. – С. 21.

⁵⁰ Матузова В. И. Английские средневековые источники IX–XIII в. (тексты, перевод, комментарий). – М., 1979. – С. 74.

Рутенію (Рутію, Рутену) чітко сказано, що «вона в деякій частині своїй називається Галлацією (Галичиною. – В. С.)»⁵¹ (наш переклад з латинської мови наведеного фрагмента в основному збігається з перекладом О. Прицака, але суттєво відрізняється від перекладу В. І. Матузової, пор.: «Ця країна – найпротяжніша і родюча: вона займає в Європі більшу частину, яку багато хто називає Рутенією»⁵², «А край цей – дуже великий і дуже родючий, він включає більшу частину Європи, яка тепер багатьма Рутенією називається»⁵³). Галичина не може становити більшу частину Київської Русі, отже, Рутенія не може означати Київську Русь. У главі про Рутенію (Рутію, Рутену) сказано, що на сході вона межує з римським кордоном, на заході – з Паннонією (Угорщиною), на півночі – з Готією (Німеччиною), на півдні – з Грецією⁵⁴. В. І. Матузова, коментуючи фрагмент про Галлацію з твору Бартоломея Англійського, зазначає, що «під Галлацією Бартоломей Англійський розуміє Галицько-Волинську Русь»⁵⁵. На наш погляд, Рутенія у Бартоломея Англійського – це Прикарпатська і Закарпатська Русь, а Галичина – більша частина Русі (Прикарпатська Русь).

Походження етноніма *русини* перебуває в тісному зв'язку з походженням назви *Галичина*, яка являє собою утворення за допомогою суфікса **-ин(а)** від ойконіма *Галич* (ідеться про давнє місто *Галич*, ст. *Галичь*, п. Galicja «Галич», звідки лат. Galicia, сгр. Γάλιτσα). Назву Галич цілий ряд дослідників виводить від етноніма *галли* (лат. Galli)⁵⁶. Виведення назви *Галич* від етноніма *галли*, на наш погляд, є правильним. Для підтвердження цієї версії ми спиратимемося знову ж таки на енциклопедичний твір «Про властивості речей» («De proprietatibus rerum») Бартоломея Англійського. У

⁵¹ Там само. – С. 77, 85.

⁵² Прицак О. Знач. праця. – Т. 1. – С. 51.

⁵³ Матузова В. И. Знач. праця. – С. 83.

⁵⁴ Там само. – С. 77, 85.

⁵⁵ Там само. – С. 91.

⁵⁶ Шелухин С. Знач. праця. – с. 43, 66, 95, 120; Карпенко Ю. О. Кельтська гідронімія в східних Карпатах // Слов'янський збірник. – Одеса, 1998. – Вип. 3. – С. 50; Тищенко К. Іншомовні топоніми України: Етимологічний словник-посібник. – Тернопіль, 2010. – С. 65.

географічному розділі цього твору, закінченого близько 1250 р., є коротка глава про Русь того часу, у якій ідеться і про Галичину: «І вона (країна Рутія або Рутена. – *V.C.*) у деякій частині своїй називається Галлацією (Галичиною. – *V.C.*)»⁵⁷. В іншому місці, де йдеться про Галлацію (Галичину), Бартоломей Англійський зазначає: «Галлація – край у Європі, зайнятий давніми галльськими племенами, від яких вона і бере свою назву, як говорить Ісидор у книгах IX–XV»⁵⁸. Пишучи про заселення Галлації (Галичини) давніми галлами, даючи фактично етимологічне пояснення назві Галлація (Галичина), Бартоломей Англійський спирається на авторитет давнішого енциклопедиста, іспанського церковного діяча і вченого Ісидора Севільського (близько 560-636 рр.), хоча й сам він, навчаючись у Франції – батьківщині галлів, міг знати про цей народ дуже багато. У цій же невеличкій главі про Галлацію (Галичину), яка складається всього-навсього з п'яти речень (перше з них ми вже навели), Бартоломей Англійський ще раз (буквально через два речення) наголошує на походженні від давніх галлів назви краю («Нині ж від давньої назви галлів вони (жителі Галлації. – *V.C.*) зуться галлами, а край їхній називається Галлацією»⁵⁹), що свідчить про його тверду переконаність у цьому питанні.

Після завоювання Галлії Юлієм Цезарем кельти-рутени залишили Галлію і пішли до Дунаю в Норік, згодом – на землі інших народів. Ми вважаємо, що, покинувши Норік, велика група кельтів-рутенів рушила на північ (через землі західних слов'ян) і дійшла до Прикарпаття, де частина кельтів-рутенів залишилася на осідок (прикарпатські і закарпатські русини); ті кельти-рутени, що продовжили рух на північ, дійшли до Балтійського моря та острова Рюген (варяги-руси)⁶⁰. Інша велика група кельтів-рутенів разом з антами пішла до Чорного та Азовського морів, на Тамань (азовсько-чорноморські руси).

⁵⁷ Матузова В. И. Знач. праця. – С. 77, 85.

⁵⁸ Там само. – С. 74, 83.

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ Як уже зазначалося, І. Херманн теж схиляється до думки, що кельти прийшли в Прибалтику з Прикарпаття (*Herrmann J. Op. cit. – S. 26*).

Слід підкреслити, що в наших публікаціях про походження назви *Русь* говориться лише про тих кельтів-рутенів, які мали стосунок до держави Київська Русь, а тим більше – відіграли певну роль в етнічному формуванні українців. Отже, ми розрізняємо чотири різновиди русів (русинів): варяги-руси (острів Рюген), азовсько-чорноморські руси (Приазов'я і Причорномор'я), прикарпатські і закарпатські русини (Прикарпаття та Закарпаття) і, звичайно, київські руси (Середня Наддніпрянщина). Останні (поляни) назву *руси* могли отримати як від варягів-русів, з якими в Київ з Новгороду прийшов Олег («И бѣша у него варязи и словѣни и прочи прозвашася русью»⁶¹), так і від азовсько-чорноморських русів, з якими професійне військо полян ходило в походи на Візантію (в обох випадках назву *руси* спочатку отримали професійні воїни полян, а згодом назва поширилася на всіх полян). Усі інші руси (варяги-руси, азовсько-чорноморські руси, прикарпатські русини) за походженням були галлами (кельтами з колишньої Галлії). Та й київські руси (первісно «професійні воїни Київської Русі») сприймалися як такі, що беруть початок і отримали назву від варягів-русів, яких словени, кривичі, чудь і весь запросили на княжіння (згодом вся варягорусь пішла в Київ). В усякому разі так вважає автор Початкового літопису: «от варягъ бо прозвашася Русью, а первое бѣша словени»⁶² («од варягів прозвалися руссю, а спершу були словени»).

Таким чином О. І. Соболевський мав цілковиту рацію, коли писав М. К. Нікольському, що назва *Русь* у домонгольський період у різних місцях Європи вживалася з різним значенням⁶³. Чотири значення цієї назви ми виділяємо лише стосовно однієї держави – Київської Русі. Можна було б ще багато говорити про кельтів-рутенів, які опинилися на землях інших народів Європи – теперішніх Австрії, Угорщини, Німеччини, Чехії, Польщі та інших держав. Такою була доля цього славного і хороброго кельтського

⁶¹ Повесть временных лет. – С. 20.

⁶² Там само. – С. 23.

⁶³ Архив АН СССР (Ленинградское отделение), ф. 247, оп. 3, д. 76, л. 37.

племені: замість того, щоб створити свою власну державу, кельти-рутени розсіялися серед багатьох народів, переймаючи їхню мову.

Дуже важливим (можна сказати центральним) положенням нашої концепції походження назви Русь є положення, що руси за походженням були галлами (кельтами з колишньої Галлії). Підтвердження цьому положенню ми вбачаємо і в найславетнішій пам'ятці Київської Русі – «Слові о полку Ігоревім», власне у двох фразах цієї пам'ятки, які вважаються «темними місцями»: «Не буря соколи занесе чрезь поля широкая; галици стады бѣжуть кь Дону великому», «Всеславъ.. изъ Кыева дорискаше до Курь Тмутороканя». Розглянемо ці дві фрази.

V

«Не буря соколи занесе чрезь поля широкая; галици стады бѣжуть кь Дону великому»

Наведена фраза – один із заспівів у стилі Бояна. Майже всі дослідники «Слова» під «галицями» розуміють галок і другу половину фрази перекладають: «злітаються галки зграями до Дону великого» (перші видавці «Слова»), «галки зграями летять до Дону великого» (Я. О. Пожарський, М. Ф. Грамматін, М. О. Максимович – 1837, Д. М. Дубенський, М. О. Мещерський), «галки зграями біжать» (Ф. І. Буслаєв), «і галчача згряя кидається до великого Дону» (О. Ф. Вельтман), «галки зграями біжать до Дону великого» (М. С. Тихонравов), «то галки зграями біжать до великого Дону» (Я. Малашев), «се галки стадами летять ік Донові великому» (О. М. Огоновський), «зграї галок біжать від них [соколів] до Дону великого» (Д. І. Прозоровський), «то галки стадами летять ко Донові великому» (О. О. Партицький), «Зграї галчачі біжать до Дону Великого» (Є. В. Барсов), «зграї галок летять до Дону великого» (В. О. Яковлев), «то галки зграями летять до Дону великого» (М. К. Грунський). «То, знать, галки / Стадами бегут / К Дону великому» (І. О. Новиков), «галки зграями поспішають до Дону великого» (О. С. Орлов), «зграї галок біжать до Дону великого» (Д. С. Лихачов), «галки зграями несуться до Дону великого»

(М. К. Гудзій), «галок зграї летять до Дону великого» (І. П. Єрсьомін), «кі зграями біжать галки до Дону Великого» (Р. О. Якобсон), «галки зграями злітаються до Дону великого» (В. І. Стеллецький), «галичі зграї біжать до великого Дону» (І. Огієнко), «зграї галок несуться до Дону великого» (О. В. Творогов), «стадами галки біжать до Дону великого» (Лі. Є. Махновець), «зграї галок поспішають до Дону Великого» (Лі. О. Дмитрієв).

Ряд дослідників, які не дали свого перекладу «Слова» або аналізованої фрази, теж у «галицях» цієї фрази вбачають галок (О. О. Шишков, П. П. В'яземський, В. М. Перетц).

На думку багатьох дослідників, галки («галици») – це половці (Д. М. Дубенський, П. П. В'яземський, В. Ф. Міллер, Є. В. Барсов, Д. С. Лихачов, В. П. Адріанова-Перетц), вороги Русі (О. О. Потебня, В. М. Перетц), а соколи – це Ігорева дружина (Д. М. Дубенський), руси (В. Ф. Міллер, О. О. Потебня, Д. С. Лихачов), Русь (В. М. Перетц), руські воїни (В. П. Адріанова-Перетц).

В аналізованій фразі представлена стилістична фігура, яка називається заперечне порівняння (Я. Малашев, В. Ф. Міллер, О. О. Потебня, Є. В. Барсов, В. М. Перетц) або заперечний паралелізм (С. Шелухін, М. О. Мещерський та О. О. Бурикін). В. Ф. Міллер щодо аналізованої фрази міркує так: «оскільки в другій половині (галици стады бѣжать...) не можна бачити антитези заперечному порівнянню (не буря соколи...), то, здається, можна припустити, що перед *галици* випало заперечення *не*»⁶⁴. Так само, як В. Ф. Міллер, міркують, очевидно, А. М. Майков, С. К. Шамбінаго та В. Ф. Ржига, які аналізовану фразу перекладають із заперечною часткою *не* в другій половині фрази: «То не буря соколов помчала, / То не стаи галчыи побежали / Чрез поля-луга на Дон великий» (А. М. Майков), «не буря соколів (русів) занесла через поля широкі, не галки (половці) зграями поспішають до Дону великого» (В. Ф. Міллер), «Не буря соколів занесла за поля широкі; [не] галки зграями біжать до Дону великого» (С. К. Шамбінаго та В. Ф. Ржига – 1934, 1961). А. В. Лонгінов взагалі ігнорує другу

⁶⁴ *Миллер В.* Взгляд на «Слово о полку Игореве». – М., 1877. – С. 194.

половину аналізованої фрази (зі словом *галици*) і наводить переклад лише першої половини: «Не буря соколів занесла через поля широкі!...».

Як зазначає Є. В. Барсов, вставка в другу половину аналізованої фрази заперечної частки *не* («не галици стады бѣжать къ Дону великому») «лише псує художність оригіналу»⁶⁵, бо коли б тут не було антитези, а продовжувалося б заперечне порівняння, то автор, говорячи про галок, не написав би, що вони біжать, а сказав би, вони летять до Дону великого, оскільки суттєвою рисою галок є здатність літати, а не бігати⁶⁶.

Із двох існуючих назв стилістичної фігури, представленої в аналізованій фразі, – заперечне порівняння і заперечний паралелізм – ми віддаємо перевагу першій назві, оскільки суть цієї фігури полягає саме в порівнянні, хоча воно і приховане. Заперечне порівняння є особливою формою образного порівняння, у якому дається протиставлення одного предмета іншому (в усякому прямому порівнянні дається зіставлення одного предмета з іншим)⁶⁷. Заперечене порівняння досить часто вживається в народній поезії, зустрічається воно і в поетів.

А. М. Майков, безперечно, добре знав фігуру заперечного порівняння, оскільки вмів використовувати її в своїй поетичній творчості, пор.: «То не звѣздочка / Засветилася / В непроглядной тьме; / То зажглась свеча / Воску яраго / В каменной Москве...»⁶⁸. Тут свічка фактично порівнюється із зірочкою. Проте А. М. Майков, як і В. Ф. Міллер, не міг сприйняти другу половину аналізованої фрази («галици стады бѣжить къ Дону великому») як антитезу (через недоречність тут «галок»), а тому вставив сюди заперечну частку *не*, зробивши з антитези ще одне заперечення: «То не буря

⁶⁵ Барсов Е. В. «Слово о полку Игореве» как художественный памятник Киевской дружинной Руси. – М., 1887. – Т. 2. – С. 11. Примеч.

⁶⁶ Там само.

⁶⁷ Квятковский А. Поэтический словарь. – М., 1966. – С. 189.

⁶⁸ Майков А. Н. Полное собрание сочинений: в 3-х т. – 6-е изд., испр. и доп. – СПб., 1893. – Т. 2. – С. 414.

соколов помчала, То не стаи галчыи побежали / Через поля-луга на Дон великий...».

Справді, якщо в другій половині аналізованої фрази вбачати антитезу, а під «галицями» розуміти галок, то слід визнати, що в аналізованій фразі галки порівнюються із соколами. Таке порівняння, звичайно, неприйнятне. Воно свідчить, що при аналізі тексту була допущена помилка. Проте, на відміну від ряду дослідників, ми не вважаємо, що в аналізованій фразі немає фігури заперечного порівняння (тобто, що перед словом *галици* треба ставити заперечну частку *не*). Недоречність такої вставки переконливо обгрунтував Є. В. Барсов (див. с. 22), але ця недоречність стає ще очевиднішою, якщо взяти до уваги, що аналізована фраза – не єдиний випадок застосування фігури заперечного порівняння в «Слові», що автор «Слова», отже, добре володів мистецтвом застосування цієї фігури, пор. на самому початку поеми: «не ꙗ соколовъ на стадо лебедѣй пуцаше, нъ своя вѣщца прѣсты на живая струны въскладаше». Тут десять пальців Бояна порівнюються з десятьма соколами. Залишається визнати, що помилкою, допущеною при аналізі тексту, є ототожнення «галиць» з галками.

Як уже зазначалося, майже всі дослідники «Слова» вважають, що під «галицями» слід розуміти галок. Лише С. Шелухін і О. К. Югов думають інакше. З приводу аналізованої фрази С. Шелухін пише: «Як з українського негативного паралелізму, так і з «біжать» видно, що тут річ не про птиць, а про людей, які біжать на конях»⁶⁹. Занесло через поля широкі військо князя Ігоря, русів, адже птахи (галки) не бігають, а літають⁷⁰. «Виходить, – робить висновок С. Шелухін, – що «галици стады» – це, мабуть, галицькі, галльські потуги, військо, це русини, русь, що з кн. Ігорем поспішали масою на конях проти половців на Дін»⁷¹. О. К. Югов намагається довести, що «в поході Ігоря проти половців величезну,

⁶⁹ Шелухин С. Знач. праця. – С. 26.

⁷⁰ Там само.

⁷¹ Там само.

якщо не найголовнішу, участь брали галицькі полки»⁷², і тому словосполучення «галици стады» трактує як «галицьке військо», а всю аналізовану фразу перекладає: «Не буря соколов занесла / через поля широкие, – / галицкое войско несеться / к Дону Великому!». Тут (за перекладом О. К. Югова) галицьке військо порівнюється із соколами, що загалом прийнятно. Дієслово *бѣжать* дуже добре поєднується з галицьким кінним військом. Однак про військо князя Ігоря аж ніяк не можна сказати, що воно було галицьким. Основу війська складали, безперечно, дружини Ігоря і Всеволода (кураяни). Були у війську також чернігівські ковуї. Ні в самому «Слові», ні в літописних оповідях про похід Ігоря Святославича на половців не зазначається, що в цьому поході брала участь «галичская помочь». А якщо в поході і були задіяні галичани, то вони, звичайно, не могли становити більшості.

Ми вважаємо, що слово *галици* в аналізованій фразі (в аналізованому заперечному порівнянні) є назвою русів і перекладається – «галли». Не виключено, що назва *галици* запозичена з пісень Бояна (як і вся аналізована фраза), що саме Боян полюблив так називати русів. Називаючи русів галлами («галицями»), Боян хотів підкреслити етнічну належність русів. Як зазначалося вище (див. с. 7, 19), руси (азовсько-чорноморські руси, київські руси, варяги-руси) за походженням є галлами (кельтами з колишньої Галлії).

Існують прямі свідчення того, що варяги-руси – кельти (кельти-галли) за походженням. У грецького хроніста Георгія Кедріна (XII ст.) під 1056 роком є таке пояснення до слова *варяги* (імператорські охоронці): «Βάραγγοι (γένος δὲ Κελτικὸν οἱ Βάραγγοι μισθοφοῦντες Ῥωμαίοις)» [«Варяги (за походженням кельти, варяги служать за наймом у греків)»]⁷³. Це пояснення не можна вважати випадковим. Воно було і в Іоанна Фракісійського (Іоанна Скілиці, XI ст.), про що свідчить старовинний венеціанський (1570 р.) переклад його хроніки латинською мовою, здійснений Баптистою Габієм: «Varangi (sunt autem Varangi Celtica natio) mercede Romanis

⁷² Слово о полку Игореве / Пер., комент. и статьи Алексея Югова. – М., 1970. – С. 131.

⁷³ Див.: Васильевский В. Г. Знач. праця. – С. 322.

inseruientes»⁷⁴. Слід наголосити, що греки були найкращими в світі знавцями географії та народів, особливо добре вони знали кельтів і русів, а тому їхнім свідченням про походження русів цілком можна довіряти.

Отже, аналізовану фразу, яка являє собою заперечне порівняння, ми перекладаємо: «Не буря соколів занесла через поля широкії, – галли зграями біжать до Дону великого». Тут галли (руси) порівнюються з соколами, що цілком прийнятно. Адже цілий ряд дослідників і раніше здогадувався, що соколи – це руси (див.: вище, с. 21). Руси вирушили в похід проти половців на прудких конях (пор. «а всядемъ, братїе, на свои бръзья комони, да позримъ синего Дону»), а тому дієслово *бѣжать* добре вписується в текст аналізованої фрази.

Слід віддати належне С. Шелухіну, який першим дійшов висновку, що «галици» – це військо князя Ігоря, це руси; більше того, він висловив припущення, що «галици» – це галльське військо (див. с. 23–24).

VI

«Всеславъ ... изъ Києва дорискаше до Куръ Тмутороканя»

Дослідники по-різному осмислюють слово «куръ» у наведеній фразі. Перші видавці прочитали *до куръ* як до *Курска*: «Князь Всеслав... ганяв з Києва до Курська і до Тмуторокані». Помилковість такого прочитання відчув уже О. С. Шишков (1805 р.). Згодом К. Ф. Калайдович висловив думку, що *до куръ* слід перекласти «до півнів», оскільки в Євангелії і в літописах «куръ» означає «півень»⁷⁵. Цю думку поділяє переважна більшість дослідників, яка розуміє *до куръ* «до співу півнів, до світанку»: «з Києва

⁷⁴ Див.: Там само. – С. 322–323.

⁷⁵ *Неизвестный [Калайдович К. Ф.] Опыт решения вопроса, предложенного в Обществе любителей Российской словесности... на каком языке писана «Песнь о полку Игоря»... // Тр. О-ва любителей Рос. словесности при Императ. Моск. ун-те. – М., 1818. – Ч. 11. – С. 9.*

добігав до (співу) півнів до Тмутороканя» (Р. Ф. Тимковський)⁷⁶, «з Києва в Тмуторокань до півнів встиг» (Я. О. Пожарський), «з Києва встигав до співу півнів у Тмуторокань» (М. Ф. Грамматін), «від Києва добіг до світанку до Тмутороканя» (О. Ф. Вельтман), «...до півнів добігав до Тмутороканя», тобто «до сходу сонця» (М. С. Тихонравов), «к петухам в Тмуторокань поспеет» (А. А. Майков), «з Києва добігав, до півнів, у Тмуторокань» (Я. Малашев), «від Києва добігав до півнів у Тмуторокань» (О. М. Огоновський), «з Києва ще до півнів прискакав у Тмуторокань» (В. І. Прозоровський), «з Києва вночі Тмуторокань доскочив перед півнями-курми» (О. О. Партицький), «з Києва до півнів...встигаючи в Тмуторокань» (Є. В. Барсов), «і до світанку добігав з Києва до Тмутороканя» (В. О. Яковлев), «ганяв з Києва, ще до півнів встиг він до Тмутороканя» (М. К. Грунський), «з Києва добігав, до півнів, у Тмуторокань» (С. К. Шамбінаго та В. Ф. Ржига – 1934, 1961; М. К. Гудзій), «из Києва дорыскивал / в Тмуторокань – / до петухов» (І. О. Новиков), «з Києва добігав раніше (співу) півнів до Тмутороканя» (О. С. Орлов, Д. С. Лихачов), «з Києва до півнів... у Тмуторокань добирався» (І. П. Єрьомін), «з Києва до Тмутороканя добігав до півнів» (Р. О. Якобсон), «з Києва, ганяючи, добігав, до півнів, у Тмуторокань» (В. І. Стеллецький), «з Києва до півнів доскакував Тмутороканя» (І. Огієнко), «из Києва, до петухов, / дорыскивал Тмутороканя!» (О. К. Югов), «з Києва до світанку добігав до Тмутороканя» (О. В. Творогов), «з Києва досягав до перших півнів Тмутороканя» (М. О. Мещерський), «із Києва добігав до півнів у Тмуторокань» (Л. Є. Махновець), «з Києва до півнів добігав до Тмутороканя» (Л. О. Дмитрієв).

Ряд дослідників, хоч і не дає перекладу «Слова» або аналізованої фрази, але також трактує словосполучення *до курь* як «до (співу) півнів, до світанку» (М. О. Максимович – 1859, П. П. В'яземський, В. М. Перетц, В. П. Адріанова-Перетц).

Дослідники, які словосполучення *до курь* перекладають «до півнів», посилаються на Остромирове Євангеліє, де *курь* означає

⁷⁶ Див.: *Прійма Ф. Я. Р. Ф. Тимковский как исследователь «Слова о полку Игореве»* // Тр. Отд. древнерус. лит. – М.; Ленинград, 1958. – Т. 14. – С. 93–94.

«півень», на Іпатіївський літопис, на Житіє Іоанна Златоуста і на Устав Студійський, які засвідчують, що в минулому співом (криком) півнів позначався час: «и ткоже бы(с) оубо къ куромъ, и пригна дѣтьскіи из Галича к Петрови» (Іпатіївський літопис, під 1152 р.)⁷⁷, «и бы(с) в четвергъ на ночь поча изнемогати, и яко бы(с) в коурь, и позна в собѣ д(у)хъ изнемогаю(щъ) ко исходуу д(у)ши» (Іпатіївський літопис, під 1288 р.)⁷⁸, «даже и до куръ» (Житіє Іоанна Златоуста)⁷⁹, «В великую ж субботу в 11 час починають вечерною и до куръ доспѣть отпущение» (Устав Студійський, рукопис XV ст.)⁸⁰.

Ряд дослідників вважає, що словосполучення *до куръ* має не часове, а просторове значення, при цьому слово *куръ* трактується як запозичення, переважно східне: «до селищ тмутороканських» (І. М. Снегіров; *куръ* пояснюється з татарської мови, де воно означає «межа, границя»)⁸¹, Всеслав «поспішив з Києва до тмутороканських селищ (тобто околиць)» (Ф. І. Ердман; *куръ* виводиться від араб. *кер'ет* «село» або «взагалі відкрите місце, заселене і нічим, крім стіни, не огорожене»)⁸², «до селищ або міст Тмутороканя» (М. Я. Марр, В. В. Мавродін; у Причорномор'ї слово *s(kur)* означало «населений пункт; селище» або «місто; країна»⁸³, «з Києва добігав до селищ Тмутороканя», власне «до родових поселень

⁷⁷ Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – 2-е изд., СПб., 1908. – Т. 2. – Стб. 463.

⁷⁸ Там само. – Стб. 917.

⁷⁹ Див.: *Перетц В.* Слово о полку Ігоревім: Пам'ятка феод. України–Руси XII в. Вступ. Текст. Коментар. – К., 1926. – С. 298.

⁸⁰ Див.: *Словарь-справочник «Слова о полку Игореве»* / Сост. В. Л. Виноградова. – Ленинград, 1969. – Вып. 3. – С. 37.

⁸¹ Повѣданіе и сказаніе о побоищѣ великаго князя Димитрія Донскаго, Слово о житїи и преставленіи его и Слово о пльку Игоревѣ / Изд. И. Снегирева // Рус. ист. сб., издаваемый О-вом истории и древностей рос. – М., 1838. – Т. 3. Кн. 1. – С. 123.

⁸² *Эрдман [Ф. И.]* Следы азиатизма в Слове о пльку Игореве // Журн. М-ва нар. просвещения. – СПб., 1842. – Ч. 36. № 9. Отд. 2. – С. 38–39, 41.

⁸³ *Марр Н. Я.* Абхазоведение и абхазы (К вопросу о происхождении абхазов и этногонии восточной Европы) // Восточный сборник. – Ленинград, 1926. – Т. 1. – С. 126; Мавродин В. В. Очерки истории Левобережной Украины (с древнейших времен до второй половины XIV века) – Ленинград, 1940. – С. 167.

Тмутороканя, не самого міста, мабуть, а області Тмутороканя» (Д. Д. Мальсагов; в усіх діалектах вайнахської мови слово «кур» має значення «квартал, населений представниками одного роду»⁸⁴.

Деякі дослідники виводять *курь* з гр. κύριος «володар, пан» і перекладають словосполучення «до курь» як «до пана», вважаючи, що місто Тмуторокань могло бути назване паном за аналогією до Царграда (М. Г. Головін, М. О. Салміна, О. Пріцак)⁸⁵. Д. М. Дубенський сприймає *Курь-Тмуторокань* як одне слово, у якому компонент *Кур* є запозиченням, і всю фразу перекладає: «З Києва кинувся на Кур-Тмуторокань».

Ми погоджуємося з переважною більшістю дослідників, що словосполучення *до курь* слід перекласти «до півнів», проте вважаємо, у супереч тій самій переважній більшості дослідників, що згадане словосполучення не має в «Слові» часового значення, тобто не означає «до співу півнів, до світанку». Коли б в аналізованій фразі словосполучення *до курь* мало значення «до співу півнів, до світанку», то кінцівка фрази була б оформлена дещо інакше: «изъ Кыева дорискаше до курь до Тмутороканя» або «до курь въ Тмуторокань» (а не «до курь Тмутороканя»). До речі, майже всі переклади аналізованої фрази, які ґрунтуються на розумінні *до курь* як «до співу півнів, до світанку», являють собою один з двох наведених варіантів: «до (співу) півнів (до світанку) до Тмутороканя» (В. Ф. Тимковський, О. Ф. Вельтман, М. С. Тихонравов, В. О. Яковлев, М. К. Грунський, О. С. Орлов, Д. С. Лихачов, Р. О. Якобсон, О. В. Творогов, Л. О. Дмитрієв) або «до (співу) півнів у Тмуторокань» (Я. О. Пожарський, М. М. Граматін, А. М. Майков, Я. Малашев, О. М. Огоновський, В. І. Прозоровський, Є. В. Барсов, С. К. Шамбінаго та В. Ф. Ржига, М. К. Гудзій, І. О. Новиков, І. П. Єрємін, В. І. Стеллецький, Л. Є. Махновець).

⁸⁴ Мальсагов Д. Д. О некоторых непонятных местах в «Слове о полку Игореве» // Изв. Чечено-Ингуш. научно-исслед. ин-та истории, яз. и лит. – Грозный, 1959. – Т. 1. Вып. 2. Языкознание. – С. 150–152.

⁸⁵ Г[оловін] Н. Примечания на «Слово о полку Игореве». – М., 1846. – С. 86–87; Салмина М. А. Из комментария к «Слову о полку Игореве» // Тр. Отд. древнерус. лит. – Ленинград, 1981. – Т. 36. – С. 229; Пріцак О. Коли і ким було написано «Слово о полку Игоревім». – К., 2008. – С. 131.

Отже, аналізовану фразу ми схильні перекласти так: «з Києва добігав до півнів Тматороканя» або «з Києва добігав до тматороканських півнів». Тматороканські півні – це, безперечно, тматороканські руси. Півнями руси названі тому, що за походженням вони є галлами (кельтами з колишньої Галлії), а галлів римляни називали півнями, оскільки в латинській мові слова Gallus «галл» і gallus «півень» вимовляються однаково. Той факт, що галлів римляни називали півнями, відбито в історичному романі польського письменника Генрика Сенкевича «Куди ідеш» («Quo vadis»), дія якого розвивається протягом останніх чотирьох років правління Нерона (64–68 рр. н. е.): «Однако вечером того же дня колонны и стены храмов покрылись надписями, в которых перечисляли злодеяния императора [Нерона], угрожали ему скорой мезтью и высмеивали его как артиста. Из уст в уста передавали фразу: «До тех пор пел, пока петухов не разбудил»⁸⁶. У примітках, які підготував О. Столяров, до останньої фрази дається таке пояснення: «... пока петухов не разбудил – т. е. галлов (от лат. gallus – «петух»)»⁸⁷.

Походження азовсько-чорноморських (у тому числі й тматороканських) русів було відоме візантійцям. Симеон Логофет (перша пол. X ст.), говорячи про етнічну належність русів, писав «вони є з народу франків»⁸⁸. Ідеться, безперечно, про кельтів-галлів, оскільки в X ст. Галлія вже звалася Францією, а її населення – франками.

Звисла чуприна була характерною особливістю русів. Описуючи зовнішність Святослава, візантійський історик Лев Диякон зазначає: «Голова в нього була зовсім голою, але з одного боку її звисало пасмо волосся – ознака знатності роду...»⁸⁹. Разом з тим Святослав мав зовнішність кельта: «голив бороду, носив вуса і звислу чуприну, як кельт на «Рімінійській бронзі (aes Ariminium)»⁹⁰. А ось як описує жителів Тматороканя угорський монах, що відвідав

⁸⁶ Сенкевич Генрик. Куди идешъ / Пер. с пол. Е. Лысенко. Послесл. и примеч. А. Столярова. – М., 1986. – С. 570.

⁸⁷ Там само. – С. 606.

⁸⁸ Див.: Грушевський М. Значч. праця. – С. 618.

⁸⁹ Лев Диякон. История / Пер. М. М. Копыленко. – М., 1988. – С. 82.

⁹⁰ Васильевский В. Г. Значч. праця. – С. 329.

Приазов'я в 1237 р.: «усі чоловіки голять голови, а бороди ростять помірно, за винятком благородних, які в знак свого благородства над лівим вухом залишають трохи волосся, причому вся решта голови обголена»⁹¹. Наведену цитату можна розглядати як свідчення присутності русів у Тмуторокані в XIII ст. М. О. Максимович пов'язував тмутороканських русів з виникненням запорізького козацтва: «першим початком або зерном запорізького козацтва були наші тмутороканці»⁹². Ми також вбачаємо в запорізьких козаках нащадків азовсько-чорноморських (у тому числі й тмутороканських) русів. На зовнішню схожість кельтів, русів і запорізьких козаків вказує С. Шелухін: «Кельти ж брили бороду, носили вуси та запускали звислу чуприну. Так і в Святослава, так і в запорізьких козаків на Україні»⁹³. Те, що руси мали зовнішність кельтів, а запорізькі козаки – зовнішність кельтів і русів, на наш погляд, є одним з виразних доказів походження русів від кельтів-галлів, а запорізьких козаків – від русів (азовсько-чорноморських, у тому числі й тмутороканських).

Таким чином, у безсмертній поемі «Слово о полку Ігоревім» ми вбачаємо аж дві вказівки на етнічне походження русів: руси – це «галлици», тобто галли (див. с. 20–25); руси – це півні Тмутороканя («до курь Тмутороканя», див. с. 25–30), тобто знову ж таки галли (галлів називали півнями, тому що в латинській мові слова Gallus «галл» і gallus «півень» збігаються за вимовою). Як бачимо, вказівки різні за формою, але тотожні за суттю, і вказують вони на те, що руси за своїм походженням є галлами, тобто кельтами з колишньої Галлії.

Отже, можна сказати, що видатна пам'ятка XII ст. «Слово о полку Ігоревім» свідчить на користь викладеної нами концепції походження русів, зокрема підтверджує положення, що руси за своїм походженням є кельтами-галлами (кельтами з колишньої Галлії).

⁹¹ Див.: Голубовский П. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар: История южнорусских степей IX–XIII вв. – К., 1884. – С. 187.

⁹² Максимович М. А. Собрание сочинений. – К., 1880. – Т. 3. Языкознание. История словесности. – С. 262.

⁹³ Шелухин С. Знач. праця. – С. 35.

Оскільки в «Слові о полку Ігоревім» міститься дуже виразна інформація про походження русів, яка відповідає порівняно новій кельтській теорії походження русів, автентичність цієї видатної пам'ятки більше не повинна піддаватися сумніву, інакше доведеться визнати, що автору цієї підробки була відома кельтська теорія походження русів. Під двохсотлітньою суперечкою про автентичність «Слова» можна підвести ризику.

ЛІТОПИСНІ ПОЛЯНИ І РАННІЙ ЕТАП ЕТНОГЕНЕЗУ ПОЛЯКІВ ТА УКРАЇНЦІВ

Проміжне становище України поміж Заходом і Сходом (тобто між Польщею та Росією) спричинилося до появи деяких спільних рис українців з поляками (переважно в Західній Україні, особливо на суміжних територіях), а також і з росіянами (найбільше на Лівобережній Україні) у мові, фольклорі, побуті та звичаях. Ці подібності дали у свій час підстави деяким польським політикам і навіть науковцям вважати українців поляками, які зазнали російського впливу, тобто стали зросійщеними. Натомість російські шовіністи вважали і досі вважають, що українці є росіянами, які внаслідок несприятливих політичних умов опинилися в польській державі й поступово ополячилися, а українська мова, на їхню думку, – це «російсько-польський діалект».

Інсинуації царських, радянських і сучасних російських політиків, деяких науковців та всіх інших adeptів «русского мира» є лише політичними спекуляціями, далекими від науки, які аргументовано й переконливо спростували українські дослідники різних поколінь. Натомість українсько-польські етномовні взаємини в історичній ретроспективі вивчені значно менше. Отже, проблема походження українців та української мови в контексті походження поляків та польської мови ще залишається досить актуальною і, незважаючи на певний науковий доробок істориків, філологів та етнологів у цій галузі, ще потребує подальшого глибокого, всебічного й об'єктивного аналізу.

Особливий інтерес викликає питання про етнічну природу літописних полян, які стали важливими складовими етногенезу як українців, так і поляків на початковому етапі їхньої історії.

Витоки польського й українського етносів губляться у глибині віків, у так званому доісторичному (дописемному) періоді, від якого ми не маємо жодних писемних артефактів, а відтак і прямих та достовірних свідчень. Тож усі міркування, твердження й висновки з цих проблем не можуть вийти за межі припущень і гіпотез, хоч, можливо, й досить вірогідних.

Можна цілком упевнено стверджувати тільки те, що як поляки, та і українці почали формуватися як окремі етноси лише після розпаду так званої праслов'янської етномовної спільності, тобто від V–VI ст. н. е. До того часу говорити про існування окремих слов'янських етносів немає жодних підстав. Лише від середини I тисячоліття н. е., після так званого Великого переселення народів і падіння в 476 р. Західної Римської імперії, коли суспільно-політична ситуація в Європі стабілізувалася, простежується формування окремих європейських етносів, розміщених у зоні безпосереднього впливу Римської імперії – французів, іспанців, англійців, німців, румунів та ін., а разом з ними також чехів, поляків, українців та інших слов'ян.

Становлення поляків як окремого етносу в другій половині I тисячоліття н. е. польські історики пов'язують з найдавнішою слов'янською територією (тобто прабатьківщиною) слов'ян, що містилася, за їхньою версією, у межах сучасної Польщі між Віслою та Одером (так звана вісло-одерська гіпотеза походження слов'ян)⁹⁴. Зоною формування українського етносу інші дослідники, зокрема й українські історики та філологи, вважають великий ареал між Карпатами і середнім Дніпром і пов'язують його зі склавинами та східною частиною антів⁹⁵. Традиційно вважається,

⁹⁴ *Lehr-Splawiński T.* O pochodzeniu i praojczyźnie Słowian. – Poznań, 1946. – 237 s.; *Kostrzewski J.* Praslówiańszczyzna. Zarys dziejów i kultury Praslówian. – Poznań, 1946. – 164 s.; *Moszyński K.* Pierwotny zasięg języka praslówiańskiego. – Wrocław–Kraków, 1957. – 332 s.; *Rudnicki M.* Praslówiańszczyzna. Łechia–Polska. T. 1. – Poznań, 1959 – 280 s. та ін.

⁹⁵ *Niederle L.* Slovanské starožitnosti. – Praha, 1902–1912. – Т.1–3; *Рыбаков Б. А.* Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. – М. : Наука, 1982. – С. 11–55. *Баран В. Д., Баран Я. В.* Історичні витоки українського народу. – К. : Генеза, 2005. – 208 с.

що ці процеси відбувалися незалежно один від одного. Однак елементарна логіка дозволяє апріорно припустити, що між формуванням праполяків та праукраїнців як первісних етносів міг існувати певний зв'язок.

По-перше, самоназва поляків та їхньої країни Polska явно пов'язані з поняттям «поле» і слов'янськими племенами полян. Проте загальновідомо, що поляни жили також і на Середній Наддніпрянщині, заснували Київ і стали етнічним ядром Київської Русі. Чи були це різні, не пов'язані між собою племена, чи, можливо, спочатку існувало єдине слов'янське плем'я полян, яке згодом розділилося? Якщо історично це єдине плем'я, постає проблема його первісної території, часу й шляхів міграції його частин у Повіслення та на Наддніпрянщину.

Літописні свідчення про полян скупі й непевні. В Іпатському списку «Літопису руського» (тобто «Повісті минулих літ») ідеться про те, що від первісного місця поселення по Дунаєві «де єсть нині Угорська земля і Болгарська», слов'яни «розійшлися по землі і прозвалися іменами своїми». Під натиском волохів дунайські слов'яни «прийшовши, сіли на Віслі і прозвалися ляхами. А від тих ляхів [пішли одні, що] прозвалися полянами... Так само й ті ж слов'яни, прийшовши, сіли по Дніпру і назвалися полянами»⁹⁶. Аналогічні твердження містить і Лаврентіївський список «Повісті минулих літ»: «Коли волохи напали на слов'ян дунайських і поселилися серед них, і гнобили їх, то слов'яни ті прийшли й сіли на Віслі й прозвалися ляхами, а від тих ляхів пішли поляни. Також і ті слов'яни прийшли і сіли по Дніпру і прозвалися полянами»⁹⁷. Поляни, що жили самі по собі, як ми вже казали, були слов'янського роду і [тільки потім] прозвалися полянами»⁹⁸.

У Радзивилівському списку «Повісті минулих літ» перед легендою про заснування Києва читаємо про те, що «поляни ж жили

⁹⁶ Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. С. Махновця / Відп. ред. О. В. Мишанич. – К. : Дніпро, 1989. – С. 2.

⁹⁷ Памятники литературы Древней Руси, Повесть временных лет. – М. : Худож. литература, 1978. – С. 24–25.

⁹⁸ Там само. – С. 30–31.

осібно і володіли своїми родами, бо і до цієї братії були [вже] поляни, і жили кожен зі своїм родом на своїх місцях і володіли родом»⁹⁹. З цього свідчення не зовсім ясно, чи йдеться про тих самих полян, чи про якихось інших, історія яких невідома. У зв'язку з цим слід сказати, що достовірна інтерпретація стародавніх писемних джерел, зокрема й літописних текстів, ще й до цього часу залишається проблематичною, і можна лише сподіватися, що в майбутньому завдяки новим успіхам історичних наук (насамперед археології та антропології, а також текстології та палеографії) й удосконаленню методики дослідження відомих і новознайдених давніх артефактів матеріальної та духовної культури більшість проблем доісторичного періоду життя слов'ян, що нині висвітлюються на рівні гіпотез, припущень або відвертих фантазій, будуть переконливо доведені чи аргументовано спростовані.

По-друге, з мовного погляду увагу дослідників привертає близькість лексичного фонду польської та української мов, тобто досить значна кількість спільної для обох мов лексики, яку важко пояснити лише праслов'янською лексичною спадщиною та міжмовними контактами в пізніший історичний період. Адже ця спільна лексика значною мірою стосується найдавніших сфер людської діяльності – хліборобства, ремесла, довілля і т. ін. Це може свідчити про дуже давні й глибокі зв'язки обох народів, а, можливо, і про їхні спільні генетичні корені та витоки.

На основі літописних свідчень напрошується припущення, що первісні слов'яни із Наддунайщини просувалися на північ спочатку єдиним потоком, який потім розділився на дві частини: одна з них пішла у Вісло-Одерське межиріччя, а інша – на Середню Наддніпрянщину. У такому разі їхніх нащадків можна було б уважати близькими родичами й твердити про ще доісторичну спорідненість предків поляків та українців. Однак інші відомі й переконливі наукові дані – археологічні, історичні та лінгвістичні (насамперед гідронімічні) цього не підтверджують.

⁹⁹ Полное собрание русских летописей. Т. 38. Радзивилловская летопись. – Л., 1985. – С. 13; Powieść minionych lat [w] Kroniki staropolskie. Wyb⁶ r, wstęp i oprac. F. Sielicki. – Warszawa, 1987. – S. 21.

Згідно зі свідченнями археології та лінгвістики, ще на початку пізньопраслов'янського періоду (I–V ст. н. е.) етнічна й мовна спільність праслов'ян розпалася на західні і східну підгрупи з розмежуванням їх приблизно по Західному Бугу. В археології ці підгрупи співвідносяться з пшеворською та зарубинецькою культурами.

Пшеворська культура (кінець III ст. до н. е. – початок V ст. н. е.) виникла між Одером і Західним Бугом (територія сучасної Середньої та Південної Польщі) внаслідок дальшої еволюції праслов'янських племен та змішування їх з іншими племенами (насамперед з провідними в Одерському регіоні германцями й кельтами). Синхронна з нею зарубинецька культура (III ст. до н. е. – II ст. н. е., назва походить від с. Зарубинці на Переяславщині, де вперше знайшли її рештки) сформувалася між Західним Бугом, Прип'яттю, Россю, Тясмином та в басейнах Березини, Сожа і Десни. Її центр містився на Середній Наддніпрянщині в ареалі майбутніх полян¹⁰⁰.

Культура пшеворських племен певним чином впливала на особливості деяких археологічних культур східніших ареалів. У зв'язку з цим привертає увагу постійний приплив у Прикарпаття населення з Північно-Східної та Центральної Європи, зокрема і з Вісло-Одерського межиріччя, що тривав протягом усього ранньоримського періоду аж до кінця II ст. н. е.¹⁰¹. За таких обставин поява в Карпатсько-Дністровському регіоні ранньослов'янського населення з діалектами західно-праслов'янського типу вже в той час цілком вірогідна. У майбутньому воно не раз поповнювалося новими потоками переселенців із західної частини праслов'янського (потім – пралехітського) етномовного ареалу. Специфічні гірські умови життя сприяли консервації мовних особливостей слов'ян

¹⁰⁰ Посилання на відповідну археологічну літературу див. у кн.: *Пивторак Г. П.* Формування і діалектна диференціація давньоруської мови. – К.: Наук. думка, 1988. – С. 39, 40.

¹⁰¹ *Вакуленко Л. В.* Прикарпатье в первой половине I тысячелетия н. э. // Тез. докл. сов. делегации на V Междунар. конгр. славян. археологии. – М., 1985. – С. 16; *Этнокультурная карта Украинской ССР в I тыс. н. э.* – Киев : Наук. думка, 1985. – С. 24–26.

цього регіону і формуванню «карпатизмів», що з часом, мабуть, стали однією з причин виразної своєрідності карпатських і прикарпатських говорів.

Складні етнічні й мовні процеси на давніх праслов'янських землях відбувалися у II–IV ст. н. е. (за класифікацією акад. Б. О. Рибаківа, це черняхівсько-пізньопшеворський період).

Черняхівська культура (кінець II–IV ст. н. е., назва походить від с. Черняхів Кагарлицького району на Київщині) виникла на основі зарубинецької та пізньоскіфської культур Нижньої Наддніпрянщини на значній території від Південного Полісся на півночі до Північного Причорномор'я на півдні й від Задунайщини на південному заході до сучасних Сумщини й Курщини на південному сході¹⁰². Це була поліетнічна культура. У лісостеповому Дніпро-Дністровському межиріччі розселилися слов'яни різного походження: нащадки колишніх слов'ян-сколотів, колонізаційні групи слов'янських племен пізньозарубинецької культури, слов'яни й германці пшеворської культури тощо. Основну масу пшеворських переселенців у північнопричорноморських областях становили вихідці з Вісленського регіону, тобто слов'яни¹⁰³.

Слов'янський компонент пшеворської культури, яка відіграла значну роль в етногенезі поляків (зокрема й тамтешніх полян), на Наддніпрянщині був неістотним, проте в сприятливіших історичних умовах він міг би істотніше позначитися на етнічних процесах в ареалі майбутніх наддніпрянських полян, але цьому завадили іншоетнічні впливи. Адже пшеворські та зарубинецькі племена на Середній Наддніпрянщині розселилися серед іраномовного населення, і в процесі тісних слов'яно-іранських контактів, які, найвірогідніше, набули своєрідного слов'яно-іранського симбіозу, відбувалася поступова слов'янізація місцевого іраномовного населення й сприйняття слов'янами деяких мовних та

¹⁰² Півторак Г. П. Зазнач. праця. – С. 43.

¹⁰³ Седов В. В. Происхождение и ранняя история славян. – М. : Наука, 1979. – С. 92.

етнографічно-культурних іранських рис¹⁰⁴. У цьому симбіозі своєрідні етномовні особливості пшеворських племен значною мірою знівельовалися.

Під час так званого Великого переселення народів у V–VI ст. н. е. сталися помітні зміни і в етногенетичній ситуації в середньому та південному ареалах Східної Європи. Слов'яни вісленського регіону пшеворської культури (найвірогідніше, з ареалу пізнішої Молдови та Підляшшя) розселилися в східному, західному та південному напрямках, поширившись на Волині, Верхній Наддністрянщині, на наддунайських землях і в басейні Одера та Ельби. У пізньоримський час племена пшеворської культури перейшли Карпати й освоїли басейн Верхньої Тиси¹⁰⁵. Але до ареалу пізніших наддніпрянських полян вони не дійшли.

У середині I тисячоліття н. е., як і раніше, найінтенсивніші етногенетичні процеси відбувалися в південній частині східнослов'янського ареалу. На величезній території від Середнього Дніпра до межиріччя Верхньої і Середньої Ельби та від Прип'яті до Верхнього Дністра, середньої й нижньої течії Дунаю на VI ст. н. е. витворилася й стабілізувалася відносно єдина археологічна культура, що за особливостями кераміки дістала назву празького, або, за іншою термінологією, празько-корчацького, празько-житомирсько-корчацького, житомирсько-корчацько-кологичинського типу¹⁰⁶. Її творцями були нащадки вісленського регіону пшеворської культури, що становили окрему локальну групу, деяка частина слов'янського населення черняхівської культури

¹⁰⁴ *Третьяков П. Н.* Раннесредневековые восточнославянские древности. – Л. : Наука, 1973. – С. 8; *Седов В. В.* Происхождение и ранняя история славян. – С. 99–100.

¹⁰⁵ *Седов В. В.* Происхождение и ранняя история славян. – С.117; Етнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. – С. 26, 32.

¹⁰⁶ *Рыбаков Б. А.* Исторические судьбы праславян // История, культура, этнография и фольклор славянских народов: VIII Междунар. съезд славистов: Докл. сов. делегации. – М., 1978. – С. 185–186; *Русанова И. П.* Славянские древности V–VII вв. Культура пражского типа. – М. : Наука, 1976; *Седов В. В.* Восточные славяне в VI–XIII вв. / Отв. ред. Б. А. Рыбаков. – М. : Наука, 1982. – С. 10; Етнокультурная карта... – С. 76–85.

Наддністрянщини та інших слов'янських і неслов'янських угруповань¹⁰⁷. Ареал празько-корчацької культури в загальних рисах відповідає території розселення склавинів, про яких писав візантійський історик готського походження Йордан¹⁰⁸.

У лісостеповій смузі Середньої Наддніпрянщини, включаючи середні течії Сули, Псла та Ворскли, за участю нових колонізаційних потоків з північніших територій в ареалі подільсько-дніпровського варіанта черняхівської культури в другій половині V–VI ст. н. е. виникла споріднена з ним культура пенківського типу (назва походить від с. Пенківка поблизу гирла р. Тясмин). Слов'яни пенківської культури – це анти, про яких повідомляють Йордан та Прокопій Кессарійський¹⁰⁹. У пенківський період тривала слов'янізація іранських племен, і їхні ослов'янені нащадки пізніше стали важливим етнічним компонентом південної частини полян. У їх формуванні участі нащадків пшеворської культури не було.

Основний ареал ранніх наддніпрянських полян містився в північному ареалі пенківської культури на пограниччі Лісостепу та Степу. Археологічні артефакти дають підставу для припущення, що формування полян почалося на узбережжі р. Ірпінь та в районі майбутнього Києва, де жило слов'янське населення з керамікою житомирсько-корчацько-колочинського типу¹¹⁰.

¹⁰⁷ Седов В. В. Формирование славянского населения Среднего Поднепровья // Сов. археология. – 1972. – № 4. – С. 128; Седов В. В. Происхождение и ранняя история славян. – С. 117; Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. – С. 19; Русанова И. П. Славянские древности. Культура пражского типа. – С. 84; Этнокультурная карта... – С. 84–85.

¹⁰⁸ Йордан. О происхождении и деяниях гетов. Getica. – М. : Изд-во восточной л-ры, 1960. – С. 72.

¹⁰⁹ Рыбаков Б. А. Новая концепция предыстории Киевской Руси: (Тезисы) // История СССР. – 1981. – № 2. – С. 42; Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. – С. 28; Приходнюк О. М. К вопросу о присутствии антов в карпатско-дунайских землях // Славяне на Днепре и Дунае. – Киев, 1988. – С. 191; Этнокультурная карта... – С. 91.

¹¹⁰ Седов В. В. Происхождение и ранняя история славян. – С. 106–107; Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. – С. 108; Рыбаков Б. А. Город Кия // Вопр.

Наведений історико-археологічний екскурс засвідчує, що після розпаду праслов'янської етномовної спільності, починаючи від середини I тисячоліття н. е., періодично відбувалися міграції населення з вісло-одерського ареалу в східному напрямі. Первинність цього ареалу підтверджує також гідронімія. За спостереженням польських дослідників Т. Лер-Сплавінського та С. Роспонда, саме басейни Одера й Вісли становлять зону первісної гідроніміки, а Середня Наддніпрянина – це зона з похідними словотвірними формами від первинних гідронімів¹¹¹. Проте говорити про прямий вплив протолехітських племен на розвиток етнокультурної ситуації в ранніх протокраїнських ареалах немає підстав.

Джерела IX ст. н. е. називають такі союзи прапольських племен: вісляни (у верхів'ях Вісли), поляни (у басейні середніх течій Одера та Варти). Окремим був союз волінян на острові Волін (у Балтійському морі) та в пониззі Одера. Під кінець X ст. н. е. із союзів племен на території Польщі виникла єдина держава, основним ядром якої стали поляни й на чолі якої були полянські князі з династії П'ястів. До цієї держави увійшли всі власне польські племена¹¹². Наддніпрянські поляни наприкінці IX ст. стали основою протокраїнської держави – Русі, яка в російській історіографії XIX ст. дістала назву «Київська Русь».

Використовуючи в етногенетичних дослідженнях свідчення різних суспільних наук, слід визнати, що локалізація ранніх етносів Центральної та Східної Європи за археологічними, історичними,

історії. – 1980. – № 5. – С. 36; *Приходнюк О. М.* Археологічні пам'ятки Середнього Подніпров'я VI–IX ст. н. е. – К. : Наук. думка, 1980. – С. 81.

¹¹¹ *Lehr-Splawiński T.* Rozmieszczenie geograficzne prasłowiańskich nazw wodnych // *Rocznik Slawistyczny*, XXI, 1960. – S. 5–22; *Rospond S.* Prasłowianie w świetle onomastyki // I Międzynarodowy kongres archeologii słowiańskiej. – T. 1. – Wrocław – Warszawa – Kraków, 1968. – S. 109–170.

¹¹² *Кухаренко Ю. В.* Археология Польши. – М. : Наука, 1969. – С. 129. Див. також: *Lehr-Splawiński T.* Wzajemne wpływy polsko-ruskie w dziedzinie językowej // *Ibid.* *Studia i szkice wybrane.* – Warszawa, 1966; *Martel A.* La langue polonaise dans les pays ruthènes Ukraine et Russie Blanche. 1569–1667. – Lille, 1938 – 318 c. *Klemensiewicz Z.* Historia języka polskiego. – Warszawa, 1970. – S. 347–348, 350–352. *Вінценз А.* До проблеми українсько-польських мовних контактів // *Мовознавство.* – 1991. – № 5. – С. 37–41.

гідронімічними чи будь-якими іншими свідченнями завжди схематична й дуже умовна, оскільки дослідник має зважати на рухомість етнічних ареалів, на співіснування різних етносів навіть у межах одного ареалу, на розмитість і нестійкість давніх етнічних меж та взаємопроникливість етнічних територій, зокрема й праслов'янських та ранньослов'янських¹¹³. Зважаючи на це, можна припустити, що деякий вплив пралехітських і ранньолехітських племен на формування праукраїнських етномовних ареалів пізнішої Галичини й частково Поділля та Волині міг відбуватися на наступному історичному етапі консолідації слов'янських племен і появи ранніх суспільних формувань державницького типу— союзів племен.

Отже, з наведеного історико-археологічного матеріалу випливає, що слов'янські племена та їхні союзи, зокрема й надвіслянські та наддніпрянські поляни, не прийшли від Дунаю, а сформувалися в межах своєї прабатьківщини між Одером та Дніпром протягом VI–VIII ст. н. е. Інформації давньоруських літописів про рух нібито слов'ян від Дунаю у вісло-дніпровському напрямку, можливо, були нав'язані літописцям якимись давніми легендами та переказами про рух стародавніх племен, зокрема й далеких предків слов'ян з півдня на північ. Спочатку це були дунайські скотарсько-хліборобські племена середини V – середини IV тис. до н. е., які, одомашнивши коня, розселилися на північ по широких річкових долинах Рейну, Ельби, Одера й Вісли і на схід до Верхнього та середнього Дністра і Південного Бугу. Унаслідок цього розселення на величезному просторі Середньої Європи від Рейну до Дністра та правих приток Дніпра і від Поморської низовини до Дунаю сформувалася однорідна археологічна культура так званої лінійно-стрічкової кераміки, з якою співвідноситься європейський ареал індоєвропейської етнічної й мовної спільності¹¹⁴.

¹¹³ Трубачев О. Н. Ранние славянские этнонимы – свидетели миграции славян // Вопр. языкознания. – 1974. – № 6. – С. 60–61; Трубачев О. Н. Языкознание и этногенез славян. Древние славяне по данным этимологии и ономастики // Вопр. языкознания. – 1982. – № 4. – С. 12–24.

¹¹⁴ Горнунг Б. В. Из предыстории образования общеславянского языкового единства. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – 54, 71–74; Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. – М. : Наука, 1981. – С. 149–150, 230–232.

Як свідчить історія стародавніх цивілізацій Європи й Азії, у примітивному первісно-общинному суспільстві при майже повній залежності людини від довкілля суспільно-економічний прогрес і зумовлені ним етногенетичні процеси найшвидше й найінтенсивніше відбувалися в сприятливих умовах півдня й помітно уповільнювалися у напрямі на північ. Це саме спостерігається і в розвитку середньоевропейських племен пізнього енеоліту – початку бронзового віку.

Лінгвістичні дослідження дають підстави вважати, що диференціація індо-європейської етномовної спільності на Європейському континенті відбулася найраніше саме на півдні Центральної Європи. Наприкінці III – на початку II тис. до н. е. у цьому ареалі поступово формувалися давні греки, іллірійці, кельти, італіки. Разом з тим між Середнім Дунаєм і Тисою стала вирізнятися значна частина індоєвропейської спільноти – протослов'яни з численними діалектами¹¹⁵. На думку О. М. Трубачова, саме середньодунайський етномовний ареал кінця III тис. до н. е. був найдавнішою територією праслов'янських племен¹¹⁶, що цілком вірогідно. Лише гіпотеза середньодунайської прабатьківщини найдавніших праслов'ян задовільно пояснює незрозумілий потяг слов'янських племен до Дунаю в епоху Великого переселення народів V–VI ст. н. е.¹¹⁷ і стійку пам'ять про нього серед усіх слов'янських і деяких прибалтійських народів, більшість яких ніколи не була пов'язана з цією рікою ні географічно, ні історично¹¹⁸.

¹¹⁵ Трубачев О. Н. Языкознание и этногенез славян // Вопр. языкознания. – 1984. – № 3. – С. 23–26.

¹¹⁶ Трубачев О. Н. Языкознание и этногенез славян, Древние славяне по данным этимологии и ономастики // Славянское языкознание: IX Междунар. съезд славистов (Київ, сент. 1983) : Докл. сов. делегации. – М., 1983. – С. 233–235; Трубачев О. Н. Языкознание и этногенез славян // Вопр. языкознания. – 1985. – № 4. – С. 8–13.

¹¹⁷ Трубачев О. Н. Языкознание и этногенез славян. Древние славяне по данным этимологии и ономастики // Вопр. языкознания. – № 1982. – № 4. – С. 11.

¹¹⁸ Jagić V. Dunaj in den Slawischen Volkspoese // Arch. Slav. Philologie. – 1876. – Bd. 1. – S. 289–333; Климчук Ф. Д., Шепелевич В. В. «Дунай» в традиционном фольклоре двух деревень Надъясельдья // Этногенез белорусов : Тез.

«Мрія про благодатні дунайські землі, пам'ять про них як про "землі предків і достатку" постійно зберігалась у народних переказах східного слов'янства і до початку XII ст. постійно освіжалася різними подіями його політичного та культурного життя»¹¹⁹. Як відомо, символ Дунаю найчастіше виступає в старовинних народних піснях, особливо в поширеному ще за язичницької доби календарному та обрядовому фольклорі, що виник набагато раніше Київської Русі і походів київських князів, зокрема Святослава Ігоровича (945–972), на Візантію, під час яких східні слов'яни, на думку багатьох дослідників, нібито вперше познайомилися з Дунаєм. Усе це вказує на те, що образ Дунаю в слов'янському фольклорі з'явився разом з формуванням фольклорної символіки й образної системи, а не був запозичений пізніше, після міграції слов'янських племен на південь.

Приблизно протягом першої половини II тис. до н. е. унаслідок міграції предків праслов'янських племен на північ (можливо, під натиском волохів-кельтів) їхній ареал дещо змістився і значно розширився: праслов'янські племена разом з кельтами¹²⁰ освоїли заселене іншими індоєвропейськими племенами Вісло-Одерське межиріччя, де вперше стали безпосередніми сусідами прабалтів, а потім зону нинішнього Лісостепу від Прип'яті до Верхнього Дністра і до зони Степів на півдні та до Середнього Дніпра на сході. У межах цієї по суті «другої» прабатьківщини слов'ян і формувалися ранньослов'янські союзи племен, зокрема й засвідчені давніми літописами поляни як такі, що нібито прийшли безпосередньо від Дунаю.

Пропонована версія походження полян ґрунтується на загальновизнаних в історії, археології та лінгвістиці постулатах і засвідчує необхідність та ефективність комплексного підходу до етно- і плотогенетичних досліджень.

докл. на конф. по пробл. «Этногенез белорусов» (3–6 дек. 1973 г.). – Минск, 1973. – 211–214.

¹¹⁹ *Мачинский Д. А.* «Дунай» русского фольклора на фоне восточнославянской истории и мифологии // *Русский север. Проблемы этнографии и фольклора.* – Л., 1981. – С. 110–171.

¹²⁰ *Трубачев О. Н.* Языкознание и этногенез славян // *Вопр. языкознания.* – 1985. – № 5. – С. 5.

ТРИ МЕТАФОРИЧНІ ІДЕЇ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ЄДНОСТІ ТА ЇХ РІЗНІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ (КОЛЛАР – ПУШКІН – ШЕВЧЕНКО ТА ІН.)

Слов'янське відродження першої половини ХІХ ст., особливо в його романтичній течії, демонструє певний набір семантичних моделей, що групуються навколо ідей як єдності, так і протиставлення при зображенні феномену слов'янства. У центрі цього семантичного комплексу виступають три основні метафоричні образи, що передають ідеї слов'янської єдності та слов'янської солідарності через різні поняття певного цілого з його складниками, – а) образ родини з братами або сестрами, з матір'ю (батьком) і дітьми, б) образ моря (ріки) з річками (струмками), що впадають до нього, і в) образ розгалуженого дерева з гілками-народами. Це досить традиційні й поширені внаслідок своєї цілковито прозорої мотивації образи, що їх застосовують у різних випадках метафоричного моделювання понять якого-небудь цілого в його різноманітності та розгалуженості. Але водночас залежно від різних етно- і культуроцентричних орієнтацій конкретних виразників ідеї слов'янської єдності відзначені моделі діставали неоднакові інтерпретації з різним розумінням компонентів цих комплексних образів і зі зміною точок відліку на їхній аксіологічній шкалі.

Романтична візія слов'янства як єдиної родини, яка пронизує ідею слов'янської взаємності, «слов'янську ідею», впродовж усього її існування аж до сучасного російського слов'янофільства (з його баченням росіян, українців і білорусів у єдиному «руському» народі), найяскравіше була представлена саме в цей період (від Яна Коллара та ін.). Найповніше в своїй наївно-захопленій формі

вона проєкціювалася, як це здебільшого й властиво романтичним образам, на минуле та майбутнє, але не на сучасне слов'янського світу або ж виражалася в плані дезидеративної, а не реальної модальності. Ось, наприклад, бачення «золотого віку» слов'янства в українських романтиків – у минулому: «Ще як були ми козаками, / А унії не чуть було, / Отам-то весело жилось! / *Братались* з вольними ляхами, / Пишались вольними степами» і т. ін. (Тарас Шевченко. Полякам, 1847 р.); у майбутньому: «*Діти* слави, *діти* слави! [“слава” тут, безперечно, в розумінні “Слави” Яна Коллара, тобто слов'янщини, слов'янських земель. – О. Т.] / Час ваш наступає: / <...> Згине, щезне *братня* свара <...> / Ворогів тисячолітніх / Вороги обіймуть» (Микола Костомаров, 1840-і рр.), але найбільшою мірою як палке бажання: «<...> а надто як згадаєш, що ми *одної матері діти*, що всі ми слав'яне. Серце болить, а розказувать треба: нехай бачать сини і внуки, що батьки їх помилялись, нехай *братаються* знову, з своїми ворогами. Нехай житом-пшеницею, як золотом, покрита, нерозмежованою останеться навіки од моря і до моря – слав'янська земля» (Тарас Шевченко. Передмова до поеми «Гайдамаки», 1841 р.) (родоча нерозмежована нива – як ще один образ єдиного слов'янства. – О. Т.); «Того ж батька, такі ж діти – Жити б та *брататься*» (Тарас Шевченко. Гайдамаки); «Щоб усі слав'яне стали / Добрими *братами*» (Тарас Шевченко. Єретик, 1845 р.)¹²¹. Однак ця, здавалося б, найневинніша модель слов'янського світу разом з тим виявилася й досить неоднозначною й суперечливою, оскільки на слов'янську «родину» екстраполювалася ієрархія стосунків усередині справжньої сім'ї – з неминучою констатацією старших і молодших її членів, ієрархія всередині роду – з диференціацією його членів уже не тільки за місцем, роллю, а й за давністю походження. Наприклад, образ Росії як «старшей девы» з «меншійми *сестрами*» –

¹²¹ Деякі дослідники вбачають образ майбутньої «родини Об'єднаного Слов'янства» у відомих рядках Шевченкового «Заповіту» (1845 р.): «І мене в сем'ї великій, / В сем'ї вольній, новій, / Не забудьте пом'янути / Незлим тихим словом». Див.: *Качуровський І.* Поет самоти та безнадії // Українська мова та література в школі. – 1992. – № 3–4. – С. 8.

сербськими, польськими, чеськими дівами: «*Старшая дочь в семействе* Славяна / Всех превзошла величием стана» (Александр Одоевский. Славянские девы, 1830 р.; цей вірш став піснею засланих у Сибір декабристів)¹²². Пор. різне розуміння образу «матері»: в одній інтерпретації це абстрактний образ матері як слов'янщини в цілому, щодо якої різні слов'янські народи однаковою мірою усвідомлюються як діти (наприклад, знаменита алегорична фігура «великої *матері* Слави» в збірці Яна Коллара «*Slávy Dcéra*», 1824, 1832 pp.), в іншій – наприклад, образ Росії як матері щодо Польщі, коли «мати» приносить «дочку» в жертву задля цілості всієї «родини»: «Как *дочь* родную на закланье / Агамемнон богам принес, / <...> Так мы над горестной Варшавой / Удар свершили роковой, / Да купим сей ценой кровавой / России целость и покой!» (Федор Тютчев, 1831 р.). Навіть відгукуючись на воєнні дії 1830–1831 pp. між Росією і повсталю Польщею, російські поети не відмовляються від метафоричних «родинних» зв'язків – з рекомендацією Європі не втручатися до внутрішньослов'янських питань: «Оставьте: это спор славян между собою, / *Домашний*, старый спор, уж взвешенный судьбою, / Вопрос, которого не разрешите вы», «Вам непонятна, вам чужда / *Сия семейная* вражда» (Александр Пушкин. Клеветникам России, 1831 р.) – або ж із поданням приборкання польського повстання як справедливого і неминучого, хоча й суворого покарання заблуканого члена родини: «Ты ж, *братскою* стрелой пронзенный, / Судеб свершая приговор, / Ты пал, орел одноплеменный, / На очистительный костер!» (Федор Тютчев). Полемізуючи з російськими слов'янофілами, які, твердо переконані в святій місії російського народу, вже майже буквально, а не умовно-метафорично використовували назви членів родини при зображенні слов'янства (причому родини російської селянської патріархальної з деспотичними схемами домінування

¹²² Пор. інший вірш О. Одоєвського, написаний майже одночасно зі щойно цитованим, але вже не про абстрактну слов'янську родину, а з приводу польського повстання 1830–1831 pp.: «Вы слышите: на Висле брань кипит! – / Там с Русью лях воюет за свободу <...> / Мы *братья* их!» («Недвижимы, как мертвые в гробах...»). Туг поета вже, безперечно, не обходить питання «старшості» братів.

/ підпорядкування у відносинах між її членами), М. Чернишевський писав, дещо утрируючи суть проблеми: «Ми ваші *старші брати*, – каже вона [партія слов'янофілів. – О. Т.], – а за нашим народним звичаєм *старший брат* заступає місце *батька*, влада якого безмежна в родині, і *молодші брати* мають беззастережно підкорятися йому, не сміючи самі розумувати ні про що <...>»¹²³. Образ російського народу як *старшого брата* слов'янських або, вужче, інших східнослов'янських народів, а також неслов'янських народів у складі СРСР дожив у його наївно-високому розумінні в офіційній ідеології до середини ХХ ст., набувши водночас, як жодний інший образ слов'янської єдності, й пейоративно-іронічних конотацій, з якими він і використовується тепер.

З усвідомленням різного місця «братів» або «сестер» усередині слов'янської «родини» впливає мотив історичної месіанської ролі одного зі слов'янських народів щодо слов'янства в цілому або його окремих галузей. Так, як відомо, за концепцією російського слов'янофільства, російський народ був ніби приречений виконувати цю місію («Славян *родные поколенья* / Под знамя русское собратъ / И вестъ [вести. – О. Т.] на подвиг просвещения / Единомысленных, как рать». – Федор Тютчев) як унаслідок того, що він є найбільшим зі слов'янських народів, створив наймогутнішу (протягом майже всього ХІХ ст. єдину) слов'янську державу, так і з огляду на його особливий національний характер, моральні засади, виховані специфічною російською історією та православною вірою, – почуття сумирності, здатність до самозречення, колективізм (у формі «миру») і відданість ідеям вселюдського братства. Проте не менш важливу місію відводили, наприклад, ідеологи Кирило-Мефодіївського товариства і для українського народу, який посідав тоді значно скромніше місце в слов'янстві, – на основі його вільнолюбної історії (наявності козацької республіки) та особливих моральних гідностей: «<...> вона [Україна. – О. Т.] любила і поляків, і москалів, як *братів* своїх, і не хотіла з ними розбрататися, вона хотіла, щоб всі жили вкупі <...> Але

¹²³ Чернышевский Н. Г. Народная бестолковость // Полное собрание сочинений : В 15 т. – Т. 7. – М., 1950. – С. 842.

сього не второпали ні ляхи, ні москалі», «Лежить в могилі Україна, але не вмерла. Бо голос її, голос, що звав усю Слов'янщину на свободу і братерство, розійшовся по світу слов'янському. І одізвався він, той голос України, в Польщі <...> Не пропаде Польща, бо її збудить Україна, котра не пам'ятуєть зла і любить *сестру* <...> І голос України обізвався в Московщині <...>»¹²⁴.

Образ моря (ріки) набуває принципово іншого звучання залежно від того, що розуміють під цією точкою доцентрових прагнень ідеологи слов'янських рухів – слов'янство в цілому чи його окрему галузь. Пор. з одного боку в Тараса Шевченка: «Слава тобі, Шафарику, / Вовіки і віки! / Що звів еси в одно *море* / Слав'янській *ріки!*», «Твоє *море* / Слав'янськеє, нове!» («Єретик»), а з другого, – в російських поетів: «Кто устоит в неравном споре: / Кичливый лях или верный росс? / Славянские ль *ручьи сольются* в русском *море?* / Оно ль иссякнет? вот вопрос» (А. Пушкин. Клеветникам России); «Боже, когда же *сольются потоки* / В *реку* одну, как источник один» (А. Одоевский. Славянские девы). Наведена пушкінська алегорія набула, як відомо, широкого резонансу, поступаючись хіба що перед образом «старшого брата» (щодо російського народу), і нерідко використовується, викликаючи схвалення у прихильників і різке неприйняття у противників, аж до нашого часу. Ось, наприклад, гнівна й саркастична критика її в Пантелеймона Куліша – у звертання до «обманщиці» Росії («Слав'янська ода»):

Обняти світ залізними руками
Силкуєшся, щоб людському уму
Спорудити з продажними попами

¹²⁴ Костомаров М. І. «Закон Божий» (Книга буття українського народу). – К., 1991. – Пп. 91–92, 100–105. Вплив ідей польського месіанізму Адама Міцкевича, що його завжди відзначають тут дослідники, безперечний. Пор., наприклад: «Бо народ польський не вмер, тіло його лежить у домовині, а душа його <...> повернеться до тіла, і народ встане з мертвих і звільнить усі народи Європи з неволі» (Mickiewicz A. Księgi narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego. – Warszawa, 1982. – S. 211). Але трактат польського романтика не містить у собі такого відвертого вияву приязні до конкретних слов'янських народів і не рясніє такою кількістю метафоричних образів з вихідними значеннями членів однієї родини.

Вселенськую безвихідну тюрму.
І всіх Слав'ян скликаєш воедино:
«Зливайтесь! Я – море, ви – руч'ї!
Корітеся і нахиляйте спину,
Хилітеся під присуди мої!
У мене ви дознаєте впокою,
Як праведні у Бога за дверми:
У багнищі, стоячою водою
Гнистимете з московськими людьми».

У словацького поета Павола Орсага (Гвездослава) (1914 р., переклад Максима Рильського – див.: Словацька поезія: Антологія. Київ, 1964):

Ти помилився, Пушкіне великий,
в роздратуванні мовивши сліпим,
що в *руськiм морі злитися* одним
повинні всі *слов'янські* наші ріки,
А коли ні, то висохнуть навіки.
.....
Річки, що з духу людського постали,
У течії не вмiстяться одній.

Образ розгалуженого слов'янського дерева¹²⁵ – трансформація традиційного генеалогічного дерева – міг набувати ознак дискусійного характеру на рівні вже не якісних, а кількісних параметрів. Як відомо, Ян Коллар виходив з ідеї культивування тільки чотирьох галузей (гілок) на дереві слов'янства – чеської, польської, руської і сербської. Сам словак, він принципово віддавав перевагу чеській мові, маючи перед собою, зокрема, зразок німецької літературномовної та культурної єдності, не розпорошеної по різ-

¹²⁵ За Я. Колларом, таким деревом мала б бути липа. Цей образ дістав певне продовження – наприклад, у польського романтика Теофіля Ленартовича: «Lipo zielona! Drzewo ojczyste <...> / Twoich gałęzi mnogie ramiona – / Jako słowiańskie nasze plemiona <...> / Ludy słowiańskie! Toż my podobnie / Jak nasza lipa rosąc nadobnie <...>» («Na lipę słowiańską», 1850 р.), у П. Орсага (Гвездослава): «Tá vetev slávnej lipy slavianskej...» – про словацький народ («K pamiatke narodenia P. J. Šafarika», 1895 р.).

них діалектах і князівствах, і керуючись благородною метою не зашкодити надмірним, на його думку, подрібненням слов'янству в його майбутній духовній конкуренції з розвиненими західно-європейськими націями. Це питання вибору мовно-культурної орієнтації стояло перед літературно-культурними діячами різних слов'янських народів з відсутньою державністю і недостатньою розвинутою національною самосвідомістю. Українські романтики, на становлення загальнослов'янських зацікавлень яких чеські та словацькі будителі мали особливо великий вплив, не пішли, однак, за теорією Коллара і літературною практикою Коллара та Шафарика. «Цьому сприяв і посилений інтерес до історії окремих слов'янських народів, і народознавчі праці Шафарика, який поставив славистику на наукову основу. У світлі науки, виведена за межі суто літературні, дещо інакше постала й ідея слов'янської єдності. Приклад Коллара і Шафарика <...> перестав сприйматися однозначно»¹²⁶. Так, у відозві «Брати українці», написаній М. Костомаровим, сказано: «Ми приймаємо, що усі слов'яне повинні з собою поєднатися. Але так, щоб кожен народ скомпонував свою Реч Посполиту [республіку. – *О. Т.*] і управлявся несмісимо з другими, так, щоб кожен народ мав свій язик, свою літературу і свою справу общественну. Такіі народи по-нашому: москалі, українці, поляки, чехи, словаки, хорутани, ілліро-серби і болгарии»¹²⁷.

Проте концепція «слов'янського дерева» в розумінні Коллара зазнавала критики і з протилежного боку – від противників «слов'янського партикуляризму» взагалі. Аналізуючи зміст ювілейного віденського збірника 1893 року на вшанування сторіччя від дня народження Я. Коллара, де було широко висвітлено, зокрема, вплив його ідеї «слов'янської взаємності» на культуру різних слов'янських народів, Іван Франко не випадково звернув увагу на те, що тут серед 38 статей «бракує особливо праць про вплив його на польську і російську літературу; одна й друга були обіцянні і...

¹²⁶ Житник В. К., Русанівський В. М. Чеські й словацькі будителі та українські кириломефодіївці (Концепції розвитку слов'янських народів, їх мов і літератур) // Слов'янське мовознавство: XI Міжнародний з'їзд славістів. – К., 1993. – С. 168.

¹²⁷ Див. у кн.: Костомаров М. І. «Закон Божий»... – С. 33.

не прислані»¹²⁸. Доцільність розвитку й культивування літературних мов слов'янських народів, крім російської, а також польської, нерідко піддавалася сумнівам. Пор. також думку російського славіста О. Кочубинського, згідно з якою розвиток нових літературних слов'янських мов зумовлювався нездоровим романтизмом і порушив мовно-культурну єдність слов'янства, нібито зафіксовану свого часу в церковнослов'янській мові¹²⁹.

Особливе місце в розв'язанні цих проблем метафоричного моделювання слов'янського світу посідав польський романтизм. Виходячи з того усвідомлення слов'янства, основи якого були закладені ще у відомій характеристиці слов'янських народів Й.-Г. Гердера¹³⁰, – його особливих позитивних духовних і моральних якостей та його історичної молодості, завдяки чому воно може бути носієм місії омолодження для європейської цивілізації, літературно-культурні діячі польського відродження бачили в слов'янах «народ слова, а точніше Слова Божого» (А. Mickiewicz. *Literatura słowiańska*) 131, «народ Божий» з «чистим серцем» (W. Pol. *Słowo a sława*, 1848 p.; див.: Witk., s. 71) і виступали, як і їхні колеги в інших слов'янських країнах, за слов'янську єдність. Однак розуміння цієї єдності в колах польського романтичного слов'янофільства було неоднорідним і неоднозначним. З одного боку, це було усвідомлення необхідності слов'янської солідарності¹³² – як і в романтизмі інших слов'янських народів, на противагу неслов'янському оточенню і

¹²⁸ Франко І. Слов'янська взаємність в розумінні Яна Коллара і тепер // Зібрання творів : У 50 томах. – Т. 29. – Київ, 1981. – С. 54.

¹²⁹ Див., зокрема, аналіз статті О. Кочубинського «Романтична думка і дійсність»: Франко І. Значч. праця. – С. 54–59.

¹³⁰ Гердер И. Г. Идеи к философии истории человечества. – Москва, 1977. – С. 470–472.

¹³¹ Цит за: *Witkowska A.* «Ja, głupi Słowianin» (antologia). – Kraków, 1980. – S. 58 (далі в тексті скорочено: Witk.).

¹³² Див. про зародження польського слов'янофільства і його вплив на формування «слов'янської ідеї» у словаків і чехів, наприклад: *Pręcikowski L. S.* «Słowianin» (1841–1843) – zapomniane czasopismo słowiańskie // *Slavia Orientalis*. 1997. – Т. 46, N 1. – С. 121–123.

насамперед, зрозуміло, «німцям» 133. Це крило польського романтизму, найповніше відповідаючи слов'янофільським ідеям чехів, словаків, східних і південних слов'ян (особливо у зв'язку з проведенням у Празі 1848 року Слов'янського з'їзду), охоче і з належними патетичними конотаціями оперувало метафоричними образами членів однієї родини: «Serbowie, Czechy i ludu ruski! / Czas by już przejrzeć w *bratnim* uścisku, / Koniec położyć temu igrzysku, / Czas by już jedną nazwać się wiarą!» (Т. Ленартович. *Gladiatorowie*, 1856 р.; див.: Witk., s. 320); «Kiedyż znów się zleca / *Słowianie-bratia* na ojczyście wieco?» (Т. Ленартович. *Op. cit.*; див.: Witk., s. 332); *bracia* *Słowianie*, *pobratymy* *Słowianie* (W. Pol. *Op. cit.*; див.: Witk., s. 67, 69, 341); «Pieśni słowiańskie, jednej matki córy <...>» (J. Dunin-Borkowski. *Pieśni słowiańskie*, 1839 р.; див.: Witk., s. 306), а також образом «слов'янської липи» (Т. Ленартович). З другого боку, це була проблема усвідомлення місця поляків не стільки серед слов'янства як такого, скільки в загальному колі європейських народів. В основі цього крила польського національного романтизму лежала концепція полоноцентризму, і тут, таким чином, можна проводити певні аналогії з подібним баченням російськими

¹³³ В основній семантико-аксіологічній опозиції національно-культурного моделювання світу «ми – вони», що ґрунтувалася в світогляді діячів слов'янського відродження на протиставленні полюсів, з одного боку, слов'янства, а з другого боку, неслов'янства, що оточувало слов'ян, на цьому другому полюсі фігурували головним чином «німці». Якщо такий «образ ворога» можна вважати історично виправданим у західних слов'янських землях (див., наприклад, різкі інвективи проти німців і Тевтонії, що губили «лагідних дітей Слави», в Я. Коллара), то на сході слов'янського світу плекання цього образу слов'янофілами не завжди можна відмежувати від антиєвропейської ксенофобії взагалі. Наприклад: «О вы, которые хотите / Преобразить, испортить нас / И онемечить Русь <...>» (Николай Языков. *К ненашим*, 1844 р.; вірш спрямовано проти російських західників); у п'єсі Тараса Шевченка про події часів Хмельниччини – періоду, коли основним ворогом слов'ян-українців були слов'яни-поляки: «Славяне! Несчастные славяне! <...> Ужели вам вечно суждено быть игралищем иноплеменников? <...> Придет мудрый вождь из среды вашей погасить пламенный раздора и слить водино любовию и братством могущественное племя!» («Никита Гайдай», 1841–1842 рр.; введення в текст такого випадку проти саме неслов'янських «іноплеменників» як головного ворога тодішніх українців можна пояснити тільки силою слов'янофільських традицій).

слов'янофілами російського народу як центру і месії слов'янства. Але Польщі при цьому відводилася роль не просто політичного об'єднувача слов'янства (на противагу неслов'янству), а духовного, а потім уже політичного об'єднувача частини слов'янських народів в боротьбі за свободу (в основному проти Росії) і вихід до західноєвропейської цивілізації. У формуванні цієї ідеї польського месіанізму, яка стала домінувати в тогочасній концепції польського відродження, особлива роль, як відомо, належала Адамові Міцкевичу¹³⁴. Акцентуючи не тільки і, власне, не стільки на тому, що об'єднує слов'янство, скільки на тих відмінностях, що роз'єднують різні слов'янські народи (це насамперед належність їх до католицизму і православ'я – не тільки різних конфесій, а й різних цивілізацій), він хоча й користується (втім, нечасто) образами *братів, роду слов'янського* і т. ін., але це скоріше констатація історичної спорідненості слов'ян¹³⁵ і данина узвичаєній стилістиці. З палкішими конотаціями образи *братів-слов'ян* і под. використовувалися, наприклад, на сторінках польського еміграційного

¹³⁴ Пор., наприклад: «<...> Усі слов'янські землі перебувають тепер в урочистому чеканні. Всі чекають загальної ідеї, нової ідеї. Якою буде та ідея? Чи рід слов'янський буде втягнутий на завойовницькі шляхи Росії, чи його зможуть повести за собою поляки у свій сміливий похід до того майбуття, яке росіяни називають маренням, чехи – утопією, але яке, власне, є ідеалом?»; «Серед того племені [слов'ян. – О. Т.] є народ, що його завжди називали в Європі лицарським і неспокійним. Цілком логічним буде висновок, що слов'янське плем'я і польський народ призначені й приготовані до витворення цілковито нового суспільства»; «Польське пілігримство є останнім і найбільшим з'ясуванням історії слов'янських народів»; «<...> народ, який серед слов'янського племені є тим, чим є Франція серед романського, народ польський <...>» (Adam Mickiewicz. Op. cit.; див.: Witk., s. 336–340).

¹³⁵ Проте й щодо легендарної єдності слов'ян у минулому Адам Міцкевич не має ілюзій: «Нарікання слов'янофілів з приводу того, що королівства [тобто належність до різних державних утворень. – О. Т.] розірвали слов'янську єдність, видаються безпідставними. Єдності серед слов'ян ніколи не було, навпаки, вони завжди були розділені. <...> Поляк вважає росіянина за людину чужого роду, яка нічого не має з ним спільного. Так само серби і чехи не визнають спільного походження з [іншими. – О. Т.] народами західних чи південних слов'янських земель. Ідея слов'янської єдності стала розсвітати тільки в минулому столітті» (Adam Mickiewicz. Op. cit.; див.: Witk., s. 310).

журналу «Sławianin» (Париж, 1841–1843 pp.), що виражав позиції польського месіанізму в слов'янському питанні ¹³⁶, але до цих братів росіян (і взагалі східних слов'ян) не зараховували. Для цього крила польського національного романтизму в опозиції «ми – вони» на першому з полюсів усвідомлювалися поляки – як цивілізаційний аванпост Європи на Сході, а на другому – Росія (як в етнічному значенні росіян або східних слов'ян, так і в значенні Російської імперії або ще ширше – Азії). На відміну від ключових метафоричних образів загальнослов'янської єдності як в інших слов'янських літературах того часу, так і в творчості іншої частини польських романтиків, етнічно-культурна образна схема в семіотиці цього крила польського романтизму виражала в плані її змісту ідею не єдності, а протиставлення, а в плані форми реалізовувалася в метонімічній моделі, побудованій на географічній опозиції «Захід – Схід / Північ» ¹³⁷. Це була антитеза двох антагоністичних моделей культури і ширше – цивілізації, в якій месіанським державницько-об'єднавчим прагненням Росії протиставлялася культурницько-санаційна місія Польщі.

Можливо, що невинуватими в світлі вищесказаного слід розцінювати й деякі спеціальні акцентування окремих діячів польського романтизму своєї ідентифікації як слов'ян. Так, якими б емоційними та стилістичними мотивами (самоіронією, гіркотою, прагненням до епатажу правовірних слов'янофілів і т. ін.) не пояснювати відомий пасаж Ципріяна Норвіда «Gdy ducha z mózgu nie wywikłasz tkanin, / Wtedy cię czekam – ja, głupi Słowianin, / Zachodzie – ty!...» (Cyprian Norwid. Pieśń od ziemi naszej) ¹³⁸, видається малоюмовірним, щоб слова аналогічного змісту міг сказати,

¹³⁶ Див.: *Pręcikowski L.* S. Op. cit. – S. 127–130.

¹³⁷ Див. матеріали, зокрема: *Kępiński A.* Lach i Moskal: Z dziejów stereotypu. – Warszawa; Kraków, 1980. – S. 65–66, 82–95, 112.

¹³⁸ Цікаво, що саме ці слова «ja, głupi Słowianin» винесено в назву цілої антології, присвяченої «слов'янській ідеї» в польському романтизмі XIX ст.: *Witkowska A.* Op. cit. Сама укладачка антології трактує цей вислів у тому плані, що в такій нібито простоті «мудра глупота слов'янина ставилася вище за розумові тонкощі Заходу. Глупота виявлялася справжнім, живим знанням життєвих справ людини» (s. 21).

наприклад, Ян Коллар, який поставив знак рівності між поняттями «слов'янин» і «людина»: «Хай на твій клич: “Слов'янин!” – щоразу людина озветься» («Ревнителєві слов'янства», переклад Григорія Кочура¹³⁹).

Говорячи про ключові метафоричні образи літератури слов'янського відродження, не можна оминати також плану вертикального моделювання слов'янства – романтичне бачення слов'янської історії. Це звичайно схема, де сучасність характеризується метафорами занепаду – *могила, домовина, руїна* і под., а минуле подається як «золотий вік», наприклад: «Гей, перед оком смутним моїм ця простелилась країна – / люду колиска мого здавна, а нині – *труна*» (Ян Коллар. Заспів до поеми «Дочка Слави», переклад Григорія Кочура). Історичну опору в своїх державницьких та культурницьких змаганнях діячі слов'янського відродження шукали в славному реальному або міфологізованому корінні своїх народів – у козацтві (українці), в сарматстві (поляки), в ілліризмі (хорвати). Російський романтизм не потребував такої історичної опори в плані національного утвердження російського народу, і тільки в пошуках «справжньої» духовно-моральної природи свого народу російські слов'янофіли зверталися до минулого, переважно допетрівської доби.

Пор. у цьому зв'язку також сучасні спостереження польських дослідників на зразок: «<...> Невипадково Польща є країною з найслабкіше розвиненим почуттям належності до слов'янства. В усякому разі важко собі уявити, щоб десь в іншому місці у слов'ян могло трапитися те, що в нашій країні трапляється досить часто, а саме: проста людина на запитання “хто такі слов'яни?” відповідає, що не знає або ж “то хіба що росіяни” (кумедним є це “хіба що”!). А оскільки поляки мають слабе почуття зв'язку зі слов'янським світом, вони виявляють велику стійкість щодо міфів слов'янської спільності» (*Darasz Z.* [Rec. książki:] *M. Bobrowska. Narkotyki mitu : Szkice o świadomości narodowej i kulturowej Słowian zachodnich i południch.* – Kraków, 1995 // *Pamiętnik Słowiański.* – 1995/1996. – Т. 45–46. – С. 180). Повніше матеріали на цю тему див., зокрема, в кн.: *Moroz-Grzelak L.* *Bracia Słowianie. Wizje wspólnoty a rzeczywistość.* – Warszawa, 2011.

¹³⁹ Див.: Словацька поезія (антологія). – Київ, 1964. – С. 36.

ПРАВО НА МОВУ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЦІОЛІНГВІСТИЧНИЙ КОНТЕКСТ І УКРАЇНА

Для українців, що тривалий час перебували під владою кількох імперій, мова й далі залишається опорним пунктом української ідентичності, запорукою виживання українського етносу як колективної індивідуальності і збереження його національного обличчя. Цей підхід, що сформувався ще в часи Тараса Шевченка і набув особливої актуальності в на зорі будівництва новітньої української держави, за інерцією залишається у нас домінантним і в XXI ст.

На відміну від українського, європейський підхід є в першу чергу державоцентричним, і в другу чергу етно-ідентифікаційним. Мова – важливий інструмент забезпечення верховенства права і побудови правової держави. Для того, щоб закон діяв, держава зобов'язана донести його зміст до громадян. Одним із обов'язків держави є забезпечити громадянам доступ до важливої інформації, зокрема щодо охорони здоров'я, захисту прав споживача, поведінки в умовах надзвичайної ситуації і т. ін. Для цього необхідно забезпечити знання державної мови всіма громадянами, зокрема й особами, що належать до національних меншин, а також мігрантами. При цьому на перший план виходить інструментальна функція мови як засобу оперативного і безпосереднього (без перекладу) зв'язку між інститутами держави і населенням.

Завдяки поєднанню інструментальної й символічної (етно-ідентифікаційної) функцій державна мова є потужним засобом об'єднання людей у спільному національному домі. На відміну від мов меншин, мова державотворчого народу – не тільки

ідентифікатор етносу, а й елемент конституційного ладу країни і офіційний маркер її державних кордонів. Намагання зробити мови нацменшин маркерами регіональних мовних кордонів, так як це прагнула зробити політична спільнота, очолювана Партією регіонів, призводять до сегрегації за національно-мовною ознакою, виключення окремих регіонів чи мікрорегіонів з українського контексту і зрештою створення підґрунтя для виникнення різних ДНР, ЛНР і т. ін.

Проблема мовних прав стала об'єктом наукових досліджень лише наприкінці ХХ ст. Вона тісно пов'язана з широким колом прикладних завдань, зокрема з захистом загрозованих мов, мовним плануванням і мовною політикою, піклуванням про екологію мови, використанням мов у системі освіти, юридичними аспектами функціонування мов і т. ін. У Загальній декларації прав людини, схваленої ООН у 1948, мова не фігурує як самостійний об'єкт правового захисту, хоча й згадується поряд із релігією, статтю, кольором шкіри, як одна з обставин, що не повинні ставати на перешкоді забезпечення кожній людині її фундаментальних прав і свобод. Наприкінці ХХ ст. мовне питання стало об'єктом спеціального акта міжнародного права: Рада Європи в 1992 р. схвалила і відкрила для ратифікації «Європейську хартію регіональних або міноритарних мов». У преамбулі Хартії проголошується, що відповідно до принципів міжнародного законодавства, право на використання власної національної мови в приватному та суспільному житті є невід'ємним правом людини.

Значно докладніше висвітлено питання мовних прав у «Загальній декларації мовних прав» – міжнародному документі, прийнятому в 1996 р. на заключному засіданні “Всесвітнього конгресу з мовних прав” у Барселоні. Він отримав схвалення ЮНЕСКО, багатьох національних ПЕН клубів та ряду недержавних організацій. «Загальна декларація мовних прав» не виносилася на розгляд Ради Європи і не має сили юридичного інструмента. Її суспільна регулятивна функція виявляється у впливі на формування громадської думки, поглядів і концептуальних засад членів професійного

й експертного середовища: лінгвістів, правників, політологів, соціологів і т. ін.

Щоб привернути увагу до нехтування мовними правами, до занепаду значної кількості етномовних спільнот і невпинного зменшення кількості живих мов Організація Об'єднаних Націй проголосила 2008 р. Міжнародним роком мов. На зростаючий інтерес науковців до мовних прав вказує дедалі більша кількість публікацій, присвячених відповідній темі, серед них і монографічних¹⁴⁰, а також проведення масштабних міжнародних конференцій, присвячених мовним правам. За підтримки ООН у Женеві 24 квітня 2008 р. відбувся міжнародний симпозіум «Мовні права у світі: нинішній стан». У 2011 (13-14 січня) на Ямайці у Вестіндійському університеті (The University of the West Indies) в місті Мона відбулася наукова конференція «Мовні права і мовна політика в креоломовних країнах Карибського басейну». Міжнародна наукова конференція «Мовні права в сучасному світі» відбулася 4-5 грудня 2012 р. в Інституті мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України.

Лексичне наповнення терміна *мовні права* відображає його зв'язок з двома галузями знань – соціальною лінгвістикою і юриспруденцією. Термін є порівняно новим у мовознавстві загалом, а на пострадянському просторі він тільки почав входити в науковий обіг. Його немає ні в реєстрі енциклопедії «Українська мова», ні в російському виданні “Лінгвістичний енциклопедичний словник”,

¹⁴⁰ Див., наприклад, May S. Language and Minority Rights: Ethnicity, nationalism and the politics of language. – New York: Routledge, 2012 – 389 p.; De Varennes, F. Language, Minorities and Human Rights. . – The Hague: M Nijhoff. . – 1996. – 532 p.; Paulston C. Language policies and language rights. // Sociolinguistics: The Essential Reading. – Malden, MA: Blackwell Publishing, 2003. – P. 472–483; Linguistic Human Rights: Overcoming Linguistic Discrimination / Eds. T. Skutnabb-Kangas, R. Phillipson. – The Hague: Mouton de Gruyter, 1995–478 p.; Phillipson, R., & Skutnabb-Kangas, T. Linguistic rights and wrongs. Applied Linguistics, 1995. – No16. – P. 483–504; Macias R.F. Power, Politics, and Language Rights // TESOL Quarterly. – Vol. 30. – No 3. – 1996. – Pp. 623-626; Pavlenko, Aneta 2011 Language rights versus speakers' rights: on the applicability of Western language rights approaches in Eastern European contexts. In: *Language Policy* Vol. 10, issue 1. P. 37-58; Arzoz X. The nature of language rights // Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe. – 2007. – No 2. – P. 1–35 та ін.

ні в широко відомій «Енциклопедії англійської мови» Девіда Крістала. Окремі лінгвісти, наприклад, Джон Едвардс, Яніна Брутт-Гріфлер¹⁴¹, взагалі ставлять під сумнів доцільність застосування цього термінопоняття.

Мовні права пов'язані насамперед з мовним законодавством «щодо прав або привілеїв мов та їхніх носіїв»¹⁴². Аналіз мовного законодавства різних країн і мовної політики, що відображає застосування відповідних норм, аналітичні документи та експертні висновки міжнародних організацій, соціолінгвістичні дослідження виявляють різноплановість підходів до розуміння мовних прав як юридичної і соціолінгвістичної категорії. Тлумачення терміна *мовні права* зустрічаються лише в окремих виданнях, ці тлумачення є стислими і недостатньо структурованими, що дає підстави говорити про їх поки що ескізний характер.

“Словник соціолінгвістичних термінів”¹⁴³ за редакцією В. Ю. Михальченко пояснює терміни *мовні права особи*, *мовні права народу* лише як відсутність дискримінації за мовною ознакою. Категорію мовних прав автори цього словника пов'язують насамперед із мовними меншинами. Таке розуміння не позбавлене внутрішньої суперечності: якщо виходити з презумпції, що суб'єктом мовних прав є мовна меншина, то треба визнати, що поняття «мовні права» або взагалі не стосується мовної більшості¹⁴⁴. Положення міжнародного законодавства, національні

¹⁴¹ Edwards J. The ecology of language revival // Current Issues in Language Planning 2001. – No 2. – P. 231–241; Brutt-Griffler J. Class, ethnicity and language rights: An analysis of British colonial policy in Lesotho and Sri Lanka and some implications for language policy // Journal of Language, Identity and Education. – 2002. – No 1. – P. 207–234.

¹⁴² Paulston C.– Op. cit. – P. 472.

¹⁴³ Словарь социолингвистических терминов / ред.. В. Ю. Михальченко. – М., 2006. – С. 279.

¹⁴⁴ Цьому припущенню суперечить зміст терміна *мовний суверенітет нації / особи*, який у “Словнику соціолінгвістичних термінів” за редакцією В. Ю. Михальченко (С. 277) пояснюється як «сукупність прав народу і особи на збереження і всебічний розвиток рідної мови, свободу вибору і використання мови спілкування» і отже тісно пов'язаний за змістом з поняття «мовні права».

нормативно-правові акти, практика соціального функціонування мов показують, що таке припущення не відповідає дійсності.

Дослідникам у галузі мовної політики та екології мови нерідко доводиться стикатися з тим, що етномовна спільнота не виявляє зацікавленості в збереженні своєї мови. На цю обставину вказує також «Загальна декларація мовних прав», де зазначено, що загарбання, колонізація, окупація та інші вияви політичного, економічного й соціального підпорядкування часто спотворюють уявлення про цінність мови і таким чином підривають мовну лояльність. Тому мови деяких народів, включно з тими, які здобули суверенітет, і далі втрачають свої позиції та витісняються з ужитку. Через низький соціальний престиж рідної мови перехід дітей на іншу мову може відбуватися за свідомої підтримки батьків. Це ставить на порядок денний питання про залежність мовних прав від ступеня зрілості суспільної свідомості в національно-мовній спільноті. Якщо етномовна спільнота не зацікавлена в збереженні своєї мови і віддає перевагу іншій мові, питання захисту мовних прав втрачає зв'язок з масивом конкретних носіїв мови і постає в своєму абсолютному вигляді: потреба захисту мови як знакової лінгвокогнітивної системи, що є частиною загальнолюдської культурної та інтелектуальної спадщини.

Право носіїв мови на власну етномовну спадщину – мову своїх батьків і дідів – загальновизнане і не потребує доказування. Проте історія соціального функціонування мов і міжнародний досвід мовного планування дають підстави говорити також про дзеркальний варіант цієї формули: право мови на своїх носіїв. Така постановка питання зумовлена правом нинішніх носіїв мови на існування цієї мови в прийдешніх поколіннях, як специфічної етнокультурної матриці, що є носієм національної ідентичності. Загибель нації або етносу переважно настає не через фізичну смерть носіїв мови й культури, здебільшого особи, позбавлені національної ідентичності, продовжують жити. Практика мовного будівництва в багатьох країнах, наприклад у Великобританії, дає підстави обговорювати питання про права мов, що перебувають на межі зникнення. Британський уряд, науковці, освітяни й громадськість

живають активних заходів, щоб оживити менську мову, останній природний носій якої помер у 1974 р.¹⁴⁵. Право мови на її носіїв утверджується в Ірландії, де вкладаються значні кошти в відродження й підтримку гельської (ірландської) мови. Зусилля, яких докладає в цьому напрямку держава, науковці, громадськість не завжди збігаються з прагненнями спадкоємців гельської мови, про що свідчать невисокі показники використання гельської мови у повсякденній практиці як основного засобу спілкування. В Ізраїлі увінчався успіхом безпрецедентний соціолінгвістичний експеримент – після понад тисячолітньої летаргії до активного функціонування в усіх соціальних сферах вдалося повернути іврит. Ці та інші подібні приклади свідчать про те, що теза про право мови на своїх носіїв має не тільки абстрактно-теоретичне, а й соціально-історичне підґрунтя.

У «Європейській хартії регіональних або міноритарних мов» і багатьох національних законодавствах мова виступає об'єктом захисту не лише як знаряддя інформаційного обміну (як знакова система), а насамперед як етнокультурний код, що визначає неповторне національне обличчя відповідної групи людей станом на сьогодні і на перспективу. Такого погляду на мову дотримуються автори більшості соціолінгвістичних студій. За афористичним висловом Джошуа Фішмана, «мова – це не просто код, це – Код»¹⁴⁶. Заходи на підтримку мови завжди здійснюються через конкретних фізичних осіб, які є носіями не лише індивідуального права на користування цієї часткою своєї етнокультурної спадщини, а й колективного права етномовної спільноти, яка представляє мову,

¹⁴⁵ Постанова питання про правосуб'єктність мертвих мови, кожна з яких також є частиною загальнолюдської культурної спадщини (латина, грека, старослов'янська, санскрит), штучних мов (есперанто, волапук), креольських мов, змішаних мов (суржик) потребує певних застережень, оскільки в цих випадках зв'язок з носіями мов втрачено (мертві мови) або він має нестабільний характер (суржик, штучна мова). Окремим питанням є проблема мовних прав у сфері діалектного мовлення, а також проблема мовних прав носіїв знакових мов (глухонімих).

¹⁴⁶ Fishman J. Language and Ethnicity // Language, Ethnicity and Intergroup Relations. – London, New York and San Francisco: Academic Press, 1974. – P. 21.

як феномен, що не може існувати й розвиватися інакше як у спільноті. Особа, як частка такої спільноти, може бути актуальним або потенційним носієм спадкової мови, наприклад, вона розпочала вивчати рідну мову, втрачену через певні обставини, вона навчає рідній мові дітей та онуків і т. ін. Це показує, що об'єктом захисту в кожному з таких випадків є не особа, а мова як унікальне історико-культурне та інтелектуальне явище. Підтвердження цієї тези знаходимо в пункті 17 Пояснювальної доповіді до Європейської хартії регіональних або міноритарних мов, де сказано, що метою Хартії є не підтримка прав етнічної і/або культурної групи, а підтримка і заохочення регіональних або міноритарних мов як таких.

Зазвичай розрізняють два різновиди мовних прав у залежності від способу, що пропонується законодавством для їх захисту: 1) негативні мовні права, що виявляються в режими міжмовної толерантності й відсутності дискримінації представників етнокультурної меншини за мовною ознакою; 2) позитивні мовні права, що виявляються в заходах підтримки, які суспільство надає мовній меншині¹⁴⁷.

Так званий негативний підхід до захисту мовних прав у законодавстві полягає в реалізації принципу толерантності й відсутності обмежень з боку держави щодо вживання мов у приватному й громадському житті, в наданні усім громадянам рівних прав незалежно від того, якою мовою вони користуються. Позитивний підхід до реалізації мовних прав полягає в цілеспрямованих діях держави із застосуванням коштів та людських ресурсів на підтримку певної мови або певних мов у сфері освіти, культури, ЗМІ і т. ін., а також шляхом надання державною публічних послуг відповідною мовою у певних сферах суспільного життя. Прикладом позитивного формулювання мовних прав може бути положення Конституції Норвегії (1814) про те, що «державна влада зобов'язана створювати умови, щоб давати можливість народів саамі¹⁴⁸ зберігати

¹⁴⁷ Dunbar R. Implications of the European Charter for Regional or Minority Languages for British Linguistic Minorities // *European Law Review, Human Rights Survey*. – 2000. – No 25. – P. 91–92.

¹⁴⁸ Саамська мова, що належить до групи угро-фінських мов, поширена на півночі Норвегії та суміжних територіях Швеції і Фінляндії.

й розвивати свою мову, культуру і соціальне життя» (ст. 110 А). Варто зазначити, що цей підхід до класифікації мовних прав поділяють не всі дослідники, вважаючи поділ на негативні й позитивні мовні права методологічно хибним і невинуватим¹⁴⁹.

Розуміння мовних прав великою мірою залежить від того, на якому рівні розглядається ця проблема: колективному чи індивідуальному. Рейнальдо Маціас пропонує розглядати її на трьох рівнях: колективному, національно-державному, індивідуальному¹⁵⁰. Колективні мовні права скеровані на забезпечення виживання мови як ключового маркера національної ідентичності і забезпеченням можливості її передачі наступним поколінням. Ця обставина робить суб'єктом колективних мовних прав не тільки представників нинішнього покоління носіїв мови, а й тих, які створювали національний мовний код у минулому, і тих, народження яких тільки очікується. Мовні права розуміються насамперед як спадкові права. Про це свідчать положення Декларації ООН про права корінних народів, схваленої резолюцією Генеральної Асамблеї № 61/295 від 13.09.2007. У статті 13 зазначено, що корінні народи мають право повертати до життя, використовувати, розвивати і передавати наступним поколінням свої мови і системи письма, а в ст. 14 сказано, що держава вживає ефективних заходів для забезпечення цих прав. У цьому контексті в новому світлі постають питання про мовні права новонароджених, про легітимність мовного протекціонізму тощо.

У «Загальній декларації мовних прав» наголошується, що мовні права є невідчужуваними правами особи. У ній сформульовано такі особисті мовні права, як право особи на визнання членом мовної спільноти, право користуватися своєю мовою в приватному житті й публічно, право користуватися своїм іменем, право підтримувати зв'язки і створювати об'єднання з іншими членами тієї

¹⁴⁹ Див., наприклад, Patten A., Kymlicka W. Introduction: Language Rights and Political Theory: Context, Issues and Approaches // *Language Rights and Political Theory* / eds. W. Kymlicka and A. Patten. – Oxford, 2003. – P. 27–28.

¹⁵⁰ Macias R.F. Power, Politics, and Language Rights // *TESOL Quarterly*. – Vol. 30. – No 3. – 1996. – P. 625

самої мовної спільноти, право мати і розвивати свою культуру» (ст. 3). Ця ж стаття формулює колективні мовні права мовної групи, що в доповнення до особистих мовних прав включають: право на навчання своїй мові й культурі, право доступу до культурних послуг, право на справедливу присутність своєї мови й культурі в засобах інформації, право на спілкування своєю мовою з представниками урядових установ і в соціально-економічних стосунках.

До сфери мовних прав частково входять мовно опосередковані права: право на інформацію, захист прав споживача, захист від введення в оману, захист честі, гідності й ділової репутації та інші юридичні права особи. У випадку мовно опосередкованих прав об'єктом захисту є не мова як етнокультурний код, а її інструментальна, комунікативна функція. Прикладам мовно опосередкованого права може бути право особи, яку заарештовано, отримати інформацію тією мовою, яку вона розуміє, про причину її арешту і висунуті проти неї звинувачення», зафіксоване в законодавствах багатьох країн.

Мовні права титульної нації формалізуються в офіційному статусі її мови як державної мови або офіційної мови держави¹⁵¹. Статус є важливою передумовою забезпечення мовних прав, але автоматично не може гарантувати їх дотримання. Якщо однаковий статус мають дві мови водночас, реальну перевагу має та мова, яка має потужніший інституційний, соціальний та інформаційний ресурс.

Статус мови може бути юридичним, юридизованим або неформальним. Юридичний статус визначається законодавством і виявляється в таких термінологічних позначеннях: державна мова, офіційна мова, мова офіційного використання, мова національної меншини, регіональна мова, міноритарна мова. У законодавстві деяких країн статусним позначенням є також *іноземна мова*. Водночас є підстави констатувати, що всі вищезазначені поняття, а також словесні позначення *рідна мова*, *нетериторіальна мова*,

¹⁵¹ Про соціолінгвістичні особливості термінів на позначення статусу мови див. Ажнюк Б.М. Сучасні тенденції в розвитку слов'янської соціолінгвістичної термінології (статус мов) // Мовознавство № 2-3. – 2013. – С. 163–183.

регіональна мова, мова національної меншини тощо є соціолінгвістичними категоріями. У контексті багатьох національних законодавств деякі з них юридизуються і вживаються в текстах нормативно-правових актів, хоча й не отримують при цьому якогось спеціального офіційного статусу. Зокрема в соціальній практиці (переписи населення, освітня діяльність, судова практика і т. ін.) широко використовуються поняття *рідна мова*¹⁵², *іноземна мова*, однак нормативно-правовими актами більшості країн їх зміст ніяк не регламентовано. Специфічне використання терміна «рідна мова» використовується в Конституції Туреччини; він уживається як антонімічне позначення до виразу «іноземна мова». У ст. 42 вказано, що «жодна мова, крім турецької, не повинна викладатися турецьким громадянам як рідна мова в будь-яких навчальних або освітніх закладах. Іноземні мови, які викладаються в навчальних або освітніх закладах ... визначаються законом».

Національні законодавства окремих країн тлумачать значення терміна *іноземна мова*, надаючи йому тим самим своєрідного статусного оформлення. Наприклад, у законі Латвії від 21 грудня 1999 «Про офіційну мову» (ст. 4) сказано, що крім латиської та лівської мови (мова корінних мешканців) усі інші мови в рамках зазначеного закону є іноземними. У законі Естонії «Про мову» від 21 лютого 1995 р. в параграфі 2 вказано, що «всі інші мови крім естонської мови та естонської сурдомови є іноземними. Мова національної меншини – це іноземна мова, яку громадяни Естонії, що належать до національної меншини, історично використовують як рідну мову в Естонії».

Наявність у мови офіційного статусу актуалізує кореляцію «право – обов'язок». Відповідно до Конституції Іспанії «офіційною мовою держави є кастильська. Усі іспанці зобов'язані її знати і мають право нею користуватися» (ст. 3). У законодавстві

¹⁵² Унікальну спробу дати законодавче тлумачення поняття *рідна мова* знаходимо в законі України «Про засади державної мовної політики», що був чинним у період 2012–2018 рр.: «рідна мова – перша мова, якою особа оволоділа в ранньому дитинстві» (ст. 1). Цьому визначенню суперечить положення ст. 3 цього ж закону: «кожен має право вільно визначати мову, яку вважає рідною ...».

Автономної області Каталонія, що входить до складу Іспанії, сказано: «Каталонська мова є офіційною мовою Каталонії. Також є офіційною іспанська мова, що є офіційною мовою іспанської держави. Кожна людина має право користуватися обома офіційними мовами, а громадяни Каталонії мають право і зобов'язані знати їх. Органи громадського управління повинні вживати необхідних заходів для здійснення цих прав і виконання цього обов'язку» (Статут Автономної області Каталонія ст. 6 п. 2)¹⁵³.

У сфері мовних прав символічна та інструментальна функції мови тісно пов'язані. Конституція Норвегії передбачає, що «тільки норвезькі громадяни, чоловіки й жінки, що говорять мовою країни, призначаються на офіційні державні посади» (ст. 92). Це положення корелює з принципами європейського законодавства й правозастосування. На це вказує зокрема фрагмент рішення Європейського Суду з прав людини щодо прийнятності заяви № 71074/01, яку подала Юта Ментцен проти Латвії: «держава, надаючи відповідній мові статус офіційної (державної), в принципі бере на себе зобов'язання гарантувати своїм громадянам право безперешкодно користуватися цією мовою для передавання і отримання інформації не лише у їхньому приватному житті, але й у їхньому спілкуванні з органами влади». Ефективність забезпечення мовних прав має оцінюватися не тільки виходячи з офіційних заяв або писаних законів, але й виходячи з мовної поведінки у стереотипних ситуаціях, зокрема в інституціолізованих ситуаціях¹⁵⁴.

У виступах громадських діячів, політиків і навіть в окремих положеннях законодавства мовні права інтерпретуються як право на свободу вибору тієї чи іншої мови. Мова засвоюється в дитинстві і, по суті, успадковується від батьків. Насправді свобода вибору мови є відносним поняттям. Вона суттєво регламентована такими

¹⁵³ Подібним чином вираз «офіційна мова» вживається щодо так званих територіальних мов: «Окситанська мова в Арані, що називається аранською, є власною мовою цієї території і ... визнається офіційною мовою в Каталонії» (Статут Автономної області Каталонія, ст. 6.2).

¹⁵⁴ Ricento Th. K., Hornberger N. H. Unpeeling the Onion: Language Planning and Policy and the ELT Professional // TESOL Quarterly. – Vol. 30. – No 3. – 1996. – P. 417.

соціальними обставинами, як стан розвитку мови та її функціональні можливості, комунікативні стереотипи тощо. Як слушно відзначає Крістіна Братт Паулстон, «окремі особи не мають свободи в виборі мов, ні в освіті, ні в соціальному житті»¹⁵⁵. Теза про «право мовного самовизначення»¹⁵⁶, що є ключовим елементом ст. 3 вже скасованого Конституційним Судом України закону України «Про засади державної мовної політики», стосується порівняно обмеженого кола ситуацій.

Прикладом того, як державний механізм може сприяти вільному вибору мови в ситуації двомовності, є Каталонія. Відповідно до статуту Автономії Каталонія, «магістрати, судді й прокурори, які займають посади в Каталонії, мають підтвердити належний рівень володіння каталонською мовою, який повинен бути достатнім для того, щоб громадяни могли реалізувати своє право вибору мови в порядку і в межах, установлених законом» (ст. 102, п. 1). Така норма створює механізм, при якому деклароване право вибору між державною іспанською (кастильською) і каталанською мовами може бути реалізоване. На забезпечення такої можливості скероване й наступне положення цього акта: «У кожному випадку знанню власної мови¹⁵⁷ і права Каталонії буде надаватися особливе значення при проведенні конкурсів на заміщення вакантної посади ...» (ст. 102, п. 3).

Інструментальний вимір мовних прав передбачає обов'язок держави забезпечити громадянам доступ до важливої інформації (надзвичайна ситуація, охорона здоров'я, захист прав споживача і т. ін.). У цьому сенсі на державу покладається забезпечити знання державної мови й особами, що належать до національних меншин. У листі Верховного комісара ОБСЄ у справах національних меншин до Голови Верховної Ради України від 20 грудня

¹⁵⁵ Paulston C. – Op. cit. – P. 476.

¹⁵⁶ У законі України «Про засади державної мовної політики» це право сформульоване таким чином: «Кожен має право вільно визначати мову, яку вважає рідною, і вибирати мову спілкування, а також визнавати себе двомовним чи багатомовним і змінювати свої мовні уподобання» (ст. 3).

¹⁵⁷ Вираз *власна мова* є функціональним аналогом статусного поняття *офіційна мова*. У даному випадку мається на увазі каталанська мова.

2010 р. щодо оцінки законопроекту № 1015-3 зазначено: «знання державної мови є вигідним для осіб, що належать до національних меншин. Володіння державною мовою підвищує можливості ефективної участі у житті суспільства на всіх рівнях. ... У осіб, що належать до національних меншин, немає права вважати, що їм ніколи не доведеться застосовувати державну мову».

Думка про те, що громадяни не є вільними від обов'язку володіти державною мовою, виразно звучить у рішенні Венеціанської комісії щодо Словаччини: «Підтримка державної мови гарантує розвиток ідентичності державної спільноти ... Можливість громадян користуватися офіційною мовою може застосовуватися як засіб запобігання їх дискримінації в забезпеченні їх основоположних прав...». Важливо відзначити, що така позиція експертів Венеціанської комісії збігається з положенням статті 4 «Загальної декларації мовних прав», де наголошується, що «особи, які переїжджають і оселяються на території іншої мовної спільноти мають право і обов'язок інтегруватися в цю спільноту».

Мовні права корелюють із юридичною категорією свободи слова. Ця кореляція також має інструментальний і символічний виміри. Свобода слова пов'язана не тільки зі змістом оприлюднюваної інформації, але й з її формою. Форма є показником не тільки етнонаціональної, а й соціальної колективної ідентичності. Вживання такого субкоду, як феня, нецензурної лексики, деякі інші порушення мовного етикету є показником соціально стигматизованої ідентичності. Для захисту людських прав представників певних соціальних і етнічних груп суспільство виробило табу на деякі категорії слів і виразів. Існують зокрема табуйовані варіанти етнонімів (*хохол, кацар, жид, хачик* і т. ін.). Негативна оцінність цих мовних одиниць дає підстави говорити про право широкого кола осіб бути захищеними від їх прилюдного використання. Це право стосується не тільки конкретної особи, оскільки вживання одиниць такого типу не обов'язково скероване на когось персонально. Соціальний інтерес полягає в захищеності від мовної агресії не тільки активних, але й пасивних або мимовільних учасників комунікативного акту.

Важливо відзначити таку властивість мовних прав, як їх хронологічна змінність і етнокультурна варіативність. Вплив соціокультурної традиції на розумінні мовних прав ілюструє практика дублювання українською мовою ряду зарубіжних кінофільмів, у яких брутальна лайка в оригінальному англійському тексті, перекладається нейтральними українськими заміниками. Причиною такого окультурення перекладу є те, що український глядач як колективна особа реалізує своє мовне право бути захищеним від висловлювань у брутальній та непристойній формі.

Питання про якісні параметри мови є логічним продовженням уявлень про мовні права. Право на незасмічену мову пов'язане з нетотожністю уявлень різних учасників нормотворення про те, що є засміченням: англізми, русизми, полонізми, діалектизми, архаїзми і т. ін. Захист якісних параметрів мовлення передбачений у законодавствах багатьох держав. Розуміння феномену мови як національного надбання, що передбачає право і обов'язок держави піклуватися якісним станом мови, є важливим складником змісту статусного терміна *державна мова* в контексті його зв'язку з національною історією, з поняттями нація і народ. Важливість контролю за якісним станом мови з погляду забезпечення мовних прав національної спільноти виявляє мовне законодавство ряду європейських країн. Наприклад, відповідно до «Закону про польську мову» від 7 жовтня 1999 р., польська мова, що називається в законі офіційною мовою (ст. 4) «має використовуватися в кодифікованій літературній формі» (ст. 3); «у юридичній практиці в Республіці Польща заборонено використання іншомовних виразів за винятком власних імен» (ст. 7). У законі «Про державну мову Литви» є окрема стаття, що називається «Правильність державної мови», де передбачено, що держава має «зміцнювати престиж правильної литовської мови, створювати умови для захисту мовних норм, власних імен, географічних назв, діалектів і писемних мовних пам'яток» (ст. 19). Подібні заходи регуляторного характеру передбачає мовне законодавство Франції, Словаччини та ряду інших країн. Аналіз законодавчих положень та результати досліджень з

екології мови¹⁵⁸, показують, що категорія мовних прав впливає не тільки на моделі комунікативних явищ, а й призводить до змін у мовній субстанції, справляючи відчутний вплив як на окремі одиниці різних ієрархічних рівнів мови, так на мовну систему загалом.

Для того, щоб ефективно здійснювати свою об'єднувчу функцію державна мова має бути кодифікованою. Не випадково перший національний (не авторський¹⁵⁹) правопис став важливим складником українського державотворення: 17 січня 1918 р. Центральна Рада видала «Головні правила українського правопису», а 17 травня 1919 р. Українська академія наук схвалила «Головніші правила українського правопису», які стали основою для всіх пізніших доопрацювань та вироблення нових видань національного правопису в подальшому.

У «Законі про мови в Українській РСР», що діяв з 1989 до 2012 рр., не було спеціальних положень, що стосувалися б ролі держави в регулюванні мовної норми¹⁶⁰. На противагу, схвалений 15 травня 2019 р. Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», у статті 3 визначає одним зі завдань мовної політики застосування української мови відповідно до вимог українського правопису та інших стандартів державної мови. Для виконання цього завдання відповідно до зазначеного вище закону створено Національну комісію зі стандартів державної мови – центральний орган виконавчої влади зі спеціальним статусом, діяльність якого спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України. Комісія, серед іншого, затверджує правопис української мови та зміни до нього, правила транскрибування й транслітерації, українську термінологію. Закон визна-

¹⁵⁸ Див зокрема Екологія мови і мовна політика в сучасному світі / ред. Ажнюк Б.М. – К.: 2012. – 376 с.

¹⁵⁹ Попередні українські правописні системи – кулішівка, драгоманівка, желехівка – були індивідуально-авторськими і не мали офіційного статусу.

¹⁶⁰ Варто зауважити, що Законом України «Про засади державної мовної політики» (ст. 6) було встановлено, що порядок затвердження словників української мови і довідників з українського правопису, а також порядок офіційного видання цих загальнообов'язкових довідників визначаються Кабінетом Міністрів України.

чає, що під час напрацювання стандартів української термінології в різних галузях комісія сприяє застосуванню українських слів, словосполучень і термінів замість іншомовних.

Нова епоха в забезпеченні мовних прав у Європі розпочалася зі схваленням 2 жовтня 1992 р. Комітетом Міністрів Ради Європи Європейської хартії регіональних або міноритарних мов (далі – Хартія), роботу над створенням якої було розпочато в 1988 р. Хартію було відкрито для підписання 5 листопада 1992 року. Станом на 1 січня 2020 р. Хартію ратифікували 25 європейських країн. В Україні Хартію ратифіковано законом України від 24.12.1999 р. Оскільки рішення цього закону скасував Конституційний Суд України 12.07.2000 р., Хартію було повторно ратифіковано законом України від 15.05.2003 р. і введено в дію 19.09.2005 р. В Україні імплементація її положень ускладнювалася термінологічними розбіжностями між українським законодавством і офіційними текстами Хартії¹⁶¹ та недосконалістю українського перекладу Хартії, який вважався офіційним на час її ратифікації в Україні¹⁶². Значна частина суспільства негативно поставилася до ратифікації Хартії, оскільки ця подія сприймалася як сигнал того, що державна мова втрачає більшість переваг, які вона має відповідно до національного законодавства¹⁶³. Таке сприйняття Хартії суперечить уявленням її авторів, що виходили з європейських презумпцій, пов'язаних з «нормальним» станом справ, за якого переважна більшість населення користується державною мовою, а національні меншини відстоюють свої етномовні права і потреби. Для Європи нетиповим і аномальним те, що мовні права національності, яка складає

¹⁶¹ Є два юридично рівноправні офіційні тексти Хартії: англійською (The European Charter for Regional or Minority Languages) і французькою (La Charte européenne des langues régionales ou minoritaires) мовами.

¹⁶² Докладніше див.: *Кресіна І.О., Явір В.А.* Проблеми імплементації норм міжнародного права у національне законодавство про мови // Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом. – К., 2008. – С. 197.

¹⁶³ Див. зокрема: *Besters-Dilger J.* The Ukrainian Language in Education and Mass Media // Harvard Ukrainian Studies. Ukrainian Philology and Linguistics in the Twenty-First Century. – Vol. 29. – No 1-4. – 2007. – P. 262.

більшість населення і представляє державотворчий етнос, можуть бути обмежені на значній частині території держави¹⁶⁴.

З часу ратифікації Хартії в Україні не стихає дискусія щодо того, які положення українського мовного законодавства відповідають європейським принципам, а які їм суперечать. Насамперед потрібно з'ясувати, на підставі якої джерельної бази можна сформулювати основні принципи, що визначають європейський підхід до мовної політики й мовного планування.

Характер завдань, які вирішуються засобами мовної політики, дає підстави виділити такі основні джерела: 1) конституції та національні законодавства європейських держав; 2) міжнародні акти, що є юридичними інструментами, насамперед Європейську хартію регіональних або міноритарних мов та Рамкову конвенцію з прав національних меншин; 3) документи рекомендаційного характеру, що не є мають юридично зобов'язальної сили, але віддзеркалюють погляди експертного середовища і справляють вплив на громадську думку, насамперед «Загальну декларацію мовних прав», прийняту на заключному засіданні «Всесвітнього конгресу з мовних прав» у Барселоні в 1996 р. і схвалену ЮНЕСКО та «Ословські рекомендації ОБСЄ щодо мовних прав національних меншин» (1998 р.); 4) рішення Комітету експертів Ради Європи щодо національних звітів про виконання європейської мовної хартії та експертні висновки про мовне законодавство конкретних держав, які надаються різними європейськими структурами, зокрема ОБСЄ, Венеціанською комісією і т. ін. 5) наукові публікації з проблем мовної політики і мовного планування.

З погляду розуміння загальних принципів європейської мовної політики акти національного законодавства більш важливі, ніж міжнародні юридичні документи, такі як Хартія, оскільки Хартію ратифікували не всі країни Європи¹⁶⁵ і Хартія регулює не всю мовну політику, а тільки ту її частину, яка стосується мовних

¹⁶⁴ Ibid. – Р. 264.

¹⁶⁵ Хартію не ратифікували держави Балтії, Бельгія, Греція, Ірландія, Португалія, Росія, Туреччина, Франція та деякі інші країни.

меншин¹⁶⁶. Деякі дослідники загалом критично оцінюють Хартію, наприклад Івон Больман вважає, що «цей документ є машиною війни, головна мета якого – Франція та її неетнічне розуміння громадянства»¹⁶⁷.

Важливим джерелом, що відображає погляди експертного середовища, є «Загальна декларація мовних прав» – міжнародний документ, прийнятий 1996 р. на заключному засіданні «Всесвітнього конгресу з мовних прав» у Барселоні. Декларацію схвалили ЮНЕСКО, багато національних ПЕН клубів та ряд недержавних організацій. На противагу мовознавчій традиції пострадянських країн, що розглядає мову насамперед як засіб обміну інформацією, «Загальна декларація мовних прав» ґрунтується на ширшому розумінні феномену мови: «Усі мови є виявом колективної ідентичності й особливого способу сприйняття та відображення дійсності. Вони є знаряддям згуртування, ідентифікації, спілкування та творчого самовираження» (ст. 7). Особливого значення у зв'язку з цим набуває ст. 41.2, що утверджує право мовної спільноти на захист від загрози «гегемонії з боку іноземної культури» (*hegemonic occupation by a foreign culture*). Декларація наголошує, що тенденція до «універсалізму» та «гомогенізації» веде до збіднення людства і зменшення культурного розмаїття.

У підґрунтя «Загальної декларації мовних прав» лягли ідеї, що протягом тривалого часу обговорюються міжнародним науковим співтовариством у рамках етнології, екології мови, когнітивної лінгвістики, соціолінгвістики і т. ін. У працях багатьох дослідників дається гостра критика феномену глобального й регіонального мовного домінування. Наприклад, іспанський лінгвіст А. Бастардас Боада звертає увагу на так звані “мови регіонального домінування” (*languages of regional hegemony*), тобто мови, які набувають поширення поза межами їх традиційного побутування, відзначаючи, що міжмовні контакти не завжди є безболісними, а їх наслідки

¹⁶⁶ Докладніше див.: *Бестерс-Дільгер Ю.* Сильні та слабкі сторони Європейської хартії регіональних або міноритарних мов: західноєвропейський досвід // *Мовознавство.* – 2010. – № 1. – С. 94–99.

¹⁶⁷ *Больман І.* Мовні війни в Європі / Пер. з фр. – К., 2007. – С. 49.

не сприяють збереженню мовного розмаїття людства. Дослідник вважає, що контроль за цими контактами має здійснюватися на рівні держави, регіону і всієї планети¹⁶⁸. Відома данська дослідниця Т. Скутнабб-Кангас вводить у науковий обіг вираз “мови-вбивці” (killer languages): «Коли мова, наприклад англійська, як вивчена мова, витісняє іншу, рідну мову, вона стає мовою вбивцею»¹⁶⁹. Р. Філіпсон, який запровадив у широкий науковий обіг термін *мовний імперіалізм* (linguistic imperialism), вважає, що міжнародна мовна гегемонія англійської мови є посяганням на мовні права інших етномовних спільнот¹⁷⁰.

Аналіз зазначених вище джерел дає підстави сформулювати й запропонувати для обговорення принаймні чотири основні положення, якими визначаються європейські уявлення про мовну політику, а саме: 1) провідна роль державної мови як фактора національної єдності; 2) захист і підтримка міноритарних мов; 3) двомовність з достатнім володінням державною мовою; 4) ефективний механізм дотримання мовних прав.

Розглянемо детальніше кожне із зазначених положень.

1. Провідна роль державної мови як фактора національної єдності. Цей принцип поділяють усі європейські країни, визнаючи тим самим, що мова – це не лише засіб передавання інформації від особи до особи, а й могутній засіб об’єднання людей у спільному національному домі. Закон Франції «Про вживання французької мови», прийнятий 04.08.1999 р., проголошує, що французька мова є основним елементом французької ідентичності і культурного надбання Франції¹⁷¹.

¹⁶⁸ *Bastardas Boada A.* World Language Policy in the Era of Globalization: Diversity and Intercommunication from the Perspective of ‘Complexity’ // *Revista de Sociolinguística. Teoria i metodologia.* – Barcelona, 2002. – P. 3.

¹⁶⁹ *Skutnabb-Kangas T.* Linguistic Diversity and Biodiversity. The Threat from Killer languages // Ch. Mair (ed). *The Politics of English as a World Language: New Horizons in Postcolonial Cultural Studies.* – Amsterdam; New York, 2003. – P. 49.

¹⁷⁰ *Phillipson R.* International Languages and International Human Rights // M. Kontra T. Skutnabb-Kangas, Phillipson R., T. Varady (eds). – *Language: A Right and a Resource: Approaching Linguistic Human Rights.* – Budapest, 1999. – P. 40.

¹⁷¹ Докладніше див.: *Чередниченко О.І.* Захист офіційної мови в національній державі // *Мовознавство.* – 2013. – № 5. – С. 32–34.

Одним з найважливіших знарядь забезпечення мовних прав національної спільноти є статус мови. Він може бути офіційним (законодавчо закріпленим), напівофіційним і неофіційним (звичайним). Офіційний статус – категорія історично-ситуативна, його мають не всі сучасні мови. Формального офіційного статусу не мають, наприклад, чеська мова в Чехії, англійська в Великобританії і в США¹⁷², німецька мова в ФРН, грецька в Греції, угорська в Угорщині, італійська в Італії, шведська в Швеції. Особливе значення має статус державної або офіційної мови є там, де є протиборство мов, у якому статус виступає важливим регулятором. Наявність однакового статусу в двох або більшій кількості мов зазвичай є наслідком федерального устрою держави, соціолінгвістичної поляризації населення країни та/або подолання наслідків колоніальної залежності¹⁷³.

Один з аспектів забезпечення мовних прав – це захист носіїв мови від приниження їх за мовною ознакою, наприклад, від створення перешкод та обмежень у вживанні національної мови або від навмисного спотворення мови в її публічному використанні. Згідно з Законом України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (ст. 1 п. 6) такі дії тягнуть за собою юридичну відповідальність.

2. Захист і підтримка міноритарних мов. Розвиток когнітивної лінгвістики та пов'язаних з нею напрямів соціолінгвістики й психолінгвістики дав поштовх для нового обговорення ідей, висловлених свого часу Й. Г. фон Гердером, В. фон Гумбольдтом, Е. Сепіром і Б. Уорфом про те, що кожній національній мові притаманні риси, які визначають унікальність мовної картини світу її

¹⁷² У США англійська мова не має офіційного статусу на рівні федерального законодавства, але в місцевому законодавстві багатьох штатів вона визнана офіційною.

¹⁷³ Класичними прикладами такої поляризації є Бельгія і Швейцарія (див.: *Hartig M. The Language Situation and Language Policy in Belgium* // W. R. Beer, J. E. Jacob (eds). *Language Policy and National Unity*. – Totowa, NJ, 1985. – P. 67–78; *Grin F. Language policy developments in Switzerland: needs, opportunities and priorities for the next few years* // *Revue suisse de science politique*. – 1998. – N 3. – P. 108–113).

носіїв, особливості їх мислення і способів творення нових знань¹⁷⁴. З цього погляду загибель будь-якої з мов є непоправною втратою для людства¹⁷⁵.

Варто зазначити, що необхідність збереження мовного розмаїття і забезпечення мовних прав національних меншин не завжди сприймалися політиками й науковцями як перспективна ідеологема мовної політики і мовного планування. Наприклад, Антуан Мейє, один з найвидатніших лінгвістів ХХ ст., у 1928 р. писав: «Малі національні мови – це та стадія, через яку люди невисокої культури проходять, долаючи шлях до вселюдської цивілізованості. Множинність мов у нинішній Європі, що створює незручності вже сьогодні, готує кризу, з якої важко буде вийти, оскільки вона суперечить магістральному напрямку цивілізації»¹⁷⁶.

У сучасній Європі такі погляди вважаються неприйнятними. Навпаки збереження та розвиток мов, зокрема малих, декларується як важливий компонент мовної політики. Це провідна ідея Європейської хартії регіональних або міноритарних мов, «Загальної декларації мовних прав», Ословських рекомендацій щодо мовних прав національних меншин, ряду інших міжнародних документів та ініціатив. Рада Європи за підтримки Європейського Союзу встановила в 2001 р. міжнародне свято Європейський день мов, що відзначається 26 вересня кожного року і завданням якого є формувати громадську думку на підтримку мовного розмаїття. У 2002 р. з ініціативи міжнародної громадської організації *Linguarum International* за підтримки ЮНЕСКО засновано щорічну міжнародну премію «*Linguarum*», якою нагороджують громадських діячів і науковців за видатні досягнення у справі збереження загрожених мов, пропаганді мовного розмаїття й мультилінгвізму. Як уважає бельгійський філософ Філіпп Ван Парійс, мовне розмаїття – найпотужніший і по суті єдиний повноцінний засіб

¹⁷⁴ *Van Parijs P.* Linguistic Justice for Europe and for the World. – Oxford, 2011. – P. 191.

¹⁷⁵ *Williams G.* Sustaining Language Diversity in Europe. Evidence from the Euromosaic Project. – Basingstoke; New York, 2005.

¹⁷⁶ Цит. за *Van Parijs P.* Op. cit. – P. 12.

збереження культурного розмаїття: «Воно дає людям можливість вибирати, а отже, створює простір для колективного експериментування в особистому й соціальному житті, від чого людство зрештою тільки виграє»¹⁷⁷.

Піклування про мовне розмаїття означає відповідальність кожної держави, за ті мови, які історично сформувалися або опинилися на її території. Ідеться не тільки про мови меншин, а й про титульні мови. Ірландія відповідальна перед цивілізованим світом насамперед за ірландську мову, Білорусь – за білоруську, Україна – за українську. Важливо наголосити, що міра відповідальності держави за збереження загрожених мов у різних випадках різна. Відповідальність за збереження білоруської мови стосується насамперед країни, що є історичною батьківщиною цієї мови – Білорусі, а також країн, де вона перебуває під захистом Хартії як одна з міноритарних мов (зокрема, України та Польщі). Мови, які не представлені державними формуваннями (наприклад, кримсько-татарська, караїмська, гагаузька, урумська), особливо вразливі до асиміляції, а отже потребують особливих заходів підтримки. На думку Івон Больман це мови так званих «справжніх» меншин, коли жодна інша група поза межами їхньої території не говорить їхньою мовою (наприклад, бретонці та ретороманці)¹⁷⁸.

Суттєвою обставиною є те, що згідно з Хартією існує різниця між вкоріненими мовами (мовами традиційного використання), одного боку, і мовами мігрантів, для яких не передбачено спеціальних заходів підтримки, з другого. Країни Балтії відмовляються включати до розряду мов, захищених Хартією, російську мову на тій підставі, що вона є мовою мігрантів. Саме захист «історичних регіональних або міноритарних мов Європи, яким з плином часу загрожує зникнення» як частини культурного багатства і традицій Європи, є основним завданням Хартії.

У різних країнах ступінь державної підтримки мов з різним статусом не однаковий. Наприклад, порівняно з Німеччиною, статус регіональної мови в Польщі (його має кашубська мова),

¹⁷⁷ *Van Parijs P.* Op. cit. – P. 14–15.

¹⁷⁸ *Больман І.* – Зазнач. праця. – С. 43.

передбачає нижчий ступінь підтримки, ніж статус міноритарної мови, який надається мовам, що є державними в інших країнах (німецькій, українській, литовській, російській) чи бездержавним мовам і мовам, що не мають близької спорідненості з польською мовою (караїмська, татарська, ромська)¹⁷⁹.

Попри те, що у Франції Хартія не набула юридичної сили¹⁸⁰, під впливом ідеології мовного розмаїття французька політика щодо етномовних меншин зазнає поступових змін і влада робить певні кроки для забезпечення мовних прав регіональних і міноритарних мов. До назви урядового департаменту „Délégation générale à la langue française“ (Головне управління з питань французької мови) в 2001 р. додали фразу „et aux langues de France“ (та мов Франції). Двомовну освіту (регіональна мова та французька), яка раніше допускалася лише в приватних школах, з 2000 р. дозволено й у державних освітніх закладах усіма визнаними регіональними мовами (баскською, бретонською, провансальською, каталанською, корсиканською, ельзаською)¹⁸¹. 23 липня 2008 р. було внесено зміну до конституції, згідно з якою регіональні мови є частиною спадщини Франції.

3. Двомовність з достатнім володінням державною мовою.

В Ословських рекомендаціях щодо мовних прав національних меншин зазначено: «... мова виступає невід'ємним інструментом соціальної організації, який часто становить предмет державного інтересу»¹⁸². Держава зобов'язана забезпечити громадянам доступ до важливої інформації (надзвичайна ситуація, небезпека, захист прав споживача і т. ін.). Для цього потрібні знання державної мови й особами, що належать до національних меншин. Кореляція «право – обов'язок» є невід'ємним елементом цивілізованої мовної політики, що зобов'язує всіх громадян до знання державної мови.

¹⁷⁹ Див. *Бестерс-Дільгер Ю.* Зазнач. праця. – С. 97.

¹⁸⁰ Франція спочатку ратифікувала, а потім скасувала ратифікацію Хартії, як такої, що суперечить її Конституції.

¹⁸¹ *Judge A.* Linguistic Policies and the Survival of Regional Languages in France and Britain. Basingstoke; New York, 2007. – P. 129–136.

¹⁸² Ословські рекомендації щодо прав національних меншин та пояснювальна записка // *Мовні права в сучасному світі* / Ред. Б. М. Ажнюк. – Ужгород, 2014. – С. 323.

У Конституції України зазначено, «кожному гарантується право знати свої права і обов'язки. ... Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, не доведені до відома населення у порядку, встановленому законом, є нечинними» (ст. 57). Для того, щоб гарантувати своїм громадянам можливість безперешкодного доступу до юридичних норм (без перекручень і неточностей, від яких не застрахований навіть дуже якісний переклад), держава має забезпечити їм здатність ознайомлення з текстами законів у оригіналі. У цьому розумінні інструментальна функція державної мови, зрозумілої всім громадянам країни, є не менш важливим об'єднувачим фактором, ніж її етносимволічна функція.

Стисло підсумувати європейське ставлення до двомовності можна словами Ф. Ван Парійса: «Володіння спільною мовою важливе для того, щоб був можливим діалог, аргументована дискусія, порозуміння між членами спільноти, але не потрібно перетворювати спільноту в культурний моноліт»¹⁸³. Об'єднати населення країни в єдиний народ (у термінології Ф.Ван Парійса *demos*) можливо тільки завдяки спільній мові. Нею кожен може висловити свою позицію, вислухати іншого, обговорювати рішення, які становлять спільний інтерес, однак це не означає, що всі мають бути переплавлені в єдиний етнос (*ethnos*) зі спільною мовою як ядром спільної культури¹⁸⁴.

4. Ефективний механізм дотримання мовних прав. Для двомовних і багатомовних громадян право вибору мови в публічному вжитку стає реальним, якщо закон зобов'язує державних службовців володіти відповідними мовами. Обов'язок бути двомовними стосується насамперед посадовців.

Володіння державною мовою, а в відповідній місцевості – також мовою національної меншини, має бути кваліфікаційною ознакою під час конкурсу на зайняття відповідної посади. У протилежному випадку право громадян обирати мову спілкування в публічній сфері буде не більше, ніж обіцянкою.

¹⁸³ Van Parijs P. Linguistic diversity as curse and as by-product // X. Arzoz (ed.). *Respecting Linguistic Diversity in the European Union*. – Amsterdam, 2007. – p. 17.

¹⁸⁴ Van Parijs P. Там само.

Ідеологія Хартії значною мірою спирається на принцип так званої позитивної дискримінації¹⁸⁵. Про це свідчить, зокрема, ст. 7, ч. 2: «Запровадження спеціальних заходів на користь регіональних мов або мов меншин, що мають на меті досягнення рівності між тими, хто використовує ці мови, і рештою населення, ... не розглядається як акт дискримінації стосовно осіб, які використовують поширеніші мови». Хартія передбачає диференційований підхід до заходів на підтримку відповідних спільнот і груп з урахуванням ступеня їх політичної, соціально-економічної та культурної вразливості. Слід наголосити, що положення ст. 3 п. 1 поширює заходи підтримки, передбачені Хартією, також на державну мову, «яка менш широко використовується на всій або частині її (держави – Б. А.) території». Попри те що Хартія не позбавлена слабких місць і окремі її положення є суперечливими, вона з достатньою повнотою відображає уявлення європейців про справедливий і збалансований підхід до забезпечення мовних прав людини.

В умовах російської агресії на сході України забезпечення мовних прав громадян ускладнюється інтенсивною антиукраїнською пропагандою російських ЗМІ, яка ведеться з ідеологічних позицій так званого «русского мира» російською мовою. У такій ситуації мовна політика стає важливим чинником національної безпеки. Символічне значення державної мови і потреба її присутності в публічному просторі зростає ще й тому, що в тимчасово окупованих регіонів Луганської та Донецької областей України цілковито домінує російська мова, а українську мову витіснено з публічної сфери. Черговим завданням українського законодавства в ділянці мовної політики є забезпечення мовних потреб етнокультурних спільнот, що має регулюватися очікуваним законом «Про національні меншини». Дотримання балансу між європейськими принципами законодавчого забезпечення мовних прав, з одного боку, і реаліями мовної ситуації в Україні, з другого, важлива передумова успішного вирішення непростого завдання, що стоїть перед розробниками цього законопроекту.

¹⁸⁵ Більш коректна назва – принцип підтримчої дії (англ. affirmative action).

УКРАЇНСЬКІ ДИСКУРСИВНІ ПРАКТИКИ ОСТАНЬОГО ПЕРІОДУ І ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ МОВНОЇ СИТУАЦІЇ

Сучасні дослідники української мови однастайні в констатації змін, що відбуваються на різних мовних рівнях і пов'язуються з «динамізацією мовних процесів і демократизацією мовних явищ під дією різних соціальних чинників»¹⁸⁶. Якщо звернутися до проблеми функціонування української мови у різних соціокомунікативних сферах, то можна побачити значні зрушення, помітні навіть порівняно з періодом кінця ХХ ст. Поступово розширюючи своє функціонування, мова у своєму вжитку входить до різних соціокомунікативних середовищ, пристосовується до потреб мовців, виконує в них ті чи інші функції і розвиває лексико-синтаксичні засоби згідно з вимогами часу. У таких середовищах виникають, формуються, видозмінюються певні дискурсивні практики.

У цих процесах можна побачити два вектори. З одного боку, демонструючи потужний номінативний потенціал та вербальну креативність, мова розвивається в межах відомих, традиційних, «старих» дискурсивних практик, де створюються нестандартні номінації, розробляються синтаксичні техніки, виникають нові мовні стереотипи тощо. З другого боку, спостерігається процес формування «нових» соціокомунікативних середовищ та нових дискурсивних практик, у яких раніше українська мова не була представлена.

¹⁸⁶ Тараненко О.О. На теми сучасного українського ономастикону: тенденції конотативних нашарувань // Мовознавство. – 2010. – №1. – С.14.

Процеси, які можна спостерігати в обох цих випадках мають інтенсивний і (часто) «неорганізований» характер: вони породжують доволі строкату і мозаїчну картину, яка, утім, має бути зафіксованою, задокументованою й описаною. Тут ідеться про синхронічний підхід до опису й вивчення цих явищ, що, власне, становить основний напрям роботи лінгвіста-синхроніста. Подальший розвиток тих чи інших тенденцій, їх вплив на мовну систему та наслідки цього впливу, що здатні (або не здатні) призводити до переструктуризації у підсистемах мови – це те, що має стати об'єктом вивчення з позицій діахронічного аналізу в майбутньому. Очевидно й те, що лише до періоду майбутнього належить і перспектива адекватної наукової інтерпретації мовних фактів і явищ сьогодення. Зважаючи на це, ми в цій статті обмежимося розглядом деяких сучасних дискурсивних практик та функціонування окремих мовних засобів у них, які відбивають нові тенденції у функціонуванні мови в українському соціумі.

1. Серед добре «засвоєних» українською мовою дискурсів слід назвати медіа-дискурс, про який варто сказати у першу чергу: йому присвячена значна кількість праць унаслідок того, що саме сфера медійного дискурсу стала місцем найбільш активних мовних процесів. У лінгвістичних працях висвітлено та відзначено такі явища в медійному просторі, як тенденції до пріоритетного вживання іншомовної лексики, утворення нових одиниць за колажним принципом поєднання графічних, морфологічних або лексичних компонентів різних мовних систем, створення т.зв. телескопізмів, перифраз, особлива семантична реалізація концептів у медійному дискурсі, прецедентні феномени у медіа-публікаціях, вияви мовленнєвої особистості в медіапросторі тощо¹⁸⁷.

¹⁸⁷ Див., напр.: *Ажнюк Б.М.* Мовні зміни на тлі деколонізації та глобалізації // *Мовознавство*. – 2001. – №3. – С.48–54. *Ажнюк Б.М.* Англізми в сучасній українській, російській і чеській мовах // *Мовознавство*. – 2008. – №2–3. – С.190–207. *Брага І.І.* Особливості використання прецедентних текстів у мові газет // *Семантика мови і тексту* : 36. ст. УІ Міжнар. наук. конф. – Івано-Франківськ, 2000. – С.75–78. *Булах М.Б.* Перифрази в архітектоніці медійного тексту // *Актуальні проблеми української лінгвістики : теорія і практика* : 36. наук. пр. – К., 2017. – Вип.34. – С.39–50. *Дегтярьова Н.І.* Семантико-прагматичні особли-

Ці та інші аспекти дискурсу цього типу висвітлюються в працях Л.І.Шевченко та її учнів, до яких належать не лише оригінальні розвідки, а й лексикографічні студії. Так, створений науковим колективом під керівництвом Л.І.Шевченко «Словник термінів і понять медіалінгвістики»¹⁸⁸ документує номінативний ресурс у медійній соціокомунікативній сфері та є за своєю сутністю ґрунтовним описом лексику, що ним послуговуються журналісти у своїй професійній роботі. Враховуючи масовий характер аудиторії в медіа-сфері, слід наголосити, що цей лексикон не варто вважати абсолютно спеціальним: швидше його слід розглядати як належний сегментові загальнолітературної мови, що вживається у медійному дискурсі і легко опановується неспеціалістом. У будь-якому разі «Словник» є описом і систематизацією тих одиниць і понять, які відбивають характер функціонування української мови в рамках медійного дискурсу в тому вигляді, в якому він склався на початку ХХІ ст.

Цікавий аспект сучасного функціонування української мови в медіа-сфері продемонстрував і словник «Медична термінологія в українських ЗМІ» Д.Ю.Сизонова¹⁸⁹, де зафіксовано 1315 мовних одиниць, що відбивають дискурсивну практику як друкованих текстів, так і інтернет-ресурсів та їх вживання у прямому та непрямому значеннях. Матеріали словника чітко вказують на те, що медична лексика на сучасному етапі розвитку української мови виступає компонентом активних мовних процесів, а її помітну присутність у медіа-сфері можна навіть вважати етноспеци-

вості функціонування концепту «культура» в ролі об'єкта (на матеріалі україномовного мас-медійного дискурсу // Лексико-грамматические инновации в современных славянских языках. – Дніпропетровськ, 2009. – С.69–73. Лексиколово-словотвірні інновації (2007): Словник / К.Корогич, С.Лук'яненко, А. Нелюба та ін. За ред. А.Нелюби. – Харків, 2009. – 172 с. Михальская О.В. Разграничение креолизованных и поликодовых текстов (проблемы таксономии) // Мовні і концептуальні картини світу. – 2014. – Вип. 47. – Ч.2. – С.30–37. Шумарова Н.П. Мовна особистість у сучасному медійному просторі // Актуальні проблеми менталінгвістики : Зб. наук. ст. – Черкаси, 2007. – С.192–195.

¹⁸⁸ Шевченко Л.І. Медіалінгвістика : словник термінів і понять / Л.І.Шевченко, Д.В.Дергач, Д.Ю.Сизонов / за ред. Л.І.Шевченко. – К., 2013.

¹⁸⁹ Сизонов Д.Ю. Медична термінологія в українських ЗМІ : словник / За ред. Л.І.Шевченко. – К., 2012.

фічною ознакою українського медійного дискурсу, яка корелює з важливим для української етнокультури концептом *здоров'я*¹⁹⁰. У цьому контексті не можна не погодитися з думкою Л.І.Шевченко про те, що медіа створюють своєрідну вербалізовану дійсність, відтак їх мовні засоби мають отримати багатоаспектне наукове висвітлення: «вербалізація дійсності в такому разі передбачає загальний, рівневий і компонентний аналіз мовних засобів, які функціонують у цій комунікативній сфері»¹⁹¹.

Важливою ознакою сучасного функціонування української мови стало широке використання маніпулятивних технологій, які впроваджуються шляхом породження текстових творів, лексичні та синтаксичні засоби яких відповідають завданням їх замовників. Г.А.Черненко, констатує «кардинальне вдосконалення семіотичних засобів впливу на свідомість завдяки засвоєнню напрацювань психологів і психолінгвістів та високим темпам розвитку мультимедійних комунікаційних технологій»¹⁹², розкрила роль мовних засобів, що використовуються для впливу на ціннісні системи адресата тексту. Кількість та різноманіття засобів, вироблених для вираження ідеї дискримінації представників тих чи інших спільнот, дали підстави для вживання позначення «мова ворожнечі». Це мовні засоби, спрямовані на виконання таких завдань, як пряма вербальна агресія, дифамація, звинувачення в неіснуючих проблемах, заклики до вигнання, ізоляції, депортації, погрози й побажання позбавлення громадянських прав, економічна дискримінація з погрозами погіршення матеріального рівня життя і под.¹⁹³ Вживання при текстотворенні лексико-синтаксичних засобів з не властивими їм вторинними функціями в межах маніпуля-

¹⁹⁰ Радзієвська Т.В. Здоров'я в світі людини: цінність vs ресурс (на матеріалі української художньої прози) // Мова. Людина. Світ: До 70-річчя професора М.П.Кочергана. Зб. наук. пр. – К., 2006. – С.163–169.

¹⁹¹ Шевченко Л.І. Медіалінгвістика в сучасній Україні: аналіз ситуації // Актуальні проблеми української лінгвістики : теорія і практика : Зб. наук. пр. – Вип.26. – К., 2013. – С.3–12.

¹⁹² Черненко Г.А. Мовленнєвий вплив на ціннісні системи: діапазон імовірностей. – К., 2018. – С.6.

¹⁹³ Там само. – С.233–234.

тивного контексту також сприяє пришвидженню загальних мовних змін, які, очевидно, здатні набувати системного характеру.

Однією з ознак медійної практики останнього періоду стали, за нашими спостереженнями, певні нові аспекти текстотворення в медіа-сфері, які пов'язані з категорією модальності і які знаходять вияв у звуженні використання засобів об'єктивної модальності. Це комплекс явищ усного і писемного мовлення, неоднорідних за своїм частиномовним походженням, зумовлений феноменом «віртуалізації» повідомлення. Про віртуальний характер інформації, образів, віртуальність спілкування говорять і пишуть чимало, маючи на увазі певні процеси, дії, предмети, локалізовані в сфері, відмінній від реальної (пор. словосполучення *віртуальне спілкування, віртуальне життя, віртуальна бібліотека, засуджений до віртуального спалення* тощо), відтак для вираження ставлення мовця до позамовної ситуації як «не зовсім реальної» у медійному текстотворенні поширюються засоби, які витісняють засоби об'єктивної модальності.

Доволі часто медійне висловлення презентує ситуацію, яка бачиться «двопланово», а його семантика формується завдяки синкретизації смислів об'єктивної (реальної) та ірреальної модальностей: позамовна ситуація, з одного боку, подається як реально існуюча, належна до площини об'єктивної дійсності (*Він стомлений*), а з другого – містить семантику «відходу від дійсності» і виражає невпевненість мовця щодо істинності (правдивості) висловлюваного, містить завуальоване заперечення істинності (*Він же не стомлений*). Речення в цьому випадку виражає специфічну інтенціональну позицію мовця, втім, дещо відмінну від інтенції сумнівів (*У мене є сумніви в тому, що Р*): мовець водночас стверджує і не стверджує, що Р, відтак достовірність повідомлюваного залишається поза семантикою речення. Таке поєднання значень реального та нереального становить основний семантичний стрижень цього поширеного у сучасному медійному дискурсі типу

модальності, який ми пропонуємо позначити як віртуальна модальність¹⁹⁴.

Сучасна мовна практика демонструє різні аспекти процесу формування віртуальної модальності, пристосування лексико-синтаксичних засобів для вираження подібних смислів, серед яких звертає на себе увагу частка *нібито*. Ця функціонально активна одиниця не має фіксованої позиції в реченні, може активно сполучатися з будь-яким членом речення, має здатність входити до складу як предикатної, так і іменної груп. Розглянутий текстовий матеріал (це контексти провідних медійних видань – «Дзеркало тижня», «День», «Україна молода» останніх десятиліть) демонструє, що у функціонуванні *нібито* в реченні абсолютно переважають вживання у складі предикатної групи перед предикатом, вираженим дієсловом, в окремих випадках дієприкметником або прикметником. Напр., *...ці плани нібито підтримує й Президент* (УМ, 29.05.2008). *У Вінницькій області, яка лідирує у садівничій галузі країни, торговельну мережу заповнили імпортні яблука, а до своїх, хоча врожай добрий, нікому нібито немає діла* (УК, 11.04.2008), *У Києві нібито не бракує роботи для фахівців будь-якої категорії...* (ДТ, №6, 16-22.02.2008), *...це культурна політика, яку нібито вчать координувати, описувати, створювати...* (ДТ, №6, 16-22.02.2008).

Подібні предикатні групи представлені в синтаксичних побудовах ієрархічного типу. У складі предикатної групи, що виступає у функції логічного предиката, *нібито* поєднується з номінаціями прямого та непрямого об'єкта, адвербіальними та атрибутивними номінаціями. Так, *нібито* сполучається з прикметником та дієприкметником: *нібито незаконних поставок, випуску з нібито проведеного суду, нібито проведених зборів, до нібито узгодженого з МВФ, нашу нібито найкращу в світі, нібито нові програми*. У цих уживаннях функція *нібито* досить однозначна і пов'язана з вираженням невпевненості, некатегоричності, сумніву щодо

¹⁹⁴ Докладніше про це див.: Радзівєвська Т.В. Дискурсивні аспекти динаміки української мови в контексті активних мовних процесів у слов'янському світі // Мовознавство. – 2013. – № 2–3. – С.154–158.

існування ознаки, яка приписується прикметником або дієприкметником.

Медійні тексти демонструють вживання *нібито* в складі комплексної номінації на позначення прямого чи непрямого об'єкта дії, яка входить до предикатної групи: *Ще в неділю, 30 листопада, деякі ЗМІ поширили повідомлення про нібито готовність піратів...* (УМ, 2.12.2008), *З повною відповідальністю спростував цей нібито факт і житель найближчого до Романова села...* (ДТ, №25, 5-11.07.2008), *До перелічених там нібито злочинів...* (ДТ, №25, 5-11.07. 2008), *Наведу кілька заголовків до листів нібито підлітків...* (ДТ, №26, 12-25.07. 2003). Вживання *нібито* в цьому разі позбавлене однорідності, хоча в наведених прикладах воно пов'язане з вираженням семантики заперечення. Нестабільність синтаксичної «поведінки» слова полягає у можливості його вживати, з одного боку, перед компонентом словосполучення, з яким воно не має семантичного узгодження: *нібито група американських радників, а насправді – наглядачів*. Цей контекст особливо цікавий тим, що встановлює антонімічні зв'язки одиниць *нібито* і *насправді*, що може бути передумовою для формування антонімічного, тобто системного для лексичного складу мови, відношення. Досить репрезентативною є функція *нібито* в складі логічного предиката в адвербіальних конструкціях, найчастіше виражених іменником у певній відмінковій формі з прийменником, наприклад, *У Білорусі нібито у відповідь було засуджено...* (Д, №158, 5.09.2001), *... звернення в різні інстанції з приводу нібито якихось порушень...* (УК,13.11.2008), *... нібито на краще* (ДТ, №6, 16-22.02. 2008), *... бандерівці нібито однієї зимової ночі задушили...* (ДТ, №25, 5-11.07.2008). Поява *нібито* у складі адвербіального компонента при описі певної ситуації мотивується необхідністю чи бажанням подати інформацію щодо обставин події, які можуть бути цікавими адресатові.

Таким чином, слово *нібито* (*ніби*), згідно з інтенцією медійного текстотворення, пристосовується до вираження різних за своїми відтінками модальних смислів: некатегоричності, приблизності, сумнівності, однак видається, що точнішим буде його тлумачення

у вигляді кон'юнкції значення істинності пропозиції та значення її хибності, внаслідок чого передається ідея співіснування (контамінації) двох версій відображення ситуації позамовної дійсності, створюється двопланове модальне значення, яке у своєму функціонуванні «привчає» адресата до альтернативної реальності як норми.

Слід зазначити, що ідея не стільки альтернативної, скільки сконструйованої реальності («другої / іншої реальності») є центральною для самого поняття віртуальності, яким його представляють сучасні європейські мови. Так, англійські лексикографічні джерела фіксують у слова *virtual* семантику зв'язку з комп'ютерним творенням інформаційного продукту (друге значення): «2 made, done, seen etc on the Internet or on a computer, rather than in the real world: *The website allows you to take a virtual tour of the art gallery. Constructing virtual worlds*»¹⁹⁵. «2 made to appear to exist by the use of computer software, for example on the Internet: *New technology has enabled development of an online "virtual library"*»¹⁹⁶. У поданих тлумаченнях відбито ідею «удавання» («видавання») (англ. *to appear*), тобто відмінності продукту, якому приписується дана ознака, від реального, тобто ідею «майже-реальності». Проте і перше значення англ. *virtual*, як і фр. *virtuel*, виражає ідею недостатнього ступеня реальності, зниження ступеня ознаки, що предикуються об'єктові, потенційності, можливості. Пор. «almost or very nearly the thing described, so that any slight difference is not important: *The country was sliding into a state of virtual civil war. • The company has a virtual monopoly in this area of trade. • He married a virtual stranger*»¹⁹⁷. «...qui est à l'état de simple possibilité; qui a en soi toutes les conditions essentielles à sa réalisation»¹⁹⁸.

Таким чином, віртуальність, онтологізуючись, стає реалією життя носіїв мови, створює передумови для нейтралізації грані між реальною дійсністю та вигаданою дійсністю, впливає на

¹⁹⁵ Longman Dictionary of Contemporary English. – Edinburg, 2005. – P.1841.

¹⁹⁶ Oxford Advanced Learner's Dictionary. – Oxford, 2006. – P.1643.

¹⁹⁷ Там само. – С.1643.

¹⁹⁸ Le Robert. Dictionnaire de la langue française / Réd. A.Rey. – Paris, 1993. – P.1356

механізми сприйняття інформації. Як зазначає І.П.Севбо-Білецька, «у світі глобалізації різниця між реальністю та аллюзією зникає, і мільйони людей перестають розуміти, де вони знаходяться: у справжньому світі чи у віртуальному, з того чи з цього боку екрану. Якщо раніше людина жила своїм досвідом, розумом, інстинктами та інтуїцією, то сьогодні їх місце заступає програмування сприйняття, маніпулювання емоціями та стандартизація мислення. Віртуалізація – це поява штучних світів поряд з природним світом. Причому світів, спеціально скомпонованих, організованих і впроваджених у колективну та індивідуальну свідомість»¹⁹⁹. Симптоматичним у цьому зв'язку є той факт, що у межах семіотичних та філософських студій все частіше висловлюється думка про те, що поняття реальності є породженням людської діяльності й комунікації та є певним *конструктом* (виділено нами – Т.Р.), що залежить від соціальної діяльності людини²⁰⁰.

Широка палітра слововживань зі словом *нібито* в медіа-сфері, покликаної надавати суспільству інформацію (а не дезінформацію), дає підстави для констатації виникнення нових механізмів сприйняття носієм мови позамовних реалій та нових стереотипів і, можливо, нових норм формування медіа-повідомлення. Звичайно, ці процеси потребують подальшого вивчення у лінгвокогнітивному і лінгводискурсивному аспектах.

2. Процеси глобалізації, які принесли з собою чимало змін якісно нового характеру, виступають також чинником, під впливом якого виникають «нові» сфери функціонування мови. Це, насамперед, виникнення та розвиток у суспільній комунікації комп'ютерного дискурсу, розширення його меж та створення нового середовища для функціонування мовних засобів, їх модифікації та варіювання, символом чого став Інтернет. Щодо нього утвердився погляд як на особливе інформаційне та комунікативне середовище з ознаками інтерактивності, гіпертекстуальності, анонімності та ін., у якому розпочався процес зближення усної

¹⁹⁹ Севбо-Белецькая И.П. На пороге иного бытия. – К., 2008. – С.109.

²⁰⁰ Kondor Z. Virtual Realities – Old and New // Semiotische Berichte mit: Linguistik Interdisziplinär / Eds. J.Bernard, V.Voigt, G.Withalm. – 2003. – Jg.27. – n 1–4. – P.208.

та писемної мови, що відзначають майже всі дослідники²⁰¹. Його вплив на інші дискурси стає дедалі помітнішим, охоплює інші сфери функціонування мови²⁰².

Явищем, яке виразно характеризує умови функціонування української мови в інтернет-ресурсах останнього періоду, стало вживання одиниць, спеціально створених для цілей маніпулятивного впливу, що їх прийнято називати симулякрами. Проблеми створення сучасних симулякрів, пов'язаних з соціополітичною ситуацією в Україні та інформаційною війною, присвячені розвідки Н.В.Слухай та О.С.Снитко²⁰³. Зокрема, Н.В.Слухай виділено 13 різновидів номінативних та сентенціональних утворень, що є результатами неоміфологізації, застосування прийомів мімікрії під об'єкт, розширення / звуження означуваного, розмивання реальності, прийомів, пов'язаних з асоціативними та оппозитивними операціями, та інші²⁰⁴. Матеріал значного обсягу, що представляє функціонування мови в інтернет-ресурсах, демонструє деформацію знакової функції в симулякрі – окремій номінативній одиниці

²⁰¹ Про це див.: *Радзівєвська Т.В.* Мовні зміни, час і соціум у контексті глобалізаційних процесів // *Мова і мовознавство в духовному житті суспільства*. – К., 2007. – С.310–347.

²⁰² Численні дослідження українських лінгвістів відбивають різні функціональні аспекти інтернет-комунікації. Див., напр.: *Компанцева Л.Ф.* Інтернет-комунікація: когнітивно-прагматичний та лінгвокультурологічний аспекти. – Автореф. дис. ... докт. філол. наук. – К., 2007; *Пожидаєва І.В.* Блогінг і мікроблогінг: модифікація жанру // *Мовні і концептуальні картини світу* : Зб. наук. пр. – К., 2011. – Вип.м34. – С.130–135; *Чемеркін С.Г.* Українська мова в Інтернеті: позамовні та внутрішньоструктурні процеси. – К., 2009; *Чемеркін С.Г.* Репрезентативність гіпертексту у функціонально-стильових різновидах української мови в Інтернеті // *Актуальні проблеми української лінгвістики : теорія і практика* : Зб. наук. пр. – К., 2009. – Вип.19. – С.111–116.

²⁰³ *Слухай Н.В.* Симулякри в контексті теорії інформаційного викривлення світу: сугестія і контрсугестія // *Гібридна війна: технології сугестії та контрсугестії: монографія / О.Акульшин, О.Заруба, Л.Компанцева, С.Кудінов, Н.Слухай, О.Снитко*. – К., 2018. – С.124–176; *Снитко О.С.* Сучасна інформаційно-психологічна онлайн війна у парадигмах лінгвістики впливу // *Гібридна війна: технології сугестії та контрсугестії : монографія / О.Акульшин, О.Заруба, Л.Компанцева, С.Кудінов, Н.Слухай, О.Снитко*. – К., 2018. – С.177 – 227.

²⁰⁴ *Слухай Н.В.* Зазнач. пр. – С.130–135.

(слово, словосполучення, вираз), повідомленні, а також і у текстовому утворенні, що призводить і до певної деформації комунікативних процесів, у зв'язку з чим автори пропонують низку рекомендацій для діагностики елементів маніпулятивного впливу²⁰⁵.

Новою сферою функціонування української мови вважається сфера так званого копірайтингу – специфічна мовленнєва діяльність з написання текстів для сайтів, блогів, соцмереж за певним набором ключових слів²⁰⁶. Текстотворення тут підпорядковане низці технологічних прийомів, зумовлених існуванням тексту лише в пошукових системах і, відповідно, специфічною моделлю його використання, наближеною до споживання нетекстових (неінформаційних) об'єктів. Це сфера, в якій комунікативна ефективність тексту корелює, передовсім, з його економічною ефективністю, тобто здатністю приносити прибуток власникам сайту. Саме цим пояснюється облігаторно-імперативний характер вимог до створення тексту, яких необхідно безальтернативно дотримуватися: «...практикою вироблені чіткі підходи до текстових параметрів копірайтерського тексту, головними серед яких є: унікальність, тошнота, водність, гармонійне введення ключів. Основними вимогами є орфографічна, стилістична грамотність, розкриття теми та задоволення потреб читача»²⁰⁷.

Звичайно, виникнення «нових» дискурсивних практик зумовлено соціокомунікативними потребами і в цьому разі в залежності від інтенціонального складника зароджується механізм текстотворення, в якому можуть домінувати інтеграційні або дезінтеграційні явища, процеси аналогії, компресії, процеси дистанціювання різних сфер мовлення або їх зближення, контамінації. Інтеграційні явища можна спостерігати і в сучасних практиках, представлених писемними текстами, особливості яких дають чимало матеріалу для спостережень щодо мовної динаміки. Так, тексти відносно

²⁰⁵ Слухай Н.В. Зазнач. пр. – С.175–176, Снитко О. С. Зазнач. пр. – С.226–227.

²⁰⁶ Блинова Н.М., Михайлова А.А. Текстові категорії копірайтингу // Лексико-граматичні інновації в сучасних слов'янських мовах. Матеріали ІХ Міжнародного наукового конференції. – Дніпро, 2019. – С.19–22.

²⁰⁷ Там само. – С.21.

нового українського видання «Вісник АПУ», започаткованого у 2006р., (АПУ – Асоціація правників України), знаходяться у площині перетину медійного та професійного дискурсів і реалізують їх стандарти.

«Вісник АПУ» являє собою прецедент створення медійного видання, що поширює інформацію про діяльність АПУ, внаслідок чого основна стратегія текстотворення в ньому зумовлена комунікативним завданням інформувати. Це інформування про заходи АПУ (конференції, форуми, засідання, круглі столи), про позиції/думки відомих правників щодо певних юридичних питань, а також публікації, присвячені новим положенням, законодавчим актам, документам, які необхідно враховувати в юридичній діяльності. Тексти і субтексти з функцією інформування відтворюють лексико-синтаксичні стандарти професійного мовлення у правничій сфері і не виходять за її межі, демонструючи ознаки офіційно-ділового мовлення та стилю юридичної документації: *Перший спільний захід двох організацій був присвячений досить актуальній темі: «Обговорення засобів ефективного захисту під час проведення податкових перевірок та в кримінальних провадженнях, пов'язаних з податковими перевітками. Роль адвоката»* (№10, 2014). *IV Судовий форум Асоціації правників України вже вчетверте зібрав відомих адвокатів, суддів і представників наукових кіл для обговорення шляхів практичної реалізації теорії верховенства права і справедливості правосуддя* (№9–10, 2015). *Метою заходу було обговорення правових аспектів політики нашої держави у міжнародному та національному праві, можливі міжнародно-правові засоби захисту інтересів України тощо* (№ 6, 2015). Вони поєднують ознаки таких текстотипів, як хроніка, реферат, звіт, новинний газетний текст, дайджест, які у той чи інший спосіб пов'язані з поняттями синоптичного викладу та синоптичної дискурсивної форми²⁰⁸. У публікаціях «Вісника» синоптичний тип викладу представлено на різних рівнях – тексту, субтексту, гіпертексту, він підкріплюється елімінацією суб'єктивно-модальних

²⁰⁸ Про синоптичну дискурсивну форму див.: *Радзієвська Т.В.* Нариси з концептуального аналізу та лінгвістики тексту. – К., 2010. – С.293.

елементів. Його вияв – повідомлення у рамках стратегії звіту про дії чи акції учасників при проведенні певного заходу: *До дискусії приєднався Геннадій Кравчук, заступник Голови Вищого господарського суду України. Він нагадав, що господарські суди існують в романо-германській системі права...* (№9, 2014).

Стандарти медійного дискурсу представлено, передовсім, на рівні формування гіпертексту, що утворюється окремими статтями, супутніми матеріалами та відеорядом, проте його лексико-синтаксичні вияви можна спостерігати лише в тій ділянці дискурсивної практики, яка репрезентована заголовками текстів та субтекстів, що виступають важливим засобом структурування інформації. Маючи виражену атрактивну функцію, вони відзначаються креативністю, комбінаторною винахідливістю, оригінальною сполучуваністю лексичних одиниць, завдяки чому формується нестандартний погляд на зображувану ситуацію, додається необхідна експресія: *Злочин і кара: адвокати йдуть в наступ* (№3, 2014). *Розкрити всіх: жорстка гра за новими правилами на банківському ринку* (№4, 2015). *«Через право до Реформ!»* (№11, 2014). *Чому скаржаться до ВКДКА?* (№12, 2014).

Заголовки найчастіше мають двокомпонентну організацію з межею-двокрапкою. Вони відтворюють певні структурні схеми, які, утім, зазнають значного варіювання в публікаціях: 1) загальна номінація – номінація з функцією конкретизації, роз'яснення; 2) номінація – запитання або запитання – номінація; 3) предикатна номінація з функцією експлікації інформації, позиції або думки; 4) повна пропозиція: *Питання поруки: про наболіле* (№6, 2014). *Виконання рішень суддів та не тільки – від теорії до практики* (№10, 2013). *«Зелений офіс» – що отримуємо? Що зберігаємо?* (№5, 2014). *Судова реформа: обговорення триває* (№10, 2014). *Реформа виконавчої служби в Україні – які перспективи?* (№5, 2015). *Заподіяння моральної шкоди юридичній особі – як доказати?* (№3, 2014). *Зробимо Україну чистою* (№5, 2015). *Стартувало обговорення Декларації щодо захисту прав людини* (№5, 2015). *Кандидати у судді КСУ ламають стереотипи* (№7–8, 2014). Мікротексти заголовків тут – це найчастіше парцельовані конструкції

з графемою «двокрапка» (як варіант – графемою «тире»), вони репрезентують активізацію при текстотворенні механізмів парцеляції висловлення, створення таких синтаксичних побудов, які здійснюють «покрокове» введення інформації.

Таким чином, щодо дискурсивної практики, створеної публікаціями «Вісника АПУ», слід наголосити, що інтеграційні тенденції, пов'язані з взаємодією тут різних типів мовлення або різних ідіомів, мають обмежений характер. Вони не дають підстав для висновку про лексико-синтаксичну гібридизацію медійного та професійного (спеціального) дискурсів, створюють прецедент аналітичного підходу до поєднання ознак різних типів мовлення. Якщо розглядати тексти «Вісника» з точки зору прагмасемантичної організації текстового твору²⁰⁹, то слід сказати, що текстотворення тут характеризується такими стратегіями, які призводять до формування тексту, в якому домінує прагмасемантичний аналітизм, а сама практика зберігає потрібний баланс між завданнями інформування та популяризації.

3. Розгляд цих і подібних інноваційних явищ ще раз доводить, що сучасному етапу розвитку мови властивий доволі інтенсивний процес видозмін старих дискурсивних сфер та виникнення нових дискурсивних практик різного типу, в яких українська мова отримує нові можливості для самореалізації. Ця особливість істотно відрізняє функціонування мови від її функціонування, наприклад, у XIX ст., вона ж, безперечно, впливає і на мовну ситуацію загалом, надаючи їй ще один вимір – дискурсивний, який в сучасних умовах важко ігнорувати. Якщо звернутися і до самого поняття «мовна ситуація» – центрального теоретичного поняття соціолінгвістики, через яке здійснюється вивчення й опис конкретних мовних ситуацій у світі, то слід визнати, що змістовий обсяг цього поняття і разом з ним самого терміна зазнав еволюційних змін. Якщо в середині 70-х рр. XX ст. під мовною ситуацією прийнято було розуміти сукупність мов, підмов, функціональних стилів,

²⁰⁹ Про прагмасемантичну організацію тексту див.: *Радзієвська Т.В.* Аналітизм і синтетизм у тексті: до питання про прагматичну організацію тексту // *Вісник Київського лінгвістичного університету.* – Сер. Філологія. – 2008. – №1. – Т.11. – С.7–17.

які обслуговують спілкування в адміністративно-територіальному об'єднанні та етнічної спільноти²¹⁰, то згодом змістовий обсяг поняття збагатився й розширився.

У сучасному науковому контексті мовна ситуація характеризується через два складники – дефініційний (сукупність форм існування мови/мов у межах адміністративно-політичних утворень) та операційно-дескриптивний, який заслуговує на окрему увагу. Операційно-дескриптивний складник «відповідає» за опис мовної ситуації за певними параметрами чи критеріями. Згідно з сучасним розумінням опису мовної ситуації, він має здійснюватися шляхом виявлення кількісних, якісних та оцінних ознак²¹¹. До перших належать кількість ідіомів, представлених у мовній ситуації, їх демографічна потужність, комунікативна потужність, кількість домінантних ідіомів. Кількісні ознаки дають можливість чітко окреслювати мовну ситуацію як моно- або полікомпонентну, однополюсну або багатопольову тощо. Якісні ознаки мовної ситуації стосуються визначення статусних характеристик ідіомів (мова, субмова, діалект однієї чи різних мов), структурної чи генетичної спорідненості/неспорідненості мов, які функціонують у межах певної території, функціональної рівнозначності або нерівнозначності, визначення домінантного ідіому, його походження та співвідношення з іншими.

До цих об'єктивних параметрів мовної ситуації додаються суб'єктивні, зумовлені тими соціальними установками та перевагами, які властиві носіям мов у певний період часу і які здатні швидко змінюватися. Це різноманітні кваліфікативні смисли, які приписуються носіями мов певному ідіому – оцінки ступеня престижності, естетичності, зручності, функціональності і под.

Нові мовні реалії, пов'язані, передовсім, з виникненням нових дискурсивних практик, у яких спостерігаються активні процеси,

²¹⁰ Никольский Л.Б. Синхронная социолнгвистика: Теория и проблемы. – М., 1976. – С.79–80.

²¹¹ Див.: Брицин В.М. Мовна ситуація // Українська мова. Енциклопедія. – К., – 2007. – С.379. Виноградов В.А. Языковая ситуация // Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990. – С.616– 617.

що вказують на певні зрушення у когнітивній діяльності людини, створюють підґрунтя для системних змін якісного характеру. Видається, що подібні явища не можуть не бути релевантними для опису мовної ситуації і мають знайти відображення у соціолінгвістичних студіях, адже функціонування мови в межах дискурсивних практик, його ознаки соціального, культурно-історичного, семіотичного та іншого походження можуть при збагаченні й ускладненні форм буття мови стати джерелом для повнішої характеристики мовної ситуації.

ІНШОМОВНІ НЕОЛОГІЗМИ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ МОВЛЕННІ: СОЦІОКУЛЬТУРНІ ВИМІРИ

Своєрідним епіграфом в окресленому контексті можуть бути відомі й часто цитовані мовознавцями і літераторами слова Максима Рильського: «Нове життя нового прагне слова». До них можна додати афористичне висловлення Павла Тичини: «Вся і давність, і обнова – українська мова». Однак на сучасному етапі не все виглядає прозоро й однозначно, оскільки питання виходить за суто мовні межі й набуває виразного соціолінгвістичного змісту.

Лексичний корпус будь-якої мови є одним із об'єктивних показників ступеня її історичного розвитку. З одного боку, поява нових слів і виразів є абсолютно логічним і природним явищем. Проте, з другого боку, постає проблема доцільних, виправданих соціальною й суто мовною логікою меж, адже аксіоматичною є думка про те, що за будь-яких обставин кожна мова має зберігати свою своєрідність і неповторність.

На сучасному історичному етапі, позначеному відчутною активізацією міжнародних контактів, у тому числі міжмовних, поглиблюються процеси мовної взаємодії. Прочитуймо слова відомого мовознавця: «... наш час особливо багатомовний у тому розумінні, що межі всіх культур стрімко розширюються і народи, які ледве знали про існування одне одного, вступають у плідні зв'язки»²¹². Варто сказати, що наступні три десятиліття стали виразною ілюстрацією до цієї тези. Тому лінгвістичні студії з такої проблематики не тільки залишаються актуальними – вони стають

²¹² Спивак Д. Л. Как стать полиглотом. – Л., 1989. – С. 40.

дедалі актуальнішими. Про це свідчить, приміром, той факт, що на останньому Міжнародному конгресі славістів, який проходив у Белграді в серпні 2018 року, на засіданнях у різних секціях представниками різних країн і носіями різних мов було виголошено чималу кількість доповідей, присвячених мовним контактам і запозиченням.

І. Сучасна українська мова не є і не може бути винятком у цьому плані. Збільшення її лексичного фонду відбувається нині без перебільшення інтенсивно. Характерною рисою сьогодення є те, що в переважній більшості випадків запозичення є прямими, а не опосередкованими²¹³, як це нерідко відбувалося в попередні періоди.

1.0. Особливістю мовного розвитку українського сьогодення є постійне зростання обсягу запозичуваної лексики, що стосується насамперед англійської мови як майже універсального нині «донора».

Англійський антрополог І. Тейлор іще наприкінці XIX ст. писав: «Англійська мова поширюється в наш час на значній частині земної поверхні так само, як це було колись із латинською мовою»²¹⁴. Іще красномовнішою видається фраза з роману англійської дитячої письменниці XX ст. Р. Кромптон під промовистою назвою «Вільям Завойовник»: «Англійською розмовляти найлегше від усього. Дурно вчити якісь інші мови. Не розумію, чому б усім країнам не вивчити англійську, замість того щоб змушувати нас витрачати час на вивчення інших мов, зовсім непотрібних».

Нині цей процес (у різних виявах) має, як відомо, узагальнену, хоча й дещо «латентну», назву – глобалізація, оскільки набув насправді глобального масштабу. У певному розумінні йдеться про загалом природне або ж виправдане логікою обставин явище, спричинене політичною, економічною і культурною (гуманітарною) роллю і, відповідно, різновимірною експансією англійської мови в країнах, насамперед США, у сучасному світі.

²¹³ Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава, 2006. – С. 159.

²¹⁴ Тейлор І. Происхождение арийцев и доисторический человек. – М., 1897. – С. 206.

Одним із важливих наслідків є в цьому разі очевидна мовна експансія, істотним чинником якої виступає науково-технічний і соціально-економічний прогрес²¹⁵. Тож маємо на увазі насамперед термінологію. Саме відповідними еволюційними процесами обумовлено новітні лексичні надходження, частково вже зафіксовані в сучасних вітчизняних лексикографічних та інших виданнях²¹⁶, а також проілюстровані у цілій низці мовознавчих студій²¹⁷.

Для початку наведемо один свого роду універсальний ілюстративний приклад, стосовний сучасного етапу історичного розвитку й лексичної еволюції індоєвропейських та інших мов. Досить показовими можуть бути в плані проблем номінації слова на позначення відносно нового й невід'ємного вже атрибута нашої дійсності – комп'ютера. Українською, як і більшістю слов'янських мов, було запозичено новітню англійську назву (з латинським

²¹⁵ Див., напр., *Молоткіна Ю. О.* Мовні та позамовні причини проникнення англіцизмів у сучасну українську мову // Соціум. Документ. Комунікація. – Вип. 2. – 2016. – С. 114; *Васенко Л. А., Дубічинський В. В., Кривець О. М.* Фахова українська мова. – К., 2008. – С. 97–98.

²¹⁶ *Нечволод Л. І.* Сучасний словник іншомовних слів. – Х., 2014. – 767 с.; *Семотюк О. П.* Сучасний словник іншомовних слів. – К., 2011. – 688 с.; *Скопненко О. І., Цимбалюк Т. В.* Сучасний словник-мінімум іншомовних слів. – К., 2008. – 798 с.; *Шевченко Л. І., Ніка О. І., Хом'як О. І., Дем'янюк А. А.* Новий словник іншомовних слів : близько 40 000 сл. і словосполучень / За ред. Л. І. Шевченко. – К., 2008. – 671 с.; *Скопненко О. І., Цимбалюк Т. В.* Сучасний словник іншомовних слів / Відп. ред. чл.-кор. НАН України Г. П. Півторак. – К., 2006. – 1017 с.; *Бибик С. П., Сютя Г. М.* Словник іншомовних слів: тлумачення, словотворення та слововживання. – Х., 2006. – 623 с.; *Мазурик Д.* Нове в українській лексиці. Словник-довідник. – Л., 2002. – 130 с.; *Пустовіт Л. О., Скопненко О. І., Сютя Г. М., Цимбалюк Т. В.* Словник іншомовних слів. – К., 2000. – 1017 с.; *Морозов С. М., Шкарпунта Л. М.* Словник іншомовних слів. – К., 2000. – 680 с.; див. тж. Індекс нових слів // *Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А., Кислюк Л. П.* Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі. – К., 2008. – С. 279–329.

²¹⁷ Див., напр.: *Чернікова Л. Ф., Смілик Т. І.* Англіцизми в сучасній українській мові // Культура народів Причорномор'я. – 2009. – № 152. – С. 129–133; *Ажнюк Б. М.* Англізми в сучасній українській, російській і чеській мовах // Мовознавство. – 2008. – № 2–3. – С. 190–207; *Дьолог О.* Загальна характеристика складу новітніх англіцизмів в українській мові [Електронний ресурс] / Ольга Дьолог. – Режим доступу : <http://www.ualogos.kiev.ua/fulltext.html?id=251>.

коренем) *computer*, в основі якої – слово з початковим значенням ‘той, хто обчислює’ (пор. також рос. *компьютер*, блр. *камп’ютар*, п. *computer*, болг. *компютър*, серб. *компјутер* або *компјутор*, хорв. *kompjuter*). При цьому фактично вийшли з ужитку не дуже зручні аббревіатури радянської доби на зразок рос. *ЭВМ* (*электронно-вычислительная машина*) або калькованого укр. *ЕОМ* (*електронно-обчислювальна машина*). Утім, деякі слов’янські мови, з історичних причин традиційно менш сприйнятливі щодо іншомовних елементів, скористалися власними словотвірними ресурсами: існує питома хорватська словоформа *računalo*, пор. словн. *računalnik*, макед. *сметач*, а також ч. словц. *роџитаџ* (власне ‘лічильник’).

Схожа ситуація спостерігається в інших індоєвропейських мов. Так, наприклад, у балтійських мовах запозичена назва зазнала лише певних орфографічних змін: пор. лтс. *kompiūters* і лит. *kompiuteris*. Германські мови або запозичили англомовну назву в «чистому» вигляді (пор. дан., нідерл., *computer*, нім. *Computer*), або утворили нову назву на власній основі, – це засвідчують норв. *datamaskin* (від слів ‘дані’ і ‘машина’), шв. *dator* (‘дані’ плюс суфікс виконавця дії), ісл. *tölva* (від *tala* ‘число’ і *völva* ‘віщунка, провидиця’, пор. *tölvísi* ‘арифметика’).

Неоднорідною виявилася й реакція з боку романських мов. З одного боку, англомовну лексему було запозичено у вихідній формі *computer* італійською мовою, попри введення власного терміна *elaboratore* (букв. ‘розробник’, яким практично не користуються); у цьому вочевидь простежуються наслідки тієї ж глобалізації (маємо на увазі значну кількість іншомовних, передусім англійського походження, слів, що з’явилася в італійській мові у другій половині ХХ ст. після штучної «латинізації» за часів тоталітарного режиму Б. Муссоліні). (До речі, на позначення важливого допоміжного знаряддя, яке в українській мові отримало кальковану назву *мишка*, в італійській мові використовується запозичене з англійської *mouse*).

З другого боку, французька мова, що є менш перцептивною до запозичень (зокрема германського походження)²¹⁸, скористалася

²¹⁸ У Франції постійно підкреслюється необхідність збереження автентичності французької мови.

відносно маловживаною донедавна назвою *ordinateur* ('розпорядник' або 'головний бухгалтер'). Подібним чином було утворено ісп. *ordenador* (із такими ж вихідними значеннями), а також радше морфологічно кальковане порт. *computador* (пор. ісп. *computador* або *computadora*, поширені переважно в Латинській Америці). У румунській мові нового значення набуло так само питоме за походженням слово *calculator* (власне 'лічильник').

Варто згадати з цього приводу й інший цікавий факт із тієї ж галузі. Портативні персональні комп'ютери мають у нас так само запозичену з англійської назву *ноутбук* (від англійського композита *notebook* із первинними значеннями 'записник, зошит'). Проте саме це слово в сьогоденній англійській мові вже практично не вживається в такому значенні (судячи з усього, його було визнано не дуже вдалим), – натомість було запроваджено інший варіант назви – неологізм *laptop* (від *lap* 'коліна' і *top* 'кришка'). До речі, це нагадає певною мірою історію запозичених свого часу з німецької укр. або рос. *бутерброд* (вихідне нім. *Butterbrot* – власне 'хліб із маслом' – давно вийшло з ужитку, поступившись місцем спочатку словосполученню *belegtes Brot*, а потім запозиченому з англійської *Sandwich*). Ці та подібні явища зайвий раз підтверджують тезу про постійний лексичний розвиток мов, пошук нових денотативних засобів, що нерідко виглядає як процес природного відбору.

Слід зауважити, що у випадку з назвами комп'ютера подібні явища спостерігаються на матеріалі інших мов, і не тільки індоєвропейських: маємо як запозичені (у тому числі дещо модифіковані) назви на зразок *computer* (урду, перська мова), *komputer* (індонезійська) або *kamaraūtar* (мова гінді), так і «національні» словоутворення, приміром гр. *υπολογιστής* або уг. *számítógép* (букв. 'обчислювальник'), фін. *tietokone* (букв. 'машина відомостей'), ест. *arvuti* ('лічильник'), тур. *bilgi sayar* ('відомості' + 'лічильник') або *מחשב* [*makhshev*] в івриті (в основі назви – сема 'рахувати').

Повертаючись до української мови й іншомовних надходжень (насамперед із англійської мови), зауважимо, що актуальність цього питання засвідчують численні наукові публікації, у тому числі дисертаційні дослідження (Коробова І. О., «Семантичне та

словотвірне освоєння новітніх запозичень в українській мові», Київ – Запоріжжя, 2017; Рудакова Т. М., «Функціонування соціально-економічної лексики англословного походження в українських засобах масової інформації кінця засобах кінця ХХ – початку ХХІ ст.», Луганськ, 2009; Битківська Я. В., «Тенденції завоювання та розвиток семантики англійців у сучасній українській мові», Івано-Франківськ, 2008; Федорець С. А., «Англійські запозичення в мові сучасної української реклами», Харків, 2005; Архипенко Л. М., «Іншомовні лексичні запозичення в українській мові: етапи і ступені адаптації (на матеріалі англійців у пресі кінця ХХ – початку ХХІ ст.)», Харків, 2004; Олійник А. Д., «Роль запозичень-англійців у розвитку сучасної української мікроекономічної термінології», Київ, 2002; Попова Н. О. Запозичення з англійської мови в лексико-семантичну систему української мови кінця ХХ та початку ХХІ століття», Харків, 2002).

1.1. Найпоказовішою референційною сферою є в цьому сенсі оргтехнічна, а наочними прикладами можуть слугувати загалом «безеквівалентні» на момент запозичення лексеми (тут і далі називаємо відібрані нами з різних джерел, а також із власного перекладацького й комунікативного досвіду найвідоміші й найуживаніші) на зразок *акаунт*, *байт*, *браузер*, *веб-камера*, *веб-сайт* (щоправда, вживається й «комбінована» назва *веб-сторінка*), *гакер*, *дисплей*, *драйвер*, *інтерфейс*, *кліп*, *лайк* (щоправда, існує вже оригінальний відповідник *вподобайка*), *лінк*, *логін*, *монітор*, *онлайн*, *провайдер*, *принтер*, *процесор*, *риг*, *сайт*, *спам*, *флор*, *хард*, *чат*, *чип* або *юніт* (у різних значеннях)²¹⁹.

У певних випадках можна говорити про наявність питомих відповідників в українській мові (пор., наприклад, *контент* і *зміст*), але різниця полягає в «електронній» спеціалізації англословних назв.

²¹⁹ Див., напр., *Коробова І. О.* Новітні англійцізми у сфері високих технологій сучасної української мови // Рідне слово в етнокультурному вимірі. – Дрогобич, 2013. – С. 141–148; *Байбакова І. М., Байбаков К. В.* Англійцізми в українських комп'ютерних програмах та мові професіоналів // Вісник Державного університету «Львівська політехніка». – 2000. – № 381: Проблеми лінгвістики науково-технічного і художнього тексту та питання лінгвометодики. – С. 61–63.

Примітною рисою є багатозначність певної частини назв такого роду, маємо на увазі такі, як *апгрейд*, *скрінінг*, *тригер*, *файл*, *хаб*, *хакер* (*закер*).

Варто також зазначити інше характерне явище – розширення семантики цілої низки термінів, що з'явилися в минулому столітті, але стосувалися інших технічних і не тільки технічних галузей. У цьому сенсі показовими є, скажімо, такі найменування, як *монітор*, *сервер*, *сканер* (у формі *скенер*), *флаєр* (у формі *фляєр*), зареєстровані в академічному словнику іншомовних слів за редакцією О. С. Мельничука²²⁰.

З іншого боку, свідченням динамічних змін у різних технічних галузях є відносна недовговічність деяких донедавна актуальних назв на зразок *дискета*, *пейджер*, а також *аудіокасети*, *відеокасети*, *відеоплеєр*, *відеосалон*, *факс* тощо.

Окремі, загалом розмовні, назви сформувалися вже на основі українських продуктивних моделей: *есемеска*, *симка*, *смайлик*, *флешка*.

1.2. З-поміж інших технічних найменувань (серед яких є «багатогалузеві», приміром *таймер*) варто виокремити ті, що стосуються сучасних засобів зв'язку та масової інформації: *айфон*, *банер*, *блог* і *блогер*, *брейн-ринг*, *брифінг*, *гаджет*, *джингл*, *імейл*, *інтернет*, *кліп* і *кліпмейкер*, *компакт-диск*, *меседж* (вже і в переносному значенні 'посил'), *нюсмейкер*, *постер* (схоже, що виходять з ужитку запозичені свого часу з французької *плакат* і *транспарант*), *прайм-тайм*, *прес-реліз*, *реаліті*, *роумінг*, *селфі*, *смартфон*, *ток-шоу*, *фоловер*, *шоуранер* (див., напр., сучасний галузевий словник²²¹), *(веб-)юзабіліті*.

1.3. Звісно, що корпус новітніх неологізмів англomовного походження не обмежується технічною сферою.

²²⁰ Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. К., 1974. – 775 с.; К., 1977. – 776 с.; К., 1985. – 968 с.

²²¹ *Льченко О. М.* International Communication: Science, Technology, Education, Journalism (English-Ukrainian-Russian Dictionary): Англо-українсько-російський словник міжнародної комунікації: наука, техніка, освіта, журналістика / заг. ред. В. Я. Жалая. – К., 2015. – 632 с.

В економічному (або ж бізнесовому), а також фінансовому контексті важливе місце посідають нові і вже широкоживані термінологічні назви на зразок *аудит, банер, бартер, бе(й)дж, бенефіціар, бізнес-вумен* (та інші численні назви такого зразка на кшталт *бізнес-ланч, бізнес-план або бізнес-тренінг, брейк, варант, ваучер, грант, девелопер, дедлайн, дефолт, дилер, дистрибутор (дистриб'ютор), інвестор, інжиніринг, каверинг, кеш* (наразі розмовне) і *кешбек, консалтинг, крафт(овий), лізинг, логістика, маркетинг, менеджер, мерчандайзер, моніторинг, ноу-хау, овербот, оверсолд, паблік(-)рілейшнз, продакт-плейсмент, промоуш(е)н, спот, стартап, стейкхолдер, тендер, тизер, траст, трейдер, фандрейзинг, фліпер, фліп-чарт, форфейтинг, франчайзинг* (порядніше надходження з французької мови *франшиза*), *хайринг, холдинг* ²²². Чимало таких термінів (*брокер, варант, леверидж і ліверидж, ритейл, хеджер*) виступає вже в енциклопедичних і країнознавчих виданнях ²²³.

Слід зазначити, що еволюція соціально-економічних орієнтирів спричинила своєрідне переосмислення низки назв, засвоєних іще за радянської доби, що мали «напівлатентну» негативну конотацію, показовими прикладами можуть слугувати, приміром, *агент, бізнес, бос, комерсант, комерція*.

1.4. Іншою релевантною сферою є суспільно-політична. В цьому контексті можна навести такі приклади, як *гендер, глобаліст, екзит-пол, імідж та іміджмейкер, інсайдер, істеблішмент* ²²⁴, *мейнстрим, піар, праймеріз, рейтинг, сквот, спікер, спічрайтер, спонсор, флешмоб*.

1.5. Тісно пов'язаною з названими вище є сфера послуг (у загальному сенсі), представлена такими зразками, як *бєбіситер, блістер, грум, івент та івент-менеджер, клінінг, кулер, ліфтинг*,

²²² Див., напр., *Стецюк С. В.* Англomовні запозичення в українській фінансово-економічній термінології // Проблеми української термінології. – Львів, 2012. – С. 52–54.

²²³ Див., напр., *Сліпушко О. М.* Україна. Енциклопедичний словник. – К., 2008.

²²⁴ *Субтельний О.* Україна: історія / Пер. з англ. Ю. Шевчука. – К., 1991. – С. 423; 494.

лук, мол, памперс, парамедик (від англ. *paramedic*, що в американському варіанті є назвою фельдшера), *паркінг, пірсинг, ріелтор (ріелтор), спреї* (замість давнішого *аерозоль*), *стент, фітнес, хоспіс, хостел, чартер*.

У цьому зв'язку зазначимо, зокрема, як приклад характерного явища те, що давно запозичене слово *сервіс* набуло ширшого значення, вийшовши за межі побутової сфери, до якої можна віднести ще й назви одягу або його видів, як-от *боді, ватерпруф* або *пуш-ап*.

1.6. Культурна сфера, якщо говорити про англomовні надходження, охоплює насамперед так звану масову культуру: *батл, гіпстер, екшен, пазл* (до того ж і з переносним значенням), *портфоліо* (італійського походження, на відміну від слова *портфель*, що прийшло свого часу з французької мови), *рокер, супермодель, топ-модель, треш, феїшн, чарт, шоу-бізнес*.

1.7. Зрештою, те саме слід сказати й про таку царину, як мистецтво і література: пор. *беквокал, бестселер, блокбастер, брейкданс, гепенінг, гобіт, зомбі, кавер, кастинг, копірайтер, перфоманс, продюсер, райдер, ремейк, реп і репер, робокон, рокер, саундтрек* (замість словосполучення *звукова доріжка*), *сиквел, сингл, ситком, стендап і стендапер, термінатор, трейлер, трилер, фентезі* (відмінне за значенням від давно засвоєного грецького за походженням *фантазія*), *фронтмен, хедлайнер, хіт, шоу, шоумен* тощо.

1.8. Традиційною галуззю в плані запозичень з англійської мови є спортивна: пор. *армрестлінг, вінгер, віндсерфінг, каньйонінг, каякінг, кікбоксинг, кеді, кіпер* (скорочення давно відомого *голкіпер*), *овертайм, пейнтбол, плеймейкер, плей-оф, рафтинг, сейв, скейт і скейтборд, сквош, сноуборд, тайм-брейк, фрістайл*.

1.9. Ціла низка назв з'явилася завдяки появі закладів «швидкої їжі»: *барбекю* (іспанського походження), *гамбургер, кейтеринг, муфін, попкорн, снєк, спрайт, тост, фаст(-)фуд, (дабл)чізбургер, чізкейк*.

1.10. Поза класифікацією залишаються різномірні атрибути донедавна «чужого» життя: *байкер і байк-шоу, бебі-бум, булінг,*

боді-арт, боді-гард (бодігард), боді-ленгвідж, брейн-дрейн, бунгало (запозичене англійською з гінді), *віайні, вікенд, гей, джек-пот, дрес-код, кіднепінг, кілер, коп, офшор і офшорний, ріелтор, рурфер, свінгер, сек'юріті, тинейджер, транссексуал*, до яких варто долучити зафіксовані в згаданому вище академічному словнику *рейдер, рекет(ur)*.

Варто також зазначити нові значення низки відомих слів, таких, як *колектор, скаут, спікер, чартер* (знову ж таки виходимо зі значень, зафіксованих у словнику за редакцією О. С. Мельничука), *ф'южн* тощо.

Показовим є також поширення в українському усному мовленні значної кількості жаргонних (сленгових) англіцизмів – від *піпл* до *окей*²²⁵, додамо ще й такі «перли» як *бро* (пор. «синонім» італійського штибу *братело*), *тролінг* і *тролити*, *хайп*, а також «професійні» словосполучення (насамперед із галузі інформатики) на зразок *фіксувати баги* ‘виправляти помилки в програмі’.

Окремо слід сказати про поодинокі лексеми кельтського походження, що традиційно надходять виключно через англійську мову: гельські (шотландські) *гламур* або *кілт*, ірландське *слоган*²²⁶.

Нерідко нові запозичені з англійської мови слова мають латинське (наприклад, *опція* або *опціон*), грецьке (*плата* як технічний термін) або французьке (*респект*) походження.

Іншою ознакою сучасності в цьому контексті є переважно розмовне вживання полісемічних термінів у переносному значенні: пор. *драйв* або *даун*.

Запозичення з інших германських мов є нині відносно нечисленними: (нім.) *автобан* – поряд із синонімічним (іт.) *автострада*, *гастарбайтер*, *полтергейст*, *шлягер*; у нових значеннях

²²⁵ Див. оригінальний «колаж», складений перекладознавцем на основі аналізу українських періодичних видань: Радчук В. Параметри і взаємодія мов // Українсько-російська двомовність. Лінгвосоціокультурні аспекти. – К., 2007. – С. 125.

²²⁶ Пономаренко В. П. Проблеми етимологізації і семантичного розвитку кельтизмів в українській та інших мовах // Акцентологія. Етимологія. Семантика. До 75-річчя академіка НАН України В. Г. Скляренка: Зб. наук. праць. – К., 2012. – С. 295–296; 298.

виступають (нім.) *страз* (як і в російській мові ²²⁷); (шв.) *омбудсмен*. Зауважимо, що сучасні дослідження з такої проблематики є переважно діахронічними ²²⁸.

2.0. Однак з'являються й поширюються нові слова, що походять і з інших, зокрема романських, мов.

Відомо, що в минулі часи значна кількість неологізмів іншомовного походження традиційно надходила через мови-посередники, а відповідні лексеми не є для цих мов питомими. Тому в етимологічному плані важливими є вихідні словоформи та їхні значення. Щоправда, вони теж можуть мати інше (зокрема латинське) походження.

Окрім етимологічного важливим є також історичний аспект. Маємо на увазі те, що певні запозичені лексеми в одній окремо взятій мові в різні історичні періоди можуть мати різні значення.

2.1. Беззаперечним історичним фактом є те, що у XVIII–XX ст. абсолютну більшість неологізмів романського походження склали запозичення з французької мови, належні до найрізніших лексико-семантичних розрядів ²²⁹. За образним висловом знаного російського лінгвіста (щодо російської мови початку XIX ст.), «Високий слов'янізм назавжди відійшов у небуття саме тому, що його потіснив західний варваризм» ²³⁰. У нинішньому столітті картина (з огляду на зазначені вище причини) виглядає інакше.

²²⁷ Пор., напр., *Горяев Н. В.* Сравнительный этимологический словарь русского языка. – Тифлиς, 1896. – С. 347; *Свиридова М. Н.* Этимологический словарь современного русского языка. – М., 2014. – С. 364.

²²⁸ Див., напр., *Пиц Т.* До історії дослідження німецьких запозичених слів в українській мові // *Українська мова*. – 2013. – № 2. – С. 84–99; *Харченко С. В., Юрченко Н. С.* Німецькі запозичення в українській мові як одна з причин перекладацьких труднощів // *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. – Серія: Філологічні науки. – 2015. – Вип. 215 (1). – С. 147–153.

²²⁹ *Сташкевич І. А., Анумедем Л.* Лексичні запозичення з французької мови у різних сферах використання [Електронний ресурс] / І. А. Сташкевич, Л. Анумедем // *Матеріали XLVII науково-технічної конференції підрозділів ВНТУ, Вінниця, 14–23 березня 2018 р.* – Режим доступу: <https://conferences.vntu.edu.ua/index.php/all-hum-2018/paper/view/4491>.

²³⁰ *Колесов В. В.* Гордый наш язык... – СПб., 2007. – С. 171.

Відносно нечисленні новітні галліцизми загалом обмежуються кількома тематичними категоріями, а саме такими, як політична: *детант* (своєрідний аналог радянізму *розрядка*), соціальна: *бідонвіль*; економічна (комерційна): *бутик* (від грецького етимона походить також укр. *аптека*), *шомаж*; сфера послуг і мода: *візаж* і *візажист*, *вінтаж*, *вог*, *консьєрж* і *консьєржка*, *кутюр'є*, *макіяж*, *от-кутюр*, *прет-а-порте*, *ресторатор*, *сомельє*; технічна: *седан*; мистецька: *шансон'є*; спортивна: *паркур*; гастрономічна: *буябес* (назва страви окситанського походження), *волован*, *кір* (напій), *круасан*, *крутон*, *раклет* (сир і страва), *фламбе*, *фондю*, *фуа-гра*, *шантійі*, *шосон*.

Характерним явищем слід визнати розширення семантики й, відповідно, нові номінації у значеннєвому спектрі «давніх» запозичень французького походження, а саме таких, як *багет*, *гарант*, *дефіле*, *дискотека*, *домен* (не без впливу з боку англ. domain), *каміон*, *купе*, *лабутени* (цікава деталь – у словнику В. Даля російські – переважно діалектні – форми *лабаки*, *лабуты* і *лабун(т)ина* пояснюються як «потворне, грубе взуття, личаки»²³¹), *мажор*, *медальйон*, *меню*, *планишет*, *реклама*, *трансфер*, *транши* (пор. однокорінне укр. *транжирити*), *тур*, *фігурант*, *фішка*, *шеф*.

2.2. Є підстави говорити про новітню «хвилю» запозичень із італійської мови. Італійський славіст С. дель Гаудіо аргументує це, посилаючись на ті ж глобалізаційні процеси, розвиток ЗМІ, інтернет-спілкування й безпосередні контакти, спричинені насамперед еміграцією багатьох українців до Італії, справедливо зауважуючи при цьому, що багато італізмів, кількість яких постійно зростає, ще не зафіксовано або недавно зафіксовано в письмових джерелах²³²; деякі сучасні приклади (*джелатерія*, *карпаччо*, *коппа*, *тірамісу*, *ньооккі*, *панна котта*, *пепероні*, *савоярді*, *семіфреддо*, *форнетті*) наведено в дидактичному словнику того ж автора²³³.

²³¹ Даль В. Толковый словарь живаго великорускаго языка. – Т. II. – СПб., М., 1881. – С. 231.

²³² С. дель Гаудіо. Італійський лексичний компонент в українській мові // Українська мова: Науково-теоретичний журнал. – 2015. – № 2. – С. 119; 120.

²³³ С. дель Гаудіо. Міні-словник італізмів у сучасній українській мові. – К., 2015. – 55 с.

З історії відомо, що більша частина запозичень з італійської мови (які в багатьох випадках прийшли через російську або польську мови) традиційно стосувалася двох сфер – фінансової і мистецької. Що ж до сучасного періоду, то лише окремі італізми можна віднести до цих категорій: це, наприклад, *банкомат* (штучне утворення²³⁴, однак іт. *bancomat* є зареєстрованою комерційною назвою італійського фінансового консорціуму, створеного 2008 р., яку було, згідно з наявними фактами, запозичено багатьма мовами країн Східної Європи), *графіті* (в новому – сучасному – значенні) або *панараці*. Водночас основним джерелом новітніх лексичних надходжень є сфера гастрономічна (в широкому розумінні), представлена такими назвами страв, напоїв і т. ін., що пояснюється значним поширенням італійської культури харчування на українських (і не тільки) теренах. Отже, йдеться про такі характерні і вже частково засвідчені лексикографами назви, як *американо*, *болоньезе*, *броколі*, *брускета*, *горгондзола*, *грапа* (діалектного походження), *трісіні*, *канелоні*, *капоната*, *карбонара*, *карпачо*, *крос-тата*, *лазанья* (тут можна говорити про повторне запозичення з урахуванням давно засвоєного за посередництва польської мови маловідомого нині укр. *лазани*²³⁵ грецького або гальського походження), *лимончело*, *мак'ято*, *маскарпоне*, *мінестроне*, *мокачино*, *мортадела*, *моцарела*, *паніні*, *панчета*, *паста* (вперше запозичено в ХІХ ст., але в іншому значенні), *панетоне*, *пекоріно*, *піца* і *піцерія*, *песто*, *прошутто* (пор. с. *пришут(а)*²³⁶), *равіолі*, *ризото*, *рикота* (цікаво, що рос. *рикота* в значенні ‘італійське масло’ зафіксовано ще в згаданому вище словнику В. Даля²³⁷), *саламі* (можливо, за посередництва угорської мови), *тальятеле*, *тирамісу*, *фокача*

²³⁴ Пор.: Шапошников А. К. Этимологический словарь современного русского языка. – Т. 1. – М., 2010. – С. 46.

²³⁵ Етимологічний словник української мови. – Т. 3. – К., 1989. – С. 182.

²³⁶ Миђуновић Љ. Савремени лексикон страних речи и израза. – Београд, 1991. – С. 589.

²³⁷ Даль В. Толковий словарь живого великорусского языка. – Т. IV. – СПб., М., 1882. – С. 96.

(зазначимо етимологічний зв'язок іт. *focaccia* з укр. *бухан(ка)* ²³⁸), *цукіні, чабата*.

До інших референційних сфер можна віднести слова на зразок *бамбіно, бариста* (загалом синонімічне давно відомому англомовному *бармен*), *папараці, студіо*, а також спортивні (насамперед футбольні) терміни *латерале, ліберо, скудето*. І ще один приклад нового значення давно запозиченого слова: *портал* (як оргтехнічний, а не архітектурний термін).

2.3. Певною мірою схожу картину спостерігаємо в тому, що стосується новітніх іспанізмів. Якщо раніше з іспанської мови було запозичено чималу кількість екзотизмів (насамперед індіанського походження) та історизмів, то нині засвідчені нами запозичення, за окремими винятками на зразок *бандана* (через англійську, згодом індійського походження), *гала, макарена, мачо, мачизм, мілонга, наркобарон, сальса, самбо* (в етнімічному значенні), *чакра*, а також спортивної лексики на кшталт *мундіаль, прімера, трикампеон, ультрас, Оле!* (специфічний випадок запозичення вигуку), так само стосуються переважно кулінарії: *пор. альмеха, боніто, буррітос, гаспачо, гуакамолє, дорада, емпанадас, енчілада(с), кабралес, касава, конґрі, мате, мохіто, парі(ль) яда, піна (пінья) колада, піско, санґрія, севіче, такос, тапас, текіла, тортилья, фахітас, хамон, чилі, чича, чімічанґас, чорисо, чурро(с)*.

2.4. Поодинокі запозичення з португальської мови можна віднести до розряду етносимволів Португалії (*азулежу, вакейро, саудаде, фаддо*) і, більшою мірою, Бразилії: *кайпірінья, капоейра, касава, кашаса, ламбада, фавели, фазенда* (запозичене свого часу з іспанської мови синонімічне *асьєнда* вже фактично забулося), *фейжоада*.

2.5. Зазначимо також декілька слів каталанського походження, що надійшли за посередництва іспанської мови: *«Барса», кава* ('шампанське'), *кобла, коррефок, паелья* (назва цієї валенсійської

²³⁸ Dizionario etimologico della lingua italiana. – Santarcangelo di R., 2003. – P. 200; Етимологічний словник української мови. – Т. 1. – К., 1982. – С. 311.

страви є генетично спорідненою з укр. *пательня*²³⁹), *сардана*, *трафік* (у різних значеннях).

2.6. Варто виокремити й таку категорію, як новітні латинізми: *анімація*, *бонус*, *віртуальний*, *екстрасенс*, *електорат*, *курсор*, *маргінал*, *міленіум*, *цесія*, а також *опціон* (а також *опція*) і *політикум* (з англійської, тому можна вважати такі слова історичними або ж «відносними» латинізмами).

Водночас слід зафіксувати нові значення цілої низки давно засвоєних слів із класичних європейських мов, як латинських на зразок *активація*, *бонус*, *вірус*, *інсталятор*, *інсталяція*, *кантор*, *кредит*, *локація*, *люстрація*, *негатив*, *партія*, *паспорт* (як і в попередньому випадку, порівняно з його значенням за радянської доби), *позитив*, *презентація*, *резервація*, *рекреація*, *респондент*, *ресторація*, *рецепція*, *формат*, *форум*, так і грецьких: *болід*, *клон*, *пілон*, *планктон*, *схема*.

Слід також зазначити таке специфічне явище, як поява нових слів, позначених іншою частиномовною належністю порівняно з давно відомими (латинізмами): пор. нове *астрал* і засвідчене в 11-томному «Словнику української мови» *астральний*.

3.0. Сучасні ж еллінізми нечисленні: згадаймо такі як *дзадзікі*, *мусака*, *сувлакі*, *узо*, а також *харизма*.

4.0. Зазначимо й окремі запозичення зі східних мов: японської (*айкідо*, *джакузі*, *суші*), арабської (*джихад*), гінді (*гуру*), а також африканських (зулуське *вувузела* – через англійську, це характерний приклад запозичення, спричиненого резонансною подією міжнародного масштабу, в цьому разі світового футбольного чемпіонату).

II. Прийнято вважати, що запозичення, так само як і неологізми інших типів, збагачують будь-яку мову. А мова – це не тільки спілкування, а й кращий, гуманніший світ – як у широкому, так і в особистісному розумінні. Адже, як просто і мудро сказав сто років тому австрійський філософ Л. Вітгенштейн, «Die Grenzen meiner

²³⁹ Етимологічний словник української мови. – Т. 4. – К., 2003. – С. 313; *Corominas J. Breve diccionario etimológico de la lengua castellana.* – Madrid, 1998. – P. 433 (PAILA).

Sprache bedeuten die Grenzen meiner Welt», тобто «Межі моєї мови означають межі мого світу»²⁴⁰.

Тож філологічна діяльність має бути спрямованою також на розширення і, водночас, так би мовити, делімітацію цих меж, у різних вимірах. Варто згадати в цьому зв'язку значущу сторінку вітчизняної гуманітарної історії – Кирило-Мефодіївське товариство, діячі якого сповідували принципи загальної освіти, пропаганди й «морального прикладу»²⁴¹. Тож мовознавці говорять про необхідність виваженого ставлення до новітніх іншомовних (насамперед англومовних) назв, необхідність «пильної уваги, ретельного аналізу і глибокого критичного осмислення», а також «крупіткої науково-просвітницької роботи»²⁴².

Красномовними є вже самі назви багатьох проблемних публікацій, присвячених цій безперечно важливій темі (Огієнко В. П., Ковальська Н. В., «Суперечливий характер процесу запозичення та його вплив на стан мови-реципієнта», Київ, 2013; Селігей П. О., «Що нам робити із запозиченнями», Київ, 2007; Божко В. В., «Руйнівна небезпека запозичень (на матеріалі ЗМІ початку ХХІ століття)», Черкаси, 2006; Панасюк І. М., «Англіцизми навколо нас: аномалія чи норма?»). Щоправда, останній автор (учитель англійської мови) декларує навіть незворотність поширення англізмів та їхній позитивний вплив на сучасну українську культуру.

Варто згадати й проблемну статтю під промовистою назвою «Які чужоземні запозичення потрібні українській мові?», в якій професор Андрій Медведів із Міннеаполіса (США) цілком резонно ставить запитання: «Але як ці слова сприймаються українською мовою, тобто, чи збагачують вони її, чи навпаки засмічують...»

²⁴⁰ *Witgenstein L.* Tractatus logico-philosophicus. Logisch-philosophische Abhandlung (електронний ресурс: <http://people.umass.edu/klement/tlp/>).

²⁴¹ *Субтельний О.* Україна: історія / Пер. з англ. Ю. Шевчука. – К., 1991. – С. 179.

²⁴² *Вишинівський Р. Й.* До питання про доцільність вживання англіцизмів (на матеріалі сучасної української мови // Вісник Житомирського державного університету. – Вип. 1 (79). Філологічні науки. – Житомир, 2015. – С. 211; див. тж. *Ажнюк Б. М.* Етнозахисна функція мови // О. О. Потебня й актуальні питання мови та культури. – К., 2004. – С. 50–57.

²⁴³. Однак далі він висуває дещо неоднозначну тезу про те, що нині «найбільше запозичень в українську мову потрапляє із двох мов – англійської та російської» ²⁴⁴, аргументуючи її, окрім «стандартних» англомовних (до того ж у латинській графіці: block, code, iPhone, media, twitter, transformer і т. ін.), російськими за походженням «новотворами» (у тому числі словосполученнями) на зразок *бабки, бля, блін, дурак, йолі-палі, кльовий, лох, ні фіга, пацан, понт, тусовка, чувак* і т. д., що виступають в усному мовленні й навіть у художній літературі.

Однак необхідно зауважити, що всі наведені останнім автором приклади не можна вважати власне запозиченнями, оскільки такі «вокабули» (до них можна додати ще й такі, як, скажімо, *жесть, ладно, пока* (що вживають у неформальному україномовному контексті навіть філологи й журналісти, в чому автор цих рядків мав змогу пересвідчитися) трапляються або в мовленні російськомовних українців, або в горезвісному суржику, про який той самий автор не раз згадує з відвертою прикрістю.

Що ж до російських запозичень як таких, то в ХХІ столітті вони стали радше оказіональними і, відповідно, немає достатніх підстав говорити про їх апробацію в українській літературній мові. Інша річ – традиційно активна роль російської мови як посередника в проникненні нині насамперед англомовної лексики, переважно через Інтернет. Прочитуймо авторитетного сучасного мовознавця: «У ряді випадків може стояти питання – росіянізм чи американізм?» ²⁴⁵. З цього приводу згадаймо відомий словник (щоправда, не нормативний і не науковий за словами укладача) Олексі Тихого ²⁴⁶, в якому наведено чимало слів неросійського походження.

²⁴³ *Медведів А.* Які чужоземні запозичення потрібні українській мові? // Проблеми української термінології: зб. наук. праць учасників XII Міжнародної наукової конференції «Проблеми української термінології СловоСвіт 2012». – Львів, 2012. – С. 13.

²⁴⁴ *Медведів А.* Знач. праця. – С. 13.

²⁴⁵ *Зарицький О. В.* Російські лексичні запозичення: сучасна українська публіцистика // *Культура народів Причорномор'я*. – 2006. – № 82. – С. 170.

²⁴⁶ *Тихий Олекса.* Словник мовних покручів. – Донецьк, 2009. – 130 с.

Відносно інших слов'янських мов зазначимо, що відповідні за-
позичення в українській мові є нині так само нечисленними, можна
назвати, приміром, *пляцки* (з польської). Водночас вартим уваги є
спостереження О. О. Тараненка, стосовне своєрідного відродження
«старих» (у тому числі здогадних) полонізмів або «полонізованих»
слвоформ) на кшталт *відсоток, наклад, пігулка, правник, речник, се-
редмістя*, у тому числі й неслов'янських за походженням *агенція,
амбасада* або *гелікоптер* ²⁴⁷, розцінюючи таке та інші подібні яви-
ща як прояви пуристичних тенденцій і, певною мірою, намагання
«дистанціюватися» від впливової донедавна російської мови.

Щоправда, такий пуризм не стає на заваді «форенізації» укра-
їнського лексикону. Порушена тема видається не тільки проблем-
ною, а й критичною, якщо зважити, принаймні, на загрозовано
значну кількість іншомовних (насамперед англомовних) слів,
які з'явилися протягом останніх двох десятиліть і продовжують
з'являтися в українській мові, дедалі більшою мірою входячи до
ментального лексикону мовців, а також змінюючи світосприйня-
ття та моделювання дійсності особистістю ²⁴⁸. Тому мовознавці го-
ворять і про «заклики до боротьби з навалом новітніх англоамер-
риканізмів та з менш численними запозиченнями з деяких інших
мов у нових для української дійсності або істотно оновлених сфе-
рах» ²⁴⁹ або ж пропагують «поміrkований пуризм» ²⁵⁰.

Усвідомлюючи те, що аксіологія є в цьому випадку відносною
й казуїстичною, наголосимо на тому, що неологізаційні процеси,
що відбуваються в українській мові вже кілька десятиліть, не є
однозначними. Зауважимо, що в цьому разі не йдеться про неоло-
гізми, зокрема запозичення, природні, обумовлені об'єктивними
причинами, що мають заповнювати певні лексичні лакуни, як це

²⁴⁷ Тараненко О. О. Сучасні тенденції до перегляду нормативних засад української літературної мови і явище пуризму (на загальнослов'янському тлі) // Мовознавство. – 2008. – № 2–3. – С. 160; 162.

²⁴⁸ Манакін В. М. Мова і міжкультурна комунікація. – К.: ВЦ «Академія», 2012. – С. 53; 111.

²⁴⁹ Тараненко О. О. Знач. праця. – С. 160.

²⁵⁰ Селігей П. О. Знач. праця. – Ч. 2. // Українська мова. – 2007. – № 4. – С. 20.

було віддавна. Тож маємо на увазі не тільки необхідність позначення нових реалій, а й недостатність або незадовільність відповідних позначень у мові-реципієнті (наприклад, *саміт* замість виразу *зустріч на вищому рівні*), тобто про лексику, яку в перекладознавстві прийнято називати безеквівалентною. Те саме стосується також згаданої вище новітньої технічної, економічної та іншої термінології.

Водночас не можна не говорити про зворотний бік ситуації, якою переймаються не тільки мовознавці, а й літератори та інші діячі культури. Поетеса Ліна Костенко в своєму публіцистичному прозовому творі під промовистою назвою «Записки українського самашедшого», що побачив світ 2011 р., гірко іронізує: «Наші бренди цілком відповідають європейським трендам. Ми вже цілком глобалізувалися. ... У нас уже є маркети й супермаркети. Холдинги, лізинги й консалтинги. Рейтинги, брифінги, автобани й хабвеї. Жлоб-шоу, фаст-фуди і сендвич-бари. Рейдери, трейдери, рокери, брокери, кілери, ділери, трасти і педераста. Все як у людей», а в інших місцях робить невтішний висновок про те, що «Нація навіть не косноязыка. Нація недорікувата» і взагалі (вустами героїні) про «деградацію культурного коду», а також про те, що «Моральний лепрозорій розповсюджує коросту слів»²⁵¹. Коментарів ці рядки вочевидь не потребують.

Наведений перелік можна доповнити такими прикладами, як *кластер*, *постер* і *блістер*, *стейк*, *кейк* і *брейк*, *фейс* і *кейс*, *пристрої* і *прилади* стали *девайсами*, а *дурні* або *йолопи* виявилися *дебілами* або ж *даунами*, до *пуловерів* додалися *турновери*, до *фанатиків* приєдналися *фанати* й *фани*, до *алкоголіків* – *трудоголіки* з *шопоголіками* тощо. *Підлітки* перетворюються на *тинейджерів*, *няні* – на *бебі-сітерів*, *охоронці* – на *сек'юриті*, *покупці* – на *басрів*, *користувачі* – на *юзерів*, *невдахи* – на *лузерів*, *залицьяльники* – на *пікаперів*, *приятелі* або *кавалери* – на *бой-френдів*, *заходи* (вже

²⁵¹ Костенко Л. Записки українського самашедшого. – К., 2011. – С. 120; 156; 263; 290.

не кальковані колись *міроприсмства*)²⁵² – на *івенти*, а *провали* – на *фейли*; телевізійний проєкт, спрямований на «популяризацію української мови й підвищення грамотності», має «вишукану» назву – *«Лайфхаки українською»* (!).

Слід сказати, між іншим, що подібні проблеми характеризують і сучасний стан російської мови, яка зазнає дедалі більшого впливу з боку «фастфудної» культури. З прикрістю розмірковував на цю тему знаний кінорежисер і публіцист Станіслав Говорухін: «Ох, як багато ми могли б повчитися в Заході! Які не хибні, а справжні цінності могли б засвоїти! А ми що перейняли? Слівця на зразок «вау!», «менеджмент», «корпоративна вечірка». Попкорн, гамбургери, кетчуп, снікери – тобто майбутні виразки шлунків»²⁵³.

Перше з названих вище слів, що набуло не менш прикрого поширення в сучасному українському мовленні, заслуговує на окремих соціолінгвістичний коментар, хоча б тому, що запозичення вигуків аж ніяк не можна вважати поширеним явищем. А в нас є й популярна пісенька: «Я скажу тобі вау!» (із знаком оклику, а в приспіві цей сакраментальний рядок повторюється чотири рази, тільки з додаванням «а ти...») (з багатокрапкою). Інакше як недолугим мавпуванням назвати це не можна (англійський вигук wow! має шотландське походження, датується початком XVI ст. і пройшов кілька етапів популярності), натомість «напрошується» порівняння з етимологічно спорідненим звуконаслідувальним нім. wau! ‘гав!’, а також укр. *вав* ‘няв’²⁵⁴.

До слова, схоже на те, що більшість українців, які активно вживають цю чужорідну екскламацію, має у кращому разі приблизне уявлення про такі суто українські вигуківі слова, як, приміром, *Йой!*, *Агов!* або *Пробі!*

Схожий приклад бачимо в книзі знаного шведського поліглоту Е. Гуннемарка «Мистецтво вивчати мови», де зазначено, зокрема,

²⁵² Антисуржик. Вчимося ввічливо поводитись і правильно говорити / За заг. ред. О. Сербенської. – Львів, 2004. – С. 130.

²⁵³ Говорухин С. С. Страна воров. – Кн. Вторая. – Публицистика разных лет. – М., 2010. – С. 315.

²⁵⁴ Етимологічний словник української мови. – Т. 1. – К., 1982. – С. 316.

таке: «Замість «God dag!» («Доброго ранку!», «Доброго дня!») у нас тепер частіше за все говорять просто «Ней!», практично в будь-якій ситуації. Утім, дедалі частіше від шведів практично будь-якого віку можна почути й бадьоре «Hello!», взяте з англійської мови»²⁵⁵. Іншим, більш відомим інтернаціональним неформальним вітанням, є іт. *ciaò* (від венеційської діалектної форми *sciavo* ‘раб’, пор. літературне *schiaivo*²⁵⁶, тобто йдеться про щось на зразок виразу *Ваш покірний слуга*), що давно вже активно вживається носіями багатьох різних мов, і не тільки романських (пор., напр., ч. *šau/šao*, нім., нідерл., ісп., франц. *ciaò* тощо).

Вище вже було зроблено «музичну паузу», але варто зробити принаймні ще одну лінгвістичну ремарку з цього приводу. Маємо на увазі горезвісний *шансон*. Нетривіальним фактом видається те, що «звичайне» французьке слово із значенням ‘пісня’ стало позначати в нас досить специфічний пісенний жанр. Цитований вище С. Говорухін у статті під красномовною назвою «Музика і музон» робить «парадоксальне» іронічне відкриття: «Виявляється, поноворосійському *chanson* – це блатні пісні»²⁵⁷.

Повернімося до цитованих вище «Записок» Л. Костенко. Навіть на прикладі декількох слів, що їх наводить авторка, можна простежити основні тенденції, які певною мірою визначають лексичну еволюцію сучасної української мови, точніше її в певному сенсі хибну спрямованість. Візьмімо хоча б перші два слова: *бренд* і *тренд*, які вже зафіксовано в сучасних словниках української мови. Тут спостерігається досить своєрідне явище: заміна відносно давніх іншомовних запозичень (відповідно німецького й латинського походження, тобто *марка* і *тенденція*) новітніми (англомовними). Утім, такі речі не обмежуються, звичайно, бізнесовою (діловою) або технічною (насамперед оргтехнічною) сферою, в яких відбуваються особливо інтенсивні мовні процеси, до того ж і зворотного характеру, адже швидкий прогрес у цій

²⁵⁵ Гуннемарк Э. В. Искусство изучать языки. – СПб, 2001. – С. 85.

²⁵⁶ Dizionario etimologico della lingua italiana. – Santarcangelo di R., 2003. – P. 100.

²⁵⁷ Говорухин С. С. Указ. соч. – С. 346.

галузі спричинює поступовий вихід із мовного вжитку назв на позначення реалій, які вже можна вважати застарілими (*відеокасета, відеокассета, пейджер, дискета*, ще раніше цей ряд поповнили *магнітола, радіола*, а також *транзистор* у значенні ‘портативний радіоприймач’), навіть звична донедавна (згадана вище) аббревіатура *ЕОМ* (рос. *ЭВМ*) фактично перетворилася вже на архаїзм, поступившись місцем *комп’ютерові* (а також таким речам, як *ноутбук, нетбук, лептоп, планшет* тощо).

Відбувається витіснення традиційних (нерідко просто «призвучних») назв, стосовних, скажімо, сфери обслуговування (*сервісу*), і звична колись *адміністраторська (стійка)* перетворилася на незугарний *ресепши(е)н*. На нашу думку, досить поширені нині в розмовному мовленні словосполучення на зразок *на ресепшені* інакше як потворними назвати не можна. До цього ж ряду слід віднести й неологізми, належні до різних інших лексико-семантичних груп, на зразок *скутер* (цей транспортний засіб нічим не відрізняється від відомого всім *моторолера*) або ж *тату* (полінезійського, як відомо, походження) – замість *татування* (а є ще й *татуаж*, що тлумачиться як *татумакіяж*). Із французьким за походженням *макіяжем* конкурує *мейкап*, слово, що надійшло з англійської мови.

На окрему увагу заслуговує кулінарна сфера, у тому числі пов’язані з нею ботанічні та зоологічні назви. Тут теж простежується певна тенденція до заміни консолідованих у мові запозичень із різних мов новітніми англійськими «ксерокопіями»: так, приміром, відомий усім німецький *бутерброд*, принаймні у сфері громадського харчування, давно вже став англійським *сандвічем*, а французький *омар* – знову ж таки англійським – *лобстером*. (До слова, скажімо, в італійській мові бутерброд і сандвіч традиційно називаються власним словом *panino*, буквально ‘хлібець’, на основі якого порівняно недавно утворилася фантазійна «греко-латинська» назва *paninoteca* (‘бутербродна’.)

Щоправда, в останньому випадку можна говорити про певні історичні або навіть соціальні причини. Йдеться про те, що запозичене ще до 1917 р. слово *омар* за радянської доби стало майже

екзотизмом через невідомість відповідної реалії абсолютній більшості мовців, нині ж реалія, так би мовити, повернулася, але вже переважно під новою назвою.

До інших тематичних сфер належать схожі випадки з такими словами, як (нім.) *кегельбан* і (англ.) *боулінг*, (нім.) *прейскурант* і (англ.) *прайс-лист*, (франц.) *жетон* і (англ.) *токен*, (франц.) *культуризм* і (англ.) *бодібілдинг*, (франц.) *суаре* і (англ.) *па(р)ті*, (іт.) *мачедонія* і (франц.) *маседуан*. Подібне сталося також із маловідомою раніше в наших краях середземноморською рослиною, що в ботанічному лексиконі української мови має латинські назви *ерука* й *ругета* і (східно)слов'янську *гулявник*, відомі відносно вузькому колу фахівців. Нині ж, завдяки популярності закладів, що пропонують страви італійської кухні, багато хто засвоїв італійську назву *рукола* на позначення «модного» салатного компонента, так називаються навіть деякі заклади громадського харчування. Згадаймо в цьому контексті й слова популярної в 60-і роки шкільної пісні на слова російського поета Марка Лисянського в перекладі Бориса Олійника: «Через луг, де росте материнка, там, де трави рясні, запашні...». Навряд чи назва трави *материнки* (вона ж *душиця*, *душинка*, *лебідка*, *зіновка*, *маришка*) асоціюється в сучасних мовців із добре відомою нині приправою *орегано*.

Не менш показовим видається випадок із назвами всесвітньо-відомого італійського сиру, що має в нас зумовлену історичними обставинами французьку назву *пармезан* (франц. *parmesan* – власне ‘пармський’, є відповідником іт. *parmigiano*). Оскільки назване українське слово давно стало раритетним, у супермаркетах уже нерідкісний нині продукт виставляється нині під малозрозумілою й орфографічно неточною транслітерованою назвою *парміджіано*, а в ресторанах подається під спрощеною й комерційно некоректною назвою «*Парма*».

І ще про нові слова італійського походження в українській мові. Якщо такі слова (асимільовані вже українською мовою), як *піца*, *спагеті*, *к'янті*, із деяким застереженням *еспресо* (свого часу поширеною на наших теренах була так звана *кава-експрес*) або *тирамісу* (в дослівному перекладі ‘тягни мене нагору; підніми

мене’), є загалом мовно й культурологічно виправданими, оскільки позначають суто італійські за походженням реалії, що стали надбанням матеріальної культури багатьох країв, то критики не витримують такі поширені вже назви, як *láte* або навіть *laté* (тобто просто кава з молоком, наведена щойно назва якої має в основі італійський композит *caffelatte*, буквально ‘кавомолоко’, проте в українській назві – мабуть, для зручності – залишилася лише друга частина, що означає просто ‘молоко’, до того ж більшість мовців вимовляє її на французький кшталт, тобто з наголосом на другому – останньому – складі. Отже, французьке за звучанням слово, що відбиває італійську назву молока, стало позначати різновид української кави, поповнивши в такий спосіб горезвісну сім’ю мовних покручів (за образною термінологією згаданого вище Олекси Тихого).

Іншим типовим для розмовної мови сьогодення є поширення свого роду «мовних вірусів», що охопили низку давно засвоєних іншомовних слів і виразів на зразок відверто дражливих (лат.) *реальний* (*реально*) або *в шоці*, які нерідко можна почути і в телепрограмах від політиків, журналістів або артистів, не кажучи вже про «пересічних» громадян.

III. Варто сказати, що стосовно інших слов’янських і неслов’янських мов (у зарубіжних країнах) спостерігаються певні спроби послабити потік новітніх англіцизмів (насамперед американізмів), про що можуть свідчити приклади калькування англomовних слів і словосполучень на зразок ісп. *perro caliente* і порт. *sachorro quente* ‘хотдог’ (букв. ‘гаряча собака’), морфологічної трансформації запозичень для їх природнішого звучання: пор. п. *frytki* ‘картопля фри’ і *plátky* ‘чипси’, ісп. *hamburguesa* ‘гамбургер’, а також використання питомої лексики на позначення нових реалій шляхом вторинної номінації: п. *ciucholand* ‘секонд-хенд’, п. *drukarka*, іт. *stampante*, ісп. *impresora* ‘принтер’, *vaqueros* (букв. ‘пастухи’ або ‘пастуші’) ‘джинси’, *palomitas* (букв. ‘голубки’) ‘попкорн’ і т. д.

У сучасних європейських мовах відбувається активізація процесу засвоєння нових слів, що пов’язано зі змінами в

соціально-економічному, політичному і культурному житті. Деякі центральноєвропейські мови, які досі використовувалися вужче або не використовувалися в деяких галузях, стали державними мовами, а згодом і мовами Євросоюзу. Процес інтеграції і відповідні зміни спричиняють виникнення нових термінів, відповідники яких необхідно знаходити. Це важливе політичне, мовне і професійне завдання, для розв'язання якого у багатьох країнах було створено термінологічні центри або подібні інституції. Наприклад, у Литві ці функції виконує Державна комісія литовської мови, створена при Сеймі Литовської Республіки. Тож у литовській мові (як, скажімо, в таких мовах, як ісландська, фінська, угорська або іврит) виразно спостерігається намагання творити власні терміни. Водночас «Слова з англійськими коренями знаходимо в литовській пресі, а їхня кількість у повсякденному мовленні зростає»²⁵⁸.

Оскільки життя постійно вимагає нових слів на позначення нових реалій, мовознавці та інші філологи мають швидко реагувати на потреби, що їх диктує життя. Фактично на національному рівні, за сприяння створеної в XVII ст. Французької академії, здійснюється контроль із метою запобігання проникненню надмірної кількості іншомовних слів до французької мови (хоча відчутних результатів немає і дедалі більше дається взнаки те, що має оригінальну назву *franglais*²⁵⁹, яку можна порівняти з іншими різновидами мішаного мовлення – *Spanglish*, *Dunglish* тощо, в тому числі й «українглишом»²⁶⁰; те саме стосується загалом і таких традиційно «закритих» або ж «малопроникних» мов, як згадані литовська, ісландська (в Ісландії існує спеціальна мовна комісія, метою якої є захист ісландської від проникнення іншомовних слів), угорська або фінська.

Рідше зазначається той факт, що підвищення частотності вживання іншомовних слів в українській та інших мовах зумовлюється

²⁵⁸ *Aras E. Lithuanian // Baltic Phrasebook. – Victoria, 2001. – P. 187.*

²⁵⁹ *Morris M. et al. Europe phrasebook. – Victoria, 2001. – P. 114.*

²⁶⁰ *Селігей П. О. Чи потрібні нам запозичення // Українська мова. – 2007. – № 3. – С. 5.*

також процесами тієї ж вторинної номінації, розширенням семантичного поля давно засвоєних іншомовних лексем – досить згадати, скажімо, укр. *формат* або *проект*, – останнє слово фактично набуло вже таких значень як ‘програма, план; тема; передача; фільм, вистава; захід’²⁶¹, які ще, як це, мабуть, не парадоксально, не зафіксовано в сучасних словниках.

Тож одним із практичних завдань, незмінно актуальних для філологів, є пропагування й захист мовно-культурних норм, турбота про культуру української мови як невід’ємну частину національної ідентичності та етнічної ментальності.

²⁶¹ Пор.: Словник української мови. – Т. 8. – К., 1977. – С. 176.

ЛЕКСИЧНИЙ ПУРИЗМ В ІСТОРІЇ АНГЛІЙСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

З усіх германських мов англійську слушно вирізняють як найбільш насичену запозиченнями. Поміж 10 тис. найчастотніших у мовленні слів лише 32,6 % припадає на питому лексику, тоді як 55 % – це слова з латинськими та французькими коренями, 12,4 % – інші запозичення (кельтські, скандинавські, давньогрецькі, італійські, іспанські, голландські, німецькі)²⁶². Приблизно таке ж співвідношення питомого та запозиченого властиве й словнику всієї літературної мови. Разюча генетична неоднорідність англійського словництва, зокрема його висока «романізованість», – наслідок тривалих історичних контактів носії мови з іншими народами.

Зазвичай процес запозичування охоплює периферійну частину словника (книжна лексика, галузева термінологія). Проте, якщо вплив чужої мови досить інтенсивний і глибокий, він зачіпає також основний лексичний фонд. Саме із цим стикнулася англійська мова: численні запозичення знаходимо серед загальноновживаних її слів на позначення елементарних, життєво важливих понять, які в інших мовах передаються здебільшого питомими коренями.

Прикметно, що в давньоанглійській період (VII–XI ст.) лексика, навпаки, була етимологічно однорідною. Тогочасні запозичування (латинські, кельтські) були мізерними й не визначали лексичного обличчя мови: на 30 тис. зареєстрованих давньоанглійських слів припадає близько 1 тис. запозичень (тобто тільки

²⁶² *Minkova D., Stockwell R. English Words: History and Structure. – 2nd ed. – Cambridge, 2009. – P. 60.*

3 %) ²⁶³. Переважали слова суто германського походження, що відбивали широке коло найважливіших предметів і явищ – частини тіла, спорідненість і свояцтво, жива й нежива природа, первісне господарство та побут, якості предметів, елементарні дії тощо. Давньоанглійський корінь легко, майже безперешкодно сполучався з різноманітними морфемами (афіксальними та кореневидами). Словник збагачувався засобами суфіксації (*bysiznis* «діло» ²⁶⁴, *cildhād* «дитинство», *frēdōm* «свобода», *zylde* «золотий», *slæplēas* «безсонний»), префіксації (*forbēodan* «забороняти», *misdæd* «помилка», *tōdæz* «сьогодні») й особливо словоскладання (*hālizdæz* «свято», *reziboza* «веселка», *wīfman* «жінка»). Численні приклади засвідчують неабияку гнучкість тогочасної словотвірної системи, її невичерпні можливості до збагачування лексики за рахунок творчого використання власних засобів.

Наші уявлення про давньоанглійський лексикон аж ніяк не повні. Одні слова загинули разом із пам'ятками, у яких були зафіксовані. Інші, усно-розмовні, взагалі не потрапляли до пам'яток. Дослідники припускають існування розгалужених професійних терміносистем, зокрема військової справи, кораблебудування, виробництва обладунків тощо ²⁶⁵. Та навіть збережена лексика вражає своїм обсягом і розмаїттям. Найбільший на сьогодні англосаксонський словник і додаток до нього містять близько 60 тис. реєстрових одиниць ²⁶⁶. Ще більший реєстр матиме багатотомний «Словник давньоанглійської мови», що з 1986 р. видається в Канаді ²⁶⁷.

У наступні періоди шляхи лексичного розвитку радикально змінилися. Далися взнаки три великі хвилі запозичувань. Першу,

²⁶³ Еришова И. А. Введение в германскую филологию. – Вып. 3: Лексика древнегерманских языков. – М., 2002. – С. 18.

²⁶⁴ Тут і далі давньоанглійську лексику подаємо переважно за: Hall J. R. C. A Concise Anglo-Saxon Dictionary. – 4th ed. – Toronto, 2000. – 457 p.

²⁶⁵ Смирницкий А. И. Древнеанглийский язык. – М., 1998. – С. 156.

²⁶⁶ An Anglo-Saxon Dictionary, Based on the Manuscript Collections of the Late Joseph Bosworth / Ed. J. Bosworth, Th. Northcote Toller. – Oxford, 1898. – 1302 p.; An Anglo-Saxon Dictionary, Based on the Manuscript Collections of the Late Joseph Bosworth: Supplement / Ed. Th. Northcote Toller. – Oxford, 1921. – 768 p.

²⁶⁷ The Dictionary of Old English // E-pecypc: doe.utoronto.ca/pages/index.html

яка почалася ще за давньоанглійських часів, склали скандинавізми – наслідок тривалого співжиття англосаксів з представниками норманських племен, що з кінця VIII ст. скоювали регулярні набіги на Англію. Скандинавські мови безперешкодно впливали на близькоспоріднену англійську; є всі підстави вважати, що в ті часи сформувався англо-скандинавський суржик. Не випадково в англійській мові звідтоді закріпилося кількасот²⁶⁸ широковживаних нині скандинавізмів: *birth* «народження», *get* «одержувати», *husband* «чоловік», *ill* «хворий», *leg* «нога», *low* «низький», *skin* «шкіра», *they* «вони», *though* «хоч», *want* «хотіти», *window* «вікно», *wrong* «неправильний» тощо. Як бачимо, скандинавські запозичення не позначали якихось доти незнайомих англосаксам явищ і понять – навпаки, ішлося про повсякденні речі, які не могли не бути відомими місцевому населенню.

Скандинавізми витісняли навіть ті дієслова, що виражали основні дії людини. Так, замість дангл. *niman* «брати» в сучасній мові маємо *take* (< дсканд. *taka* «хапати»), замість дангл. *snīðan* «різати» – *cut* (пор. швед. *kuta* «різати ножем», ісл. *kuti* «ніж»), замість дангл. *hēan* «підіймати» – *lift* (< дсканд. *lypta* «підіймати»). Зі значенням «помирати» в давньоанглійський період побутовали питомі дієслова *swelan*, *steorfan*, *sweltan*. З плином часу всі вони змінили свою семантику (пор. англ. *queal* «непритомніти», *starve* «голодувати», *swelter* «знемагати від спеки»), а значення «помирати» закріпилося за скандинавізмом *die* (< дсканд. *deyja* «помирати»). Під тиском скандинавських *sky* «небо» і *anger* «гнів» змінили своє стильове забарвлення питомі *heaven* «небеса, царство небесне» і *wrath* «шал, лютощі».

Друга потужна хвиля запозичень мала місце впродовж середньоанглійського періоду (XII–XIV ст.) як результат нормандського²⁶⁹

²⁶⁸ Загальну кількість абсолютно точно встановлених скандинавізмів, що закріпилися в літературній мові, оцінюють у 900–1000 слів (*Baugh A. C., Cable Th. A History of the English Language. – 5th ed. – London, 2002. – P. 95; Minkova D., Stockwell R. Op. cit. – P. 36.*)

²⁶⁹ Варто розрізняти паронімічні означення *норманський* і *нормандський*, які в літературі, навіть науковій, нерідко плутають. Перше стосується норманів (вікінгів, варягів) – північногерманських племен, які жили в Скандинавії та на Ют-

завоювання Англії (1066 р.). Завойовники – носії північного (нормандського) діалекту давньофранцузької мови. Оскільки вони здобули всю повноту влади, у країні на два наступні століття запанувала диглосія: англо-нормандська виконувала функції державної мови, нею спілкувалася феодална верхівка, англійська ж лишалася мовою простолюду – корінного народу²⁷⁰. Без знання першої з них годі було зробити кар'єру, здобути належний статус у суспільстві. Другу ж таврували як «грубу», «неотесану», «сельоцьку», непридатну ні для науки, ні для освіти, ні навіть для перекладу Біблії.

Довготривале нормандське панування, вертикальний тип двомовності полегшували й пришвидшували проникнення галліцизмів. Ще одним побудником цього процесу стали зміни в граматичному ладі середньоанглійської мови (утрата категорії роду, занепад парадигм відмінювання, редукція закінчень). У результаті граматики набула аналітичних рис, і мовцям уже не треба було мудрувати, за яким зразком відмінювати новозапозичені слова, до якого роду їх слід віднести.

Галліцизми раз у раз трапляються на сторінках тогочасних англомовних пам'яток (особливо другої пол. XIII–XIV ст.). І чим освіченішим був автор, чим краще знався на французькій мові, чим вище суспільне становище займав, тим більшою була в нього спокуса запозичати. Батько англійської літератури Дж. Чосер свідомо писав лише англійською мовою (власне, її лондонським діалектом), проте 51 % уживаних ним слів – романського походження²⁷¹. Мовні наслідки нормандського завоювання сьогодні вважаються класичним прикладом суперстратного впливу.

Французька лексика проникала насамперед у сфери, пов'язані з діяльністю завойовників: держуправління, військо, судочинство,

ландському півострові й у VIII–IX ст. скоювали грабіжницькі напади на країни Європи. Друге стосується нормандців – мешканців північнофранцузької провінції Нормандії, які були романізованими нащадками норманів.

²⁷⁰ А якщо врахувати, що мовою церкви й науки слугувала латина, є підстави говорити про триглосію.

²⁷¹ Cannon Ch. The Making of Chaucer's English: A Study of Words. – Cambridge, 2003. – P. 58.

господарство, церква, література, мистецтво, дозвілля, міський і дворянський побут. Іноді вона заповнювала прогалини, позначала невідомі раніше явища (*baron* «барон», *count* «граф», *policy* «політика», *regiment* «форма правління; полк»). Та значно частіше галліцизми передавали ті звичні речі й поняття, для яких англومовці здавна мали свої назви. У результаті виникали численні пари синонімів, між якими розгорталася «боротьба за комунікативний простір». Її наслідки були різними.

Якщо в мові зберігалися обидва слова, вони, як правило, розмежовувалися семантичними відтінками або сферами вжитку. Питомі відповідники набували конкретного, речовинного, «приземленого» значення й уживалися здебільш у нейтральному та розмовному стилях. Натомість галліцизми, маючи більш абстрактний, інтелектуально витончений характер, заповнювали офіційно-книжне мовлення: *begin* – *commence* «починати», *deep* – *profound* «глибокий», *feed* – *nourish* «годувати», *hide* – *conceal* «приховувати», *meet* – *encounter* «зустрітися», *wedding* – *marriage* «одруження», *wish* – *desire* «бажати».

Про такого роду дублети багато сказано в літературі з англійської лексикології та історії мови. Значно рідше згадують про те, що галліцизми не лише доповнювали, а й витісняли з ужитку питомі слова. Порівняймо пари давньо- та новоанглійських відповідників: *ǣfæstnes* – *religion* «релігія», *ambiht* – *officer* «чиновник», *bēod* – *table* «стіл», *beorz* – *mountain* «гора», *burz* – *city* «місто», *frīcian* – *dance* «танцювати», *midspreca* – *advocate* «адвокат», *tīd* – *hour* «година», *wealdan* – *govern* «керувати».

Нерідко за частотою вживання чи комунікативною потужністю галліцизм «переважував» не одне слово, а кілька синонімів германського походження, які рано чи пізно зовсім зникали з мови. Так, галліцизм *beauty* «краса» витіснив питомі *fægernes* і *wlite*, галліцизм *face* «обличчя» витіснив *andwilita* й *ansien*, галліцизм *victory* «перемога» витіснив *hrēp* і *size*. А деякі французькі запозичення витіснили з ужитку цілі синонімічні ряди. Скажімо, іменник *army* «військо» замінив такі іменники, як *here*, *dryht*, *fyrð*, *landfyrð*, *herefolc*, *swēot*. Прикметник *poor* «бідний» витіснив *earn*, *hēan*,

medspēdiz, þearfendlic, unspēdiz, wanspēdiz. Дієслово *defend* «захистити» замінило дієслова *bewęrian, beorzan, ealzian, forstandan, węrian*.

Так само змінилося співвідношення питомого та запозиченого в афіксальному фонді. Низка афіксів германського походження в XV–XVI століттях утратила продуктивність і врешті-решт занепа-ла. Ідеться про дієслівні префікси *ed-, for-, umb-, wiþ-*, іменникові суфікси *-lāc, -red, -dom, -hād*, прикметникові суфікси (суфіксоїди) *-cund, -fæst, -wende*. Натомість запозичені романські афікси швидко ставали продуктивними. Це насамперед префікси *counter-, dis-, en-, inter-, mal-, mis-, re-, sub-*, суфікси *-able, -age, -al, -ancel-ence, -ard, -ery, -et, -ify, -ish, -ment, -our, -ity*. Про глибину їх засвоєння свідчить той факт, що всі вони з плином часу почали утворювати похідні від англійських коренів.

Наприклад, суфікс *-estre* в давньоанглійські часи утворював назви жінок за професією (*ðēnestre* «служниця», *webbestre* «ткаля»), заняттям (*glīwbydenestre* «музикантка», *hlēapestre* «танцівниця») чи якоюсь іншою ознакою (*cempestre* «войовниця», *fylgestre* «послідовниця», *lufestre* «коханка»). У середньо- та новоанглійський період цей суфікс утратив продуктивність, а назви жінок почали утворюватися за допомогою запозиченого з французької суфікса *-ess*. У результаті виникли словотвірні гібриди (*goddess* «богиня», *shepherdess* «пастишка») та синонімічні пари давньо- й новоанглійських іменників із цими суфіксами (*forस्पennestre – procureess* «звідниця», *lārestre – instructress* «викладачка», *lybbestre – sorceress* «чаклунка», *wītegestre – prophetess* «провидиця»).

Нарешті, третя велика хвиля запозичень прийшла з латини – мови науки, освіти, церкви. Кількість латинських запозичень почала зростати в XIV ст., піку цей процес сягнув у XV–XVI ст., а в XVII ст. в англійській мові остаточно закріпився чималий шар латинізмів, які своїм числом переважили навіть запозичені давніше галліцизми.

Потік латинської лексики наводнював мову передусім через переклади наукових та богословських праць. Учені й священники виправдовували цю практику або браком точних відповідників,

або однозначністю запозичених латинізмів, або ж тим, що англійські слова, на їхню думку, були нездатні передати потрібні поняття «ощадливо й елегантно»²⁷². У результаті те, що мало би бути перекладом, часто-густо виявлялося недоперекладом. Щоб передати нове поняття, перекладачам легше було запозичити чуже слово, ніж вимудрувати англійський відповідник, який до того ж міг сприйматися як незграбний або незрозумілий.

Латинізмами рясніють твори багатьох провідних авторів XVI–XVII століть. В англійських працях Т. Мора вперше вжито такі слова, як *absurdity, anticipate, comprehensible, denunciation, detector, exact, exaggerate, explain, fact, indifference, monopoly, monosyllable, paradox, pretext*. У творах Т. Еліота²⁷³ – *accommodate, analogy, animate, encyclopedia, exhaust, implacability, infrequent, irritate, modesty, placability*. У п'єсах В. Шекспіра – *antipathy, catastrophe, critical, demonstrate, emphasis, extract, hereditary, horrid, meditate, modest, pathetic, vast*²⁷⁴. Як правило, латинізми закріплювалися в первісному вигляді, без найменшого правописного освоєння. Чимало їх з книжних текстів згодом потрапляло в усне мовлення.

Історія різних мов засвідчує, що іменники назагал запозичуються активніше, ніж прикметники чи дієслова. Не випадково реєстри словників іношомовних слів складаються головно з іменників. Натомість серед латинізмів, котрі потрапляли тоді в англійську мову, картина була достоту протилежною: переважали прикметники (*annual, correct, deficient, indignant, jovial, legal, lunar, major, morbid, private, tremendous*) та дієслова (*commit, connect, divide, elect, induce, neglect, permit, repel, select*), тоді як іменників було порівняно менше (*genius, index, intellect, picture, project, script*).

Латинського лексичного впливу зазнали всі європейські мови, проте в англійській він виявився особливо потужним. Сталося це

²⁷² Millward C.M., Hayes M. A Biography of the English Language. – 3rd ed. – Wadsworth, 2012. – P. 225.

²⁷³ Sir Thomas Elyot (бл. 1490–1546) – англійський учений і дипломат; не плутати з поетом Т. С. Еліотом (Thomas Stearns Eliot; 1888–1965).

²⁷⁴ Baugh A. C., Cable Th. Op. cit. – P. 213, 217.

не через якусь надзвичайну прихильність англійців до давньоримської культурної спадщини, а через те, що «властивий германській мові природний опір непроханим гостям раніше вже зламано масовим імпортом французьких слів»²⁷⁵.

Такими, в загальних рисах, були три великі хвилі запозичувань в історії англійської мови. Які наслідки вони спричинили?

Якщо давньоанглійський словник генетично був майже повністю германським, то впродовж середньоанглійського та раннього новоанглійського (до сер. XVII ст.) періодів єдиним головним засобом його розбудови стали чужі слова. У багатьох випадках ці останні, як ми вже бачили, не так поповнювали лексичний запас, як витісняли з нього питомі слова²⁷⁶. «Важко повірити, – писав Дж. Г'юз, – що, скажімо, давньоанглійські відповідники до слів *дядько, племінник, тіло, шкіра, обличчя, брати, сніданок, овочі, фрукти, гроші, війна, торкатися, вікно та меблі* були цілком усунені зі словника, а якщо й вижили, то хіба у віддалених, забутих закутках»²⁷⁷.

Змінилося співвідношення питомих і чужих слів на користь останніх. Слова романського походження давали в англійській мові більше похідних, ніж слова з германськими коренями. Урешті-решт частка питомої германської лексики істотно скоротилася. За різними оцінками, було втрачено від 65 до 85 % (!) давньоанглійського словника²⁷⁸.

Лексика набувала мішаного, гібридного характеру. Крім уже згадуваних численних пар синонімів германського та романського походження, з'являються співвідносні пари типу «германський іменник – романський прикметник»: *book – literary, eye – ocular, man – virile, mind – mental, mouth – oral, nose – nasal, son – filial*,

²⁷⁵ *Jespersen O. Growth and Structure of the English language. – 2-nd ed. – Leipzig, 1912. – P. 115.*

²⁷⁶ «Loans often supplanted rather than supplemented native vocabulary» (*Millward C.M., Hayes M. Op. cit. – P. 193.*)

²⁷⁷ *Hughes G. Words in time. – Oxford, 1988. – P. 4–5.*

²⁷⁸ *Baugh A. C., Cable Th. Op. cit. – P. 49; Millward C.M., Hayes M. Op. cit. – P. 126.*

star – stellar. Причому в деяких парах романські прикметники по-сіли місце давньоанглійських відповідників, що побутували раніше: *father – paternal* (пор. дангл. *fæderen, fæderlic*), *house – domestic* (дангл. *hīredcūð, hīwcund, hīwcūðlic*), *man – human* (дангл. *mennisc, mennisclic*), *sun – solar* (дангл. *sunlic*).

Гібридність проникла й у морфемну будову слова. З'явилися численні утвори з питомими та запозиченими морфемами: 1) слова з германським коренем і романським афіксом (*counterblow, endear, starvation, talkative, wizard*), 2) слова з романським коренем і германським афіксом (*because, joyful, useless*), 3) композити з англійською та французькою основами (*breastplate, freemason*), 4) композити з французькою та англійською основами (*gentleman, riverside*). Аналізуючи активність французьких словотвірних елементів, часом здається, що англійська мова використовувала їх активніше, ніж сама французька.

Нарешті, самé англійське мовлення, особливо книжне, виявлялося глибоко гібридним, точніше макаронічним. Згадаймо, до прикладу, початок відомого монологу Гамлета з трагедії В. Шекспіра (бл. 1600 р.):

*To be, or not to be: that is the question:
Whether 'tis nobler in the mind to suffer
The slings and arrows of outrageous fortune,
Or to take arms against a sea of troubles,
And by opposing end them?...*

Тут на 39 слововживань припадає 2 скандинавізми (*arrow, take*) і 8 романізмів (*question, nobler, suffer, outrageous, fortune, arms, trouble, opposing*). Тобто, 26 % шекспірівського тексту – запозичення. А якщо не рахувати займенники та службові частини мови, які рідко коли бувають запозиченими, то виявиться, що на 19 слововживань припадає 11 запозичень (58 %) ²⁷⁹.

²⁷⁹ Прикметно, що в українських перекладах цих рядків співвідношення «своє – чуже» зовсім інакше. Так, у перекладі Л. Є. Гребінки вжито лише два запозичення: старослов'янське *благородніше* і полонізм *герць* (див.: Шекспір В. Твори: В 6 т. – Т. 5. – К., 1986. – С. 54). А переклад Г. П. Кочура не тільки скла-

Іншомовний вплив на лексику й афіксальний склад виявився настільки відчутним, глибоким і масованим, що дехто вважав його чи не найголовнішою подією в історії англійської мови. Виникли сумніви: чи залишилася вона після цього германською мовою? Л. Сміт, наприклад, називав її єдинокровоною сестрою (half-sister) романських мов²⁸⁰, а Б. Грум обстоював тезу, що від XIV ст. вона була вже, по суті, іншою мовою²⁸¹. На користь цієї думки – факт появи в XIX–XX століттях перекладних англосаксонських словників, у яких давньоанглійська лексика тлумачиться новоанглійською. Якщо в лексикографічних традиціях інших мов маємо історичні словники чи словники застарілих слів, то тут справу подано так, наче йдеться не про два етапи в історії однієї мови, а фактично про дві різні мови.

Щоправда, не всі поділяли такі категоричні оцінки. Контраргументи зводилися до того, що, хоч в англійському лексиконі питомий компонент справді становить лише третину, в реальному мовленні його частка значно вища – до 80 %. Адже більшість найчастотніших слів – артиклі (*a, an, the*), модальні дієслова (*shall, will, must, can, may*), займенники (*I, you, he, she, my, his, who*), числівники (*one, two, three, four*), прийменники (*in, out, on, under*), сполучники (*and, but, till, as*) та інша основна лексика (*child, grass, house, water, come, eat, go, good, bad*) – належать до германського етимологічного фонду.

Мають рацію ті дослідники, котрі твердять, що генетичну належність англійської мови не варто визначати лише за лексикою. Важать також звуковий лад і граматична будова. А вони виявилися досить стійкими, романські впливи торкнулися їх значно меншою мірою. Через це немає підстав говорити про мішаний характер усієї мови. Теза про гібридність слушна тільки щодо лексики, тоді як звуковій і граматичній системам властива пряма, безперервна, нічим не порушувана спадковість із давньоанглійських часів.

дається лише з питомої лексики, а й містить два власне українських слова – *навісний, борня* (див.: *Кочур Г. П. Друге відлуння: Переклади. – К., 1991. – С. 465*).

²⁸⁰ *Smith L. P. The English Language. – Oxford, 1966. – P. 8.*

²⁸¹ *Groom B. A Short History of English Words. – London, 1934. – P. 31.*

Мабуть, точніше говорити про зміну не так генетичної належності мови, як магістрального напрямку її лексико-словотвірного розвитку. «Від часів нормандського завоювання, – писав Т. Лунсбері, – англійська мова вже не розвивалася за тим природним законом, якого вона дотримувалася б, якби лишалася тевтонською мовою в чистому вигляді»²⁸². Ще різкіше висловився Л. Сміт: «По суті, розвій англійської мови завдячує не поширенню освіти, а, навпаки, тому, що англомовці були практично цілком позбавлені освіти. У результаті прогрес мови став наслідком не національного розквіту, а двох національних катастроф – данського вторгнення та нормандського завоювання»²⁸³.

У літературі, особливо навчальній, часто пишуть про нечуване збагачення англійської мови за рахунок романізмів. Без цього, мовляв, не було б ні Дж. Чосера, ні В. Шекспіра, ні Дж. Мільтона, ні пізніших класиків. Самих лише галліцизмів запозичено близько 10 тисяч, з яких 75 % – дотепер у вжитку²⁸⁴. І якщо лексика сучасної англійської мови кількісно перевершує лексику інших германських (та й не тільки германських) мов, то одна з вагомих причин цього – її відкритість до запозичень.

Варто, однак, пам'ятати, що поява у мові чужих слів – не завжди збагачування. Чимало романізмів, як ми вже бачили, виявлялися надлишковими дублетами питомих назв. Характерні приклади наводив О. Есперсен. Маючи власний іменник *blackness* «темрява», ніхто з англомовців не потребував латинізму *nigritude*. Прикметниками *cold* «холодний», *cool* «свіжий», *chill* «студений», *chilly* «прохолодний», *icy* «крижаний», *frosty* «морозний» можна передати всі відтінки холодного. То чи треба було переймати з латини ще й *frigid* «холодний», *gelid* «крижаний», *algid* «студений»?²⁸⁵

Хоч яка важлива річ – багатство синонімів, значно важливішим є багатство понять, що їх можна лаконічно виразити цією мовою. Слово стає реальним фактом мови не тоді, коли просто зафіксоване

²⁸² Lounsbury Th. R. History of the English Language. – New York, 1907. – P. 49.

²⁸³ Smith L. P. The English Language. – New York, 1912. – P. 275.

²⁸⁴ Baugh A. C., Cable Th. Op. cit. – P. 110; Katamba Fr. English Words: Structure, History, Usage. – 2nd ed. – London & New York, 2005. – P. 145.

²⁸⁵ Jespersen O. Op. cit. – P. 138.

в словнику, а коли регулярно відтворюється в мовленні, бо з ним пов'язують якесь важливе поняття²⁸⁶. А більшість латинських (як і давньогрецьких) запозичень цю вимогу якраз і не задовольняли. Для пересічного мовця без класичної освіти вони лишалися малозрозумілими, не викликали в уяві відповідних понять. У морфемному складі цих слів не було нічого такого, що могло б підказати мовцеві їхні лексичні значення (наприклад, шляхом асоціацій з іншими англійськими словами). Це дає підстави для висновку про недемократичність появи чужих слів²⁸⁷.

Однаке надлишковість, незрозумілість, недемократичність – не найгірший наслідок «збагачування». Гіршим було те, що численні запозичення, витісняючи питомі відповідники, призводили до занепаду власне англійських словотвірних типів. На противагу проблемі входження в мову чужих слів, проблема витіснення питомих відповідників досліджена значно гірше. Цікаво, що пролити на неї світло намагалися не так англійські, як німецькі історики англійської мови²⁸⁸. Напевно, якби ця «незручна» тема була висвітлена краще, відповідь на запитання «Чи справді запозичення збагачують?» не здавалася б такою однозначною.

Щоправда, окремі автори²⁸⁹ все ж визнають, що нормандське завоювання й наступна двохсотлітня диглосія породили засадни-

²⁸⁶ Слова, котрі наявні в словнику, а в живому мовленні майже не трапляються, англійці називають *ghost words* («слова-привиди»).

²⁸⁷ *Jespersen O.* Op. cit. – P. 144.

²⁸⁸ Див.: *Hemken E.* Das Aussterben alter Substantiva im Verlaufe der englischen Sprachgeschichte. – Kiel, 1906. – 63 S.; *Oberdörffer W.* Das Aussterben altenglischer Adjektive und ihr Ersatz im Verlaufe der englischen Sprachgeschichte. – Kiel, 1908. – 55 S.; *Offe J. R. W.* Das Aussterben alter Verba und ihr Ersatz im Verlaufe der englischen Sprachgeschichte. – Kiel, 1908. – 82 S.; *Teichert Fr.* Über das Aussterben alter Wörter im Verlaufe der englischen Sprachgeschichte. – Kiel, 1912. – 77 S.; *Jaeschke K.* Beiträge zur Frage des Wortschwundes im Englischen. – Breslau, 1931. – 103 S. 3 новіших публікацій – *Dekeyser X., Pauwels L.* The Demise of the Old English Heritage and Lexical Innovation in Middle English: Two Intertwined Developments // *Leuvense Bijdragen.* – № 79. – 1990. – P. 1–23.

²⁸⁹ *Weekley E.* The English Language. – London, 1952. – P. 15–16; *Baugh A. C., Cable Th.* Op. cit. – P. 59; *Katamba Fr.* Op. cit. – P. 154; *Minkova D., Stockwell R.* Op. cit. – P. 61.

чу відмінність між різними етапами в історії мови. Якщо за давньоанглійських часів вона задовольняла свої назвотворчі потреби шляхом сполучання власних морфем, то впродовж середньо- та новоанглійського періодів робила це головно за рахунок романських коренів та афіксів. Мова стала «гостинною до запозичень» (*hospitable to loanwords*). Ні на сторінках рукописів, ні в розмовах вони вже не здавалися чужорідними чи екзотичними.

Про те, як закріпилася непомітна, майже автоматична звичка позичати, добре написав О. Єсперсен: «Ті, хто здобували освіту латиною й обмірковували нею найкращі свої ідеї, звикли до цієї мови як до рідної. Нею легше було писати на абстрактно-наукові теми. Коли ж вони пробували робити це англійською, їм на думку раз у раз спадали латинські слова. Через розумові лінощі, схильність уникати труднощів вони вживали латинізм, додаючи до нього хіба що англійську кінцівку. При цьому не думали ні про читачів, ні про майбутні покоління. Своїм мовним нехлюйством і зневагою до традиції змушували їх перевантажувати пам'ять чужими словами та висловами»²⁹⁰. Антична спадщина настільки полонила освічених англомовців, що пізніше, коли їм треба було позначити нові, вже не пов'язані з античністю поняття, вони за звичкою зверталися не до питомого, а до греко-латинського кореневого фонду. Це й відвернуло їх від свідомого карбування власне англійських назв²⁹¹.

У результаті продуктивність питомих словотвірних засобів помітно занепала. У цьому сенсі англійську можна вважати мовою втрачених словотвірних можливостей. У тому, що це не перебільшення, переконує доля інших германських мов – ісландської, фарерської, німецької, данської, які при розбудові лексики більше спиралися на питомі засоби, сповна реалізуючи їхній словотвірний потенціал.

* * *

Досвід германських та інших європейських мов засвідчує, що з активізацією чужомовних впливів закономірно активізується й

²⁹⁰ *Jespersen O. Op. cit. – P. 131–132.*

²⁹¹ *Ibid. – P. 115, 121.*

пуризм – прагнення мовної спільноти утворювати й закріплювати в ужитку власні відповідники на противагу запозиченням. Чи були пуристичні тенденції властиві англійській мові? І якщо були, наскільки виявились успішними?

Хоч англійська – одна з найдослідженіших мов світу, історія пуризму в ній вивчена явно недостатньо. Про англійський пуризм згадують побіжно, принагідно, як про випадкове, неістотне, нехарактерне, а отже й не варте великої уваги явище. Спеціальних розвідок на цю тему – обмаль²⁹². Їхню пізнавальну цінність знижує той факт, що автори розуміють пуризм дещо інакше – чи то як прагнення жорстко дотримуватися норм, не допускаючи в літературне мовлення позанормативні (діалектні, розмовні, просторічні) елементи, чи то як мовний консерватизм, тобто неприйняття нового в мові, очищення її від усіляких новотворів (хоч насправді пуризм не заперечує, а, навпаки, породжує новотвори). Через це маємо неточне, неповне, а подекуди й викривлене уявлення про пуризм в англійській мові. Складається враження, що він їй узагалі не властивий. Тим часом англійській пуризм має досить-таки давню й насичену подіями історію. Безперервний потік запозичувань, особливо з латини, спричиняв запеклі дискусії, від яких не лишались осторонь письменники, філологи й інші культурні діячі різних часів.

Побутує думка, що перший етап англійського пуризму припадає на середину XVI ст. – час, коли зародилася нова літературна мова й розпочалося становлення її лексичних норм²⁹³. Це було б дійсно так, якби історія мови обмежувалася лише новоанглійським періодом. Насправді ж перші паростки пуризму знаходимо ще за давньоанглійських часів. Тож маємо всі підстави значно поглибити хронологію.

²⁹² *Fill A.* Purism and Wordformation: Word Substitution in 16th and 19th Century English // *Historical English: On the Occasion of Karl Brunner's 100th Birthday* / Ed. by M. Markus. – Innsbruck, 1988. – P. 231–243; *Геєрс М. Е.* Языковой пуризм в истории Англии и Германии: Дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.04. – Тверь, 2002. – 299 с.; *Жукова Л. С.* Языковой пуризм в современной Англии: Дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.19. – Новосибирск, 2010. – 235 с.; *Roper J.* English Purisms // *Victoriographies*. – 2012. – Vol. 5, № 2. – P. 44–59.

²⁹³ Див., напр.: *Геєрс М. Е.* Знач. праця. – С. 87.

Після впровадження християнства (VI–VII ст.) і знайомства англосаксів з античною культурою в їхньому обігу з'явилися сотні нових понять – релігійних, філософських, наукових. Охопе переймаючи ці поняття, вони, однак, не поспішали переймати відповідні назви. Натомість утворювали кальки з питомого морфемного матеріалу за латинськими та (рідше) давньогрецькими зразками²⁹⁴. Саме цю практику й варто вважати найпершим виявом англійського пуризму.

Чимало кальок виникало передусім у релігійній і церковно-обрядовій лексиці, яка відбивала важливі аспекти духовного життя англосаксів: *Drines* «Трійця» (лат. *Trīnitās*), *zōdspel* «Євангеліє», від *zōd* «хороший» і *spell* «оповідь» (лат. *euangelium* < дгр. εὐαγγέλιον), *mildheortnes* «милосердя» (лат. *misericiordīa*), *ǣwƿæstnes* «релігія», від *ƿæstnian* «зв'язувати, закріплювати» (лат. *religio*, від *religo* «зв'язую, прив'язую»), *zesamunz* «громада», від *samnian* «збирати» (лат. *congregātio*), *hǣlend* «Христос» від *hǣlan* «лікувати, рятувати» (лат. *salvātor* «рятівник»), *feorhbold* «тіло», букв. «осідок душі» (пор. лат. *anime domus*), *ðrōwungrǣding* «читання про мучеників; мартиролог» (дгр. μαρτυρολόγος).

Іноді мала місце творча заміна одного зі значеннєвих компонентів: *hēahƿæder* «родоначальник, патріарх», букв. «високий батько» (лат. *patriarcha* < дгр. πατριάρχης, букв. «батько-очільник»), *byrdwītega* «*n*маховіщун» (лат. *auspex* «тс.», букв. «птахогляд»). Або ж додавання компонента: *sundorhālga* «фарисей», букв. «відокремлений від святих» (дгр. Φαρισαῖος «фарисей», букв. «той, що відокремився; відступник»), *handbōc* «підручник», букв. «ручна книжка» (лат. *manuāle* «підручник» < *manuālis* «ручний»).

Непоодинокими були й кальки книжних термінів з інших сфер культури: *bōcere* «писар», букв. «книгар» (лат. *librārius*), *eallwriten* «власноруч написаний документ» (дгр. ὀλογραφος), *efnriht* «рівнодення», букв. «рівноніччя» (лат. *aequinoctium*), *sunstede* «сонцестояння» (лат. *solstitium*), *inlīhtnes* «освітлення» (лат. *illūminātio*), *hundredmann* «сотник» (лат. *centurion*), *lǣcecræft* «медицина; ліки»,

²⁹⁴ Докл. див.: Gneuss H. Lehnbildungen und Lehnbedeutungen im Altenglischen. – Berlin, 1955. – 184 S.

букв. «лікарська справа» (лат. *medicine*), *tunzolcraeft* і *tunzolwise* «астрономія, астрологія», букв. «зорезнавство» (дгр. ἀστρονομία, ἀστρολογία), *eorðtilð* «землеробство» (лат. *agricultūra*), *folclagu* «публічне право» (лат. *ius publicum*), *eorðwerod* «земляни» (лат. *terricolae*), *zoldsmið* «золотар, ювелір» (лат. *aurifex*), *ymsbniðan* «оточувати» (лат. *circumsīdo*), *wiðstandan* «протистояти» (лат. *resisto*). У гібридному композиті *tīdscriptor* «літописець» перший компонент питомий (*tīd* «час, період»), другий – запозичений з латини (*scriptor* «писар»), тоді як прообразом цього слова в самій латині був грецизм *chronographus* (< дгр. χρονογράφος).

Заслуга створення давньоанглійської мовознавчої термінології належить монахові й перекладачеві Ельфрику – авторові першої латинської граматики англійською мовою («*Elfric's Grammar*», поч. XI ст.). Він дбав про відтворення (там, де це можливо) внутрішньої форми термінів, щоб вони були зрозумілі для простих читачів, котрі не знали латинської, а також про те, щоб насадити рядки перекладу «духом» англійським мови: *werlic* «чоловічий рід», від *wer* «чоловік» (лат. *masculinum*), *wīflīc* «жіночий рід», від *wīf* «жінка» (лат. *femininum*), *nemniendlic* «називний відмінок», від *nemnian* «називати» (лат. *nōminātīvus*), *dælnimend* «дієприкметник», букв. «той, хто бере частину» (лат. *participium*), *foresetmes* «прийменник», букв. «попередньо записане» (лат. *praepositio*), *betwuxālegednes* «вигук», букв. «покладеність усередину» (лат. *interjectio*), *bīcnendlic* «діїсний спосіб», від *bīcnend* «показчик» (лат. *indicātīvus*). Інколи Ельфрик переосмислював уже наявні в мові слова, надаючи їм нового значення за латинським зразком: *word* «слово» → «дієслово» (як у лат. *verbum*), *tīd* «час» → «граматичний час» (лат. *tempus*), *synn* «рід» → «граматичний рід» (лат. *gender*).

Звісно, переосмислювання значень питомиї лексики відповідно до чужомовних зразків не було винаходом Ельфрика – давньоанглійські перекладачі-книжники практикували цей прийом і раніше. Так, для позначення християнського Бога вони могли б перейняти латинські *Deus* і *Dominus*, проте використали питоми, вже «апробовані» в ужитку назви *God* і *Hlāford*. Те саме зі словами *heofon* «рай», *hell* «пекло», *gāst* «дух», *synn* «гріх», *wēofod*

«жертovníк», *hālig* «святий», *biddan* «молити, просити», *hādian* «висвячувати»: спершу вони позначали уявлення поганського світогляду, а пізніше почали застосовуватися до понять християнської релігії.

Нарешті, укажемо на чималу групу культурної лексики, що виникла не через калькування, а шляхом власної словотворчості англосаксів. Переважно це самозрозумілі композити з оригінальною внутрішньою формою, відмінною (повністю або частково) від тієї, яка була в давньогрецьких та латинських відповідників:

bōchūs «бібліотека» (букв. «книжна хата»), *bōczestrēon* «тс.» (букв. «книгоскарб»), *bōccraeft* «література» (букв. «книгомистецтво»), *lēopwyrhta* «поет» (букв. «піснетворець»), *leōpsanz* «поема» (букв. «піснеспів»), *sanzcraeft* «віршування» (букв. «пісенне мистецтво»), *stæfcraeft* «граматика» (букв. «мистецтво писання»), *stæfwrītere* «граматист» (букв. «буквописець»), *woruldwīsdōm* «наука» (букв. «світова мудрість»), *eorþcraeft* «геометрія» (букв. «землесправа»), *rīmcraeft* і *tælcraeft* «арифметика» (букв. «мистецтво чисел»), *weorcraeft* «механіка» (букв. «мистецтво сили»), *lācedōm* «медицина» (букв. «лікування»), *ūþwitezunz* «філософія» (букв. «мудрування»), *flitcraeft* «логіка, діалектика» (букв. «мистецтво суперечки»), *þylcraeft* «риторика» (букв. «мистецтво насиченості»), *wordcraeft* «красномовство» (букв. «словесне мистецтво»), *wordloc* «диспут, дебати» (букв. «обмежування слів»), *wordsnoterunz* «софізм» (букв. «словомудрість»), *rīmbōc* «календар» (букв. «книга чисел»), *forðscype* «прогрес» (букв. «передність»), *ealdsprāc* «традиція, історія» (букв. «оповідь про давнину»), *ealdwrītere* «історик» (букв. «описувач старовини»), *lārhūs* «школа» (букв. «дім науки»), *wāferstōw* «театр» (букв. «місце, де рухаються»).

Жодне із цих слів не дожило до наших днів. Упродовж середньоанглійського періоду всі вони були витіснені європеїзмами грецького або латинського походження.

Наведених прикладів більш ніж достатньо, щоб переконатися: давньоанглійська мова не просто мала потужні та розмаїті словотвірні можливості, а й активно використовувала їх. З легкістю карбувала самобутні назви для нових культурних, інтелектуальних,

абстрактних понять – практично для всього того, що англосаксам треба було виразити в слові.

За нормандського панування пуристична словотворчість різко занепадає, практично зводиться нанівець. Чому ж тогочасні англомовці не чинили жодного спротиву запозиченням? Крім уже згаданого вертикального типу двомовності, можна назвати й такий чинник, як занижений рівень грамотності. 80 % населення країни були селянами, які ніколи не знали французької (точніше, англо-нормандської) мови²⁹⁵. Ті ж, хто знав, належали або до нормандської знаті, або до її місцевої обслуги (чиновники, писарі, священники, судовики). Пригнічена мовна свідомість останніх не лише не блокувала можливий опір чужим словам, а й витворювала внутрішню готовність для їх покірливого прийняття²⁹⁶.

Правда, з пам'яток XIII–XIV століть випливає, що деякі автори все ж зберігали відданість рідній мові, намагаючись протистояти бурхливому іншомовному потоку. Щоб удоступнити твори ширшому колу читачів, вони прагнули писати, уникаючи малозрозумілих романізмів. Скажімо, церковно-дидактичний трактат «Ормулум» («Ormulum»; бл. 1200) містив поетичний вклад Євангелія на щодень з відповідними проповідями та повчаннями. Його автор, ченець Ормін, на 20 тисяч рядків прихитрився вжити не більше двадцятьох незвичних галліцизмів. Інший монах, Лаямон, уклав віршовану історію Британії – «Брут» («Brut»; бл. 1205). Поема продовжувала традиції англосаксонського героїчного епосу й була просякнута потужним антинормандським духом. Серед іншого, він позначився й на мові поеми: в 16 тисячах рядків зафіксовано лише 150 романських слів²⁹⁷. Це особливо прикметно, якщо зважити, що твір написано на підставі франкомовних джерел. Ще один клірик, Д. Майкл, переклав французьку книжку про те, як пильнувати чесноти й уникати гріхів, – «Докори сумління» («Auenbite of Inwytt»; бл. 1340). Уже сама назва відбиває настанову на вжиток

²⁹⁵ *Katamba Fr.* Op. cit. – P. 144.

²⁹⁶ *Minkova D., Stockwell R.* Op. cit. – P. 43.

²⁹⁷ *Lindelöf U. L.* Elements of the History of the English Language. – Washington, 1911. – P. 76.

питомої лексики: *ayenbite* є калькою сфр. *remors*, а *inwyt* – калькою сфр. *conscience*²⁹⁸. Навіть вигук *амін* у трактаті перекладено як *zuo by hit (so be it)*, що буквально відтворює оригінал – гебрайське *'āmēn* «хай буде так». Серед простих англійців, котрі знали лише рідну мову, такі твори швидко здобували популярність.

Та все ж цих і подібних фактів не так багато, щоб поставити під сумнів тезу про глибокий занепад пуризму в середньоанглійський період. Пуризм, хоч і проявлявся в мові літератури, але не настільки, щоб закріпитися в літературній мові. Виняток – поодинокі кальки, які виникли в цей період і дожили до наших днів: *withdrawen*, суч. *withdrawen* «відтягати, забирати» (лат. *retraho* «відтягаю»), *withholden*, суч. *withhold* «утримуватися» (лат. *retineo* «утримую»), *notwiþstondynge*, суч. *notwithstanding* «незважаючи на, всупереч» (слат. *non obstante* «попри перешкоду»), *part-taker*, суч. *partaker* «учасник» (лат. *particeps* «тс.»), *underwrite* «підписувати» (лат. *subscribo* «підписую»).

* * *

У XV–XVI ст. потік латинсько-французьких запозичень не припиняється. Поети свідомо «прикрашали» ними свої тексти «для розширення англійської лексики», не дуже дбаючи про приступність написаного. Уже згадуваний Т. Еліот – чи не єдиний, хто намагався пояснити читачам, що означають запроваджувані романізми. Він або добирав англломовний синонім, або розкривав внутрішню форму, або давав описове тлумачення, іноді в кількох реченнях. Інші любителі романізмів упроваджували їх без жодних пояснень, часто – з метою похизуватися власною освіченістю, потішитися з неприступності своїх писань для пересічного читача.

Отже, надуживання романізмами було спричинене не так номінативними потребами, як претензійною модою аристократів на все французьке. У п'єсі В. Шекспіра «Марні зусилля кохання» (1598) два простолюдці діляться враженнями від пересипаної латинщиною бесіди панів. Один жартує: «Вони гуляли на великій

²⁹⁸ Власне, сучасною англійською твір так і звався б – «Remorse of Conscience».

словесній учті й накрали там недоїдків». Другий відказує: «О, вони давно харчуються зі словесного жebraцького кошика. Я дивуюсь, як твій хазяїн ще не проковтнув тебе замість якогось слова. Адже ти на цілу голову коротший за слівце *honorificabilitudinitatibus...*»²⁹⁹. Деякі Шекспірові персонажі, аби підвищити свій статус, норовлять докинути в побутову розмову вчене латинське слівце. А оскільки значення вони розуміють погано, виникає каламбурна плутанина паронімів. Так, герої комедії «Багато галасу даремно» (1598) замість *sensible* «відчутний» кажуть *senseless* «безглуздий», замість *odious* «огидний» – *odorous* «запашний», замість *assembly* «зібрання» – *dissembly* «розбирання», замість *pinioned* «крилатий» – *opinioned* «самовдоволений».

І все ж якщо раніше чужорідність запозичень просто відчувалася, то з першої половини XVI ст. вона дедалі частіше звертає на себе увагу громадськості – стає предметом численних обговорень, запеклих дебатів і навіть рішучих протестів. Безпосереднім подразником послужило засилля в тогочасній літературі багатоскладових і малозрозумілих термінів, перейнятих з інших мов чи спеціально створених. Оскільки вживалися вони переважно в книжних текстах і потребували для свого написання більше чорнил, ніж звичайні слова, їх іронічно нарекли *inkhorn terms* (суч. *inkpot terms*), тобто «каламарні», «вивуджені з чорнильниці» терміни. Критикували не лише їхню незрозумілість, а й надлишковість, адже англійська мова здебільшого мала до них свої точні відповідники. Наприклад, поет Дж. Гаскойн напучував молодих колег: «Найдавніші англійські слова – односкладові. Тож чим більш односкладових слів ви вживаєте, тим більшим англійцем ви є і тим менше від вас тхнутиме каламарщиною»³⁰⁰.

Зрештою, чужих слів англійській мові не бракувало й раніше. Чому ж дискусії завирували саме тепер? Першопричиною, напевно, стали глибинні зсуви в мовній свідомості освічених англійців. Адже XVI століття – це період, коли з материкової Європи на

²⁹⁹ Шекспір В. Твори: В 6 т. – Т. 2. – К., 1985. – С. 280.

³⁰⁰ Цит. за: *Habib M. A. R. A History of Literary Criticism and Theory: From Plato to the Present.* – Malden, 2008. – P. 268.

береги Туманного Альбіону докочуються перші животворні хвилі Відродження. У країні жвавішає культурне, духовне, інтелектуальне життя. З поширенням грамотності, появою друкованих книжок гостро постає питання про спільну для всієї країни літературну мову з єдиними нормами. Культурна еліта, яка мало-помалу долає комплекс мовної меншовартості, запитує себе: чи правильно ми робимо, заповнюючи лексичні прогалини виключно чужими словами? Чи не є це зневагою до рідної мови? Хоч наші батьки й назапозичали багато за часів нормандського поневолення, чи варто нам, підданам самостійного Англійського королівства, безоглядно наслідувати їхній приклад? Якщо ми хочемо піднести престиж нашої мови, зміцнити її позиції в освіті, науці, релігійному та громадському житті, чи не варто відродити її славетні словотворчі традиції?

Отак виникає сприятливий ґрунт для відновлення англійського пуризму. На авансцену виходять культурні діячі, які доводять, що рідна мова має законне право карбувати нові слова з власних морфем, так само як і відроджувати призабуті лексичні надбання минулих століть.

У XVI ст. рух за створення питомих відповідників до чужих слів пов'язаний з іменем Джона Чіка – письменника, державного діяча, професора класичної філології Кембриджського університету. Здавалося б, філолог-античник мав би всіляко пропагувати вжиток латинізмів і грецизмів. Проте Дж. Чік був іншої думки: «...Нашою мовою слід писати ясно й чисто, уникаючи спотворень і домішок чужомовних слів. Бо якщо ми всякчас лише братимемо, але не віддаватимемо, дім нашої мови спорожніє»³⁰¹. Цю настанову Дж. Чік послідовно втілював у власному (неканонізованому) перекладі Євангелія від Матвія (бл. 1550), уживаючи, де можливо, саксонізми замість класичних термінів, навіть уже усталених. Серед його новотворів – *hundreder* «центуріон, сотник» (замість лат. *centurio*), *wisards* «чаклуни» (лат. *magi*), *freshman* «новачок, новонавернений» (дгр. *πρόσῆλυτος*, лат. *prosēlytus*). Більше

³⁰¹ Цит. за: Blank P. Broken English: Dialects and the Politics of Language in Renaissance Writings. – London & New York, 2002. – P. 45.

Дж. Чік утворив кальок – як словотвірних: *foresayer* «провісник» (дгр. *προφήτης*, лат. *prophēta*), *gainbirth* «відродження, оновлення» (лат. *regeneratio*), *gainrising* «воскресіння» (лат. *resurrectio*), *onwriting* «надпис» (лат. *superscriptio*), так і семантичних: *crossed* «розіп'ятий», букв. «перехрещений» (лат. *crucifixus*), *mooned* «божевільний», букв. «місячний» (лат. *lunaticus* «місячний» > «біснுவатий, одержимий»), *washing* «баптизм», букв. «миття» (дгр. *βαπτισμός* «омовіння»). В окремих випадках перекладач повертав до життя давньоанглійську лексичну спадщину. Так, замість *parable* «притча, іносказання, уособлення» (лат. *parabolē*) він ужив *biword* (дангл. *bīwyrde*, суч. *byword*), замість *publican* «податківець» (лат. *pūblicānus* «відкупник податків») – *toller* (дангл. *tollere*, від *toll* «податок, мито, данина»).

Погляди Дж. Чіка, філолога досить авторитетного, ширяться в колах англійських гуманітаріїв. Серед його послідовників був Роджер Аскем – письменник, один із фундаторів англійської дидактичної прози, приватний учитель королеви Єлизавети I. Його трактат «Лучник» («*Toxophilus*», 1545) цікавий як зразок твору, написаного винятково яким і чистим стилем. У передмові автор зазначає, що хоч англійській і бракує наукових термінів, це не привід удаватися до мішанини мов. Це все одно, що змішувати пиво та вино під час трапези. «Той, – застерігає Р. Аскем, – хто прагне писати добре, байдуже якою мовою, має дослухатися Арістотелевої поради: говорити так, як говорять прості люди, а думати так, як думають мудреці. І тоді кожен зрозуміє й запам'ятає його думку. Натомість чимало англійських авторів нехтують це правило, уживаючи незнайомі латинські, французькі, італійські слова, які затьмарюють і ускладнюють виклад»³⁰². Своїм читачам Р. Аскем ставив за приклад Цицерона, який закликав очищувати й збагачувати мову, не вдаючись до запозичень. Щоправда, на відміну від Дж. Чіка, Р. Аскем уникав не лише запозичень, а й пуристичних новотворів, бо адресував свої твори якнайширшому колові читачів.

³⁰² *Ascham R. The English Works of Roger Ascham: Preceptor to Queen Elizabeth.* – London, 1815. – P. 55.

Помітним явищем у тогочасному культурному житті Англії стала поява «Мистецтва риторики» (1553), що належить перу дипломата й правника Томаса Вільсона. Є відомості, що посібник цей студіював сам В. Шекспір³⁰³. Автор не проти вжитку чужих слів, але за кількох умов: вони мають бути справді потрібні, змістовні, зрозумілі й, головне, прийняті мовцями. А більшість «каламарних термінів» (вислів цей уперше вжив саме Т. Вільсон) згаданим вимогам якраз і не відповідають. Як приклади він наводив романізми *adjuvate* «допомагати, сприяти», *collaud* «звеличений, уславлений», *condisciple* «однокашник», *impetrate* «благати», *invigilate* «стежити», *revoluting* «закручений назад», *sublimity* «піднесеність». Чим менш освічена людина, чим менше знає вона латину, тим більше нашпиговує своє мовлення латинізмами, уважав Т. Вільсон. І додавав: «Дехто в пошуках “інтелектуальної” англійської заїхав так далеко, що геть забув рідну мову. Якби їхні матері були зараз живі, то, присягаюся, не второпали б того, що вони белькочуть»³⁰⁴. Тож перший урок, засвоїти який закликав Т. Вільсон, – ніколи не зловживати «каламарщиною», а писати в узвичаєний спосіб.

1573 року виходить англломовний курс логіки Ральфа Левера «Мистецтво розуму, істинна логіка, дороговказ до правильної аргументації та дискусії». Автор вірив у багаті творчі можливості рідної мови, в її особливу здатність виражати нові значення за допомогою власноутворених складних слів³⁰⁵. Бажаючи показати ці можливості, Р. Левер відмовляється від традиційних греко-латинських термінів і створює на їх основі власне англійську терміносистему логіки. Так, усі логічні висловлення він назвав *sayes*. Описове висловлення дістало назву *shewsay* (букв. «показове висловлення»), умовне висловлення – *ifsay* («якщо-висловлення»),

³⁰³ *Craig H. Shakespeare and Wilson's «Arte of Rhetorique», an Inquiry into the Criteria for Determining Sources // Studies in Philology. – 1931. – Vol. 28, № 4. – P. 618–630.*

³⁰⁴ Цит. за: *Blank P.* Op. cit. – P. 41.

³⁰⁵ *Renier Fr. M.* Interpretatio: Language and Translation from Cicero to Tytler. – Amsterdam, 1989. – P. 77.

твердження – *yeasay* («так-висловлення»), заперечення – *naysay* («ні-висловлення»), визначення – *saywhat* («що-висловлення»), логічна посилка – *foresay* («попереднє висловлення»), висновок – *endsay* («прикінцеве висловлення»). Як бачимо, в Р. Левера гіпоніми мають однотипну внутрішню форму. По суті, він утілює властивий термінології принцип системності, якого, до речі, бракувало латинським першотворам. Ще кілька прикладів: *foreset* «предмет», букв. «поставлене попереду» (калька лат. *subjectum*); *backset* «предикат», букв. «поставлене позаду» (слат. *praedicātum*); *gainset* «протилежний», букв. «поставлене навпроти» (калька з лат. *oppositus*). Були в терміносистемі Р. Левера й інші композити з прозорою семантичною мотивацією: *lyksounding* «двозначний», букв. «схожозвучний» (лат. *aequivocus*), *speechcrafte* «красномовство», букв. «мистецтво мовлення» (дгр. ῥήτωρικῆ). Загалом Р. Левер запропонував близько 70 власне англійських термінів, які послідовно вживав упродовж усієї книжки.

Хвиля захвату рідномовною стихією не обминула й поетів. Показова в цьому плані постать Едмунда Спенсера, батька нової англійської поезії. Він чи не найперший, хто спеціально дбав про милозвучність і мелодійність написаного, – якості, що їх англійській поезії бракувало раніше. Спенсерівський вірш гнучкий, пластичний, ритмічно багатий і метрично розмаїтий. Досягалося це не в останню чергу завдяки зверненню до мовних першоджерел. На противагу Т. Еліотові, який нестачу лексичних засобів компенсував романізмами, Е. Спенсер вдихає нове життя в архаїчну лексику: *accoy* «заспокоювати», *algate* «завжди», *delve* «западина», *hight* «названий», *sicker* «звичайно», *whilere* «нещодавно, допіру», *yode* «пішов» тощо. У цій лексиці він кохається, гармонійно сполучаючи її з лексикою сучасною. Найцікавіше ж те, що архаїка привносила в його віршові рядки не пишномовність чи примхливість, як можна було очікувати, а, навпаки, простоту й виразність. Крім того, Е. Спенсер удався до діалектних (*garnes* «змушує», *gate* «цап», *hent* «схоплювати», *sike* «такий», *wae* «горе», *warre* «гірший») та власно утворених слів, що відповідали духові його поетичного стилю (*blatant* «крикливий, галасливий»,

chirrup «щебетати, цвірінкати», *faerie* «казковий світ», *gloomy* «похмурий; сумний», *merriment* «веселощі», *miscreant* «негідник», *wrizzled* «зморшкуватий»).

Поетове використання застарілої та діалектної лексики дає декому підстави зневажливо називати цю його практику «архаїчно-етнографічним пуризмом»³⁰⁶. Проте навряд чи така оцінка об'єктивна. Принаймні, спенсерівський пуризм як засіб збагачування словника до певної міри вплинув на мову тогочасної поезії, узагалі художньої літератури. Різні автори другої половини XVI ст. услід за Е. Спенсером роблять спроби відродити давньоанглійські слова, як-от: *doom* «доля, фатум» (дангл. *dōm*), *gleeman* «музикант, потішник» (дангл. *glīwman*), *natheless* «проте, все ж» (дангл. *nāðēlās*), *mickle* «маса, купа» (дангл. *micel* «багато»), упродовжують у літературний ужиток діалектизми: *askew* «косий, кривий», *filch* «поцупити», *flout* «знущатися, зневажати», *freak* «примха, дивацтво», карбують неологізми з давньоанглійських морфем: *baneful* «згубний», *briny* «солоний», *changeful* «мінливий», *enroot* «укорінювати», *hapless* «безталанний», *wary* «обачний, обережний», *wolfish* «вовчий». Попервах цю лексику сприймали як незвичну, незграбну, примітивну. Та з огляду на засилля запозичень і каламарних термінів, мовне чуття англійців загалом схилилося до їх прийняття. В усякому разі всі наведені вище слова наявні в словниках сучасної англійської мови.

Так само дожили до наших днів непоодинокі кальки, вперше зафіксовані в писемних джерелах XVI – першої пол. XVII ст.: *commonplace* «загальне місце» (лат. *locus communis* < дгр. κοινός τόπος), *fatherland* «батьківщина» (нім. *Vaterland* < лат. *patria terra*), *forget-me-not* «незабудка» (з дфр. *ne m'oubliez mye*), *handwriting* «рукопис» (слат. *manūscriptus* < дгр. χειρόγραφον «написане рукою»), *recall* «відкликати» (сфр. *rappeler* «тс.» або лат. *revoco* «відкликаю»), *scapegoat* «цап-відбувайло» (лат. *caper ēmissārius*), *wonder-worker* «чудотворець» (дгр. θαυματουργός).

³⁰⁶ Geers M. A Comparative Study of Linguistic Purism in the History of England and Germany // Linguistic Purism in the Germanic Languages. – Berlin, 2005. – P. 101.

Щоправда, були й такі новотвори, які в ужитку не закріпилися. Скажімо, іменник *lieutenant* «лейтенант» пуристи пропонували замінити на *steadholder* (букв. «тримач місця», калька французького відповідника), *pathology* «патологія» – на *painlore* («болевлення»), *parapet* «поруччя» – на *folkward* (букв. «людоохоронець»), *grotesque* «гротеск» – на *whimwork* («виплід примхи»), *anniversary* «річниця» – на *yeartide* («річний період»). Усі ці пропозиції так і лишилися пропозиціями, мабуть, тому, що запозичені відповідники вже встигли глибоко закоренитися в мові.

У пуризму не було великих шансів на успіх ще й тому, що чужі слова та каламарні терміни теж мали своїх захисників. Останні покликалися на те, що навіть класичні мови (давньогрецька, латинська) поповнювали свій лексикон шляхом запозичувань. А незвичність чужих слів, мовляв, з бігом часу згладжується. Зрештою, будь-яка нова річ потребує часу, щоб до неї звикли. Прозаїк Джордж Петті зізнавався: «І хоч я вживаю ці слова рідше за інші, не розумію, чому я не повинен вживати їх. Те, що я вживаю їх мало, вважаю помилкою. Бо насправді це готовий спосіб збагатити мову, збільшити її лексичний запас, це той шлях, яким збагачувалися всі мови. Не знаю, чи взагалі можливо говорити про щось, не забруднюючи свої вуста каламарними термінами»³⁰⁷.

Ще деякі філологи вагалися, не мали однозначної думки, шукали спосіб, як уникнути крайнощів. Літературний критик Дж. Путтенгем у книзі «Мистецтво англійської поезії» (1589), з одного боку, застерігає від надміру каламарних термінів, з іншого – визнає необхідність деяких, зокрема тих, котрі вживає сам. Головний його аргумент: якщо слово закріпилося в ужитку, воно вже доречне (чинник «use and custom»). Попри це критик визнає, що навіть узвичаєні романізми нерідко виявляються зайвими (*audacious* «відважний» замість *bold*, *egregious* «повний, цілковитий» замість *great* тощо)³⁰⁸.

³⁰⁷ Цит. за: *Baugh A. C., Cable Th.* Op. cit. – P. 206.

³⁰⁸ *The History of the English Language: A Source Book.* – 2nd ed. – London, 2014. – P. 242.

Дискусії довкола запозичень і каламарних слів найбурхливіше тривають у середині XVI ст., а під кінець століття починають поступово вщухати. Проте цікаві пуристичні думки лунали й пізніше. Зокрема, своє ставлення до генетичної строкатості англійського словника засвідчив перекладач і видавець Річард Верстеган. Тривалий час, пише він, англійська мова постійно змішувалася з латинською та французькою. Нині ці мови відступили, але ми досі потерпаємо від надлишку запозичень. «Хоч дехто з нас і схвалює їх, гадаючи, ніби наша мова від того покращується, іноземці, однак, іншої думки. Одні кажуть, що англійська – зовсім не мова, а покидьки інших мов, інші – що це найбільш ялова (*barren*) мова, адже, щоб якось виправити становище, ми мусимо щодня позичати слова (так, наче наша мова сама не здатна утворити їх). І якби потрібно було повернути все запозичене, ми виявилися б не набагато кращими за німого, ледве спроможного пробелькотати щось розбірливе»³⁰⁹. Запозичені слова, на думку Р. Верстегана, мають інакшу природу: вони не є споконвік властивими англійській мові, а тому не мають і не можуть мати в ній справжніх похідних. «З таким же успіхом, як ми щодня позичаємо в латини, можна набратися слів від ефіопів, східних чи західних індійців, застромити їх у нашу мову й охрестити англійськими»³¹⁰.

На проблему каламарних термінів відгукується, хоч і з певним запізненням, англійська лексикографія. Якщо до кінця XVI ст. виходили виключно перекладні словники та глосарії (переважно латинсько-англійські й англійсько-латинські), то від початку XVII ст. з'являються перші одномовні словники – словники складних слів. Вони розтлумачували запозичення з класичних, а також із нових європейських мов, які дедалі активніше потрапляли в англійську. Допомогти пересічному мовцеві збагнути незрозумілу лексику – таким було практичне призначення цих словників.

Найперший серед них – «Абетковий перелік...» («*A Table Alphabeticall...*»), що його видав 1604 р. шкільний учитель

³⁰⁹ *Verstegan R. A Restitution of Decayed Intelligence in Antiquities.* – London, 1655. – P. 158–159.

³¹⁰ *Ibid.* – P. 159.

Р. Кодрі. Реєстр налічував 2543 «темні» запозичення, до який укладач дібрав загальнозрозумілі відповідники. По суті, це був перший тлумачний словник англійської мови. Удвічі більший реєстр мав наступний словник складних слів – виданий 1616 р. «Англійський тлумач» («An English Expositor») лікаря Дж. Баллокара. Пояснення слів тут докладніші й розлогіші, деякі завбільшки з невеличку статтю. Ще більший обсяг мав «Англійський словник, або Новий тлумач важких англійських слів» («The English Dictionarie or a New Interpreter of Hard English Words»), який уклав і видав 1623 р. Г. Кокерам. До тлумачень запозичених слів і каламарних термінів, він долучав і дотичні енциклопедичні відомості. Деякі з Кокерамових означень у наші дні викликають посмішку: *phylologie – love of much babbling* («філологія – схильність багато базікати»). Одначе така дефініція небезпідставна, адже давньогрецьке *φιλολογος* первісно означало «балакун, базіка», а вже потім – «словолуб, любитель наукових бесід». Праця Г. Кокерама знаменна й тим, що в її назві вперше в англійській лексикографії вжито романізм *dictionary*, хоч на той час уже побутував і власний відповідник *wordbook*.

Усі три словники неодноразово перевидавалися. Упродовж XVII ст. і на початку XVIII ст. виходили й інші, більші за обсягом та накладом словники, у яких малозрозумілі запозичення тлумачилися питомою лексикою. Сформувалася ціла традиція, яка засвідчила, що англомовці гостро потребували видань такого роду. Їх постійний вихід – це теж своєрідний вияв пуризму. У майбутньому аналогічні словники з'являться в багатьох європейських мовах, зокрема й українській.

Ранньоновоанглійський період, який у середині XVII ст. добігає кінця, слушно називають «Добою мовного неспокою» («Age of Linguistic Anxiety»)³¹¹. Гарячі суперечки, які точилися між пурисстами та прихильниками чужих слів, заохочували пошуки власних відповідників для заповнювання лексичних прогалів. І хоч склад літературної мови поповнювався питомими новотворами, діалектизмами, їх було значно менше, ніж запозичень. Останні час-

³¹¹ Millward C.M., Hayes M. Op. cit. – P. 225.

то витісняли вже усталені слова, далеко не всі власне англійські неологізми змогли закріпитися в ужитку.

Хоч пуризм XVI ст. мав на меті відродити англосаксонські назвотворчі традиції, повноцінного відродження так і не відбулося. Бо ці традиції були фатально перервані глибокими змінами, що спіткали англійську морфологію від часів нормандського завоювання. Та все ж наслідки тогочасного пуризму далися взнаки – не так у появі конкретних пуристичних новотворів, як у впливі на розвій літературної мови загалом. Освічені кола вперше усвідомили потребу оберігати германськість своєї мови: ретельно добирати лексику, не спотворювати виклад каламарними термінами, не залишати в перекладних текстах «недоперекладених» слів, які затемнюють зміст і ускладнюють сприйняття. Зроджується ідея про міру корисного запозичування. Дедалі більше авторів, хоч і розуміють, що без чужих слів їм не обійтися, усе ж намагаються вживати їх доцільно, розважливо, без надмірностей.

* * *

З другої половини XVII ст., а надто у XVIII ст. Англія зазнає інтенсивних економічних перетворень. Промислова революція потребує нових робітничих рук. З покращенням якості доріг і появою нових видів транспорту зростає мобільність населення, жвавішають внутрішні міграційні потоки, набирає обертів урбанізація. Усі ці чинники оприявнюють значну варіативність англійської мови. Дж. Свіфт, приміром, ділився невеселими враженнями від почутого: «Не лише в окремих містах і графствах Англії вимовляють по-різному, а й навіть у Лондоні: при дворі нівечать слова на один копил, у середмісті – на другий, а в передмістях – на третій»³¹². Діалектну строкатість англійської мови з острахом сприймають як вияв її занепаду, як симптом виродження, як передвісник майбутньої катастрофи: «Наша мова вкрай недосконала, її щоденне поліпшування аж ніяк не відповідає її щоденному псуванню»³¹³.

³¹² *Swift J.* The Prose Works of Jonathan Swift. Literary essays: In 12 vols. – Vol. 11. – New York, 1971. – P. 12.

³¹³ *Ibid.* – P. 6.

Вихід письменники та філологи вбачають у тому, щоб відгородити книжне мовлення від впливів живої розмовно-діалектної стихії. Визріває уявлення про необхідність мовних норм. Писемним стандартом пропонують оголосити взірцеві тексти найкращих авторів, усним – «королівське англійське мовлення» («King's English» або «Queen's English»), тобто чисте, граматично правильне мовлення «верхів» без діалектних чи соціолектних домішок. Щоб уберегти мову від подальшого «руйнування» та «псування», мовні норми пропонують закріпити офіційно (прообраз сучасної кодифікації).

Отже, у ті часи пуризм розуміють не стільки як боротьбу з чужослів'ям, скільки як недопущення в літературну мову позалітературних елементів. Деякі сучасні мовознавці, вслід за Дж. Томсоном, називають цей процес «елітарним типом пуризму»³¹⁴. На наш погляд, не зовсім доречно. Таке трактування безпідставно розмиває зміст поняття «пуризм» і, по суті, прирівнює його до понять «унормування» та «кодифікація». В. М. Ярцева вважала, що в цьому контексті термін *пуризм* можна вживати хіба що умовно³¹⁵. А ми вважаємо, що краще взагалі не вживати.

Проблема запозичувань, хоч і не стояла вже так гостро, як у період боротьби з каламарними термінами, все ж не сходила з порядку денного. На береги туманного Альбіону потрапляє дедалі більше французьких книжок, англійці все частіше відвідують Францію, Париж заживає слави культурної столиці Європи, французька стає мовою дипломатії, міжнародної торгівлі, постачальницею нових понять для інших європейських мов. Багатьом англійським авторам здається, що без галліцизмів їхнє мовлення стане менш гнучким і виразним. Упродовж другої половини XVII ст. та у XVIII ст. запозичено іменники *amateur* «любитель», *attitude* «відношення, ставлення», *brochure* «зшиток, брошура», *champagne* «шампанське», *cohesion* «зчеплення, злипання», *contrast* «протиставлення»,

³¹⁴ Див., напр.: Жукова Л. С. Языковой пуризм в современной Англии: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – М., 2010. – С. 12.

³¹⁵ Ярцева В. Н. Развитие национального литературного английского языка. – М., 1969. – С. 194.

dentist «зубник», *detail* «подробиця», *environs* «околиці», *espionage* «шпигунство», *grippe* «грип», *manoeuvre* «маневр», *nuance* «відтінок», *publicity* «слава, розголос», *tricolour* «трикоколор» тощо. Як і раніше, пристосування цих слів до звукових та правописних особливостей англійської мови було мінімальним.

Час від часу лунають голоси критиків. Свою оцінку надмірному захопленню галліцизмами дає Даніель Дефо: «В англійця рот повен запозичених фраз. Він не втомлюється переймати з чужих мов... Не можу позбутися думки, що коли впроваджують і вживають іншомовні слова чи терміни з мистецтва, виникають нестерпні прикрощі»³¹⁶. Цікаву як на ті часи пропозицію висунув публіцист і драматург Дж. Аддісон: «Часто виникає бажання... призначити когось мовним інспектором, щоб він вилучав з обігу іншомовні слова, зокрема, заборонив у нашому королівстві ужиток французьких висловів, адже наші власні фрази нічим не гірші»³¹⁷. Проти занадто розрослої синоніміки підніс свій голос і шотландський священик, автор посібника з красномовства Дж. Кемпбелл: «Хіба слова *pleasure* “задоволення”, *opinionative* “упертий” і *sally* “вилазка” не такі виразні, як *voluptu*, *opiniatre* та *sortie*? Чим вислів *last resort* “остання надія” гірший за *dernier resort*, *liberal arts* “гуманітарні науки” – за *beaux arts*, *polite literature* “красне письменство” – за *belles lettres*?»³¹⁸.

Утім заувагами такого роду справа й обмежилася. Програмних виступів чи якогось організованого пуристичного руху в Англії XVIII ст. не зафіксовано. Ніхто не пропонував власно утворених пуристичних заміників, не кажучи вже про їхнє закріплення в ужитку. Кальки цього періоду нечисленні, переважно – напівкальки: *iceberg* «айсберг» (з нідерл. *ijsberg* < *ijs* «крига» + *berg* «гора»),

³¹⁶ Цит. за: Barnett L. K. The Treasure of Our Tongue: The Story of English from its Obscure Beginnings to its Present Eminence as the Most Widely Spoken Language. – London, 1966. – P. 173.

³¹⁷ Addison J., Steele R. Selections from Addison and Steele. – New York, 1921. – P. 264.

³¹⁸ Campbell G. The Philosophy of Rhetoric. – Carbondale, 1963. – P. 172. Задля справедливості слід відзначити, що англ. *liberal arts* є запозиченням з лат. *artes liberales* «вільні мистецтва».

landloper «пройдисвіт» (з нім. *Ländläufer* < *Land* «земля» + *Läufer* «бігун»), *pitchblende* «ураніт» (з нім. *Pechblende* < *Pech* «смола» + *blenden* «ошукувати»). Одна з небагатьох «повних» кальок – *homesickness* «туга за домівкою» (з нім. *Heimweh* < *Heim* «дім» + *Weh* «туга, журба»).

Упродовж XIX ст. уміння читати й писати серед англійців, надто містян, поступово стає масовим. Зростає попит на книжки, посилюються впливи чужих мов і культур. З'являються нові лексичні запозичення, а ті, що були перейняті давніше, приживаються в мові, утрачаючи свій чужомовний характер.

Як і в минулому столітті, пуристична активність зводиться переважно до калькування. Воно представлене різними типами: 1) повні словотвірні кальки: *deaf-mute* «глухонімиї» (з фр. *sourd-muet*), *foreword* «передмова» (з нім. *Vorwort* < лат. *praefatio*), *loanword* «запозичене слово» (з нім. *Léhnwort*), *rainforest* «тропічний ліс» (з нім. *Regenwald*), *self-portrait* «автопортрет» (з нім. *Selbstbildnis*), *standpoint* «погляд, точка зору», букв. «точка стояння» (з нім. *Standpunkt*), *the unconscious* «підсвідомість» (з нім. *das Unbewusste*), *watershed* «вододіл» (з нім. *Wässerscheide*), *world-view* «світогляд» (з нім. *Weltanschauung*); 2) словотвірні напівкальки: *liverwurst* «ліверна ковбаса» (з нім. *Léberwurst*), *rhinestone* «штучний діамант» (з фр. *caillou du Rhin*); 3) семантичні кальки: *the Left* «ліві (депутати)» (з фр. *les gauches*), *the Right* «праві (депутати)» (з фр. *les droites*); 4) фразеологічні кальки: *blue blood* «благитна кров» (з ісп. *sangre azul*), *cannon fodder* «гарматне м'ясо» (з нім. *Kanónenfutter*), *value judgment* «ціннісне судження» (з нім. *Werturteil*). Якщо раніше головним джерелом кальок була латина, то тепер це німецька мова.

Важлива новація XIX ст. полягає в тому, що англійська починає лексично впливати на інші європейські мови. Ці останні переймають як власноутворені англійські слова (*boycott*, *business*, *box*, *dandy*, *docker*, *football*, *jokey*, *leader*, *meeting*, *sandwich*, *schooner*, *sniper*, *snob*, *squall*, *sport*, *start*, *tourist*, *tramway*), так і ті романізми, що в англійській мові набули нових лексичних значень (*combine*, *comfort*, *export*, *finish*, *interview*, *locomotive*, *obligation*, *parliament*,

record, trainer, tunnel). З плином часу вплив цей тільки посилюватиметься.

Серед власне англійських композитних новотворів цього періоду, мабуть, найбільш успішним і відомим є *folklore* «народна творчість, фольклор» (*folk* «народ» + *lore* «вчення»). Його запропонував 1846 р. письменник і збирач старожитностей В. Дж. Томс на заміну поширеним тоді висловам *popular antiquities* «народна старовина» та *popular literature* «народна література». Власне, в давньоанглійській мові вже був іменник *folclār*, але з інакшим значенням – «народне повчання, проповідь». Новотвір не тільки швидко прищепився, а й став зразком для творення в другій половині XIX ст. терміносполук *folk song* «народна пісня», *folk tale* «народна оповідка», *folk hero* «народний герой», *folk medicine* «народна медицина», *folk singer* «виконавець народних пісень», *folk dance* «народний танок», *folk art* «народне мистецтво».

Зовсім по-іншому була сприйнята поява ще однієї «новодавньої» назви – *handbook* «підручник, посібник, довідник» (букв. «ручна книжка»). Саксонізм *handbōc* в середньоанглійській період занепав, натомість з кінця XIV ст. в ужиток увійшов галліцизм *manual* (зводиться до лат. *manūalis* «ручний»). Спочатку він означав «требник, молитовник», а з першої половини XVI ст. значення розширилося до «короткий довідник, посібник». Після того, як 1814 р. було запропоновано відродити *handbook*, слово наразилося на ураган критики: його затаврували як «прісний новотвір» («*tasteless innovation*»). Архієпископ, поет і філолог Р. Тренч заявляв, що цьому слову лише 10–15 років, що воно потворне, абсолютно непотрібне і що для вжитку цілком достатньо звичного *manual*³¹⁹.

Здавалося б, міркував пізніш О. Есперсен, що може бути природнішим для англосаксів, ніж утворити згідно з духом своєї мови композит *handbook*? Адже те саме зробили чи не всі германські народи (пор.: нім. *Håndbuch*, нідерл. *handboek*, ісл. *handbók*, дан. *håndbog*, норв. *håndbokk*). Однак англломовці настільки вподобали чуже, що відроджуване питоме слово сприйняли не інакше, як

³¹⁹ Trench R. Ch. English, Past and Present: Five Lectures. – London, 1855. – P. 49.

непроханого зайду (*unwelcome intruder*). «І хоч пізніше, – веде далі О. Єсперсен, – слово, здається, здобуло більшу прихильність, не можу позбутися думки, що мова перебуває в украї ненормальному стані, якщо таке просте, розумне й виразне слово мусить пробивати собі шлях, замість бути відразу прийнятим суспільною елітою»³²⁰.

Несхвальна реакція на *handbook* тим більш дивна, коли згадати, що для англійської мови XIX ст. суфіксоїд *-book* не тільки не був новим, а й виявляв певну продуктивність. Принаймні, вже тоді існували *casebook* «журнал для запису пацієнтів», *daybook* «щоденник», *hornbook* «буквар», *notebook* «записник», *pocketbook* «записник; гаманець», *songbook* «пісенник», *textbook* «підручник», *wordbook* «словник», *yearbook* «щорічник». Гадаємо, незвичним був не так суфіксоїд, як питома назва, що її запропонували замість узвичаєного галліцизму. Саме факт заміни запозиченого слова на питоме, хай навіть і з давнім минулим, викликав уперте несприйняття. Мав рацію Дж. Шерд, коли писав, що мовне чуття англійців опиралось утворам такого типу. Вплив романської мовної стихії виявився настільки потужним, що мова попросту розучилася карбувати слова з власних коренів, зокрема й композити. Сприймали такі слова як «витівки хворих»³²¹. По суті, тогочасні англійці зреагували на *handbook* так само, як зреагували б сучасні українці, якби їм запропонували, скажімо, замість запозичень *меню*, *велосипед*, *математика* вживати власномовні *стравопис*, *коловерт*, *числознавство*.

Та все ж спричинене романтизмом культурне відродження захочувало англійців знов і знову звертатися до мовних проблем. Показовою в цьому плані є постать В. Барнса, який усе життя поклав на досягнення однієї мети – повернути рідній мові її германський дух. Учителю і священику, він болісно переймався тим, що через неясність запозичень шкільні уроки та церковні промови лишаються для простих людей геть неприступними. «Більшість

³²⁰ Jespersen O. Growth and Structure of the English language. – 2-nd ed. – Leipzig, 1912. – P. 49.

³²¹ Sheard J. A. The Words We Use. – 4th ed. – London, 1970. – P. 313.

парафіян, – писав В. Барнс в одній з ранніх статей, – не розуміють і половини проповідей, а молодь не розуміє і чверті від прочитаного. Це неабияк ускладнює роботу вчителя, а учня, замість осмислювати одержані знання, змушує заучувати слова. Народ повинен розмовляти рідною мовою. Та як можна говорити правильно, якщо школа навчає златинізованій англійській?»³²². Така мова не тільки не допомагає освічувати народні маси, а й гірше того – перетворюється на соціокультурний чи навіть класовий бар'єр: «Через свою пересиченість чужослів'ям (foreign-worded fullness) англійська стала мовою для вчених»³²³.

В. Барнс закликає удоступнити літературну мову для всіх англійців, навіть тих, хто не має класичної освіти. Замість насаджувати рідковживані й незрозумілі народові запозичення, пропонує знаходити відповідники в давньому лексиконі або створювати їх з питомих коренів, як це практикують у німецькій, фризській та інших, чистіших за англійську, мовах. І не просто пропонує – сам береться за роботу. Він пише багато статей, видає граматики, розвідки з історії мови, давньоанглійську азбуку, підручник логіки, праці з діалектології та історії. У цих та інших виданнях упроваджує сотні власне англійських відповідників, послугуючись чи не всіма можливими способами збагачування словника.

По-перше, В. Барнс прагне повернути до життя архаїчні саксонізми: замість *caution* «передбачливість» уживає *forewit* (дангл. *forewitung*), замість *conscience* «сумління» – *inwit* (дангл. *ingewitnes*), замість *eloquence* «риторика» – *wordcraft* (дангл. *wordcraeft*), замість *music* «музика» – *gleecraft* (дангл. *glīwcraft*), замість *musician* «музикант» – *gleeman* (дангл. *glīwman*), замість *obedience* «слухняність» – *hearsomeness* (дангл. *hīersumnes*), замість *plant* «рослина» – *wort* (дангл. *wurt*), замість *school* «школа» – *lorehouse* (дангл. *lārhus*), замість *merchant* «торговець» – *chapman* (дангл. *cēapman*).

³²² Barnes W. Corruptions of the English Language // Gentleman's Magazine. – 1830. – № 147. – P. 502.

³²³ Barnes W. Early England and the Saxon-English. – London, 1869. – P. 101.

По-друге, романізми та грецизми заміняє на слова з рідного йому дорсетського говору (південно-західне наріччя): *sprack* «дієвий, жвавий» (замість *energetic* < дгр. ἐνεργητικός), *doughty* «діяльний» (замість *active* < лат. *āctīvus*), *fall* «осінь» (замість *autumn* < лат. *autumnus*), *foreelder* «предок» (замість *ancestor* < лат. *antecessor*), *outstep* «віддалений» (замість *remote* < лат. *remōtus*). До речі, В. Барнс відомий і як віршотворець. Усі свої поезії він теж писав діалектом.

По-третє, упроваджує словотвірні кальки за моделями класичних і нових європейських мов: *starlore* «астрономія» (< дгр. ἀστρονομία), *bendsome* «гнучкий» (< лат. *flexibilis*), *earthlore* (< нлат. *geologia*) «геологія»; *evenhood* «рівність» (< фр. *equality*), *mayly* «можливий» (< нім. *möglich*; пор. ще дангл. *mihltlic*), *heedsome* «уважний» (< нім. *aufmerksam*), *worksome* «працьовитий» (< нім. *arbeitsam*), *birdlore* «орнітологія» (< нім. *Vogellehre*), *toothdoctor* «стоматолог» (< нім. *Zahnarzt*).

Нарешті, по-четверте, В. Барнс охоче карбує з давньоанглійських морфем нові слова з оригінальною внутрішньою формою – як суто афіксальні утвори, так і композити. До перших належать: *breaksome* «крихкий» замість *fragile* (< лат. *fragilis*), *deemstery* «критика» замість *criticism* (< лат. *criticus*), *folkdome* «демократія» замість *democracy* (< дгр. δημοκρατία), *fornaughten* «знищувати» замість *annihilate* (< лат. *annihilatus* «зведений до нуля»), *forneysome* «негативний» замість *negative* (< лат. *negātīvus*), *ongoading* замість *instinct* (< лат. *īnstīnctus*).

Композити тематично не обмежуються якоюсь однією сферою, а заповнюють різні лексико-семантичні та функціональні поля:

- загальнономовна лексика: *beestow* (бджола + місце) «пасіка» замість *apiary*; *birdstow* (птаха + місце) «пташник, вольєра» замість *aviary*; *bodeword* (передвістя + слово) «наказ, команда» замість *commandment*; *yearday* (рік + день) «річниця» замість *anniversary*;
- культурна лексика: *booklore* (книга + вчення) «література»; *faithlaw* (віра + закон) «релігія»; *tastecraft* (смак + мистецтво) «естетика»; *thought-cullings* (думка + відбір) «афоризм»; *thought-theft*

(думка + крадіжка) «плагіат»; *wordlore* (слово + вчення) «філологія»; *wortlore* (рослина + вчення) «ботаніка»;

• назви явищ природи та техніки: *mainland* (головний + земля) «континент»; *earthfire* (земля + вогонь) «вулкан»; *fireghost* (вогонь + дух) «електрика»; *footkeys* (ступня + клавіши) «педаль»; *starhoard* (зірка + скупчення) «сузір'я»; *sunprint* (сонце + друк) «фотографія, світлина».

Окремо слід виділити добре опрацьовану групу мовознавчих термінів. У своїй більшості вони засвідчують неабияку словотвірну винахідливість автора, хоч і не всі з них самозрозумілі для англомовців: *breath-penning* (видих + замикач) «приголосний», *breath-sound* (видих + звук) «голосний», *case-word* (відмінок + слово) «прийменник», *folk speech* (народ + мовлення) «діалект, наріччя», *mateword* (товариш + слово) «синонім», *speech-token* (мовлення + знак) «літера», *speech-matter* (мовлення + тема) «об'єкт», *speech-trimming* (мова + оздоблення) «синтаксис», *thing-name* (*pic* + *im*'я) «іменник», *thought-wording* (думка + висловлювання) «речення», *time-taking* (*час* + *узяття*) «предикат», *word-shapening* (слово + формування) «етимологія», *word-strain* (слово + напруга) «наголос». Деякі терміни, вочевидь, є кальками німецьких відповідників: *linkword* «сполучник» (нім. *Bindewort*), *speechlore* «граматика» (нім. *Sprachlehre*), *time-word* «дієслово» (нім. *Zeitwort*).

Щоправда, навіть найбільші за обсягом англійські словники не містять Барнсових новотворів, бо в ужитку вони, за поодинокими винятками, не закріпилися. Такі запозичення, як, скажімо, *school* і *music*, тоді вже були відомі навіть селянам, а їхні пуристичні заміники *lorehouse* і *gleecraft* треба було ще запам'ятовувати. Тож не дивно, що сучасники сприймали неологізми В. Барнса як штучні, химерні, непотрібні, а тому й нежиттєздатні. Переважно як історичний курйоз сприймають їх і нинішні англійці (котрі цікавляться історією рідної мови).

Але чи справді ця лексика була аж такою нежиттєздатною? Якщо ми звернемося до інших германських мов, наприклад, норвезької (букмол), то побачимо, що в ній побутують питомі слова з такою ж або схожою внутрішньою формою. Пор.: англ.

birdstow – норв. *fuglebur* (птаха + приміщення) «вольєра»; англ. *leechcraft* – норв. *legevitenenskap* (лікар + наука) «медицина»; англ. *skyline* – норв. *himmelrand* (небо + лінія, край) «горизонт»; англ. *thingname* – норв. *tingord* (річ + слово) «іменник». Замість латинізму *omnibus* «автобус, конка» В. Барнс 1869 р. пропонував *folkwain* (букв. «народний віз»). Ніхто із співвітчизників цю пропозицію не підтримав, а проте саме таку внутрішню форму має назва всесвітньовідомого нині німецького концерну «Фольксваген» («Volkswagen»), що працює на європейському авторинку з 1937 р.

Цікаво порівняти пуристичні новотвори В. Барнса з українськими відповідниками. Тут теж подибуємо непоодинокі збіги внутрішньої форми:

Запозичення	Відповідник В. Барнса	Внутрішня форма відповідника	Український відповідник
<i>ambiguous</i>	<i>twymeaning</i>	два + значення	<i>двозначний</i>
<i>biography</i>	<i>lifewrit</i>	життя + писати	<i>життєпис</i>
<i>century</i>	<i>yearhundred</i>	рік + сто	<i>сторіччя</i>
<i>horizon</i>	<i>skyedge</i>	небо + край	<i>небокрай</i>
<i>jurisprudence</i>	<i>lawcraft</i>	право + наука	<i>правознавство</i>
<i>library</i>	<i>bookhoard</i>	книга + зібрання	<i>книгозбірня</i>
<i>polygamist</i>	<i>manywedder</i>	багато + наречений	<i>багатоженець</i>
<i>sophistry</i>	<i>wordcunning</i>	слово + хитрість	<i>хитромовство</i>

Прикметно, що українські відповідники, на відміну від Барнсових, і зафіксовані в словниках, і живаються (одні частіше, інші рідше) в різних стилях та жанрах. І це при тому, що українська мова аж ніяк не належить до пуристичних. Напевно, життєздатність питомих відповідників залежить не стільки від їхньої словотвірної якості, скільки від ставлення до них мовців, готовності останніх підтримувати розвиток лексики з власних джерел.

Попри те, що Барнсова словотворчість не була прийнята мовною спільнотою, навряд чи варто таврувати її як щось дивацьке, екстравагантне, безперспективне. Адже вона цілком відповідала тим пуристичним тенденціям, як мали тоді місце в інших європейських мовах, зокрема й слов'янських. Хай там як, В. Барнс був

і лишається не тільки найзавзятішим «саксонізатором» свого часу, а й найбільшим пуристом в історії англійської мови³²⁴.

* * *

XX століття внесло кардинальні зміни в суспільний статус і шляхи лексико-семантичного розвитку англійської мови. За цей час вона впевнено утвердилася як мова міжнародного спілкування й навіть як провідна світова мова. У ситуації сучасного терміновиху переважну більшість нових слів і термінів вона вже не позичає, а карбує за рахунок власних словотвірних ресурсів. Ці новотвори позначають усе те нове, що з'являється в науці, техніці, культурі, громадсько-політичному житті. Їх миттєво підхоплюють інші мови світу. Якщо давніше англійська була головно мовою-позичальницею, то тепер, навпаки, стала мовою-давальницею. Таким чином, зникає класична ситуація пуризму: англомовцям тепер уже не треба утворювати й закріплювати в ужитку власні відповідники на противагу запозиченням, бо запозичень як таких обмаль.

З іншого боку, невдоволення успадкованою гібридністю англійського словництва нікуди не зникає. Так, Дж. Орвелл, один з найвідоміших британських письменників, в нарисі «Політика й англійська мова» (1946)³²⁵ критично аналізує явище маніпулятивного мовлення, що покликане не так передавати, як приховувати справжні думки й наміри (пізніше з'явився термін *newspeak* «новомова»). Серед стильових ознак новомови, поряд із засиллям розщеплених присудків, номінальних зворотів, пасивних дієслів і беззмістовних штампів, Дж. Орвелл називає надуживання іншомовними словами: «Посередніх авторів, надто в галузях науки, політики й соціології, переслідує думка, що латинізми й грецизми шляхетніші за слова давньоанглійського походження»³²⁶. Лавина

³²⁴ Більше про його життя й діяльність див.: *Jacobs W. William Barnes, Linguist.* – Albuquerque, 1952. – 96 p.; *Phillips A. The Rebirth of England and English: The Vision of William Barnes.* – Hockwold-cum-Wilton, 1996. – 154 p.

³²⁵ *Orwell G. Politics and the English Language // The English Language. Essays by Linguists and Men of Letters: In 2 vols. – Vol. 2.* – Cambridge, 1969. – P. 217–228.

³²⁶ *Op. cit.* – P. 221.

запозичень запинає предмети, стираючи їхні обриси й скрадаючи деталі. «Ніколи, – радив прозаїк, – не вдавайтеся до чужих або наукових слів, як і до жаргону, якщо можете підшукати відповідник з розмовної мови»³²⁷.

Ще раніше у статті «Нові слова» (1940) Дж. Орвелл висунув ідею планової словотворчості. Знання, писав він, зростають надзвичайно стрімко, а нові слова утворюються повільно. Англійська мова ледь-ледь посувається й з погляду точності та виразності «досі перебуває в кам'яному віці». Особливо бракує їй назв для явищ духовного життя, інших безіменних понять, що побутують у свідомості. Треба, закликає Дж. Орвелл, збагатити словник на кілька тисяч нових слів, які відображували б неназвані ділянки нашого досвіду. Це позбавило б мовців «гальмівного відчуття невимовності життя» («stultifying feeling that life is inexpressible»)³²⁸. Слова письменник пропонує винаходити свідомо й цілеспрямовано – подібно до того, як винаходять деталі автомобіля: «Потрібні декілька тисяч обдарованих, але нормальних людей, які опікувалися б словотворчістю так же вдумливо, як у наші дні досліджують Шекспіра. Тоді, я певен, ми могли б творити дива з мовою»³²⁹.

Ідею Дж. Орвела обмежувати в ужитку чужі слова, віддаючи натомість перевагу питомій лексиці, небезуспішно втілено в концепції «Ясної англійської мови» («Plain English»). Виникла вона в 1950-х роках у США як реакція пересічних американців на малозрозумілий їм бюрократичний канцелярит. Громадянський «Рух за ясну мову» («Plain Language Movement») наголошував на тому, що права людини й соціальна справедливість передбачають повселюдний вільний доступ до освітньої, медичної, юридичної та фінансово-економічної інформації. Тим-то закони й документи повинні бути написані так, щоб їх міг зрозуміти кожен американець. Кожен має право знати, як працює уряд, що роблять чиновники і чого від них очікувати. Серед дієвих методів прояснювання викладу – заміна багатоскладових латинізмів (романізмів)

³²⁷ Op. cit. – P. 228.

³²⁸ Orwell G. The Collected Essays, Journalism and Letters. – London, 1968. – P. 7.

³²⁹ Op. cit. – P. 9.

коротшими і зрозумілішими аглосаксонізмами: *accommodate* → *fit*; *advantageous* → *useful, good*; *approximately* → *about*; *consequently* → *so*; *immediately* → *at once*; *predominant* → *main*; *quadrilateral* → *four-sided*; *subsequently* → *after, later, then*; *unavailability* → *lack* тощо. Ідея «ясної англійської» справила відчутний вплив на сучасне літературне мовлення, причому не лише в межах офіційно-ділового стилю.

Більш радикальні, хоч і нечисленні, кола в Британії та США виношують плани повернення рідній мові германського обличчя. Упродовж усього ХХ ст. і аж до наших днів періодично виникають пуристичні проекти «питомо англійської мови» («*English*», «*Saxonised English*»), що передбачають відживлення втраченої аглосаксонської спадщини. Причому йдеться не лише про повернення в активний ужиток давно застарілої лексики, а й про карбування нових слів з питомих морфем за давньоанглійськими словотвірними зразками.

Усе почалося з ідеї нової спільногерманської мови, яку на межі ХІХ і ХХ століть висунув американський журналіст і філолог Е. Мовлі. Син емігранта з Норвегії, він провів дитинство серед носіїв різних германських мов. Крім англійської, чи не щодня чув німецьку, нідерландську, норвезьку, шведську, данську. У багатомовному середовищі через недостатнє розуміння раз у раз виникали непорозуміння. Е. Мовлі спало на думку розробити штучну мову, однаково приступну для представників різних германських народів. Ідею цю, безперечно, навіяла поява 1887 р. есперанто. Проте, якщо остання замислювалася як міжнародна мова, допоміжна до рідних мов, то Е. Мовлі замірився створити не просто «міжгерманський» засіб спілкування, а мову, яка в майбутньому мала б витіснити всі інші германські мови.

Робота над задумом тривала від 1888 р. до початку 1920-х рр. За цей час Е. Мовлі видав з десяток книжок і брошур, що відбивають еволюцію його уявлень про майбутню планову мову. Змінювалася й назва: спершу він назвав її «тевтонська» або «спільна англо-німецька мова» («*Tutonish, or Anglo-German unifying language*»),

потім – «новотевтонська мова» («Niu Teutonish»), згодом – «спільнотевтонська мова» («Altutonish»).

Від самого початку Е. Мовлі відкинув принцип лексичної гібридності, покладений в основу есперанто. Змішування слів і афіксів з різних мовних сімей, на його думку, ніколи не приведе до повної гармонії та взаємоузгодженості. Тим-то лексикон «тевтонської мови» він будував виключно на словах сучасних йому германських мов, а замість запозичень карбував власне германські новотвори. Так, замість *aurist* «отіатр» Е. Мовлі створив *earhealer* (вухо + цілитель), замість *dentist* «стоматолог» – *toothhealer* (зуб + цілитель), замість *sternum* «грудина» – *breastbone* (груди + кістка), замість *botany* «ботаніка» – *plantlore* (рослина + вчення), замість *peduncle* «квітконіжка» – *flowerstock* (квітка + опора), замість *venison* «оленина» – *deerflesh* (олень + м'ясо), замість *autograph* «автограф» – *selfshrift* (само- + писати), замість *journal* «журнал» – *teimshrift* (час + писати), замість *excel* «перевершувати» – *overgo* (над- + рухатися), замість *perfect* «досконалий» – *fulkomen* (повністю + доходити).

Е. Мовлі небезпідставно вважав, що чим менше зусиль потрібно для розуміння слова, тим більше сил вивільнюється для розуміння відповідного поняття. Знаючи слова *arm* «рука» і *bone* «кістка», кожна германська дитина збагне, що таке *arbone* «плечова кістка» (чого не скажеш про латинізм *humerus*). «Така мова завжди і пояснюватиме, і нагадуватиме, і визначатиме всім малим і дорослим, у будь-якому місці й у будь-якому сенсі. Словники не знадобляться»³³⁰. Крім того, в тевтонську мову її розробник заклав порівняно легку вимову, простий граматичний лад (базований на англійському) та спрощений правопис без заголовних і подвоєних літер.

У своїй роботі Е. Мовлі окрилявся вірою в те, що за 50 років усі германці говоритимуть тевтонською. Четверть століття він витратив на її розбудову та популяризацію. Зокрема, переклав нею ібсенівську п'єсу «Ляльковий дім». Проте після початку Першої

³³⁰ Molee E. Pure Saxon English, or, Americans to the Front. – Chicago and New York, 1890. – P. 9.

світової війни (1914) лишилося небагато шансів на те, що у Великобританії чи США хтось захоче замість узвичаєних романізмів уживати німецькі слова, хай навіть і «бездоганного» германського походження. У воєнних і повоєнних умовах пропаганда спільно-тевтонської мови стала практично безперспективною.

Тим часом техаський філолог Л. Голландер заповзвся перекласти «Старшу Едду» – збірку давньоісландських пісень, що зберіглася в рукопису XIII ст. Відразу постало питання: яку лексику вживати в перекладі? Чи доречними будуть грецизми та романізми, на які така багата сучасна англійська мова? Після тривалих роздумів і вагань Л. Голландер вирішив, що їх варто уникати: «...Відкидаючи будь-який жорсткий пуризм, я все ж певен: точні відповідники треба шукати насамперед у германському матеріалі, а пізніші лексичні елементи слід використовувати дуже ощадливо й тільки тоді, коли вони необхідні та неминучі, ще й зважуючи ретельно, чи не порушують вони загальне враження від тексту»³³¹. Однак романізмів він уникає не стільки тому, що їх не було в мові донормандських часів, скільки через те, що германська лексика має неспростовну перевагу – «запах і смак, які все ще зберігаються в питомому мовному матеріалі»³³². Перше видання англійської «Старшої Едди» вийшло 1928 р., друге – 1962 р.. Своєї мети Л. Голландер досяг: переклад не тільки точно відтворює метричні форми оригіналу, а й містить майже виключно питомі слова. Власне, він і оцінював якість своєї роботи найперш за тим, наскільки успішно вдалося передати думки й образи першотвору германським складником англійської лексики.

У 1920–1930-х роках країнами Заходу прокотилася слава модерністського роману «Улісс» Дж. Джойса. Роман експериментальний у багатьох аспектах, зокрема й у мовному. Особливо оригінальна мова 14-го епізоду «Бики сонця»³³³, дія якого розгорта-

³³¹ *Hollander L. Concerning a Proposed Translation of the Edda // Scandinavian Studies and Notes. – Vol. 5. – 1919. – P. 199.*

³³² Там само.

³³³ Перша публікація цього розділу – в американському часописі «Little Review» (1920).

ється впологовому будинку, де народжує одна з героїнь роману. Письменник проводить «ембріонально-лінгвістичну» паралель: дев'ять місяців розвитку плода співвіднесені з дев'ятьма стадіями розвитку англійської мови та її стилів³³⁴. Увесь епізод написано хронологічно різними зразками літературної мови, що відбивають її еволюцію від давнини до сучасності. Серед іншого Дж. Джойс наслідує словник і стиль англосаксонських хронік, інших жанрів давньоанглійської літератури, використовує її мотиви, звороти, ритмічні й алітераційні прийоми тощо³³⁵. Цікаво, що на сторінках роману не раз трапляється вислів *agenbite of inwit* «докори сумління», що відтворює назву вже згадуваної нами збірки Д. Майкла (виданої бл. 1340 р.).

Без англосаксонської мовної спадщини важко уявити й всевітньовідомі твори Дж. Толкіна – казкову повість «Гобіт, або Туди і звідти» (1937) та роман «Володар перснів» (1954–1955). Автор, будучи професором давньоанглійської філології в Оксфорді, багато досліджував стародавні германські міфи та пам'ятки, зокрема народно-героїчну поему «Беовульф» (кінець VII ст.). Героїчна поезика цих джерел і надихнула його на створення двох згаданих книжок. Текст «Володаря перснів» Дж. Толкін представив як переклад сучасною англійською з мови «вестрон», якою розмовляють персонажі книжки. З нею споріднені інші мови, що їх передано за допомогою готських і давньоскандинавських форм. Народ «рогірим» послуговується в романі «роганською» мовою – її відтворено давньоанглійськими формами. Чимало імен персонажів, головних і другорядних, мають давньоанглійські корені: *Théoden* (< *ðēoden* «вождь, правитель»), *Freca* (< *freca* «воїн»), *Saruman* (< *searu* «уміння, майстерність» + *mann* «чоловік»), *Grimbold* (< *grim* «лютий» + *beald* «відважний»), *Dúnhere* (< *dūn* «пагорб» +

³³⁴ Певно, тут не обійшлося без впливу ідей А. Шляйхера, який у світлі дарвінівських праць прирівнював мову до біологічного організму, закликав досліджувати її природознавчими методами, запровадивши терміни на кшталт *організм мови*, *мовна сім'я*, *генеалогічне дерево* тощо.

³³⁵ Докл. див.: *Wales K. The «Oxen of the Sun» in «Ulysses»: Joyce and Anglo-Saxon // James Joyce Quarterly. – 1989. – Vol. 26, № 3. – P. 319–330.*

here «військо»), *Éowyn* (< *eoh* «бойовий кінь» + *wynn* «радість»), *Éomer* (< *eoh* + *mēre* «славетний»), *Théodred* (< *ðēod* «народ» and *rād* «мудрість»). Літературний етнонім *gobim* (*hobbit*) Дж. Толкін утворив шляхом «ретроспективного перекладу» давньоанглійською мовою роганської назви *kûd-dûkan*, яка буквально означає «копач нор» (дангл. *holbytla* < *hol* «нора, порожнина» + *bytla* «будівник»). Повість «Гобіт», а надто роман «Володар пернів» здобули нечуваний комерційний успіх, зажили світової слави й сьогодні належать до найвідоміших творів ХХ ст. Фактично вони започаткували жанр фентезі, за їхніми мотивами знято відомі кінофільми, створено численні настільні, рольові та комп'ютерні ігри.

Популярність англомовної «Старшої Едди», романів «Улісс» і «Володар пернів» згодом надихнули й інших авторів експериментувати з «генетично чистою» англійською мовою. Публікуються стилізовані англо-саксонські тексти, давньоанглійська мова привноситься в пізніші культурні контексти, її навіть намагаються вживати в сучасних умовах, утворюючи на основі германських морфем слова, яких у ній не було.

Так, виключно питомою лексикою свідомо послугувався видатний американський піаніст і композитор П. Грейнджер. Будучи шанувальником північногерманської культури, він завзято збирав і пропагував британський і скандинавський фольклор, зокрема народні пісні. Це захоплення, своєю чергою, заохотило його спробувати хоч би частково відродити дух англійської мови, якою вона була до нормандського завоювання. У своїх листах і музичних рукописах³³⁶ П. Грейнджер прагнув уживати лексику лише з германськими коренями, а якщо якесь потрібне йому слово було романізмом, самотужки утворював відповідник з питомих морфем. І це стосувалося не тільки музичних термінів, переважно італійських за походженням, а й багатьох слів основного фонду. Мову свою композитор називав «блакитноокою англійською» («blue-eyed English»).

³³⁶ Зібрані в: *Grainger P. The All-Round Man: Selected Letters of Percy Grainger* (1914–1961). – Oxford, 1994. – 301 p.

Чимало з новотворів П. Грейнджера наділені оригінальною внутрішньою формою: *different* «відмінний» → *othersome* (інший + суфікс подібності), *effort* «зусилля» → *trydeed* (намагатися + вчинок), *expression* «вираз (обличчя)» → *facelook* (обличчя + вигляд), *history* «історія» → *pastlore* (історія + вчення), *parent* «батько, мати» → *birthgiver* (народження + давач), *question* «запитання» → *askment* (запитувати + суфікс опредметненої дії), *theatre* «театр» → *playhouse* (грати + будинок).

Окремі новації засвідчують невичерпну словотвірну фантазію, вміння автора поглянути на денотат з несподіваного боку: *culture* «культура» → *soultith* (душа + оранка), *education* «освіта» → *mindtith* (розум + оранка), *application* «застосунок» → *puttouseness* (букв. «приведення до користі»), *attitude* «ставлення» → *mindslant* (розум + схил), *divorce* «розлучення» → *wedendment* (букв. «кінець одруження»), *moment* «мить» → *timespeck* (час + цятка), *sentence* «речення» → *wordchain* (слово + ланцюг), *personality* «особистість» → *whoth* (хто + суфікс опредметненої ознаки), *presence* «присутність» → *atness* (біля + суфікс опредметненої ознаки). Ці й подібні приклади ще раз переконують у слушності неогумбольдтіанської тези про те, що мовний знак – це завжди певний погляд на позначуване поняття, певна його інтерпретація.

Деколи Грейнджєрова лексика своєю внутрішньою формою збігається з відповідниками в інших європейських мовах, зокрема українськими: *balanced* → *evenweighted* (рівний + обтяжений; укр. *урівноважений*), *competition* → *viement* (змагатися + суфікс опредметненої дії; укр. *змагання*), *content* → *enoughed* (доволі + суфікс наявності ознаки; укр. *задоволений*), *possibility* → *mightbeness* (може бути + суфікс опредметненого стану; укр. *можливість*), *suicide* → *selfkilling* (само + вбивання; укр. *самовбивство*). Оскільки в пошуках зразків внутрішньої форми композитор полюбляв звертатися до скандинавських мов, не виключено, що серед наведених прикладів є кальки норвезьких і данських відповідників (це питання потребує окремого розгляду).

Якщо підходити об'єктивно, не всі пуристичні новотвори П. Грейнджєра можна визнати вдалими. Деякі своєю довжиною

значно перевищують запозичення, які покликані замінити: *climatic* «кліматичний» → *weather-kindsome* (погода + якість + суфікс подібності), *combined* «комбінований» → *linked-together* (букв. «з'єднаний до купи»). Ще деякі, не лише довші, а й помітно складніші за морфемною будовою, що заздалегідь робить їх малопридатними для широкого вжитку: *piano* «піаніно» → *keyed-hammer-string* (клавішний + молоточок + струна), *soldier* «солдат» → *fight-for-pay-man* (букв. «людина, що воює за гроші», що відтворює внутрішню форму італійського першотвору), *origin* «походження» → *whence-come-ness* (звідки + походити + суфікс определеного стану).

Крім того, серед неологізмів П. Грейнджера трапляються й такі, котрі створено за допомогою запозичень. Скажімо, *artman* «артист», *artsome* «артистичний» і *bookart* «література» містять у своєму складі латинізм *art* «мистецтво». Іменники *tonery* «музика» й *tonesmith* «композитор» (букв. «коваль звуків») утворено за допомогою грецизму *tone* «звук». А гібридний новотвір *tonefeast* «концерт» (букв. «свято звуків») складається з грецизму та латинізму. Чим пояснити такі недогляди? Мабуть, або тим, що П. Грейнджер, не будучи філологом, не завжди міг правильно розпізнати походження слів, або тим, що наділяв окремі, давно вкорінені слова правом на існування у своїй «блакитноокій англійській».

1966 р. британський сатиричний часопис «Панч» («Punch Magazine») видрукував серію дописів, присвячених 900-ій річниці нормандського завоювання. Автор, британський гуморист П. Дженнінгс, давши волю фантазії, розмірковував, як розвивалася б Англія, якби чужоземне вторгнення зазнало поразки. Підхід цей, ясна річ, має мало спільного з наукою, проте, що не дозволено істориків, те дозволено гумористів. Серед іншого П. Дженнінгс намагався уявити англійську мову без романізмів. Ось який вигляд, на думку автора, міг би мати початок уже цитованого в першій частині статті монологу Гамлета:

To be, or not to be: that is the *ask-thing*:
Is't *higher-thinking* in the brain to bear
The slings and arrows of outrageous *dooming*

Or to take *weapons* 'gainst a sea of *bothers*
And by *againstwork* end them?...³³⁷

Замість виділених слів у В. Шекспіра були *question, nobler, mind, suffer, fortune, arms, troubles, opposing*. Щоправда, шукати заміник до *mind* не було підстав, бо це питоме слово (< дангл. *gemynd* «пам'ять, думка»), натомість «перекладу» потребував залишений без уваги романізм *outrageous* (< дфр. *outrageus* «надмірний»).

Ще один пуристичний експеримент, на цей раз з науковою мовою, належить американському письменникові-фантасту П. Андерсону. З метою показати, якою могла би бути англійська фізична термінологія без іншомовних запозичень, він опублікував 1989 р. невеликий вступ до атомної теорії, написаний майже виключно словами германського походження. Назва твору «Uncleftish Beholding» є калькою з терміносполуки *atomic theory* (*uncleftish* «неподільний» відтворює внутрішню форму дгр. *ἄτομος* «атомний», а *beholding* «спостереження» – дгр. *θεωρία* «теорія»). Інші терміни також створено шляхом калькування: *compound* «сполука, суміш» (< лат. *compōno* «складаю, збираю») → *binding* (< *to bind* «в'язати, зв'язувати»), *nucleus* «атомне ядро» (< лат. *nucleus* «ядерце») → *kernel* (букв. «зернина, кісточка плоду»), *physics* (< дгр. *φυσική ἐπιστήμη* «природознавство») → *worldken* (світ + знання). Заміник для терміна *uranium* «уран», який походить від імені давньогрецького бога неба Урана (Οὐρανός), письменник утворив, використавши ім'я відповідного бога в скандинавській міфології Іміра (Ymir), – *ymirstuff*.

П. Андерсон удавався також і до словоскладання: *bulkbit* «молекула» (букв. «частинка маси»), *firstbit* «протон» (букв. «перша частинка»), *firststuff* «хімічний елемент» (букв. «першоелемент»), *lightrouting* «радіоактивний розпад» (букв. «світлорозпад»), *sunstuff* «гелій» (букв. «сонячний елемент»). При цьому в окремих випадках утворював терміни за німецькими зразками: *sourstuff*

³³⁷ Цит. за: *Crystal*. The Cambridge Encyclopedia of the English Language. – Cambridge, 2003. – P. 125.

«кисень», *waterstuff* «водень» (нім. *Sauerstoff, Wasserstoff*). Традиційний термін *elektron* «електрон» походить від давньогрецької назви янтарю (їлєктрон). У німецькій мові назва янтарю – *Bernstein* (букв. «горючий камінь»; пор. укр. *бурштин*). Звідси письменник утворив і свою назву електрона – *bernstone*. Серед тих, хто цікавиться питаннями фізики й термінології, пуристичний експеримент П. Андерсона не лишився непоміченим. Використану у його творі англосаксонську мову каламбурно назвали «андерсаксонською» («Ander-Saxon» замість «Anglo-Saxon»).

Ще більш масштабний експеримент належить нашому сучасникові Д. Ковлі. У книжці «Як би ми говорили, якби англійці перемогли 1066 року»³³⁸ він системно відтворює англійську лексику, якою вона могла би бути, якби вдалось уникнути навали запозичень, тобто якби англійська мова розвивалася за зразком ісландської. Давньоанглійські слова, що були витіснені латинізмами та романізмами, автор передає сучасним правописом, орієнтуючись на спільноморфемні слова, котрі дожили до наших днів. Ось деякі приклади: *exhibit* «виставляти» – *beshow* (< дангл. *bescēawian*), *epilogue* «епілог» – *endspeak* (< *endespāc*), *observation* «спостереження» – *beholdness* (< *behealdnes*), *popular* «народний» – *folkly* (< *folclīc*), *valuable* «цінний» – *worthful* (< *weorðful*), *vocabulary* «словник» – *wordhoard* (< *wordhord*). По суті, книжка Д. Ковлі – це словник відроджуваної давньоанглійської лексики, «перенесеної» на початок XXI ст.

Серед «відживлюваних» слів трапляються такі, що абсолютно зрозумілі пересічному англомовцеві, так наче їх створено в наші дні: *correction* «виправлення» – *righting* (< *rihtung*), *distance* «відстань» – *farness* (< *feornes*), *equality* «рівність» – *evenliness* (< *efenlīcnes*), *false* «неправильний» – *trueless* (< *trēowlēas*), *improvement* «поліпшення» – *bettering* (< *beterung*), *predecessor* «попередник» – *foregoer* (< *foregenga*), *regret* «шкодувати» – *besorrow* (< *besorgian*). Лишається тільки дивуватися, чому такі

³³⁸ Cowley D. How We'd Talk If the English Had Won in 1066. – Authors OnLine, Limited, 2009. – 268 p.

виразні, колоритні, «національно марковані» слова занепали й чому їх не було відроджено раніше.

Інші давньоанглійські слова, будучи передані сучасним правописом, виявляють цілком прозору внутрішню форму. Їхнє лексичне значення стає зрозумілим, якщо згадати значення морфем, з яких вони складаються: *compare* «уподібнювати» – *aliken* (< *anlīcian*), *egotistic* «себелюбний» – *selfty* (< *selflice*), *fluent* «балакучий» – *wordful* (< *wordful*), *grandfather* «предок» – *eldfather* (< *ealdfæder*), *precious* «цінний» – *dearworth* (< *dēorwurdē*), *propose* «пропонувати» – *foreset* (< *foresettan*), *quality* «якість» – *suchness* (< *swelcnes*), *succeed* «слідувати» – *afterfollow* (< *æfterfolgian*), *visible* «видимий» – *seenly* (< *gesȳnelic*), *visitor* «відвідувач» – *ingoer* (< *ingenga*).

Щоправда, у книжці Д. Ковлі чимало й такої лексики, зрозуміння якої вимагає або певних знань з історії мови, або додаткових роз'яснень, тлумачень, коментарів: *etymology* «етимологія» – *wordlore* (< *wordlār*), *face* «обличчя» – *anleth* (< *andwlita*), *future* «майбутнє» – *forthshaft* (< *forðgesceaft*), *treasure* «скарб, багатство» – *goldhoard* (< *goldhord*), *independence* «незалежність» – *selfdom* (< *selfdōm*), *native* «уродженець» – *landfolk* (< *landfolc*), *possible* «можливий» – *mightly* (< *mihtelic*), *prefere* «віддавати перевагу» – *forechoose* (< *forecēosan*), *prejudice* «упередження» – *fordeem* (< *fordēman*).

Серед відроджуваних давньоанглійських слів у Д. Ковлі є, однак, і такі, що вже побутують у сучасній мові, але з дещо інакшим значенням (вужчим, ширшим, суміжним): *director* «керівник» – *steerer* (< *stēorend*), суч. «стерновий, керманич»; *exit* «вихід» – *outgoing* (< *ūtgang*), суч. «відхід, від'їзд»; *progress* «поступ» – *forwardness* (< *forðwardnes*), суч. «ранній розвиток»; *size* «розмір» – *muchness* (< *micelnes*), суч. «безліч, велика кількість».

Свою працю автор адресує всім, хто хотів би розмовляти й писати більш питомою мовою – такою, яка була б приступна сучасному англійцеві й водночас не надто відрізнялася від мови його саксонських предків. Звісно, пуристичний експеримент Д. Ковлі великою мірою умоглядний, адже певна кількість чужих слів

неминуче потрапила б у мову й без нормандського завоювання. Проте цінність його розвідки насамперед у тім, що вона пропонує дієвий метод осучаснювання архаїчної лексики (*reenactment*) – метод, який за бажання та сприятливих обставин може бути застосовано й для відроджування словництва інших мов.

При аналізі відновлюваної Д. Ковлі лексики складається враження, що це і не давньоанглійська, і не новоанглійська, а якась третя англійська мова – «давньоанглійська в шатах сучасності». У тому, що це справді так, переконує лінгвонім, який англломовні пуристи застосовують сьогодні до цієї третьої, питома англійської мови, – *ангельська* («*Anglish*», «*Ænglisc spræc*»).

Нині, коли пуристична активність розгортається в усесвітній мережі, з'являються сайти, присвячені відродженню й дальшому розвитку *ангельської мови*. Скажімо, на сайті «*Ангельське віче*» («*Anglish Moot*»)³³⁹ серед іншого представлено англійсько-ангельський пуристичний словник – «*Anglish Wordbook*». Реєстрова частина обіймає частотні запозичення в англійській мові, які передано словами, що належать до: 1) нормативних відповідників питомого походження (*persistent* → *steadfast*, *dogged*, *bound*); 2) відроджуваних саксонізмів [*marriage* «шлюб» → *gathership* (пор. дангл. *gaderscipe*), *society* «суспільство» → *gesideship* (дангл. *gesīðscipe*), *reject* «відкидати» → *forwarp* (дангл. *forweorpan*), *withchoose* (дангл. *wiðcēosan*)], 3) пуристичних заміників, які пропонували свого часу Дж. Чік, В. Барнс, П. Андерсон; 4) заміників, що їх утворюють відвідувачі сайту, зокрема для позначування нових явищ і понять; будь-хто може запропонувати свій варіант – головне, щоб він складався з питома германських морфем і не суперечив правилам давньоанглійського словотвору.

Натепер у словнику – понад 6000 статей, які разом містять близько 16000 пуристичних відповідників, належних до різних тематичних груп. Наведемо деякі приклади:

- суспільно-політична лексика: *folkrule* «демократія» (народ + правління), *foreway* «прогрес» (букв. «провідний шлях»), *forthstride* «тс.» (букв. «крок уперед»), *stoolman* «президент»

³³⁹ Інтернет-ресурс: english.wikia.com/wiki/Main_leaf (15.05.2020)

(крісло + чоловік), *writlaw* «конституція» (букв. «записаний закон»), *kingspeak* «політика» (керівник + говорити), *mootsmanship* «тс.» (віче + людина + суфікс абстрактності);

- наукова термінологія: *blendlore* «хімія» (суміш + учення), *lifelore* «біологія» (життя + вчення), *lorestead* «університет» (учення + місце), *learnhall* «тс.» (навчати + приміщення), *mindlore* «психологія» (розум + учення), *scorelore* «математика» (рахунок + учення), *reckonlore* «тс.» (лічити + вчення), *speechlore* «мовознавство» (мовлення + вчення), *cwidelore* «тс.» (говоріння + вчення), *wordset* «речення» (слово + низка), *worldken* «фізика» (світ + знання);

- технічна термінологія: *farspeaker* «телефон» (букв. «далекомовець»), *wirecaller* «тс.» (дріт + відвідувач), *funkbox* «радіо» (іскра + скринька), *livebox* «тс.» (букв. «жива скринька»), *lightwritcraft* «фотографія» (букв. «мистецтво світлопису»), *toolcraft* «технологія» (знаряддя + вміння), *twixtnet* «інтернет» (між + мережа).

Сам же термін *linguistic purism* «мовний пуризм» передано кількома синонімами: *cleantungdom* (чистити + мова + суфікс опрідметненого стану; букв. «мовочищення»), *sheerspeechlore* (букв. «учення про чистомовство») і *sheerspeechcraft* (букв. «ремесло чистомовства»).

З окремих питань поміж відроджувачів давньоанглійської мови точаться дискусії. Усі, наприклад, згодні, що грецизм *logic* «логіка» має бути замінений. Але на що саме? Одні обстоюють пропонований Р. Левером термін *witcraft*, іншим більше до вподоби Барнсове *redecraft*. Латинізм *negation* «заперечення» теж має два рівноцінних відповідники – *naysay* (Р. Левер) і *unsay* (Н. Феєрфакс), а латинізм *preface* «передмова» – навіть три: *fore-speech* (Н. Феєрфакс), *fore-note* (В. Барнс) і *foresay* (Р. Левер). Обговорюють і питання більш загального плану. Яка, скажімо, германська мова мала б слугувати найкращим зразком для наслідування? В. Барнс, карбуючи терміни, орієнтувався на фризську та німецьку мови, тоді як П. Грейнджер – на скандинавські³⁴⁰. У цьому ряду, додамо ми від себе, незайве було б розглянути й ісландську мову.

³⁴⁰ Roper J. English Purisms // *Victoriographies*. – 2012. – Vol. 2.1. – P. 49.

У багатомовній онлайн-енциклопедії «Вікіпедія» існує розділ давньоанглійською мовою (Engliscan Wikipædie), створений, мабуть, за зразком латинської Вікіпедії. На сьогодні він містить близько 3200 статей і налічує 44 активних автори³⁴¹. Наприклад, у статті «Ucræгна» («Україна») сказано: «Ucræгна is land on þæm ēastdæle in Europan. Þis land hæfþ 44,854,065 hāda, æfter apinsunge þæs 2012. gēares. Hīre lēode sprecað on Ucrægnisce and Russisce»³⁴². Окремі мережеві ресурси заохочують до вживання давньоанглійської мови: пропонують відповідні підручники, словники, електронні перекладачі, розкладки для комп'ютерної клавіатури й навіть молитви цією мовою. Щоправда, сучасні давньоанглійські тексти не дуже нагадують автентичні тексти й до того ж хибують на граматичні помилки³⁴³.

Підбиваючи підсумки, ще раз нагадаємо провідні напрями лексичного розвитку англійської мови в різні періоди її існування. Загалом ці напрями досить чітко вкладаються в таку схему:

1) у давньоанглійський період (450–1066) лексикон розвивався майже виключно з питомих джерел, мова була словотвірно самостійною, а щодо запозичень – яскраво пуристичною;

2) у середньоанглійський період (1066–1500) вектор лексичного розвитку змінюється на діаметрально протилежний: власна словотворчість зводиться нанівець, натомість різко збільшується кількість запозичень, які не тільки позначають нові поняття, а й масово витісняють з ужитку питому лексику на позначення давно відомих понять;

3) у новоанглійський період (XVI–XIX ст.) мова продовжує запозичати так само багато, проте з'являються перші спроби заміни ти надмірні запозичення пуристичними відповідниками;

³⁴¹ Пор.: Вікіпедія новоанглійською мовою налічує 6,2 млн. статей і 147,7 тис. активних авторів.

³⁴² «Україна – це країна у Східній Європі. Ця країна має населення 44,854,065 осіб, за оцінкою 2012 року. Її люди розмовляють українською та російською мовами» (<https://ang.wikipedia.org/wiki/Ucræгна> – 20.05.2017).

³⁴³ Докл. див.: *Neuland Ch., Schleburg F. A New Old English? The Chances of an Anglo-Saxon Revival on the Internet // The Evolution of Englishes. The Dynamic Model and Beyond / Eds. S. Buschfeld et al. – Amsterdam, 2014. – P. 486–504.*

4) у сучасний період (від початку ХХ ст.) серед неологізмів знову абсолютно переважають власноутворені слова; з активної позичальниці англійська перетворюється на мову, яка сама слугує головним джерелом запозичень в інші мови світу.

Як бачимо, за останнє століття вона ніби повернулася в той лексико-словотвірний стан, у якому перебувала на самому початку свого існування. Проте не можна не погодитися з тим, що період сформування її нинішнього словництва все ж пройшов під знаком запозичень³⁴⁴.

Пуристичні тенденції, які відновилися в середині ХVІ ст., спиралися на різноманітні способи збагачування лексики (словоскладання, афіксальне словотворення, відродження архаїзмів, упровадження діалектизмів), однак результати виявилися вельми скромними. Кількість пуристичних відповідників, що стали загальноживаними, не йде в жодне порівняння зі стократ більшою кількістю запозичень. Пуристичні проекти майже завжди сприймалися як прожекти, як дивацькі й безглузді затії. І це попри відчутні здобутки пуризму в інших германських мовах, зокрема німецькій.

* * *

У мовознавчій літературі іноді обстоюють тезу, буцім англійський пуризм здебільшого був скерований не на зовнішні, а на внутрішні джерела «забруднення» літературної норми, тобто був соціально стратифікований³⁴⁵. Хоч, як ми вже відзначали, насправді це був не пуризм, а звичайний і закономірний для кожної літературної мови процес її відмежування від діалектів та соціолектів.

Сказане підводить нас до парадоксального, на перший погляд, висновку: щодо англійської мови більше підстав говорити не так про наслідки наявності пуризму, як про наслідки його відсутності.

³⁴⁴ «Linguistic history of England has been marked by the word *borrowing*» (Ojeda J. R. G. Attitudes of English People towards Lexical Borrowing // Glosas didacticas. – 2009. – № 11. – P. 220).

³⁴⁵ Геєрс М. Е. Языковой пуризм в истории Англии и Германии: Дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.04. – Тверь, 2002. – 299 с.

До чого об'єктивно призвела практика, при якій лексичний фонд тривалий час поповнювався головню шляхом запозичень, а утворені натомість пуристичні відповідники в ужитку майже ніколи не закріплювалися?

Насамперед це вже згадувана разюча гібридність словництва й порушена лексична тяглість мови. Якщо розташувати сучасні германські мови за питомою вагою запозичень, на крайніх полюсах цієї осі опиняться ісландська мова, що має у своєму лексичному складі найменше запозичень, й англійська, що має їх найбільше³⁴⁶. Інакше кажучи, з усіх германських мов англійська найгірше зберегла прагерманський кореневий фонд. Це неминуче додавало «туманності» англійській лексиці (не лише книжній), затемнювало її значення для широких народних мас, не обізнаних з латинською чи французької мовами.

З іншого боку, запозичені романські афікси та словотвірні моделі вкоренилися так глибоко, що почали давати численні новотвори вже на англословному ґрунті. У результаті остаточно зник вододіл між цими новотворами, новозапозиченими романізмами та романізмами, що прийшли в мову давно й уже цілком засвоїлися в ній³⁴⁷. Уся ця лексика помилково сприймалася як питома частина англійського словника. Тоді як пуристичні відповідники, утворені зі справді питомих (германських чи давньоанглійських за походженням) морфем, англословцям здавалися незвичними, чужорідними й непотрібними. «Звичка запозичати готові слова замість спроб виразити поняття питомими засобами вкоренилася настільки, що навіть такі безневинні слова, як *handbook* і *folklore* тривалий час сприймалися як дивацькі пуристичні примхи, тобто як “неприродні” й чужі для мовного інстинкту пересічних мовців»³⁴⁸. Отже, є підстави говорити про другий наслідок браку пуризму – спотворене відчуття питомих в лексиці.

³⁴⁶ Берков В. П. Работы по языкознанию. – СПб., 2011. – С. 114.

³⁴⁷ Durkin Ph. Borrowed Words: A History of Loanwords in English. – Oxford, 2014. – P. 319.

³⁴⁸ Jespersen O. Nature and Art in Language // American Speech. – 1929. – № 5. – P. 96

Причому сказане стосується не тільки пересічних мовців. Англійські й американські лінгвісти у своїй більшості так само не відчують ваги та значення пуризму, сприймаючи його не інакше, як вияв націоналізму, шовінізму, ксенофобії. Ось, приміром, що у своєму «Словнику сучасного англійського мововжитку» пише Г. В. Фовлер про іменник *foreword*: «Як саксонізм його вигадали в ХІХ ст. антилатиністи, а впровадили в ужиток як модне слівце ті, хто полюбляє називати по-новому добре знайомі речі. Адже *preface*, яке існує в англійській мові вже 500 років, зовсім не застаріле й усе ще слугує повноцінною назвою»³⁴⁹. В іншому місці він ще категоричніший: «Свідомо утворений саксонізм – це дурниця»³⁵⁰. Ця заява, коментує О. Есперсен, яскраво віддзеркалює ставлення типового освіченого англійця й американця (ХІХ ст. – П. С.) до питомих новотворів. Хоча, якщо взяти звичайну, не обтяжену ґрунтовною освітою людину, то вона радше віддасть перевагу прозорим термінам перед тими, які побутують в інтелектуальних колах»³⁵¹.

Сучасні лексикологи та історики мови зазвичай не пропускають нагоди, щоб підкреслити переваги запозичень: «Скласти англійське речення без слів іншомовного походження нелегко, навіть якщо намагатись уникати їх. Стрімкий потік запозичень витворив урешті надзвичайно багату й виразну мову. Питомі англійські слова ми обираємо для прямої, відвертої манери письма, слова ж латинські та французькі – для піднесеного, вишуканого стилю»³⁵². Ще одна характерна думка: «Якби пуристи досягли свого, англійський лексикон не мав би сьогодні таких важливих слів, як *abdomen*, *allusion*, *benefit*, *adopt*, *eradicate*, *appropriate*, *audacious*, *exit*»³⁵³. І мало хто допускає думку, що якби англосаксонські пуристичні традиції не були втрачені, замість запозичень

³⁴⁹ Fowler H. W. A Dictionary of Modern English Usage. – 2nd. ed. / Revised and edited by E. Gowers. – Oxford, 1986. – P. 207–208.

³⁵⁰ Ibid. – P. 537.

³⁵¹ Jespersen O. Nature and Art in Language... – P. 96

³⁵² Trask L. Why Do Languages Change. – Cambridge, 2010. – P. 105.

³⁵³ Ojeda J. R. G. Op. cit. – P. 218.

прогалини в лексиконі могли б заповнитися нічим не гіршими власноутвореними словами. Практика постійних запозичувань, що усталася після нормандського завоювання, практично звела нанівець здатність задіювати власний словотвірний матеріал. Поява в мові надміру чужих слів стала своєрідним символом бідності уяви й розумових лінощів.

Брак пуристичної протидії запозиченням досить неоднозначно, як не сказати катастрофічно, позначився на англійському правописі. Оскільки мова не просто поглинала багато чужих слів, а й педантично зберігала їхній правопис, її нинішня орфографічна система ґрунтується на історичному (традиційному) принципі, являючи собою суміш чотирьох хронологічних шарів – германського, французького, латинського й давньогрецького. Сучасне написання багато в чому відтворює вимову слів у добу Дж. Чосера, хоч нині їх вимовляють зовсім по-іншому.

Якщо досконалість графічної системи оцінювати за тим, наскільки точно літери письма відповідають звукам (фонемам) мови³⁵⁴, то ідеальною слід визнати ту систему, в якій переважній більшості графем відповідає лише одна фонема, тобто в якій літери та звуки мають взаємооднозначну відповідність. З цього погляду найдосконалішими є правописи, де переважає фонетичний принцип: «як чуємо, так і пишемо» або «як пишемо, так і читаємо» (білоруська, польська, сербська, іспанська, фінська, турецька мови). Цей принцип відчутно полегшує опанування мови дітьми й іншомовцями, особливо на перших етапах.

Натомість англійський правопис назвати досконалим важко навіть за найбільшого бажання. Деякі його правила настільки складні, непослідовні, подрібнені, насичені застереженнями й винятками, що, власне, перестають бути правилами, наближаючись до якихось непевних рекомендацій без істотної практичної корисності (*weak rules*). Як зауважують А. Бо і Т. Кабл, англійський

³⁵⁴ Півторак Г. П. Графіка // Українська мова: Енциклопедія. – 3-тє вид., випр. і доп. – К., 2007. – С. 122.

правопис, крім того, що поганий, ніколи не мав усталеної системи, яку можна було б послідовно витримувати³⁵⁵.

Для позначення 44 звуків і дифтонгів, які передбачає літературна вимова, використовується 26 літер, з яких три (q, c, x) – надлишкові, бо можуть бути замінені іншими (k, ks). По суті, 23 повноцінні літери позначають удвічі більшу кількість звуків. Проте найбільша складні навіть не в цьому, а в тому, що між звуками й літерами дуже мало однозначних відповідностей.

Існує, наприклад, 12 графічних способів передати приголосний [ʃ]: sh, ti, ci, ssi, si, ss, ch, s, sci, ce, sch, sc (*shell, edition, racial, passion, expansion, issue, machine, sugar, conscience, ocean, schedule, crescendo*). Голосний [i:] має 16 літерних позначень: e, ea, ee, e...e, ei, ae, i...e, ie, eo, oe, ay, ey, i, ue, ui, uy (*me, dream, feed, cede, conceit, encyclopaedia, machine, siege, people, phoenix, say, key, ski, Portuguese, beguine, guyot*). У дифтонга [ei] – щонайменше 33 варіанти написання: a, a...e, aa, ae, ai, ai...e, aig, aigh, ais, alf, ao, au, ay, e, é, e...e, ea, eg, ee, ée, eh, ei, ei...e, eig, eigh, er, es, et, ey, ez, ie, ue, uet (*ancient, rate, Quaalude, Gaelic, rain, cocaine, arraign, straight, palais, halfpenny, gaol, gauge, bayonet, ukulele, café, crepe, break, thegn, nee, soirée, eh, heinous, beige, reign, weight, dossier, demesne, ballet, survey, chez, lingerie, merengue, bouquet*)³⁵⁶.

Якщо ж іти від літери до звука, варто згадати буквосполучення *ough*, яке може вимовлятися у 8 різних способів: [əʊ] (*though*), [u:] (*through*), [ʌf] (*tough*), [ɔf] (*trough*), [ə] (*thorough*), [ɔ:] (*thought*), [ʌp] (*hiccough*), [au] (*plough*). Написання окремих запозичень передбачає літери, які не передають жодних звуків: *disciple* [dɪ'saɪpl] «учень», *doubt* [daʊt] «сумнів», *psychology* [saɪ'kɒlədʒɪ] «психологія», *resign* [rɪ'zain] «піти у відставку»³⁵⁷. Ще в деяких словах на-

³⁵⁵ *Baugh A. C., Cable Th. A History of the English Language. – 5th ed. – London, 2002. – P. 193.*

³⁵⁶ Щоб показати хаотичність англійського правопису, часто наводять пародійне написання слова *fish* «риба» у вигляді **ghoti*, адже звук [f] можна записати як *gh* (*enough*), звук [i] – як *o* (*women*), звук *ti* – як [sh] (*nation*). Побутує й такий жарт: англійською пишемо *Манчестер* – читаємо *Ліверпуль*.

³⁵⁷ Не читатися в англійських словах можуть приголосні літери h, g, k, p, w, b, l, n, t, c, d, s, m, r, диграф ch (silent consonants).

писання зберігає першопочаткову вимову, яка навіть віддалено не нагадує сучасну: *nature* [ˈneɪʃə] «природа», *ratio* [ˈreɪʃiəu] «відношення», *victual* [vɪtʃl] «харчі».

До сказаного варто додати, що серед запозичень не рідкість омографи (*attribute* [ˈætrɪbjʊ:t] «характерна риса» і *attribute* [əˈtrɪbjʊ:t] «пояснювати, приписувати»); *content* [ˈkɒntɪnt] «зміст, суть» і *content* [kənˈtɛnt] «задоволення») та омофони (*censer* «кадило», *ensor* «цензор» і *ensor* «орган відчуття»; *vail* «схиляти», *vale* «діл, долина» і *veil* «завіса»). При тому що омографія (правописна омонімія) й омофонія (правописна синонімія) загалом властиві германським мовам³⁵⁸, в англійській ці явища виявляють особливу активність.

Важко назвати іншу індоєвропейську мову з настільки заплутаним правописом. Один з розділів лексикологічної книжки професора Ланкастерівського університету Ф. Катамби має назву «Чи англійський правопис божевільний?»³⁵⁹. Ще у XIX ст. Ф. М. Мюллер прямо визнавав, що англійська орфографія перебуває в спотвореному стані (*corrupt state*) і пропонував переорієнтувати її на фонетичний принцип³⁶⁰. Американський (італійського походження) лінгвіст і поліглот М. Е. Пеї заявляв, що англійська заледве може бути найкращим засобом міжнародного спілкування: мова ця «вкрай облудна» (*extremely confusing*), погано внормована, а правопис її – страхітливий. Якщо ж спробувати реформувати його на фонетичних засадах, «половина словникового запасу, який і так не дуже добре впізнаваний на письмі, потрапить під запону таємності» (*will become a shrouded mystery*)³⁶¹.

Складнощі в правописі – це й складнощі в навчанні. «Якби в англійській мові писали так, як в італійській, вимова майже завжди підказувала б правильне написання. Уроки читання та письма були

³⁵⁸ Берков В. П. Работы по языкознанию. – СПб., 2011. – С. 239.

³⁵⁹ *Katamba Fr. English Words: Structure, History, Usage.* – 2nd ed. – London & New York, 2005. – P. 84.

³⁶⁰ *Müller Fr. M. On Spelling.* – London, 1875. – 46 p.

³⁶¹ *Pei M. One Language for the World.* – New York, 1968. – С. 225. У цій праці автор, проаналізувавши плюси та мінуси провідних мов світу, висловився на користь есперанто як світової мови.

б простою справою»³⁶². А так мало не кожне нове слово доводиться запам'ятовувати двічі – в усній та писемній формах (через що словники зазвичай подають транскрипцію). Чи не тому середній рівень правописної грамотності в англосовітних країнах лишає бажати кращого? Принаймні за кількістю орфографічних помилок пересічний носій мови не надто відрізняється від іншомовця, що пише англійською.

Невдачі в опануванні правопису часто викликають відчуття досади, непевності в собі, навіть роздратування. Понад те, «оскільки мало хто здатен досконало засвоїти традиційну орфографію (здебільшого це діти із заможних родин), вона перетворюється на засіб дискримінації, ... а отже, порушує основні засади демократичного суспільства»³⁶³. Поява комп'ютерних перевіряльників орфографії не вирішила, а тільки замаскувала проблему.

Правописна реформа, доводять її прибічники, могла б спростити й уніфікувати написання слів, усунути численні винятки, неясності, різночитання. У результаті школярі й іншомовці швидше навчатимуться грамоті, робитимуть менше помилок. Спрощений правопис скоротить освітній бюджет, заощадить зусилля викладачів, вивільнить час на опанування інших, важливіших тем. Поліпшиться дієвість писемної комунікації, тексти стануть стислішими, а мова – ще більш придатною для міжнародного спілкування.

Власне, історія знає непоодинокі спроби наблизити написання англійських слів до вимови. У різні часи як у Великій Британії, так і в США до правописної реформи заклика́ли такі знаменитості, як письменники С. Джонсон, Ч. Діккенс, М. Твен, Дж. Б. Шоу, Г. Веллс, А. Азімов, біолог Ч. Дарвін, політики Б. Франклін, Т. Рузвельт, герцог Единбурзький Філіп, провідні англійські фонетисти Д. Джонс, Дж. К. Веллс та інші. Та, як виявилось, похитнути глибоко вкорінені правописні звички не так легко. Усі проекти, навіть найменш радикальні, щоразу наражалися на непробивний консерватизм мовної спільноти. Не останню роль відігравав і снобізм, такий притаманний англійському національному характеру: написання запозичень,

³⁶² *Katamba Fr.* Op. cit. – P. 96.

³⁶³ *Жукова Л. С.* Знач. праця. – С. 15.

мовляв, повинне зберігати сліди їхнього «шляхетного походження» з класичних мов. Правописні складнощі, мовляв, дають змогу швидко виміряти «шляхетність» самого мовця, тобто виступають свого роду суспільним фільтром. Тож до ідеї писати слова так, як вони звучать, більшість англомовців ставляться скептично.

Чи не єдиним, кому поталанило щось змінити, був Н. Вебстер – автор славнозвісного «Американського словника англійської мови». Він уважав, що англійська орфографія, принаймні в США, повинна спроститися таким чином, щоб мати більш англійський і менш французький вигляд. Саме завдяки словникові Вебстера галліцизми з диграфом *ou* сучасні американці пишуть через *o*: *color*; *favor*; *honor*; *labor*; *splendor* (пор. брит. *colour*; *favour*; *honour*; *labour*; *splendor*), романізми на *-ence* в американській англійській закінчуються на *-ense*: *defense*, *license*, *offense*, *pretense* (брит. *defence*, *licence*, *offence*, *pretence*), а запозичені через французьку грецизми та латинізми на *-re* пишуться через *-er*: *liter*; *meter*; *theater*; *center*; *fiber* (брит. *litre*, *metre*, *theatre*, *centre*, *fibres*)³⁶⁴. Проте ці новації – крапля в морі, бо не вирішують проблему загалом.

Нагадаємо, що для тих, кому важко сприймати повноцінну англійську, на сьогодні створено чотири її полегшені версії – «Основна англійська» («Basic English»; 1925), «Спеціальна англійська» («Special English»; 1959), «Спрощена англійська» («Simple English»; 2003) і «Світова англійська» («Global English», скорочено «Globish»; 2004). Усім їм властиві обмежений запас слів (лише найчастотніші, найнеобхідніші), прості граматичні форми, короткі речення. Створити ж і впровадити спрощену орфографію поки що не вдалося нікому. І неясно, чи можливо це в принципі.

Звісно, головна причина непозбувних правописних складнощів – кількасотрічне неухильне дотримання традиційного (а

³⁶⁴ Далеко не всі Вебстерові пропозиції були схвально сприйняті. Так, не закріпилася в ужитку слушна ідея не відбивати на письмі «німі звуки»: замість *bread*, *built*, *give*, *mean*, *speak*, *character*, *ache*, *tongue*, *island*, *thumb* писати *bred*, *bilt*, *giv*, *meen*, *speke*, *karacter*, *ake*, *tung*, *iland*, *thum* (Teaching Pronunciation: A Reference for Teachers of English to Speakers of Other Languages / M. Celce-Murcia, D. M. Brinton, J. M. Goodwin. – Cambridge, 2007. – P. 282).

не фонетичного) принципу. І все ж, гадаємо, якби попередники сучасних англійців ставилися до запозичень критичніше – не квапилися б сліпо переймати їх укупі з написанням, а утворювали натомість власні відповідники, як це було в давньоанглійську добу, – правописна проблема, хоч і не була б усунена повністю, стояла б сьогодні не так гостро. Багатьох незручностей удалося б щасливо уникнути.

Якщо зберігати дослідницький нейтралітет і утримуватися від оцінок, то наслідки браку пуризму (гібридність словництва, спотворене відчуття питомого в мовців, занепад здатності до власного словотворення, правописний хаос) можна сприймати просто як об'єктивну даність, як характерні риси «обличчя» англійської мови. Якщо ж усе-таки спробувати оцінити, бодай у першому наближенні, вплив згаданих чинників на розвій літературної мови, то заледве цей вплив може бути оцінений як сприятливий, живо-дайний, продуктивний.

Попри скромні здобутки англійського пуризму, варто вказати й на деякі непрямі, але позитивні його результати. Передусім це зародження в другій половині XVI ст. свідомого ставлення до мови (мовної свідомості). Через потужний латинський вплив, через відчуття надмірності та чужорідності каламарних термінів перед англійцями вперше постає проблема відбору слів. Стало зрозуміло, що «впорядкування літературної мови, як і можливість її вживання в усіх сферах літературної творчості тісно пов'язані з проблемою поповнення лексики та джерелами цього поповнення»³⁶⁵. По суті, це усвідомлення дало початок стильовій диференціації літературної мови, захопило авторів шукати лексичні засоби, які дозволяли б висловлюватися чіткіше, точніше, ясніше. Живий інтерес до лексики та її походження дав поштовх до розвитку англійської лексикографії, сприяв появі посібників з рідної мови. Письменники та філологи почали частіше звертатися до давньоанглійської мовної спадщини: перші – для збагачення свого словника, другі – для проникнення в найдавніше минуле своєї культури³⁶⁶.

³⁶⁵ Ярцева В. Н. Знач. праця. – С. 106.

³⁶⁶ Там само. – С. 120.

У другій половині ХХ ст. англійська мова, надто у своєму американському варіанті, наростила найбільший культурно-інформаційний потенціал і вийшла на провідні позиції у світі. Бурхливий розвиток промисловості, суспільних відносин, науки, техніки, мистецтва потребував багатьох тисяч нових слів і термінів. Запозичати їх було нізвідки. Тож у мови не лишилося іншого вибору, крім як утворювати їх самій. Прикметно, що сучасні англомовці карбують нові слова практично тими ж способами, що й англосакси. Зокрема, серед новотворів останніх десятиліть зростає питома вага складних слів (пор.: *freebirth* «дітонародження без допомоги лікарів», *childfree* «свідомо бездітний», *grantsman* «грантожер», *ideaman* «генератор ідей», *headhunt* «полювати за талантами», *hopemonger* «політик, який обіцяє світле майбутнє», *win-win* «взаємовигідний»). Темпи збагачування англійського словництва невинно зростають. Мова тріумфально відновила свою словотвірну потужність і стала такою, якою ми знаємо її сьогодні.

**МОВОЮ ВЛАСНИХ ІМЕН:
СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ЕПОНІМІЯ
В ІНТЕРАЛІНГВІСТИЧНОМУ І МІЖКУЛЬТУРНОМУ
КОНТЕКСТІ**

Метою цієї розвідки є висвітлення теоретичних та методологічних питань, пов'язаних із комплексним описом і аналізом явища епонімії та співвідносних із цим явищем мовних одиниць-епонімів у сучасній українській мові. Підстава для вибору епонімії як об'єкта дослідження лежить не лише в суто науковій, а й у соціокультурній площині: проблематика, зосереджена довкола виникнення й функціонування епонімів у сучасних мовах, становить не лише теоретикомовознавчий, а й ширший суспільний інтерес. Для реалізації поставленої мети видається доцільним залучити до розгляду відомості, що стосуються відповідних явищ та одиниць у межах європейського мовно-культурного ареалу (евентуально і поза його межами), і тих проблем творення й ужитку епонімів у певних різновидах суспільного, зокрема інституціонального дискурсу, які потребують екстралінгвістичного регулювання в тій чи іншій формі. Також вартим аналізу й оцінки є досвід наукового опрацювання відповідного мовного матеріалу не лише вітчизняними фахівцями, а й деінде поза Україною.

Це останнє завдання є істотним, серед іншого, у плані окреслення оптимального обсягу та змісту термінопонять *епонімія* і *епонім* як інструментів мовознавчого аналізу у відповідних сферах. Наразі ж достатньо обмежитися вказівкою, що ми розглядаємо епоніми як вторинні, похідні деономастичні члени того зв'язку між мовними одиницями, яким є епонімія, пор., приміром, укр.

Кропивницький «український драматург і актор» > *Кропивницький* «місто в Україні, назване в його честь», *Дніпро* «річка в Україні» > *Дніпро* «місто в Україні, яке розташоване на цій річці», чи англ. *Psyche* «1. персонаж грецької міфології» > *psyche* «рідновид люстра, який нібито отримав цю назву від картини Рафаеля, що містила зображення міфологічної Психеї у повний зріст» (OED)³⁶⁷.

Наша мета, отже, є двоїстою. З одного боку, вона передбачає визначення набору релевантних критеріїв та рис, що мають братися до уваги при встановленні і подальшому аналізі випадків епонімії. А це у свою чергу вимагає визначити, бодай приблизно, коло проблем, які при цьому можуть виникати, і, якщо це можливо, запропонувати (чи оцінити, якщо такі вже запропоновано) шляхи їх розв'язання.

Оскільки в ширшому науководисциплінарному плані студії з епонімії є складовою частиною ономастичних досліджень, нам потрібно буде показати важливість цих студій для сучасної ономастики. Крім того, для досягнення поставленої перед нами мети необхідно окреслити загальний дериваційний і ономасіологічний потенціал власних імен і подати, принаймні в першому наближенні, типологію мовних одиниць, похідних від онімів або утворених за їхньою допомогою. Ми стисло схарактеризуємо походження і історію термінопоняття *епонімія* (*епонім*), як і сучасні тенденції й альтернативи в його застосуванні, наявні в працях українських і зарубіжних лінгвістів. Нарешті, ми запропонуємо певні параметри для моделі опису й аналізу конкретних випадків епонімії і конкретних епонімів як в окремо взятих мовах, так і в їх міжмовному зіставленні в синхронії та діяхронії³⁶⁸.

Із точки зору ономастичних студій вивчення епонімії можна найзагальнішими чином витлумачити як дослідження того, яким чином *опота propria* вживаються для того, щоби позначати об'єкти і передати значення, що їх вони не передають і не позначають у своєму первинному використанні. Є підстави вважати, що

³⁶⁷ Див. повний список скорочень назв джерел у кінці розвідки.

³⁶⁸ Поп.: Yermolenko S. Linguistic description of eponymy: parameters and problems // Мовознавство. – 2018. – №4. – Р. 10-26.

ономастичні лексеми ще недостатньо вивчаються під цим кутом зору, понадто ж у порівнянні з апелятивною лексикою взагалі і загальними назвами зосібна, хоча необхідність відповідних досліджень наголошувалася вже досить давно³⁶⁹. Традиційно семасіологічні розвідки, об'єктом яких є смислова динаміка і зміни значення, мають справу (передовсім чи виключно) саме з апелятивними одиницями, таким чином поминаючи ті істотні відмінності, які можуть існувати в цьому плані між загальними і власними іменами. Те саме стосується, *mutatis mutandis*, студій, предметом яких є використання пропріативів у словотворі і які в типовому випадку трактують відономастичну деривацію так само, як і відапелятивну, тобто без урахування можливої наявності у кожної із них своїх специфічних рис³⁷⁰.

Тимчасом тема ономасіологічного і дериваційного потенціалу власних назв має, серед інших, також і соціолінгвістичний аспект: клас власних імен і раніше був численним, але в мові сучасного суспільства кількість його складників бурхливо зростає, збільшуючись і само по собі, і стосовно *nomina appellative*, дедалі більше переважаючи їх, чому відповідає і зростання значення їх соціокомунікативної ролі. Як зауважив Ю. О. Карпенко, багаточисленними є не лише «традиційні» оніми (приміром, топоніми, багато з яких мають довгу історію чи навіть древнє походження), але також, і навіть передовсім, сучасні ономастичні утворення, наслідком чого є те, що у мові на одну загальну назву припадає кілька сотень власних³⁷¹. Є всі підстави вважати, що це стрімке розростання класу пропріативів відбувається як через творення первісних нових імен, так і шляхом вторинного розвитку у формі використання онімів як твірних одиниць у слово- і фразеот-

³⁶⁹ Див.: Ковалик І. І. Про ономатизацію, трансономатизацію і деономатизацію // Ковалик І. І. Питання українського і слов'янського мовознавства. – Львів - Івано-Франківськ, 2008. – С. 282 (перевидання праці, що вийшла 1969 р.).

³⁷⁰ Див., напр.: Рибачківська Л.Є. Словотвірні гнізда з вершинами-онімами в українській та англійській мовах: контрастивний аспект: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2017. – 24 с

³⁷¹ Карпенко Ю.О. Власні назви // Українська мова : Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови) та ін. – К., 2007. – С. 84.

воренні, а також й у формі їхньої суто семантичної еволюції. Це диктує необхідність вивчати оніми як у плані їхнього первісного (відапелятивного) творення, так і у плані їхнього подальшого вторинного використання. Виконання цього другого завдання, що є значущим вже саме по собі, може також показати у новому світлі твірні ономастичні одиниці, поглиблюючи наше розуміння їхньої природи і властивостей. Крім того, дослідження вторинної еволюції пропріативів становить інтерес і для термінознавців, адже добре відомо, що термінологічні й номенклатурні одиниці на позначення відкриттів і винаходів, фізіо- й антропогенних об'єктів, суспільних явищ, формул, законів тощо часто утворюються від імен осіб, у той чи інший пов'язаних із ними чи просто суспільно і/або культурно важливих, пор. англ. *Newton's rings* чи *newton* (одиниця сили в системі СІ) (за іменем фізика сера Ісаака (Айзека) Н'ютона), *highmoritis* (від імені англійського лікаря-хірурга Натанієля Гаймора), *Keynesian economy* (від імені економіста Джона Мейнарда Кейнза), фр. *gaullisme* (від імені французького державного діяча генерала Шарля де Голля), укр. *кучмізм* (від імені президента України Леоніда Кучми) тощо.

В Україні мовні одиниці та відношення, що кваліфікуються відповідно як епоніми та епонімія (чи можуть бути підведені під ці категорії), були об'єктом вивчення таких науковців, як Є. С. Отін, М. М. Дзюба, Г. П. Лукаш, Г. М. Коваленко, О. Слоньовська та ін.³⁷² (водночас є і роботи, де подібні деривати не

³⁷² Отін Є.С. Конотативна ономастична лексика // *Отін Е.С.* Труды по языкознанию. – Донецьк, 2005. – С. 111-121; Дзюба М. М. Епоніми в українській науковій термінології. Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Луцьк, 2011. – 18 с.; Лукаш Г. П. Український конотонімікон: структура і чинники формування. – Автореф. дис. ... д-ра філол. наук. – К., 2011. – 24 с.; Клименко Г.М. Trademark names як джерело епонімів в англійській мові // Проблеми семантики слова, речення та тексту. – 2013. – Вип. 30. – С. 91-99; Баркатова Н.А. Польські епоніми як знаки міжкультурних контактів // Лексико-грамматические инновации в современных славянских языках. Мат. VI Междунар. науч. конф. 22–23 апр. 2013 г. – Дніпро, 2013. – С. 18-20; Слоньовська О. Способи утворення епонімів у процесі міжкультурної комунікації // Укр. полоністика. – 2013. – Вип. 10. – С. 9-13.

отримують спеціального термінологічного виокремлення)³⁷³. Поза межами України ними займалися В. Швайкарт, котрий досліджував їх у романських мовах, а також Е. Делла Стелла, Г. Горнбрух та ін.³⁷⁴ Вторинне переносне вживання власних імен із метою творення ономастичних чи апелювативних одиниць (часом без застосування термінопоняття епонімії) згадується у семасіологічних працях, зокрема тих із них, які присвячені розвиткові значень³⁷⁵, а також в ономастичних студіях³⁷⁶. Окремим різновидом лінгвістичного опрацювання епонімічних лексем є їхнє лексикографічне реєстрація і опис³⁷⁷.

³⁷³ *Лукінова Т.Б.* Ономастика в «Етимологічному словнику української мови» // Студії з ономастики та етимології. 2011-2012. – К., 2012. – С. 141-158. *Приймак О.О.* Відномастичний словотвір у сфері термінології та номенклатури (на матеріалі кулінарної лексики). – Автореф. дис... канд. філол. наук. – Харків, 2003. – 16 с.

³⁷⁴ *Schweikart W.* Deonomastik. Ableitungen auf der Basis von Eigennamen im Französischen (unter vergleichender Berücksichtigung des Italienischen, Rumänischen und Spanischen). – Tübingen, 1992. – 421 S. ; *La Stella E.* Deonomastica: lo studio dei vocaboli derivati da nomi propri // *Le lingue del mondo.* – 1982. – V. 47. – P. 13-18; *Hornbruch H.* Deonomastika: Adjektivbildungen auf der Basis von Eigennamen in der älteren Überlieferung des Deutschen. – Göttingen, 1996. – 397 S.; *Onomastik und Lexikographie, Deonomastik.* – Tübingen, 2002. – 369 S.; *Fleischer W.* Deonymische Derivation // *Name und Text. Ausgewählte Studien zur Onomastik und Stilistik.* – Tübingen, 1992. – S. 58-66.

³⁷⁵ *Stern, G.* Meaning and change of meaning. – Bloomington, s.a. – P. 295, 317, 321, 328 (з подальшими покликаннями).

³⁷⁶ *Суперанская А.В.* Общая теория имени собственного. – М., 1973.

³⁷⁷ *Отин Е.С.* Словарь коннотативных собственных имен. – Донецк, 2004. – 412 с.; *Freeman M.S.* A new dictionary of eponyms. – Oxford etc., 1997. – 297 p.; *La Stella E.* Dalie, dedali e damigiane: dal nome proprio al nome comune. Dizionario storico di deonomastica, vocaboli derivati da nomi propri, con le corrispondenti forme francesi, inglesi, spagnole e tedesche. – Bologna, 1990. – 246 p.; *Kopaliński W.* Słownik eponimów, czyli wyrazów odmiennych. – Warszawa, 1996. – 288 s.; *Lebouc G.* 2500 noms propres devenus communs: dictionnaire d'éponymes, antonomases et hypallages. – Waterloo, 2011. – 656 p.; *Martin G.* Dictionnaire des onomastismes québécois : les mots issus de nos noms propres. – Sherbrooke, 2013. – 226 p.; *Рязанцев В. Д.* Имена и названия: Словарь эпонимов: имена собственные, перешедшие в названия; образование терминов и понятий; происхождение имен нарицательных; слова, употребляемые в перенос. смысле. – М., 1998. – 288 с.; *Блау М. Г.* Судь-

Деривація й ужиток епонімів і ті проблеми та питання, які при цьому виникають, привертають увагу не лише лексикографів і мовознавців. Так, професором статистики Чикагського університету Ст. Стіглером було відкрито і сформульовано закон, згідно з яким наукові відкриття ніколи не отримують назву, похідну від імені того, хто насправді вперше здійснив їх (що, однак, не завадило відкривачеві цього закону назвати його своїм власним іменем, пор. англ. англ. Stigler's law)³⁷⁸. У західних країнах інтерес до епонімії і дискусії щодо пов'язаних із нею проблем не обмежуються академічними колами фахівців із ономастики, оскільки, крім аспекту суто наукового, цій проблематиці тут притаманним є ще й економічний та юридичний аспекти, адже творення і застосування епонімів у відповідних сферах промисловості й торгівлі тут регулюються законами, що стосуються інтелектуальної власності, брендингу і неймінгу, торгових марок і комерційних імен³⁷⁹. Приміром, поширеною практикою неймінгу є використання прізвища підприємця у якості торгової марки і комерційного імені, пор. англ. *Ford* «прізвище Генрі Форда (1863–1947), американського виробника автівок, уживане і як позначення виробів заснованої ним компанії; також у переносному значенні» (OED); чи укр. розм. *adidasu* (> *адіку*) «кросівки Адідас» < German *Adidas* «німецька фабрика з виробництва спортивних товарів», найменування, яке є аббревіатурою-акронімом словосполучення *Adi Dassler* (Адольф, чи Аді, Дасслер був німецьким фабрикантом взуття і засновником компанії AG Adidas³⁸⁰). Для деяких різновидів харчо-

ба епонимов. 300 історій походження названий: Словарь-справочник. – М., 2010. – 272 с.; див. також спеціалізований веб-сайт: Deonomastikon: Die Welt der Deonyme. – <http://www.deonym.info>.

³⁷⁸ *Stigler St.* Stigler's law of eponymy // Science and social structure : A festschrift for Robert K. Merton. – New York, 1980. – P. 147-57.

³⁷⁹ *Зимовець Г.В.* Засади мовної політики в галузі неймінгу // Мова і суспільство. – Вип. 4. – 2013. – С. 152-157; *Зимовець Г.В.* Комерційні власні назви в структурі комунікативної ситуації: Права мовної особистості vs вимоги законодавства // Мовні права в сучасному світі : Зб. наук. пр. – Ужгород, 2014. – С. 284-301.

³⁸⁰ Adidas: history. – <http://www.adidas-group.com/en/group/history/>.

вих продуктів і тютюнових виробів звичним є їхнє найменування за місцем їхнього виробництва (англ. territorial designation), пор. ісп. *habanos* «сигари, вироблені в Гавані або (іноді) і в будь-якому іншому місці»³⁸¹, англ. *havana cigars* «гаванські чи кубинські сигари» (OED), і ергонім *Habanos SA* «відділення кубинської державної тютюнової компанії *Cubatabaco*, що керує збутом, рекламою, транспортуванням і експортом кубинських сигар та інших тютюнових виробів у всьому світі»³⁸². Відповідним чином, можливіми є юридичні контрверсії й конфлікти, що мають відношення до позначення продукції стосовно її комерційного джерела чи місця походження, або ж стосуються ексклюзивних прав на використання торгових марок (як словесних, так і несловесних). Наприклад, предметом судового розгляду можуть бути випадки, спричинені перетворенням торгової марки на родове позначення (англ. trademark genericizing, чи genericide): у міру того, як бренд набуває популярності, а продукція, маркована цим брендом, стає дедалі популярнішою й уживанішою, назва цього бренду стає широко поширеною не лише завдяки її використанню в ролі хрема-тоніма (тобто як власної назви серійного виробу), а й через те, що вона має тенденцію апелювати й отримувати узагальнене значення³⁸³, а це, у свою чергу, веде до того, що така назва втрачає свою первісну ексклюзивну референцію, пор. англ. *Hoover* (з великої літери) захищена правом власності назва моделі пилососа (запатентованого в 1927 р.); у широкому сенсі *hoover* (з малої літери) будь-який пилосос. (похідне використання як перехідного дієслова) чистити пилососом моделі Hoover чи (шляхом узагальнення значення) будь-яким пилососом» (OED); пол. *adidas* «1. одиниця спортивного взуття на товстій гумовій підшві; 2. хвороба СНІД» (USJP) (тобто це польське слово вже позначає кросівки будь-якого бренду, не лише вироблені фірмою Адідас),

³⁸¹ Habanos S.A. – https://es.wikipedia.org/wiki/Habanos_S.A.

³⁸² Там само.

³⁸³ Див.: ‘Genericide’: When brands get too big. – <http://www.independent.co.uk/News/business/analysis-and-features/genericide-when-brands-get-too-big-2295428.html>.

zyletka «безпечне лезо для гоління (назване за американським підприємцем К. К. Жіллеттом)» (там само). Українське слово *ксерокс* і його генетичні відповідники в інших мовах позначають будь-які фотокопіювальні машини, не обов'язково лише ті з них, які зроблені корпорацією Херох, а дієслова, похідні від них (такі, як укр. *ксерити*), означають просто «робити фотокопію», і все ж ця корпорація бореться за те, щоби захистити свою торгову марку і запобігти її перетворенню на апелатив із родовим значенням³⁸⁴. Іншим прикладом семантичної генералізації ексклюзивного епоніма і викликаних нею юридичних контроверсій є фр. *champagne / vin de Champagne*. Уживання цього епонімічного еноніма (назви вина) відтопонімного походження (Dauzat, 159) у якості загального найменування є юридично забороненим у деяких країнах³⁸⁵, і через це вино, що виготовлялося і продавалося в колишньому СРСР під назвою «Советское шампанское» (чи, українською, «Радянське шампанське») у своєму експортному варіанті мало назву «Советское игристое». Виступаючи в реєстрах лексикографічних джерел, деякі офіційно зареєстровані словесні торгові марки позначаються саме як такі, зокрема за допомогою знаку ™). Існує також і таке явище, як хремотонімічна мімікрія, що є засобом уникнути судових позовів, спричинених або незаконним привласненням і використанням торгової марки і пов'язаною із цим цілеспрямованою зловмисною дезінформацією покупців, або ж уживанням «чужої» торгової марки у вже усталеному родовому значенні (про це див. детальніше далі).

Звертаючись до питання про доцільність категоріального виокремлення епонімії як різновиду твірного відношення і про визначення місця епонімів серед загальної сукупності одиниць, похідних від власних назв (якщо це лексичні одиниці, утворені шляхом того чи іншого виду деривації), чи сформованих з участю пропріативів (якщо це фразеологічні одиниці), ми виходимо з того, що диференційною рисою, релевантною для цього виокремлення і визначення, є характер того смислового зв'язку, що поєднує епоніми

³⁸⁴ Там само.

³⁸⁵ *Robinson J. The Oxford Companion to Wine. – Oxford, 2006. – P. 150-153.*

із їхнім твірним ономастичним підґрунтям (чи, якщо завгодно, їхньою ономастичною внутрішньою формою), оскільки при відономастичному слово- і фразеотворі такий зв'язок між онімом і похідною одиницею може бути, взагалі кажучи, різним. З одного боку, серед деономастичних похідних є одиниці, семантика яких цілком дослівно відтворює значення твірного пропріатива, до якого «доплюсовуються» семантичні риси словотвірної моделі (у разі словотвору) чи значення інших компонентів (у разі творення сталих сполук), пор. відносний прикметник укр. *київський* (до речі, відсутній, як і інші подібні лексеми, у реєстрі Словника української мови в 11 т.) чи складену назву (фразеологічний онім) *Київський метрополітен*. З іншого боку, є й такі утворення (слова й словосполуки), у яких значення твірної ономастичної одиниці виступає у зміненому вигляді, зазнавши перетлумачення – метафоричного, метонімічного чи ще в інший спосіб. Наслідком цього є те, що семантика новоствореної одиниці є ідіоматичною і фігуративною, а не композитивною (тобто такою, що становить суму значень складників)³⁸⁶: пор., приміром, семантичну різницю між лексемою англ. *Houlihan* «прізвище вигаданої ірландської сім'ї, чие безпутне життя згадувалося в естрадних піснях XVIII ст.; комічний ірландський персонаж» і похідним від неї епонімом *hooligan* «молодий вуличний шибеник; член вуличної банди» (OED); пор. також різницю між онімом укр. *Геракл* «міфічний персонаж, наділений надзвичайною фізичною силою» і похідним апелятивом *геракл* «сильний чоловік потужної фізичної будови», чи між словами укр. *Венера* та *венеричний*; чи між колокаціями *київська вулиця* і *вулиця Київська* (такий годонім є навіть у столиці України), або *палац Франца-Йосифа* (стосовно резиденції Австро-Угорського монарха) і *Земля Франца-Йосифа* (архіпелаг у Північному Льодовитому океані, відкритий австро-угорською експедицією); пор.

³⁸⁶ Про засаду композитивності див.: Crystal D. A dictionary of linguistics and phonetics. – Oxford etc.: Blackwell, 2008. – P. 96; про ідіоматичність у словотворі див., напр.: *Пономаренко В.* Ідіоматичність похідних іменників із загальним похідним значенням «носії ознаки» // Актуальні проблеми українського словотвору. – Івано-Франківськ, 2002. – С. 226-233.

також семантичну різницю між ідентичними онімами у вигаданому словосполученні англ. *Highmore's Highmore cavity*, що позначає орган у голові Натанієля Гаймора, названий на його ж честь його прізвищем.

Таким чином, зовнішньо ідентичні відонімні одиниці можуть належати і до власних, і загальних імен. Приміром, апелятивні ад'єктиви укр. *київський* і *празький* є семантично композитивними дериватами, коли вони передають значення «що має відношення до Києва (Праги)». Навпаки, в українській назві популярної у всьому світі страви *котлети (деволяй) по-київськи*, так само, так само, як і в її іномовних відповідниках (напр., англ. *Chicken Kiev*, нім. *Kiewer Kotelett, Kotelett Kiev, Hünchen Kiev*, фр. *poulet à la Kiev, suprême de volaille à la Kiev*, чес. *kievský kotlet*³⁸⁷ тощо), згадка про Київ є практично умовною, оскільки з неї не випливає, що денотатом цієї назви є будь-яка котлета зі пташиного (чи конкретно курячого) м'яса, виготовлена у Києві чи за спеціальним київським приписом, чи те, що рецепт цієї котлети було створено в Києві (чи деінде на території сучасної України чи, перед тим, Російської імперії і СРСР) і названо на честь цього міста. Цікаво відзначити в цьому стосунку, що дефініція складеної назви *chicken Kiev* у сучасній онлайнній версії Оксфордського словника англійської мови, на відміну від попередніх видань, узагалі не містить згадки про Київ (реєстрове *Kyiv* тут тлумачиться як «місто в Росії (а city in Russia)»), а один із наведених прикладів уживання окреслює цю котлету, поряд із борщем (*borsht*), як російську страву («*Russian dish*»). Існує кілька варіантів походження цієї страви, як і її назви (згідно з однією з них, *Chicken Kiev* було створено у США), і це не дивно: для історії культури цілком звичною є ситуація, коли на престижний артефакт чи феномен неясного (ба навіть і цілком ясного) походження претендують одразу більш ніж одна культура і пов'язана з нею традиція, оскільки жодна з них не є схильною поділитися своїм пріоритетом у цьому плані (говорячи ж конкретно про російську культуру, слід додати, що її представники у таких

³⁸⁷ Див.: *Chicken Kiev*. – https://en.wikipedia.org/wiki/Chicken_Kiev as well as its counterparts in the entries in other languages.

випадках дуже неохоче визнають окремішність чи цінність українських культурних внесків і здобутків). Усе це представляє назву *котлети (деволай) по-київськи* як ідіоматичний епонім із непрозорою (чи, точніше, не цілковито прозорою) внутрішньою формою.

Прикметники укр. *київський* і *празький*, ужиті в назвах різновидів тортів, виражають значення, котре є дещо інакшим і складнішим, ніж просто загальне значення стосунку до Києва і Праги. Так, *Київський торт*, звісно, не позначає будь-який торт, що його було зроблено у Києві; ця назва стосується лише тортів, виготовлених (будь-де) згідно з приписом, створеним кондитером І. Петренком на Київській кондитерській фабриці ім. Карла Маркса 1956 р.³⁸⁸ (наскільки можна судити, назва не є зареєстрованою торговою маркою). Відношення *Празького тарту*, чи *тарту «Прага»*, до чеської столиці є ще більш непрямим: цей популярний у колишньому СРСР кондитерський виріб було створено В. М. Гуральником, начальником кондитерського цеху московського ресторану «Прага», але рецепт його не був цілковито оригінальним, оскільки становив варіацію знаменитого віденського *Sachertorte*³⁸⁹ (з точки зору ідеологічно зумовленого ономастикону радянських товарних виробів найменування, що відтворювало назву однієї з «братніх країн народної демократії», було далеко більш прийнятним).

Ці приклади заслуговують на увагу ще й в іншому сенсі. Вираз *котлета по-київськи*, безперечно епонімічний, швидше за все, не може вважатись ономастичною одиницею, що підтверджується його написанням, у якому немає ані великої літери, ані лапок (пор. назву страви пол. *pieczeń rzymska* «страва з яловичого, свинячого чи мішаного фаршу з приправами у вигляді рулету» (USJP), дослівно «римська печеня»), натомість відповідь на питання про належність до апеллятивної чи ономастичної лексики іншого зі згаданих складених найменувань, а саме укр. *Київський торт (торт «Київський»*, *«Київський торт»*), попри його орфографічну

³⁸⁸ Дзис А.С. Київська кондитерська фабрика «Рошен». – [http://esu.com.ua/_articles.\php?id=11232](http://esu.com.ua/articles.\php?id=11232)

³⁸⁹ Original Zacher-torte. Ein echtes Stück Wien // <https://www.sacher.com/original-sacher-torte/>.

варіативність, видається цілком однозначною. Це зайвий раз нагадує про відсутність жорсткої межі між загальними та власними назвами (особливо вже згаданими вище хрематонімами, які позначають одиниці масового виробу і через це не мають унікальної референції³⁹⁰).

Іншою проблемою, що може постати при експлікації діапазону одиниць, відображених у категорії епоніма, є розрізнення між фразовими (складеними) епонімами та іншими фразеологічними одиницями, утвореними з допомогою власних імен. Однак перш ніж звернутися до цієї конкретної питання, видається доцільним розглянути загальніше питання про те, який сенс вкладається у термін укр. *епонім* і його іномовні когнати, а також у співвідносні з ним термінопозначення. Іншими словами, видається корисним дати тут огляд внутрішньо- та міжмовної полісемії цього терміна, а також і його синонімів.

Як можна побачити з уже наведених прикладів, існують різні типи мовних одиниць, для творення яких використовуються оніми, котрі при цьому зазнають переосмислення свого значення. Також різними є й значення термінів, які походять від гр. ἑπώνυμος < ἑπώνυμαζω «називати, найменовувати»: їхня семантика варіює не лише від мови до мови, але й у межах окремо взятих мов. Словники лінгвістичної термінології непослідовно реєструють їх і можуть також включати інші позначення одиниць та явищ, які відповідають дефініції епонімів та епонімії і через те можуть бути кваліфіковані як такі. Так, приміром, термін укр. *епонім* виступає в роботах українських лінгвістів (приміром, у розвідках М. М. Дзюби та ін.), у яких ідеться про апелювати (а також і номінативні фраземи), здебільшого термінологічні та номенклатурні, що утворені за допомогою власних назв. А проте *епонім* (*епонімія*) відсутній в основному реєстрі Словника української мови в 11 т., її додатковий том подає *епонім* лише як назву, утворену від імені людини (СУМ ДТ, 1, 333), а Словник іншомовних слів за ред. О. С. Мельничука аналогічним чином трактує його як позначення особи, яка

³⁹⁰ Kosyl Cz. Chrematonimy // Współczesny język polski. – Lublin, 1993. – S. 447-452.

дає чомусь своє ім'я (СІС, 256). Відсутній цей термін також і в уже згаданій енциклопедії української мови, яка водночас має гасла *автономазія* і *деонімія*: перше традиційно тлумачиться, серед іншого, як троп, що полягає у метафоричній заміні загального імені іменем власним міфологічного, історичного чи літературного походження (*крес* «багатій», *донжуан* «зальотник, залицяльник»³⁹¹, а друге (синонімом якого є *апелятивација*) тлумачиться як процес перетворення власної назви на загальну на підставі метафоричної чи метонімічної асоціації: *Кюальник* > мінеральна вода *куяльник*, *Дон-Кіхот* > *донкіхот*)³⁹². У працях Є. С. Отіна та Г. П. Лукаш живляються терміни *конотативні власні імена* і *котоніми*, прикладами яких є, приміром, рос. *Вавилон* «сум'яття; хаос; штовхання; катастрофа» (Отин, 87-88), *Вакул* «шахрай» (там само), укр. *Палестина* «рідна земля», *баунті* «буряковий самогон»³⁹³ (останнє від назви шоколадного батончика з кокосовою начинкою *Баунті*). У студіях вітчизняних лінгвістів зустрічається ще одне термінопоняття, співвідносне з терміном *епонім*: ідеться про категорію прецедентного імені, що виникла як один із наслідків рецепції концепції й самого концепту інтертекстуальності на пострадянському просторі і відображала вторинне стилістично-експресивне чи риторичне використання власних назв, значущих у культурно-історичному сенсі³⁹⁴.

³⁹¹ *Тараненко О.О.* Автономазія // Українська мова : Енциклопедія. – С. 30. Інші словники також наводять цей старий риторичний термін, синонімом якого інколи виступає *метонімія*.

³⁹² *Карпенко Ю.О.* Деонімізація // Українська мова : Енциклопедія. – С. 140; див. також: *Ковалик І. І.* Зазн. пр. – С. 280-282.

³⁹³ *Лукаш Г.П.*, зазн. пр., с. 13; пор. також: *Канна В.Ю.* Структура, функції та лексикографія конотативної топонімії. – Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Донецьк, 2009. – 19 с.

³⁹⁴ *Нахимова Е. А.* Прецедентные онимы в современной российской массовой коммуникации: теория и методика когнитивно-дискурсивного исследования : монографія. Екатеринбург, 2011; *Каламбет Я.* Прецедентні оніми артурівського дискурсу в процесах вторинної номінації // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Філологія (мовознавство). – 2014. – Вип. 19. – С. 297–301; *Рослицька М. В.* Прецедентне ім'я в політичному дискурсі: формально-семантичні ознаки і соціопрагматичний

Російське слово *эпоним* відсутнє і в реєстрі, і в термінологічному показнику Лінгвістичного енциклопедичного словника за ред. В. М. Ярцевої³⁹⁵, хоча виданий перед тим Словник лінгвістичної термінології О. С. Ахманової має це слово (як і слово *антономазия*), визначаючи його як «особа, за якою названо народ або місцевість»³⁹⁶. Згідно зі Словником російської ономастичної термінології Н. В. Подольської, рос. *эпоним* – це «знаменита з певного приводу особа, чиє ім'я використано для створення іншого імені власного, напр., *Ярослав* (князь) > *Ярославль* (місто), або терміна»³⁹⁷. Д. Кристал трактує англ. *эпоним* як ім'я особи, вжите, приміром, на позначення місця (тобто у ролі топоніма) чи винаходу³⁹⁸, а в «Енциклопедії мови і мовознавства» видавництва Ельзевір це слово, відсутнє в реєстрі, тим не менш виступає, як і прикметник *эпонимный*, у тексті кількох статей. Короткий оксфордський словник лінгвістики визначає *эпоним* таким чином: «індивідуальне ім'я, від якого утворений загальний іменник: напр., ім'я ... лорда Сендвіча (*Lord Sandwich*) як твірне щодо *sandwich*. Епонімія становить відношення між ними»³⁹⁹. Оксфордський словник англійської мови (у реєстрі якого є також *эпонимный* і *эпоним*), тлумачить значення даної лексими так: «той, хто дає, чи уважається, що дає, своє ім'я народу, місцю чи інституції; приміром, у греків ті герої, яких уважали за предків чи засновників племен і міст; (перен.) той, чиє ім'я стало синонімом чого-небудь...; (додаток 1993 р.) власне ім'я, вжите у родовому сенсі; у ширшому

потенціал (на матеріалі промов президентів України, Польщі та Франції кін. ХХ–поч. ХХІ ст.). – Дис.... канд.філол. наук. за спец. 10.02.15 – загальне мовознавство. – Львів, 2018. –231 с.

³⁹⁵ Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990. – 685 с.

³⁹⁶ Ахманова О.С. Словарь лингвистической терминологии. – М., 1969. – С. 528.

³⁹⁷ Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. – М., 1988. – С. 150-151; у працях Є.Ю.Воякіної виступає термін *эпонимная метафора*, див., напр.: *Воякіна Е. Ю. Onomastic metaphors as means of reflecting the economic reality // Вестник ТГТУ. – 2011. – Т. 17. – № 2. – С. 642-648.*

³⁹⁸ Crystal D. A dictionary of linguistics and phonetics. – Oxford, 2008. – P. 197.

³⁹⁹ Matthews P.H. The concise Oxford dictionary of linguistics. – Oxford, 2003. – P. 116.

сенсі, саме родове ім'я або будь-яка субстантивна сполука з конкретним значенням, яка включає власне ім'я» (OED).

Французькі та франкомовні лінгвісти вживають термін *onomastisme* для позначення процесу творення епонімів⁴⁰⁰. Нім. *Eponym* може застосовуватися до слів, похідних від онімів⁴⁰¹, а також і до власних імен, що виступають у ролі твірної одиниці щодо деоніма (*Deonym*); обидва лексико-семантичні варіанти є вже досить давніми, причому перший із них є давнішим⁴⁰². Слід додати, що вже гр. ἑλώνυμος означав як «той, хто дає своє ім'я», так і «названий чиймсь іменем» (Liddell, 679-680; Дворецкий, 1, 655). Уже згаданий італійський фахівець Е. Делла Стелла є ініціатором напряду студій у романському мовознавстві, званим деономастика (*deonomastica*)

Отже, термін «епонім» є загальноновживаним, серед іншого, відносно лексем і номінативних сполук, які є найменуваннями винаходів, відкриттів, місць, історичних періодів тощо, названих у такий спосіб через їхній зв'язок із певною особою чи просто на честь певної особи. Слід, однак, додати, що в деяких випадках, таких, приміром, як назва гори у Карпатах *Пін Іван*, підстави для саме такого найменування є затемненими, а встановлення мотивації може бути проблематичним, серед іншого, завдяки її характеру: так, В. В. Лучик зазначає, що цей позірно епонімічний топонім насправді виник завдяки паронімічній реінтерпретації давньої румунської назви цієї гори (Лучик, 378). Аналогічним чином, є підстави припускати, що номенклатурна одиниця народної медицини на позначення діареї укр. *швидка* (чи *дрібна*) *Настя*, поставши унаслідок міфологічно зумовленої персоніфікації цієї недуги як жіночої людиноподібної істоти, водночас є дериваційно пов'язаною з іменем *Настя* завдяки певній фонетичній подібності

⁴⁰⁰ Boulanger J.-E., Cormier M.C. Le nom propre dans l'espace dictionnaire général // Études de métalexigraphie. – Tübingen, 2001. – P. 9.

⁴⁰¹ Karenberg A. Medizinhistorisch-sprachgeschichtliche Anmerkungen zu mythologischen Namen im modernen medizinischen Fachwortschatz // Würzburger medizinhistorische Mitteilungen. – 2002. – Bd 21. – S. 18.

⁴⁰² Schweickard W. Зазн. пр. – S. 4.

між ним і словом укр. *пронос* (*понос*) на позначення діареї (СУМ, 8, 175, 244) (далі ми ще повернемося до питання мотивації епонімічного зв'язку).

Подібний, а водночас й істотно відмінний різновид номінативних фразем з онімом у їхньому складі репрезентують відповідні одиниці з розряду крилатих виразів (чи, як їх називає Л. П. Дядечко, ептонімів⁴⁰³), таких, як укр. *дамоклів меч* «вислів, що означає постійну небезпеку (з давньогрецької легенди про Дамокла, над яким під час бенкету повісили на волосині гострий меч)» (СУМ, 2, 210) і под. Структурно більш-менш подібні до наукових чи технічних епонімічних словосполук (таких, як фізичні терміни укр. *Торічеллієва пустота* чи *море Дірака*), вони відрізняються від них своєю мотивацією, а також і стилістичними конотаціями: у їхній основі лежить згадка про постаті і сюжети з міфології, історії та літератури, і завдяки саме такій згадці вони позначають певні ситуації, які також можна було б позначити дослівно і стилістично нейтральним чином.

Крім того, існують фразові (складені) ергоніми (тобто назви організацій, установ і підприємств) із власними іменами в їхньому складі, вжитими або почасти (поряд із об'єктивною мотивацією), або цілковито з гонорифікативною та / чи комеморативною функцією – для того, щоби підкреслити сакальну, ідеологічну чи соціокультурну значущість і престиж денотата такої сполуки⁴⁰⁴, пор. до- і післяреволюційні назви історично того самого вишу: рос. *Императорский университет Св. Владимира* і укр. *Київський національний університет імені Тараса Шевченка* (зображення колишнього священного патрона закладу фігурує на сучасній емблемі університету). У інших випадках мета вживання власного імені як, чи як частини, ергоніма (чи хрематоніма) може бути істотно відмінною, але також продиктованою прагматичними міркуваннями, пов'язаними із (реально чи гадано) сугестивним

⁴⁰³ Дядечко Л.П. Крылатые слова как объект лингвистического описания: история и современность. – Київ, 2002. – С. 140-141.

⁴⁰⁴ Зимовец Г.В. Мотивационные признаки коммеморативных эргонимов Украины // Язык. Текст. Дискурс. – 2013. – Вып. 11. – С. 378-387.

характером твірного оніма., пор. назви львівських закладів харчування, що мають у собі ім'я власне (*У пані Стефці, Тралі Валі Піноккіо, Mons Pius, New York Street Pizza, Біля Діани на Ринку, Голодний Микола*), чи становлять складене власне найменування, ужите у вторинному, але також пропріативному сенсі (*Високий Замок, Древня Русь*); пор. також назву драми-феєрії Лесі Українки «*Лісова пісня*» і похідні від неї назви шоколадних цукерок і кондитерської крамниці, яка певний час існувала у Києві, або друге ім'я В. А. Моцарта, *Amadeus*, використане у словосполучі *Servus Amadeus*, назві купажної кави бренду *Blasercafé*, що, разом із традиційним віденським вітанням, має викликати у потенційного споживача асоціації, пов'язані з традиційним уявленням про австрійську столицю як про місто, славне своєю кавою і кав'ярнями із властивою їм атмосферою.

Видається цілком природним і доцільним кваліфікувати всі такі утворення як випадки епонімії. Існують, проте, ще й інші різновиди фразем, які містять у своєму складі так чи інакше перетлумачений онім, такі, як ідіоми (пол. *Bismark w spódnicy* «енергійна і владна жінка»⁴⁰⁵, *pisuj (pisać) na Berdyczów* – вираз, що передає небажання мати справу з чимось (НКРР, 1, 75) (уживається також стосовно листа із неправильною чи приблизною адресою), прислів'я (укр. *Казала Настя, як удасться, у якому рима видається єдиним підставою для використання даного імені в неозначено- (чи узагальнено-) особовому сенсі; Нате і мій глек на капуста, щоб і я була Химка*, де вибір антропоніма здається випадковим чи зумовленим неясними конотаціями); також пор. *У Варвари так і ніч уворвали* (Номис, 62) і *Не савій, не варварій, бо Сава савив і варварив, а сам босий ходив* (ор: *Варвара варила, а Сава савила, а обоє босі ходили*)⁴⁰⁶, перше з яких передає зміст вторинного православно-християнського міфа, що пояснює зміну відносної довжини дня і ночі, а друге іронічним чином згадує про традиційні

⁴⁰⁵ *Кравчук А.М.* Польська фразеологія з ономастичним компонентом. – Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1999. – С. 10.

⁴⁰⁶ *Шмайда М.* Зимові свята (з календарної обрядовості) // Нове життя. – 1992. – № 50. – С.5.

заборони на виконання тих чи інших видів домашніх робіт у дні поминання зазначених святих; нарешті, пор. усталені порівняння, такі як укр. *налігався як Мартин мила* (ЛІССУ), і мовленнєві формули (укр. *крути, Гаврило «іди, рухайся», з Богом, Парасю*). Чи відносити ці фразеологічні різновиди до епонімів – питання радше дефініції, аніж дискусії (наскільки можна судити, фразеологи, досліджуючи подібні одиниці і навіть відзначаючи випадки апелювання до онімів⁴⁰⁷, зокрема антропонімів, у внутрішньофразеологічному контексті, не кваліфікують такі випадки як приклади епонімії). Звісно, усі щойно наведені типи фразем не належать до номінативних сполук, але, з іншого боку, серед лексичних відонімних утворень, що виникли внаслідок переосмислення твірної одиниці, є й такі, що належать до т. зв. предикативних частин мови, пор. укр. *змикитити* «зрозуміти, додуматися; вдаввшись до хитрощів, обману, не виконати обіцянки» [СУМ, 3, 618], *jacobean* «такий, що відноситься до часів владарювання Якова I в Англії; (архітект.) окреслення стилю, що панував в Англії на поч.. XVII ст. і поєднував в собі риси дуже пізньої готики з домішкою стилю Антоніо Палладіо» (OED). У кожному разі видається корисним зіставлення усіх типів фразем з ономастичним компонентом із метою встановлення подібностей і розбіжностей між ними. При цьому доцільно розглядати епоніми, у тому числі і фразеологічні, як т. зв. природний (тобто не як строго диз'юнктивний) клас, котрий характеризується не однорідним розподілом визначальних рис, а, радше, розмитими категоріальними межами між ним та іншими класами лексичних та фразеологічних одиниць.

Звертаючись тепер до питання про параметри, за якими має здійснюватися опис та аналіз явища епонімії, слід одразу зазначити, що внаслідок комплексного і навіть різноманітного характеру епонімії як мовного явища порядок, у якому тут висвітлюються аспекти цього явища і можливі підходи до їхнього виділення і опрацювання, є до певної міри довільним. У кожному разі видається

⁴⁰⁷ Пор. також: *Мороз О.А.* Фразеологічні одиниці з компонентом «власне ім'я» в сучасній українській мові: структурно-семантичний аспект. – Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Донецьк, 2002. – С. 2, 9.

доцільним, розпочинаючи розгляд цієї проблематики, ще раз підкреслити, що епонімія у своїй суті становить генетичний і, отже, динамічний зв'язок між твірною одиницею та похідним від неї утворенням, зв'язок, що відноситься до еволюційного, діахронічного виміру мовної системи і через це може бути локалізованим у часі і просторі. Після свого виникнення індивідуальні відношення епонімії можуть тривати, залишаючись прозорими (хоча інколи і дещо неясними), або ж вони можуть припиняти своє існування в синхронії, і тоді їхня мотивація і навіть саме існування можна встановити лише шляхом історико-етимологічного аналізу, пор. укр. *франт* «підкреслено модно одягнений чоловік, чепурун» < пол. *frant* «проноза, пролаза» < чес. заст. *frant, franta* «блазень, навіжений» < чес. *Franta* < *František* (лікар із Пльзеня Ян Франта (Jan Franta, XVI в.) був відомий відповідною вдачею) (ЕСУМ, 5, 127) чи укр. *фрицувати* «муштрувати, дрисерувати» < пол. *frycować* «глузувати з новачка» < *fryc* «новачок, початківець» < нім. *Fritz*, деминутив антропоніма *Friedrich* (там само, 132)⁴⁰⁸. Поза цими двома можливостями епонімії не існує.

Відповідним чином, випадки епонімії в окремо взятій мові можна описувати з точки зору їхнього походження: чи епоніми є запозиченими, чи, навпаки, генетично автохтонними, як укр. *Іван* «селяк, неотесана особа» чи *змикитити* «зрозуміти», похідні від антропонімів укр. *Іван* і *Микита* (там само). Наявність питомого твірного оніма, звісно, не виключає наявності можливих міжмовних паралелей із подальшим питанням про їхнє генетичне підґрунтя.

Кваліфікація епоніма як запозичення (лексичного чи фразеологічного) передбачає встановлення мови-джерела, а також, звісно, і екстралінгвістичної мотивації, що лягла в основу епонімічно-дериваційного відношення⁴⁰⁹. Перший аспект потенціально може

⁴⁰⁸ Див. також: *Лукінова Т.Б.* Ономастика в «Етимологічному словнику української мови» // *Студії з ономастики та етимології.* 2011-2012. – К., 2012. – С. 147-158.

⁴⁰⁹ Пор.: *Приймак О.О.* Відономастичні одиниці у складі кулінарних термінів // *Іншомовні елементи в ономастиці України.* Матеріали наукового семінару 12-13 вересня 2001 р.– К., 2001. – С. 80-84.

виявитися особливо істотним у разі афіксальних похідних, пор. англ. *French bougainvillea*, запозичене з французької позначення вічнозеленої рослини, названої так на честь графа Луї-Антуана де Бугенвіля, французького мореплавця і дослідника не пізніше ніж 1789 р.⁴¹⁰; назву було утворено як латинський субстантив першої відміни на *-a*. Співвіднесення епоніма з певною мовою (чи мовами, як у даному випадку) і локалізація відповідного первісного епонімічного зв'язку в часі та просторі дозволяє проаналізувати останній у рамках властивих мові (мовам) словотвірних парадигм і водночас у екстралінгвістичному контексті його виникнення. Водночас цей же приклад свідчить, що подібні мовні та позамовні атрибуції не завжди є однозначними та не обов'язково відповідають одна одній. Справді, існують епоніми, із самого початку призначені для міжнародного вжитку в ролі технічних чи номенклатурних термінів (пор. назви одиниць вимірювання укр. *ньютон*, *ампер*, *герц* тощо та їхні іншомовні відповідники), котрі можуть бути сформовані з використанням латинських та грецьких складників носіями зовсім інших мов, як, напр., *polonium*, назва хімічного елементу, створена його відкривачами Марією Склодовською-Кюрі та П'єром Кюрі 1898 р. у Парижі як латинський іменник середнього роду від твірного *Polonia*, латинської назви Польщі – батьківщини М. Склодовської-Кюрі (ЕВ).

Ці випадки у свою чергу вказують на деякі інші аспекти опису епонімії. Один із них стосується способу творення епонімічної одиниці. Цей спосіб є, узагалі кажучи, різним у залежності від того, чи йдеться про слово, чи про словосполуку; однак і те, і те може виникнути шляхом суто семантичної еволюції, напр. пол. *Eldorado* (з ісп. *el dorado* «позолочений») 1. (історичн.) «міфічна країна, за переказами, багата на золото»; 2. *eldorado* (книжк., переносн.) «багата країна, щаслива земля, земля обітована» (USJP); укр. *гордіїв вузол* «про складне переплетення обставин, про заплутані питання» (СУМ, 2, 210) (вираз містить алюзію до грецького міфу); рос. *Ликовая дама*, назва спершу повісті О. С. Пушкіна, потім опери П. І. Чайковського за цією повістю і, нарешті, назва

⁴¹⁰ Bougainvillea. – <https://en.wikipedia.org/wiki/Bougainvillea>.

шоколадних цукерок. Водночас слід згадати і про випадки, де, з одного боку, еліпсис, а з іншого, образна зміна значення (конкретніше, метонімія, як у подальших прикладах) можуть мати подібні чи й спільні наслідки, пор. значення, що його виражає топонім *Yalta* (укр. *Ялта* «місто у Криму»), виступаючи у складі словосполучення англ. *the Yalta Memorial* «пам'ятник у Лондоні на честь людей, які стали переміщеними особами внаслідок рішення Ялтинської конференції 1945 р.»; чи значення рос. *Женева* у словосполучі рос. *дух Женевы* «тимчасове потепління у міжнародних відносинах під час холодної війни, що знайшло свій вираз у зустрічі лідерів чотирьох держав, СРСР, США, Великої Британії та Франції, 1955 р. у Женеві, вперше після закінчення Другої світової війни»⁴¹¹; чи значення топоніма *Рейкьявік* у назві інтернет-публікації рос. *Ракурс. После Рейкьявика*, де йшлося про матч збірних Ісландії та України в цьому місті. У всіх трьох прикладах урбаноніми (*Yalta*, *Женева*, *Рейкьявік*) виступають як назви певних подій, що відбулися у цих містах. Іншим типовим випадком еліптичної заміни є та, коли замість багатокomпонентної назви літературного твору виступає один із її компонентів (який може бути онімом), пор. *Don Quijote* чи *Hamlet*, а також їхні іншомовні відповідники, котрі регулярно вживаються замість повних назв творів – роману М.Сервантеса «*El ingenioso hidalgo Don Quijote de la Mancha*» і п'єси В. Шекспіра «*The Tragedy of Hamlet, Prince of Denmark*»); додамо, що іншим вторинним застосуванням імені цього шекспірівського персонажу англ. *Hamlet* є його вживання на позначення неспокійної, нерішучої чи капризної особи (OED).

Цей тип ужитку онімів слід, проте, відрізнити від інших випадків епонімії, коли, приміром, міста чи інші місця певних історичних подій стають символами, а їхні назви вбирають у себе відповідні символічні сенси і конотації за принципом метонімії («місце події» > «сама подія») і метафори («певна подія» > «будь-яка аналогічна подія»), пор. приклади з дисертаційного дослідження Н. Т. Акульшиної англ. *Hiroshima* «застосування ядерної зброї

⁴¹¹ Орлов А.С., Георгиева Н.Г., Георгиев В.А. Исторический словарь. – М., 2012. – С. 172.

проти великого населеного пункту»; *Dunkirk* «евакуації морем великої групи військ після відступу»; *Dien Bien Phu* «знищення гарнізону оточеного вузла спротиву»; *Verdun* «непрístupна фортеця»; *Cannae* «цілковитий розгром великої групи військ шляхом їх оточення»; *Pearl Harbor* «несподіваний напад»⁴¹².

Крім суто семантичної деривації, лексичні епоніми можуть утворюватися і за допомогою формальних засобів, таких, як уже згадана афіксація (пор. пол. *chopinista* «піаніст, який спеціалізується на виконанні творів Шопена; дослідник життя і творчості Шопена» (USJP), укр. розм.. *франківець* «актор Національного академічного драматичного театру імені Івана Франка у Києві»), *Олександрія*, українське місто, назване 1784 р. на честь Олександра, сина російського імператора Павла I; первісна назва цього населеного пункту була *Усовка* за козаком на прізвище *Ус*, який заснував тут зимівник (Лучик, 360) та / або композиція (пор. назви міст укр. *Старокостянтинів* та *Івано-Франківськ*). Також епоніми можуть поставати шляхом усічення основи (апокопи), як рос. *затрапез* «різновид дешевої матерії» < *Затрапезников*, фабрикант, який виробляв таку матерію (Фасмер, 2, 83), лексикалізації, напр. англ. *Jack-in-the-box* «різновид феєрверку; різновид іграшки» (OED) чи *Jack-o-the-lantern* «нічний вартівник із ліхтарем; блукаючий вогник» (OED) і компресії усталеної словосполуки з онімом у її складі (укр. *євстахіїт* < *запалення євстахієвої труби*).

Утворення лексичних і фразових епонімів у неймінгу може мати своєю метою те, що можна окреслити як хремотонімічну мімікрію⁴¹³, тобто цілеспрямоване формування таких назв промислових виробів, які є дуже подібними до назв ексклюзивних і престижних брендів, але водночас і не є цілковито ідентичними їм, cf. *Ericsson vs. Erisson* (останнє є російською торгівельною

⁴¹² See: Акульшина Н. Т. Сучасна військова термінологія: когнітивно-прагматичні виміри (на матеріалі перської, української та англійської мов): Дис. ... канд. філол. наук. – К., 2016. – С. 104.

⁴¹³ Єрмоленко С.С., Зимовець Г.В. Деякі теоретичні та методологічні проблеми дослідження мотивації внутрішньої форми ергонімів // Акцентологія. Етимологія. Семантика : Зб. пр. до ювілею акад. В. Г. Склярєнка. – К., 2012. – С. 742.

маркою), *Neskafe* vs. *Neckafe*, парфуми *Light blue* (бренду Dolce e Gabbana) vs. *Blue flight* (ці останні продаються у коробці того ж кольору, що і перші), шоколадні батончики *Nuts* vs. *Nuss* (обгортка останнього відтворює кольорову гаму обгортки оригінального виробу компанії *Nestlé*); українська торгова марка лінійки різновидів мила «Диво» фонетично є близькою англ. *Dove* – комерційній назві косметичних товарів (у тому числі й мила) компанії Unilever. Ця практика недобросовісного неймінгу, розрахована на легковірних і некомпетентних покупців, експлуатує тенденцію «наївного» людського співгосприйняття оцінювати як істотно подібні чи тождні ті речі, що є подібними за виглядом чи назвою⁴¹⁴.

Опис відношень епонімії має також включати параметри, які стосуються їх твірних і похідних складників. Перші можуть оцінюватися з точки зору більшої чи меншої дериваційної активності, тобто з огляду на чисельність одиниць, утворених від них. Одні власні назви можуть мати лише один похідний від них епонім (напр., фр. *poubelle* «бак на сміття» < *Poubelle* «французький державний префект, який запровадив обов'язкове використання таких баків із 15.01.1884» (Dauzat, 578), натомість інші мають більш чи менш численні паралельні, чи, точніше, ірадіативні епонімічні похідні. Такі ірадіативні утворення можуть базуватися на тій самій екстралінгвістичній мотивації, пор. незчисленні назви радянських установ, закладів, вулиць і площ тощо, названих на честь В. І. Леніна. Але подібні ірадіативні епонімічні відношення можуть включати множинну семантичну реінтерпретацію твірного оніма, напр., реєстр Оксфордського словника англійської мови налічує 15 одиниць *jack*, похідних від антропоніма *Jack*. Уже згаданий словник конотативних імен Є. С. Отіна містить численні похідні, семантичні та інші, від імені рос. *Иван* (*Ваня*) (Отин 152-176), пор. також пол. розм. груб. *zaiwaniac* «робити щось із запалом чи розмахом», *zaiwanić*. «вкрасти» (< ім'я рос. *Иван*) (USJP), римовану назву іграшки укр. *Иван-покиван* (СУМ, 4, 9) і її синонім *Иван-киванець* (там само) та назви рослин і тварин укр. *Иван-чай*,

⁴¹⁴ Див: Єрмоленко С.С. Мовне моделювання дійсності і знакова структура мовних одиниць. – К., 2006. – С. 29-65.

(там само) *Іван-зілля, Іванова мушка, Іванок, Іванчик золотий, Івасик* (Грінченко, 2, 195), і ще такий приклад уживання імені укр. *Іван* в апелятивному сенсі «проста людина», не зареєстрованому в жодному з двох згаданих вище словників: *Багато в нас любителів грать на фортеп'яна, А як треба тягти його, то кличуть Івана* (П.Глазовий. Сердитий монолог).

Сукупність одиниць, від яких утворені епоніми, можна класифікувати, поділяючи її на групи у відповідності з більш чи менш конкретними ідеографічними категоріями пропріативів, з можливими подальшими узагальненнями щодо відносної епонімотвірної активності різних категорій і субкатегорій.

Можна вказати на декілька параметрів, які можуть бути застосовані щодо похідних членів епонімічних відношень, тобто щодо самих епонімів: перш за все, їх можна схарактеризувати як належні до загальних чи власних найменувань (включаючи сюди й фразові найменування). Водночас слід узяти до уваги, що, як уже було згадано, поміж апелятивних епонімів можна зустріти й слова, які відносяться до т. зв. предикативних частин мови: приміром, крім уже згаданих епонімічних дієслів, таких, як укр. *микитити*, пор. також okazionalizm фр. *macker* – дієслово, похідне від прізвища австрійського фельдмаршала Мака (*Karl Mack von Leiberich*), що його утворив для жарту один із персонажів роману Л. М. Толстого «Війна і мир»: *Ce n'est ni trahison, ni lacheté, ni bêtise; c'est comme à Ulm...c'est du Mack. Nous sommes mackés.* Є також епонімічні прикметники, такі, як англ. *Euro* «європейський, особливо пов'язаний із Європейським Союзом» (LDCE) чи *jacobethan* «про витвір мистецтва: який виявляє сполучення рис елізаветинського стилю та стилю епохи англійського короля Якова І» (OED). Епітет рос. *онегинский*, який окреслює бакенбарди Шполянського, персонажа роману М. О. Булгакова «Біла гвардія» (*черные онегинские баки*), виражає не присвійне значення «властивий Євгенію Онегину», а описує волосся на обличчі булгаковського персонажа, імпліцитно порівнюючи його з бакенбардами героя віршованого роману О. С. Пушкіна, якими вони виступають у певній ілюстрації до цього твору або, ймовірно, які мав оперний співак, що

виконував роль Онегіна в однойменній опері П. І. Чайковського. Рос. *ніколаєвська шинель* позначає певний різновид верхнього чоловічого вбрання, який носили у XIX ст. спершу офіцери у війську, потім чиновники і дворяни (Беловинский, 417; Елистратов, 328), і через це прикметник *ніколаєвський*, вжитий у цій сполуці, наскільки можна судити, не стосується безпосередньо російського імператора Миколи I та / чи часу його царювання тощо, а виражає натомість риси покрою і матеріалу такої шинелі.

Виходячи з їхньої денотативної семантики, епоніми можна класифікувати, розподіляючи їх на ідеографічні чи лексико-тематичні групи з більш чи менш узагальненим семантичним маркером (тобто окреслювані більш чи менш загальним концептом), напр., назви артефактів, назви місцевостей або імена осіб, найменування інституцій тощо, які далі можуть розподілятися на угруповання ще конкретнішого смислового характеру (пор., приміром, список різноманітних епонімічних категорій, який подає англomовна Вікіпедія: *Adages, Adjectives, Asteroids, Astronomical objects, Cartoon characters, Chemical elements, Colleges and universities Companies, Diseases, Foods, Human anatomical parts, Ideologies, Inventions, Mathematical theorems, Medical signs, Medical treatments, Minerals, Observations, Places and political entities, Prizes, awards and medals, Scientific constants, Scientific equations, Scientific laws, Scientific phenomena, Scientific units, Sports terms, Surgical procedures, Tests, Trademarks or brand names*⁴¹⁵.

Параметр, який має відношення і до твірного оніма, і до похідного від нього епоніма, – це семантичний перехід від першого до другого, а також екстралінгвістична мотивація, яка лежить у його підґрунті. Встановлення цієї мотивації дозволяє, перш за все, співвіднести даний випадок епонімічного зв'язку з тим чи іншим із найзагальніших типів зміни значення (таких, як метафора, метонімія, можливо, і інші, маргінальні, типи, див. далі), а потім, шляхом порівняння різних епонімів, встановити властиві їм конкретні моделі смислового розвитку, такі як «місцевість > продукт харчування», а в їх межах – іще конкретніші, приміром, «місцевість >

⁴¹⁵ Eponym. – <https://en.wikipedia.org/wiki/Eponym>.

марка вина (сиру, тютюну тощо)» «міфологічний чи літературний персонаж > внутрішня чи зовнішня риса людини, її вдачі чи поведінки, напр., краса, мудрість чи мужність», «культурне, історичне чи міфологічне явище, подія, об'єкт чи ситуація > щось подібне у житті індивіда, суспільства чи країни»⁴¹⁶.

Слід мати на увазі, що встановлення як відносин епонімії між мовними одиницями, так і екстралінгвістичної мотивації, на яку ці відносини спираються, може становити певні проблеми. Так, М. Фасмер генетично пов'язував рос. *малиновий* (вжите у колокації *малиновий звон* «мелодійний дзвін») із рос. *малина*, очевидно, через властиві останній лексемі позитивно марковані конотації солодкого смаку, задоволення, святкового настрою (пор. вираз рос. *не жизнь, а малина; житье малиновое*) і под. (Фасмер, 2, 563), однак не менш, якщо навіть не більш, вірогідною (і водночас такою, що не обов'язково виключає перше пояснення) є етимологія, яка виводить походження цього виразу з бельгійським містом *Малін* (*Malines*, нідерл. *Michelen*) (СРФИЭС, 206), історичний центр виготовлення карильйонів, також славний своїм собором св. Румболда (Ромуальда) із його найвідомішим у світі карильйоном (ЕВ). Позірна самоочевидність епонімічного відношення може потенційно вести до хибних висновків: так, англ. *Panama (hat)* «хибне найменування капелюхів, виготовлених із молодих листів рослини «безкореневий пандан» тропічної Південної Америки; зараз часто у стосунку до інших подібних капелюхів» (OED), укр. *панама* «літній капелюх з широкими крисами, плетений або зшитий з тканини» (СУМ, 6, 42) за походженням пов'язані із Республікою Панама, однак, всупереч типовій моделі епонімічної еволюції семантики, не через те, що подібні капелюхи найперше стали виготовлятися саме там, а через те, що ці головні убори еквадорського виробництва саме через Панаму експортувались далі до різних інших країн і пунктів призначення⁴¹⁷.

⁴¹⁶ Cf. *Stern G.* Зазн. пр. – Р. 295; *Лукінова Т.Б.* Зазн. пр. – С. 147-156.

⁴¹⁷ *The complete panama hat history.* – <https://ultrafino.com/blogs/articles/the-complete-panama-hat-history>.

Особливо проблематичним може бути встановлення мотивації епонімів, утворених від імен людей. Приміром, не викликає жодного сумніву, що назва бренду німецьких автівок *Mercedes* походить від іспанського жіночого імені *Mercedes*, яке у свою чергу генетично пов'язане з одним із католицьких найменувань Діви Марії *Maria de las Mercedes*; водночас історія того, як дане ім'я стало назвою автомобілів, продовжує бути оточеною легендами. У кожному разі, згідно з офіційною версією, *Mercédès* було іменем дочки Еміля Єллінека, австрійського дипломата і бізнесмена, який співпрацював із компанією Даймлер і спершу назвав цим іменем автомобільний двигун, а згодом і модель автівки⁴¹⁸. Це свідчить, що підстави для вибору власного імені як твірної одиниці для творення епоніма можуть бути досить суб'єктивними й узагалі ускладненими, унаслідок чого встановлення мотивації подібних випадків може виявитися кропітким, трудомістким і тривалим, і водночас таким, що не гарантує переконливого результату, – або через відсутність потрібних даних і свідчень, або ж унаслідок того, що мотивація може бути настільки суб'єктивною та / чи випадковою, що через це її неможливо відновити шляхом умовиводу із певних загальних засад, пор. згадку П. Вістенгофа про те, що служників у московських трактирах, завданням яких було гасити свічки й замикати двері опівночі, через невідому причину називали іменем шекспірівського героя *Отелло*⁴¹⁹. Знаходження етимології таких епонімів ще більш ускладнюється в разі наявності у твірному імені кількох ірадиативних твірних епонімів, приміром, стаття *john* в Оксфордському словникові англійської мови вирізняє численні апелятивні похідні різновиди цього імені, які воно виражає або ж автономно, або ж у складі колокацій, і ці значення за всіма ознаками є незалежними одні від одних (крім того, реєстр включає ще кілька виразів із *John* та *johnnie*). Водночас у деяких

⁴¹⁸ The history behind the Mercedes Benz Brand and the three-pointed star. – http://www.emercede-desbenz.com/Apr08/17_001109_The_History_Behind_The_Mercedes_Benz_Brand_And_The_Three_Pointed_Star.html

⁴¹⁹ *Вистенгоф П.Ф.* Очерки московской жизни // Москва в очерках 40-х годов XIX в. – М., 2000. – С. 62.

лексикографічних традиціях існує тенденція не згадувати у словникових описах про вторинні «конотативні» значення власних імен, головно антропонімів, очевидно, через розмитий асоціативний характер таких значень.

Слід зазначити, що зіставлення подібних значень у імен в межах однієї мови або в імен-когнатів різних мов може виявити випадки паралелізму в їхньому семантичному розвитку, які можна оцінювати як взаємно незалежну конвергентну еволюцію, а не як запозичення. Так, у своєму словнику Є. С. Отін зареєстрував, поряд із іншим стилістично відзначеними семантичними варіантами рос. *Ванька*, позначення дешевого сезонного візника і також словосполучення *ванька-взводный* «командир взводу» (пор. також у романі О. Гончара «Прапороносці»: *Ти також ванькою-взводним?*); це останнє вживання можна порівняти з властивим американському військовому сленгу виразом *second john* «другий лейтенант (військове звання)» (APBC 737), де виступає антропонім *john*, генетично тотожний рос. *Иван (Ванька)*.

І. С. Божко вказує на існування давньої традиції асоціювати певні професії з іменами людей, які потім виступають у фразеологічних найменуваннях осіб за відповідним фахом (пор. такі позначення ката, як нім. *Meister Hans* та англ. *Jack Ketch*)⁴²⁰; проте вона не згадує про певні конкретні причини, які можуть лежати у підставі виникнення подібних асоціацій. Можна припускати, що антропонім може перетворюватись на апелятивну лексему або принаймні набувати більш чи менш визначених конотацій шляхом т. зв. семантичного зараження, тобто вбираючи в себе семантичні риси мовних одиниць, із якими цей антропонім сумісно виступає у спільному контексті, напр., всередині фразеологічної одиниці, такої, як римована фразема рос. *Маша-растеряша*, пор. рос. ірон. *Маша* «обмежена, недалеко дівчина чи жінка» (Отин, 234), або нім. *der deutsche Michel* «обмежений німецький бургер»,

⁴²⁰ Божко І.С. Семантика антропоніма у складі фразеологічної одиниці: співставлення на матеріалі української, російської, французької, англійської та німецької мов // Філологічні науки: синхронічний та діахронічний аспекти : Зб. наук. праць. – 2010. – Вип.2. – С. 9-10.

пор. нім. пейор. *Michel* «пересічний німець»⁴²¹. Це також може відбуватись через неодноразове референційне співвіднесення з позначуваням, з яким пов'язуються відповідні асоціації. Наприклад, Т. Н. Кондрат'єва доводить у своїй розвідці, що одне з апеллативних значень рос. *Алёша (Алёша, Алёшка)* «хвалько» постало, оскільки в Росії день св. Олексія, чоловіка Божого припадав на 18-е березня і через це став асоціюватись із сезонними поведками риб («когда рыба со стана уходит» і «щука хвостом лед разбивает»), а відтак ім'я священного патрона цієї дати стало розмовним іменням рибалок, які у стереотиповому уявленні про них полюблюють хвалитися своїми успіхами⁴²².

У словнику Є. С. Отіна наводяться також кілька одиниць, згрупованих довкола імені рос. *Егор*, у тому числі і дієслово *егорить*, прикметник *егороватый*, а також і дві ідіоми, *Егора запровалять* та *Егора навесить*, причому всі вони поділяють семантичну рису «обманювати, займатися шахрайством». В. А. Успенский, досліджуючи походження і семантику дієслів рос. *объегорить*, *обмикулить*, *обмишулить*, *подкузьмить*, дійшов висновку про їхній дериваційно-генетичний зв'язок із іменами відповідних святих і пояснював виникнення у цих вербативів далеких від святості значень тим, що у цих останніх знайшли своє відображення вторинні християнські міфи, конкретніше, залишкові уявлення про дохристиянські поганські божества, що змішались із рисами нових, християнських сакральних персонажів⁴²³.

Нарешті, ще одним можливим джерелом конотацій людських імен і підставою їхньої подальшої апеллативізації може бути

⁴²¹ Сошко О.Г. Фразеологічна репрезентація внутрішніх рис людини: особливості семантики і внутрішньої форми (на матеріалі укр., нім. та англ. мов). – Дис. ... канд. філол. наук. – К., 2014. – С. 31-32; Комарова Р.А. Немецкая антропонирика. – Саратов, 1979. – С. 32.

⁴²² Кондрат'єва Т.Н. Метаморфозы собственного имени. – Казань, 1983. – С. 21.

⁴²³ Успенский Б.А. Филологические разыскания в области славянских древностей. – М., 1980. – С. 139-140.

фонетичне значення імені, тобто звуковий символізм його фонетичної форми⁴²⁴.

Розгляд наведених вище епонімів дозволяє зробити висновок про доцільність ще одного параметра їхнього опису, а саме, параметра, який стосується їхньої експресивно-стилістичної конотації, яка у свою чергу корелює, хоч і не строго, із їхньою семантико-синтаксичною функцією: номінативні епоніми на загал тяжіють до стилістичної нейтральності, натомість ті з них, які є предикативними (або експліцитно, або імпліцитно – як вторинне найменування денотата, який уже має стилістично нейтральне позначення), мають виразне стилістичне забарвлення і експресивну образність. Крім того, творення перших базується на метонімії, а других – на метафорі⁴²⁵. Слід, однак, наголосити, що поряд із цими кореляціями існують і протилежні випадки. Так, можна навести приклади номінативних епонімів, які є образно забарвленими і стилістично експресивними, пор. уже згадані укр. *баунті* «буряковий самогон» чи рос. *ванька* «дешевий сезонний візник»), і ця їхня експресивна маркованість є зумовленою їхньою внутрішньою формою і соціальною конотованістю їхніх референтів. Крім того, ще раз наголосимо, що не всі епоніми, як нейтральні, так і стилістично конотовані, можна однозначно віднести до метонімії чи метафор. Метафорична природа епоніма може бути нечіткою і невизначеною через те, що його мотивацію проблематично встановити і зрозуміти⁴²⁶, і те саме може стосуватись, *mutatis mutandis*, метонімічної вмотивованості, що лежить у підґрунті, скажімо, наукових і технічних термінів або назв установ і закладів, які – з

⁴²⁴ Більше про конотативну семантику імен та її можливі джерела див.: Отин Е.С. Экспрессивно-стилистические особенности ономастической лексики в восточнославянских языках // Отин Е.С. Труды по языкознанию. – Донецк, 2005. – С. 122- 134.

⁴²⁵ Пор. Отин Е.С. – Цит праця. – С. 14, де автор протиставляє метафоричні конотативні імена словам термінологічного характеру, яким, на його думку, властива метонімічна мотивація.

⁴²⁶ Називаючи ці значення метафоричними (чи символічними) у вступі до свого словника, Отін, проте, не дає подальших коментарів щодо їхньої метафоричної природи й узагалі не вживає більше цього терміна.

метою ушанування й увічнення пам'яті певної значущої особи чи події та / чи для надання позначуваному престижності – позначають своїх референтів шляхом згадки саме такої особи чи події, хоча реальний зв'язок між ними може бути або ж дуже загальним і нечітко окресленим, або ж і взагалі довільним, пор. терміни на позначення одиниць виміру, таких, як укр. *ньютон* чи *ампер* і їхні іншомовні когнати, а також вулиці чи інституції, названі іменами видатних осіб без реальних підстав у їхній історії, але виключно з комеморативно-гонорифікативною метою (*бульвар Шевченка* чи *вулиця Франка* у Києві) або ж для підкреслення престижного статусу референта (*Національний академічний театр опери і балету України імені Тараса Шевченка*).

Що ж до номінативних епонімів, навіть стилістично нейтральних, то їхня поява може базуватись водночас і на метонімії, і на метафорі, пор. . Ukrainian *бойкот* (< англ. *boycott*, раніше також *Boycott* (від імені капітана Бойкотта (Boycott), ірландського землевласника, який став першою мішенню відповідної практики); «колективно відмовлятися підтримувати будь-які відношення, суспільні чи комерційні, публічні чи приватні (із сусідом) на підставі політичних чи інших розходжень як засіб покарання за певну позицію чи як засіб змусити відмовитися від неї. Слово виникло восени 1880 р. на окреслення дій, започаткованих Ірландською земельною лігою щодо тих, хто спричинив появу ворожих дій. Це слово через пресу миттєво набуло поширення у майже всіх мовах Європи» (OED). Отже, лише тоді, коли цей онім позначає у переносному вживанні дії ірландців проти Бойкотта, новостворений епонім був суто метонімічним, але невдовзі він змінив свій характер завдяки дії семантичного механізму узагальненої метафори, тобто унаслідок його застосування стосовно подібних дій у Британії й деінде.

У кожному разі адекватна модель опису епонімів та їхніх відношень із твірними щодо них одиницями має враховувати усі названі риси, а також і їхні можливі кореляції. Не менш важливою для такої моделі є засада темпоральної, спадальної та культурної локалізації конкретних різновидів епонімічного розвитку

значення, причому стосовно як автохтонних, так і запозичених утворень. Шляхом встановлення випадків мовних контактів, наслідком яких є запозичення епонімів, можна зробити важливі спостереження й узагальнення щодо відносин типу *Wörter und Sachen* в історії різних мов. Зокрема, дослідження епонімів у цьому плані здатне показати, як культурні інновації викликають до життя інновації мовні, знаходячи у них своє відображення. Це стосується як метонімічних номінативних, так і метафоричних предикативних епонімічних одиниць; встановлення зазначених співвідношень може показати не лише типові тенденції і виняткові випадки у набутті твірними онімами вторинної денотації, але також і те, які національні культури і які «мови культури» (тобто культурно-семіотичні системи – міфологія, релігія, література, мистецтво, наука, історія тощо) виступають як донорні домени, що постачають одиниці для творення епонімів. Таким чином, мовні запозичення віддзеркалюють культурні впливи і запозичення культурних моделей, і через це вивчення епонімів із цієї точки зору становить інтерес для дослідження не лише між мовами, а й між культурами.

Історія епонімів не завершується з моментом їхнього творення, їхня подальша еволюція включно з формуванням уже їхніх власних похідних може досліджуватись із застосуванням підходів і параметрів, про які йшлося вище. У разі багатозначних одиниць, подібних до тих, що походять від топонімів фр. *Cognac* чи *Champagne*, розвиток їхньої семантики теж може виявляти сполучення рис метафори й метонімії: зазначені топоніми було спершу переосмислено у якості назв алкогольних напоїв, що їх виготовляють у відповідних регіонах, а потім вони втратили свою ексклюзивну референцію і стали позначати подібні за характером трюнки, виготовлені будь-де. Спосіб, у який сполучаються метафора й метонімія в історії епоніма-інтернаціоналізма, може бути ще складнішим, як у випадку укр. *кагор* «сорт червоного десертного вина» (СУМ, 4, 68) < фр. *cahors* «сорт чорного винограду» < Cahors «місто Каор у Франції» (ЕСУМ 2, 337). Попри це походження, укр. *кагор* і його когнати на пострадянському просторі мають своїм референтом десертне кріплене вино, виготовлене з винограду

сортів, відмінних від щойно згаданої французької лози: російському імператорові Петру I, за певними свідченнями, так сподобався власне французький кагор, що він примусив Російську православну церкву вживати саме це вино для причастя, але оскільки вино, яке раніше застосовувалося для цього, було солодким, а не сухим, денотат рос. *кагор* став відрізнятися від однойменного французького вина не лише смаком, а й технологією і навіть лозою, і їхньою єдиною спільною рисою було те, що обидва належать до червоних вин⁴²⁷. Якщо в дійсності було саме так, то історія фр. *cahors*, перенесеного на терени Російської Імперії і в ареал російської мови, виявляє риси функційної метафори, а також і метонімії на основі просторової і часової суміжності.

Насамкінець видається необхідним підкреслити, що спроба представити проблематику, пов'язану з побутуванням явища епонімії в українській мові і підходами до його вивчення у працях українських лінгвістів, на тлі іншомовного, головню європейського мовно-культурного матеріалу й у контексті аналогічних досліджень мовознавців інших країн, – ця спроба, здійснена в обмеженій за обсягом публікації, у багатьох моментах і аспектах є неминуче побіжною, фрагментарною і надто загальною. Тим не менш, альтернативою цим недолікам може стати лише подальше різнобічне й різноспрямоване, але водночас здійснене у рамках єдиного теоретико-методологічного підходу дослідження епонімів української мови. Є підстави вважати, що зміст усього сказаного вище, зокрема наведені параметри опису явища епонімії, – усе це достатньо переконливо свідчить про те, що українська епонімія має досліджуватись не лише на широкому культурно-історичному тлі, але й у ширшому мовному і теоретико-лінгвістичному контексті, що передбачає послідовне залучення іншомовних відомостей, використання теоретичних і методологічних розробок і опрацювань зарубіжних лінгвістів і, нарешті, підхід до висвітлення явищ епонімії в загальних рамках дослідження вторинного використання ономастичних одиниць у слово- і фразеотворенні. При цьому творення епонімів має у свою чергу аналізуватись у зіставленні з іншими

⁴²⁷ Карор. – <https://ru.wikipedia.org/wiki/Карор>.

видами відонімного та відапелятивного словотвору, що покликане поглибити наше розуміння фундаментальної лексичної опозиції власних і загальних назв, а також сприяти подальшому удосконаленню методів дослідження ономастичної лексики і фразеології.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ ДЖЕРЕЛ

Dauzat – *Dauzat A.* Dictionnaire etymologique de la langue française. – Paris, 1938. – 824 p.

EB – Encyclopedia Britannica 2007 Ultimate Reference Suite Version 2007.00.00. – Chicago, 2007.

LDCE – Longman Dictionary of Contemporary English, Writing Assistant Edition CD ROM. – Harlow, 2005.

Liddell – A Greek-English Lexicon compiled by H.G.Liddell and Robert Scott : rev.and aug. throughout by Sir H.S.Jones: with a revised supplement. – Oxford, 1996. – 2438 p.

NKPP – Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich.– Warszawa, 1969-1978. – Т. 1-4.

OED – Oxford English dictionary on CD-ROM (v. 4.0). – Oxford, 2009.

USJP – Uniwersalny słownik języka polskiego: wersja 1.0 . – Warszawa, 2004.

Беловинский – *Беловинский Л.В.* Иллюстрированный энциклопедический историко-бытовой словарь русского народа XVIII – начала XX в. – Москва, 2007. – 784 с.

Грінченко – *Грінченко Б. Д.* Словарь української мови.– К., 1907-1909 (перевид. фотоспособом – К., 1958). – Т. 1-4.

Дворецкий – *Дворецкий И.Х.* Древнегреческо-русский словарь. – М., 1958. – Т. 1-2.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: В 7-ми т. / Гол. ред О. С. Мельничук. – К., 1982-2012. – Т. 1-6.

Елистратов – *Елистратов В.С.* Язык старой Москвы. Лингвоэнциклопедический словарь. – М., 2004. – 797 с.

ІЛІСУ – Інтегрована лексикографічна система “Словники України” 3.1. – Київ, 2007.

Лучик – *Лучик В.В.* Етимологічний словник топонімів України. 3700 географічних назв. – К., 2014. – 378 с.

Номис: Українські приказки, прислів'я і таке інше : Уклав М.Номис. – К., 1993. – 768 с.

Отин – *Отин Е.С.* Словарь коннотативных собственных имен. – Донецк: Юго-Восток, 2004. – 411 с.

СІС – Словник іншомовних слів. / За ред. О. С. Мельничука. – К.: Головна Редакція Української Радянської Енциклопедії, 1974. – 776 с.

СУМ – Словник української мови в 11-ти тт. – К.: Наукова думка, 1970-1980. – Т. 1-11.

СУМ ДТ – Словник української мови в 11-ти тт. Додатковий том. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2018. – Кн. 1-2.

Фасмер – *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка. – Москва: Прогресс., 1964- 1973. – Т. 1-4.

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ МОВНО-КУЛЬТУРНІ ВЗАЄМИНИ У ДЗЕРКАЛІ «ЛЕКСИКОНУ ЛЬВІВСЬКОГО» (НА МАТЕРІАЛІ СЛІВ ІЗ КОРЕНЯМИ ТЕРМІЧНОЇ СЕМАНТИКИ)

Об'єктом цієї розвідки є слова зі слов'янськими коренями на позначення високотемпературних процесів, зафіксовані в «Лексиконі львівському поважно і на жарт», укладеному Н. Хобзей. К. Сімович, Т. Ястремською і Г. Дидик-Меуш (далі «Лексикон») [ЛЛ]⁴²⁸. Наш довголітній інтерес до лексем із цими коренями має як об'єктивне, так і суб'єктивне підґрунтя. З одного боку, тут заважила та надзвичайно істотна роль, що її відіграли і продовжують відігравати тепло, процеси та джерела високотемпературного впливу в житті людини, її культурному і природному довіллі. Із цією роллю пов'язаний той факт, що індоєвропейські і, відповідно, слов'янські корені з вихідним значенням горіння і, ширше, термічного впливу здавна виступають у функції внутрішньої форми для позначення і вираження широкого діапазону предметів і понять, належних до живої і неживої природи, матеріальної і духовної культури і самої людини в її тілесній та ментальній іпостасях. Цей діапазон і, відповідно, ономасіологічний потенціал термічних образів та ідей виходить далеко за межі первісного обсягу значень цих коренів. Через це слов'янська лексика з такими коренями (представленими, приміром, в лексемах укр. *горіти*, *жага*, *палити*, *пекти*, *варити*, *кипіти* і под.) і привернула нашу увагу. Завдяки своїй масштабності і різноплановості релевантний

⁴²⁸ Список умовних скорочень назв цитованих лексикографічних джерел див. у кінці статті.

мовний матеріал став предметом висвітлення в обох наших дисертаціях, як кандидатській, так і докторській⁴²⁹. Специфіка цього матеріалу зумовила й те, що для його дослідження в історико-дериваційному та діяхронно-семасіологічному планах нами був обраний гніздовий підхід, започаткований в Україні, та й узагалі на терені Славії новаторськими працями О. С. Мельничука⁴³⁰ (подібні дослідницькі ідеї паралельно виникли, а потім дістали плідний розвиток у працях відомої московської славістки Ж. Ж. Варбот⁴³¹). Є підстави припускати, що в О. С. Мельничука формування гніздової моделі історико-етимологічного дослідження лексики споріднених мов стало логічним наслідком застосування гніздового підходу як способу витлумачення мовного матеріалу в етимологічному словнику: адже саме тоді він очолив роботу над укладанням «Етимологічного словника української мови у семи томах». Істотним складником цього підходу до вивчення історії генетично спорідненої лексики (в окремо взятій мові чи у різних за своїм обсягом угрупованнях споріднених мов) є простеження смислової еволюції етимонів, що лежать в основі відповідних гнізд, відображення й трансформація їхньої первісної семантики в змісті дериватів, як формальних, так і суто значенневих⁴³². Особливістю гніздового підходу, застосованого в наших власних студіях, серед

⁴²⁹ Див.: *Черныш Т.А.* Этимологические гнезда корней с исходным значением горения в славянских языках (*gōr-/žēr-, *žēg-/žīg-, *(pel-)/pōl-). Дис. ... канд. филол. наук. – Киев, 1985. – 234 с.; *Черныш Т.О.* Слов'янська лексика в історико-етимологічному висвітленні (гніздовий підхід). – Київ, 2003. – 478 с.

⁴³⁰ Див., напр.: *Мельничук А.С.* Об одном из важных видов этимологических исследований // *Этимология 1967*. – М., 1969. – С. 57-67; *Мельничук А.С.* Этимологическое гнездо с корнем *цеі- в славянских и других индоевропейских языках. – К., 1978. – 16 с.

⁴³¹ Див., напр.: *Варбот Ж.Ж.* О погнездовой ориентации при реконструкции и этимологизации праславянского лексического фонда // *Prasłowiańszczyzna i jej rozpad*. – Warszawa, 1998. – S. 223-231.

⁴³² Див.: *Chernysh T.O.* Oleksandr Melnychuk jako etymolog i komparatysta // *Studia z Filologii Polskiej a Słowiańskiej*. – 2019. – Vol. 54. // <https://doi.org/10.11649/sfps.1797> (дата звернення 04.02.2020).

іншого, для вивчення культурно маркованої лексики⁴³³, було те, що нашим об'єктом стало не одне, а кілька генетичних угруповань слов'янських слів із синонімічними (чи семантично спорідненими) коренями, унаслідок чого цей підхід набув комплексного компаративно-типологічного характеру. Крім того, слід зазначити, що гніздовий підхід передбачає фіксацію не лише міжмовних відповідностей, а й міжмовних зв'язків і впливів.

Цей самий підхід у загальних рисах визначив і ту точку зору, з якою ми виходили у наших спостереженнях над лексикою з термічними коренями, представленою в матеріалах «Лексикону». Зокрема, одним з істотних параметрів паралельного вивчення гнізд із семантично пов'язаними коренями є встановлення на множині похідних етимонів властивих їм схем вторинного смислового розвитку. У даному разі одним із наших завдань було спроектувати подібні схеми, уже встановлені в попередніх розвідках, на відомості даного джерела з метою вияву специфічних рис останніх. Важливою рисою «Лексикону» є те, що він віддзеркалює лексичні й семантичні особливості саме міського ідіому української мови, причому такого, який виник і розвивався в умовах активних мовно-культурних (зокрема, українсько-польських) контактів та мовної інтерференції, значною мірою носив характер міського просторіччя і включав елементи відповідних соціолектів (таких, як вуличний жаргон чи сленг україномовних школярів) – це останнє дозволяло припустити, що термічні корені знайшли там застосування для позначення реалій та явищ життя цих соціокультурних сфер. Нас, отже, цікавило, яким чином це все могло знайти відображення у функціонуванні «термічної» лексики.

«Лексикон» у цілому побудовано згідно з диференційною засадою: у ньому представлено ті лексеми, семантими і фраземи

⁴³³ Черниш Т.О. Проблеми компаративно-типологічного вивчення процесів формування та еволюції гнізд культурно маркованої слов'янської лексики (псл. **variti* та його континуанти) // Мовознавство. – 2003. – № 2-3 (XIII Міжнародний з'їзд славістів. Доповіді української делегації). – С. 127 – 137; Черниш Т.О., До вивчення українсько-інослов'янських мовно-культурних стосунків у рамках гніздового підходу: культурно марковані континуанти псл. **var-*// Ukraina: między językiem a kulturą. – Kraków, 2004. – S. 25-31.

(включно з пареміями), які здебільшого є відсутніми в літературному стандарті. Водночас завдяки багатству наведених у «Лексиконі» прикладів непересічний інтерес становлять не лише реєстр, дефініції і фразеологія з реєстровими лексемами, але також і ілюстративні зони словникової статті.

Згідно з нашими спостереженнями, найспецифічнішим чином у «Лексиконі» представлені лексеми з коренями *пал-*, *пек-* і *смал-*, про які й ітиме мова нижче. Розпочнемо, однак, із відображень кореня **псл. *ogn-**. У словнику слово укр. *вогонь* виступає у складі двох фразем, властивих мовцям старшого покоління⁴³⁴, *додавати (доливати) оливи до вогню* «розпалювати пристрасті» [ЛЛ 133, 197] і *солом'яний вогонь* «про тимчасове, скороминуще, нетривке» [там само, 133]. У першій із них виступає лексема *олива* «олія», теж представлена в «Лексиконі»; ця фразема має відповідники в літературній українській мові, де в ролі паливного матеріалу фігурують *лій*, *олія* та *масло* (а також і *олива*) [ILSDU], пор. і польський фразеологізм пол. *dolać oliwy do ognia* «підсилювати чийсь гнів, спричиняти ще більше роздратування, погіршити ситуацію» [USJP]. Другий вираз також має досить точний польський відповідник книжк. *ślotniany ogień zapal* «ентузіазм, запал, що несподівано виникає і швидко минає; також: короткочасне почуття» [там само].

Псл. *smal-. Як ми вже зазначили, для дієслів термічної семантики властивими є певні моделі смислового розвитку, зокрема вираження ними таких вторинних значень, як «зазнавати відчуття сильного холоду, пекучого морозу», «бити», «швидко рухатися», «зазнавати емоційних переживань, у тому числі любовних»⁴³⁵. Зареєстровані в «Лексиконі» одиниці з коренем *смал-* так само підтверджують ці тенденції. Так, перехід «палити > бити» знаходимо у таких випадках: *смалити* «вдарити, побити» [ЛЛ 101, 137], *всмалити* «побити, набити» [там само, 109]; *присмалити* «приби-

⁴³⁴ Істотно рисою словника є зазначення (за допомогою ремарк ст, ср і м) відповідного покоління мовців (тобто старшого, середнього й молодшого), якому притаманним є використання відповідної одиниці.

⁴³⁵ *Черниш Т.О.* Словянська лексика... – С. 384-421.

ти» [там само, 471]; перехід «палити, горіти > швидко рухатися» у таких прикладах: *смалити* вул. «швидко, енергійно йти» [там само, 528]; *присмалити* вул. ст. «*прийти*» [там само, 468] (пор. у листуванні М.Рильського «...смалю до Києва»); «горіти, палити > зазнавати любовних переживань»: *всмалитися* «закохатися» [там само, 137]. Можна, однак, уважати, що внутрішньою формою цієї останньої семантики є позначення не (лише) високотемпературного процесу (як це має місце, приміром, у виразах на кшталт укр. *серце горить/палає* і под.), а і конкретного результату такого термічного впливу, яким є міцне поєднання двох субстанцій (пор. укр. *прикипіти серцем до когось*⁴³⁶).

У дещо узагальненішому плані свідченням соціальної метафоризації семантики матеріального з'єднання є перехід «зазнавати термічного впливу > міцно з'єднуватися (про матеріальні субстанції) > сполучуватись, вступати у тісні міжлюдські відносини», представлений у семантем *присмалитися* «пристати, долучитися до товариства» [ЛЛ 467] (пор. подані там же синоніми *прикляйструватися, пришнуруватися*, а також і пол. перен. розм. *przykleić się* «тс.» [SJP 2 1042]).

У словнику подано два фразеологічні вирази, де лексеми з коренем *смал-* вжито у внутрішньофразеологічному контексті для вираження цілісного значення «брехати, вигадувати, говорити дурниці»: це *смалити кумети* [ЛЛ 318], а також і *наплести смалених дубів* [там само, 202]. Останній вираз має низку більш чи менш точних відповідників як в українській, так і в польській мовах, етимологія його може вважатися достатньо надійно з'ясованою і не потребує дальших коментарів⁴³⁷. Натомість неясним є слово *кумети* у першій сполуці, як, відповідно, непрозорою є і її мотивація. *Кумети* можна зіставити з наведеним в «Етимологічному словнику української мови» укр. *комети* з відсилкою на укр. *коміть* (у словосполученнях *коміть головою* «стрімголов, сторчголов»), діал. *комнядь* «наїжено; сторч», на думку укладачів, без

⁴³⁶ Черниш Т.О. Словянська лексика... – С. 410-431.

⁴³⁷ Див., приміром: *Duby smalone wyjaśnione dwakroć*, <http://www.edusens.pl/edusensownik/duby-smalone> (дата звернення 30.12.2015) чи [НКРР 1 497-498].

достовірної етимології [ЕСУМ 2 539]. Варто додати, що в тексті, який ілюструє цей вираз у «Лексиконі» (це роман О. Лисяка «За стрілецький звичай»), дієслово *смалити* виступає також у звичному для термічної лексики значенні «стріляти, вести вогонь». З огляду на це можливим є припустити для *смалити кумети* існування первісного значення «неточно вести вогонь» із подальшою просторовою інтерпретацією семантики помилки, неправди як «відхилення» від істини (пор. семантичні паралелі в похідних кореня укр. *блуд*-⁴³⁸).

Але, з іншого боку, тут є можливим зіставлення і з пол. *komenty*, наведеним А.Брюкнером як окреме гасло в його «Етимологічному словнику польської мови» із коментарем: «...особливо часто у Потоцького для позначення вигадок, приміром, *babskie komenty*» [BSEJP 249] див. також [SW 2 418]; додамо, що семантика вигадки, неправди була присутньою і безпосередньо в похідних від основи лат. *comment-* (див. [ЛРС 209-210]). У такому разі *кумети* є дещо видозміненою формою *komenty* із дієрезою *n* і типовим для львівської вимови звуженням *o*.

Однак із огляду на те, що перехід «горіти, палити > брехати, обманювати» є також однією з типових схем вторинної еволюції термічної семантики⁴³⁹, було б необережним уважати, що роль даної семантики у мотиваційній структурі цього останнього фразеологізму є лише опосередковано пов'язаною із вираженням значення «говорити неправду, вигадки, дурниці тощо» і що на її долю тут припадає лише, зрештою, теж типова для «високотемпературних» дієслів функція передачі риси «інтенсивний процес».

Нарешті (і, до речі, у зв'язку зі щойно сказаним), заслуговує на згадку також і слово зі старого школярського жаргону *відсмалити* шк.ст. «списати завдання, вправу тощо» [ЛЛ 126], яке репрезентує ще одну, досі не зафіксовану модель вторинного розвитку первісного високотемпературного значення.

⁴³⁸ Див.: Єрмоленко С.С. Семантика і.-с. **bhlendh-*: рефлексія і реконструкція // Студії з ономастики та етимології. (Бібліотека української ономастики). – К.: 2009. – С. 228-239.

⁴³⁹ Черниш Т.О. Слов'янська лексика... – С. 392.

Іншим термічним коренем, представленим у «Лексиконі львівському» низкою смислових розгалужень, є корінь **псл. *pal-**. У реєстрі словника знаходимо два дієслова з цим коренем, *палити* і *пальнути*. Перше із них, зафіксоване у зворотній формі, передає звичне для термічної лексики вторинне значення, пов'язане з афективно-емоційною сферою людини, пор. *палитися* ст. «виявляти збудження, захоплення, нетерплячість, гарячкувати» [там само, 410]. Специфічнішим є значення *палити*, притаманне учнівському соціолектові, причому як старшим, так і молодшим його носіям: *палити* шк. ст. сер. мол. ««надто суворо оцінювати учня на іспиті, часто незадовільно» [там само,]. Також належними до учнівського сленгу і більш-менш співвідносними у смисловому плані (зі спільним семантичним маркером «зазнати невдачі, провалитися») є семантими префіксальних похідних *спалитися при іспиті* шк. «бути поміченим зі шпаргалкою на іспиті» [там само, 258]; *попалений* «подертий (с); спійманий на шахрайстві, брехні (м)» [там само]; *спалити* шк. «поставити незадовільну оцінку (м, ср, ст); забрати шпаргалку на іспиті (м, ср)» [там само], *попалити* «спіймати (на шахрайстві, брехні тощо)» (м); *шк.* «забрати шпаргалку на іспиті» (м) [там само, 457].

Така специфічно «шкільна» інтерпретація твірного термічно-го значення кореня *pal-* виглядає унікальною на тлі зафіксованих нами деінде смислових похідних дієслова із цим же коренем, як українських, так і польських і взагалі слов'янських (в загальнішому сенсі пор. пол. перен. *nieuupał* «осічка, невдача» [ISJP 1, 1025], серед інших термічних гнізд пор. також укр. *згоріти*, *п(р)огоріти* «провалитися, зазнати невдачі на іспитах»⁴⁴⁰). У «Лексиконі» ж знаходимо близьке «школярське» значення у дієслова *пекти*, *печи* шк. ст. «ставити незадовільну оцінку в кінці року» [ЛЛ 423]; те саме у спорідненого з ним дієслова *припечатати* ст. «поставити незадовільну оцінку на іспиті» [там само, 470]. Натомість ця семантика цілком відповідає, як конкретне втілення, більш загальній

⁴⁴⁰ Черныш Т.А. Этимологические гнезда корней с исходным значением горения в славянских языках (*gōr-/žēr-, *žēg-/žīg-, *(pel-)/pōl-) : Дис. ... канд. филол. наук. – К., 1985. – С. 23.

моделі смислового розвитку термічної лексики, у якій значення високотемпературного впливу служить для позначення інтенсивного негативного впливу як такого та його різних наслідків, пор. укр. *горіти* «швидко псуватися, зношуватися (про одяг, взуття)», *згоріти*, *п(р)огоріти* «зазнати невдачі на іспитах чи виборах»⁴⁴¹, рос. *погорелец* (про шпигуна, якого було розкрито), рос. *спечься* «програти, зазнати невдачі»⁴⁴², пор. також згадане вище укр. *попалений* «подертий» тощо.

Дієслово *спалитися* в «Лексиконі» фіксується і в інших значеннях, у цілому типових для схем вторинного розвитку термічної лексики, зокрема – у ширшому сенсі – співвідносних із моделлю «згоріти > зазнати невдачі»: «видати себе; втратити довіру» [ЛЛ 534]. Третя семантика, «зникнути непомітно, втекти», є співвідносною з типовою моделлю «горіти > швидко рухатися». Значення «утекти» є притаманним і фразеологізму вул. ст. *спалити ходакки* [там само] (пор. англ. *burn the rubber* «швидко втекти» [АУФС 174] чи укр. *біжить аж курить (аж дим іде із підшов)*, пол. *Trzymajcie mnie aż mnie podeszwy smalą* [НКРР 3 547]).

Риси «інтенсивність» і «швидкість» можна вбачати і в значенні *галь-паль* та його варіантів, де цей корінь виступає у сполученні з інтер'єктивним коренем *гал-* (див. [ЕСУМ 1 455]) пор.: *галь-паль* «поспіхом і абияк», *на галь-паль*, *гальом-пальом* «тс.»

Разом же наведені утворення та їхні значення виявляють типово притаманні вторинним смисловим різновидам слів із термічними коренями семантичні ознаки, такі як негативна маркованість і риса «інтенсивність».

Нарешті, серед дериватів із коренем *пал-* привертає увагу своєю належністю до спортивного жаргону і футбольна терміносполука *спалити свічку ст.* «притримати ногою м'яч перед тим, як він упаде на землю» [ЛЛ 534] (пор. чес. *páliti* “відбивати (м'яч)” [Machek 430] чи рос. *свеча* як назва певних різновидів польоту м'яча у футболі чи тенісі, пор. у спогадах російського футболіста:

⁴⁴¹ Там само.

⁴⁴² Черниш Т.О. Слов'янська лексика... – С. 66.

«Затаив дыхание, я смотрел на ... удары беков, ...**зажигавших** высокую **свечу**...» (А.П.Старостин. Повесть о футболе).

Поряд зі згаданими одиницями, «Лексикон» реєструє також і лексему з основою *пальн* - із суфіксом *-н-* і наголосом на кореновому *а* – дієслово *пальнути* «ударити; украсти; випити алкоголю (головно залпом)» (також *пальнутися* «вдаритися; застрелитися») [там само, 411]. Наскільки можна судити з матеріалів «Лексикону», семантему «вистрілити, застрелити» можна приписати і *пальнути*, напр. *пальнути в лоб* «застрелити» [там само, 334], пор. пол. просторіч. *palnąć sobie w łeb* [USJP]. Стосовно значення «вдарити», що його виражає це дієслово (і яке теж є типовим для вторинних семантичних варіантів термічних дієслів, у тому числі і з коренем *пал-*), укладачі «Лексикону» подають низку фразеологічних сполук, таких як *бика пальнути, в пилос пальнути, пальнути в лоб, пальнути в морду, пальнути глупство*, (пор. пол. *palnąć głupstwo, byka* [там само], *palić byki w uszu* «нанести удар похиленою головою» [NKPP 1 227], а також і *пальнути келишок* [ЛЛІ, там само]).

Водночас у статті *бик* наводиться таке значення, як шк. «помилка, похибка», а також і сполука *бика пальнути*, співвідносна з цим «школярським» значенням її субстантивного компонента, пор. *бика пальнути* «схибити, зробити дурницю»; шк. «допустити помилку (у вправі, завданні тощо)» [ЛЛІ 77-78] (пор. пол. *byka palnąć (strzelić, zrobić) byka* «зробити помилку дурницю» [NKPP 1 227-228]).

Прозоро вмотивованим семантикою вдаряння видається і *пальнутий* «дурнуватий» (ст) (пор. пол. *stuknięty* розм. просторіч. «про когось психічно неврівноваженого, несповна розуму, з дивною поведінкою (синоніми *szurnięty, walnięty*)» [USJP], укр. *прибацаний, прибитий, пришиблений, пришибнути* [ILSDU]).

Натомість у сполуці *пальнути глупство* це дієслово виступає скоріше у своєму «вогнепальному» значенні (звісно, образно переосмисленому), пор. укр. *випалити* «тс.» [там само].

У сполуці *пальнути келишок* дієслово, як здається, швидше бере участь у формуванні цілісного фразеологічного значення,

вносячи в нього семантику швидкого одноразового руху у сполученні з рисою інтенсивності, емпатично позначаючи швидку миттєву дію (водночас щодо здатності «термічних» дієслів позначати споживання алкоголю пор. пол. *smalić* «пити алкоголь») [SW 6 237].

Нарешті, термічна мотивація значення «вкрасти», що його теж може передавати це дієслово, знаходить свої паралелі серед семантем, властивих словам із «високотемпературними» коренями, пор. пол. діал. *spiec* «украсти» [SGP 5 197] чи рос. діал. *жэ́гнутьъ*, *жэгну́тъ* «спричинити втрати, обманути, обікрасти» [СРНГ 9, 98-99], *жэ́готить* «тс.» [там само].

Закінчуючи цей огляд представлених у «Лексиконі» дериватів кореня *пал*, згадаємо про кулінарні терміни *палінка* кул. «корж із недріжджового тіста, печений на плиті без товщу» [410] і *паленичка* (*пеленичка*) кул. *коржик* [410]. Варто зауважити, що словотвірна модель *паленька* у слов'янських мовах типово застосовується для позначення міцних алкогольних напоїв (зокрема, пор. пол. *palanka*, диал. *palenka*, *paleńka* «горілка» [SW 4, 15], а також суч. пол. *palinka* (з угор. *pálinka*) «угорська несолодка горілка, виготовлена зі слив, персиків, черешень тощо» [USJP]).

Щодо відомостей, які стосуються лексем із коренем псл. **pek-*, варто згадати три фразеологізми з такими одиницями: *спекти свою печеню при тому ж вогні* «принагідно подбати і про свої інтереси» [ЛЛ 434]; *а печених льодів <тобі>* «відповідь на неймовірні забаганки» [там само, 337] (сполуку наведено у статті *льоди* «морозиво»); *не з однієї печі хліб їсти* «про бувалу людину з багатим життєвим досвідом» [там само, 444]. Перша із цих сполук має відповідники пол. *upiec własną pieczeń przy czyimś, cudzym ogniu* «korzystając z tego, że ktoś załatwia swoją sprawę, załatwić własną, skorzystać z okazji nadarzającej się komuś innemu» [USJP]; *upiec dwie pieczenie przy jednym ogniu* «odnieść podwójną korzyść, załatwiając jednocześnie dwie sprawy» [там само], третя має як польські, так і українські відповідники, пор. *Він не з одного п'єца хліб їв*; *Не з однієї печі хліб їв*⁴⁴³; *jeść chleb z niejednego pieca* «бути

⁴⁴³ Українські прислів'я, приказки та порівняння з літературних пам'яток. Ідіоми; (дата звернення 30.12.2015)

досвідченим» [PSFJP 408]. Що ж до *печених льодів*, то вираз має українські відповідники, причому, наскільки можна судити, в них ідеться не про морозиво, а про кригу, пор.: *Забажати печеної криги; Захотілося в Петрівку мерзлого; Захотілося печеного льоду; Захотіти мерзлого в Петрівку; Печеного льоду забажати*⁴⁴⁴. Натомість польські словосполучення на позначення «печених льодів», які нам удалося знайти (*lody pieczone* чи *lody smażone*), усі виступають як позначення десертної страви – морозива, запеченого у збитих білках. Але можливо, що внутрішня форма польської назви цієї досить екзотичної страви була перетлумачена польсько-українськими білінгвами в сенсі позначення химерної, «панської» забаганки, що надало спосіб додаткову мотивацію ідіоматичному значенню українських виразів, які символізують нездійсненність чи нереальність бажання через сполучення образів льоду (чи мерзлого) і літньої спеки.

Таким чином, наші спостереження свідчать про те, що лексика з термічними коренями, представлена у «Лексиконі львівському», у цілому виявляє ті самі доміанти і тенденції семантичного (відповідно словотвірної чи фразеолого-семантичного) розвитку, що й слова з аналогічними коренями деінде в українській та інших слов'янських мовах. У той самий час реалізація цих моделей може часом носити яскраво виражені специфічні риси (зокрема, пов'язані з її функціонуванням у школярському жаргоні). У низці випадків можна зафіксувати наявність структурно-семантичних відповідностей з польськими утвореннями, однак з огляду на типовість зазначених моделей, буває важко провести різницю між наслідками польсько-української мовної інтерференції і незалежним паралельним розвитком відповідних лексем.

Список умовних скорочень

АУФС – Баранцев К.Т. Англо-український фразеологічний словник. – Київ, 2005. – 1052 с.

⁴⁴⁴ Там само.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови / Ред. О.С. Мельничук. – Київ, 1982-2012. – Т. 1-6.

ЛЛ – *Хобзей Н, Сімович К., Ястремська Т., Дидик-Меуш Г.* Лексикон львівський поважно і на жарт (Діалектологічна скриня) / Відп. ред. Н.Хобзей. – Львів, 2009. – 672 с.

ЛРС – *Дворецкий И.Х.* Латинско-русский словарь. – Москва, 1976. – 1096 с.

СРНГ – Словарь русских народных говоров / Ред. Ф.П. Филин, Ф.П. Сороколетов. – Ленинград - Санкт-Петербург, 1961-2014. – Т. 1-47.

Brückner – *Brückner A.* Słownik etymologiczny języka polskiego. – Warszawa, 1974. – 805 s.

ILSDU – Інтегрована лексикографічна система «Словники України» 3.1. – Київ, 2007.

ISJP – *Inny słownik języka polskiego / Red. nac. M.Bańko.* – Warszawa, 2000. – Т. 1-2.

Machek – *Machek V.* Etymologický slovník jazyka českého. – Praha, 1968. – 866 s.

NKPP – *Nowa księga przysłów polskich / Red. nac. J. Krzyżanowski.* – Warszawa, 1969-1978. – Т. 1-4.

PSFJP – *Bąba S., Dziamka G., Liberek J.* Podręczny słownik frazeologiczny języka polskiego. – Warszawa, 1995. – s.

SGP – *Karłowicz J.* Słownik gwar polskich. – Kraków, 1911. – Т. 1-6.

SJP – *Słownik języka polskiego / Pod red. M.Szymczaka.* – Warszawa, 1978-1981. – Т. 1-3.

SW – *Słownik języka polskiego / Pod red. J. Karłowicza, A. Kryńskiego, W. Niedźwiedzkiego.* – Warszawa, 1900–1927. – Т. I–VIII.

USJP – *Uniwersalny Słownik Języka Polskiego.* – Wersja 1.0. – Warszawa, 2004.

**ЛІТЕРАТУРНЕ СЛОВО ЯК КУЛЬТУРНА
ПЕРСПЕКТИВА УКРАЇНЦІВ:
ВИБРАНІ ТОПІКИ З ЕПІСТОЛЯРІЮ
ІВАНА ФРАНКА**

Євроінтеграційні процеси в сучасній Україні, без сумніву, інтенсивно змінюють контури української мови й у смислотворчому, й у лексичному, і в граматичному вимірах. Зазначимо, що ці впливи є універсальними для європейського простору, мають історичну тяглисть і завжди контамінують із реальною історією народів, коли мовний ландшафт пов'язаний із перетіканням смислів та вербалізацією семантики цих смислів.

У контексті сказаного зробимо покликання на Ерика Гобсбаума, який, досліджуючи масове традицієтворення Європи у 1879-1914 р.р., зробив цікавий і дещо несподіваний коментар до «Нового словника англійської мови», зокрема з актуалізації та розгортання значення слова «ювілей» у зв'язку з відзначенням річниці народження королеви Вікторії в 1887 р. Слово «ювілей», за винятком біблійного сенсу, раніше означало п'ятдесяту річницю. Існує дуже мало свідчень, що до кінця ХІХ ст. сто – чи більше-річчя були нагодами для публічного святкування, а про дати коротші, ніж п'ятидесятиріччя, годі й казати. «Новий словник англійської мови» (1901) вказує у статті «jubilee», що вони стали «особливо частими в останні дві декади ХІХ ст. з огляду на два «ювілеї» королеви Вікторії у 1887-му і 1897 р., річницею Швейцарського поштового союзу в 1900 р. та інші дати, V, р. 615».⁴⁴⁵

⁴⁴⁵ Винайдення традиції / за ред. Е. Гобсбаума та Т. Рейнджера; Пер. з англ. М. Климчука. – 2-ге вид., випр. – К.: Ніка-Центр, 2010. – С. 393

Ювілейний імпульс до розгортання значення слова, засвідчений Е. Гобсбаумом, вочевидь може мати й іншу інтерпретацію – дозволяє спостерегти нову тенденцію до змін і векторів розвитку, на яку спирається європейське культурне традицієтворення. У нашому випадку нове традицієтворення розглядається в координатах реальної історії європейських прагнень словесної культури українців, втілюваних, зокрема, її невтомним будівничим Іваном Франком.

Доцільність опертя на біографізм як компонент культурно-історичних студій вже апробована в гуманітаристиці. Передусім ідеться про використання герменевтичної методології, що дозволяє інтерпретувати мотивації творчих вчинків і мотивації наукових оцінок. А відтак створювати проєкцію на досліджувану проблему в комплексі передумов і наслідків, характерних для неї. Інтерпретаційна ефективність звернення до біографізму в лінгвістичних студіях пов'язана також із переакцентуванням уваги в дослідницькому локусі проблем: із констатації мовних фактів – до їх пояснювальної здатності, із аналізу окремих мовних одиниць чи їх парадигмально структурованих комплексів – до розуміння функціонального статусу і комунікативної перспективи в тексті/висловлюванні, а отже, із атомарно пізнаваної дійсності – до її цілісного представлення вербалізованою свідомістю.

Аналогічний підхід, як засвідчує Іванишин П.В.⁴⁴⁶, використав, зокрема, Лука Луців, досліджуючи творчість Івана Франка⁴⁴⁷: «Вшанувати Франка щиро, а не лицемірно, можна тоді, коли пізнаємо правду про нього, про його життя і його твори, які найтісніше пов'язані з життям поета». Відтак, на думку Л. Луціва, широкое цитування автора творів має показати літератора «в його ж самопортреті».⁴⁴⁸ Напевно в дослідницькій ситуації, коли йдеться

⁴⁴⁶ *Іванишин П.В.* Національний і соціальний імперативи Івана Франка в тлумаченні Луки Луціва // Київські полоністичні студії : мат. Міжнар. наук. конф., м. Київ, 23-25 травня 2018 р. / відповід. ред. Р. Радишевський. Т. XXXV. – К. : Талком, 2019. – С. 163.

⁴⁴⁷ *Луців Л.* Правда про Івана Франка // Луців Л. Література і життя: Літературні оцінки. Джерсі-Сіті, Нью-Йорк: Свобода, 1982. – С. 115–127.

⁴⁴⁸ Там само. С. 116.

про епістолярій – жанр максимального саморозкриття й неприхованої самооцінки знакової особистості духовної історії народу – листи літератора і є його великої ширості «самопортретом», переконливим ідентифікатором творця і репрезентатора сутностей словесної культури, а відтак й загальною ідеєю/ідеями, навколо яких вибудовується цивілізаційний вибір нації.

Магнетизм європейських устремлінь українського інтелігента присутній чи не в кожній фразі І. Франка протягом всього творчого життя. Зрозуміло, в різний час і в різній аргументації. В його завжди нестримному бажанні писати, розвивати інтенції літературного слова, видавати, перекладати, збирати рукописну й фольклорну спадщину, національну словесність, викладати в університеті й змінювати політичну та культурну реальність тогочасної Галичини, в його подиву гідним і вартим поваги зусиллям встановити контакти та плідну співпрацю з авторитетними культурними діячами інших країн. Саме в цьому розкривається істинність намірів і творчих зусиль, глибокий смисл сентенції слів про «служіння справі» (на жаль, сьогодні слів часто вживаних й відповідно семантично нечітко окреслених, які часто залишаються лише декларативними намірами).

Як трудівник цивілізованого культурного горизонту та пошанованої ним європейської традиції, І. Франко вибудовує діяльний пошук на певному етичному кодексі й у різних життєвих ситуаціях підкреслює відданість такій позиції. Зокрема, в листі до Ю.С. Романчука у відповідь на пропозицію допомагати «*Ruthenische Revue*» своїми працями, І. Франко відповідає згодою лише за умови, що «видавництво справді поставлено поважно», хоча поки що в цьому, на його думку, й немає переконання (з покликанням на характеристики цієї видавничої справи Д. Сембратовичем).

Але головне – І. Франко відмовляється підписати надіслану йому програмову статтю, називаючи конкретні й вагомні причини: «1) маю звичай підписувати лиш те, що сам напишу; 2) вважаю, що для європейської публіки така стаття, підписана цілим гуртом людей, не будучи ніяким покликом, ані маніфестом,

ані політичною заявою партійного, а простими запросинами до пренумерати, зробіть радше комічне, ніж поважне враження; 3) ся програмова стаття не містить ані зеренця ніякої програми, і думаю, що в формі, як є, дасть досить некорисне свідoctво про стан політичної і культурної свідомості підписаних під нею»⁴⁴⁹.

Принципова відмова щодо підписання надісланої програмової статті достатньо однозначно характеризує поведінку І. Франка як у цій непростій, так і в інших життєвих та фахових ситуаціях. Компроміс для нього завжди був болісним, важко прийнятним, і можна навіть твердити – безперспективним. Максималіст за психотипом, І. Франко мислить масштабами горизонту, пише широкими мазками культурну історію словесності українського народу, розуміючи особисту відповідальність за перспективу. «Європейська публіка», до якої апелює І. Франко, в цьому випадку вимогливий і знаний І. Франком поціновувач, на думку якого варто зважати і формувати «поважне враження», а не «комічне» сприйняття української культури.

Наголосимо на співмірних із І. Франком за суттю і часом культури ідеях французького дослідника П'єра Нора щодо усвідомлення національної ідентичності в європейському цивілізаційному просторі. Аналізуючи процеси змін у ставленні до майбутнього та переродження французької нації з погляду ідентичності, П. Нора приходять до висновку про сприйняття себе через пам'ять. Логіка доведень розгортається в тезу дослідника, яка *теперішнє, націю і пам'ять* виділяє у три найважливіших явища, що формують домінантну констеляцію модерного часу, а отже і нове поле для досліджень⁴⁵⁰. Власне в цій методології, на наш погляд, і перспективно розглядати європейські устремління суспільства, повною мірою репрезентовані в текстах культури.

У такій постановці питання Франкова тріада світоглядних і фахових домінант в цілому синхронізована з філософією П. Нора.

⁴⁴⁹ До Ю. С. Романчука, Львів, 3 травня 1903 р. І. Франко. Зібр. творів: у 50 т. – К.: Наукова думка – Т. 50, 1986. – С. 229.

⁴⁵⁰ Нора П'єр. *Теперішнє, нація, пам'ять*. Пер. з фр. А. Рєпи. – К.: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2014. – 272 с.

Хіба що з уточненнями про реальний стан української культури і в тогочасній Галичині, і в Україні загалом. Характерними з цього погляду є численні, здебільшого однозначні, апеляції до адресатів свого листування та до культурного досвіду українства.

Так, вітаючи з 50-літнім ювілеєм О. М. Пижіна, український інтелегент виділяє ті характеристики іменинника, що співмірні насамперед із його власним уявленням про призначення (і навіть більше – місію!) творця словесної культури в суспільстві: «Для мене найцінніше Ваше, так сказати, центральне становище в хорі дослідників ... історії. Посеред мікрологів спеціалістів, з одного, і воздухоплавців, національних філософів та естетиків, з другого боку, Ви здвинули велику, солідну будову, оперту на широкім розумінні письменства й словесності, яко важних культурно-історичних функцій нації...».⁴⁵¹

Ні особисті чи групові інтереси, ні політичні чи світоглядні дискусії, на думку І. Франка, не повинні стати мотивацією чесного дослідника. «Прокладання» нових доріг для успішної праці у «занадто сміливих льотах», що в них реалізується вчений, «ненастанно вказуючи на живі зв'язки руського розвою з розвитком інших народів». Література як форма культурної свідомості нації в логіці доведень І. Франка вимірюється тим, щоб «ніколи не тратити з очей живих потреб суспільності, а при оцінюванні тих потреб ніколи не давати збити себе з дороги». Відтак, збільшення самосвідомості й самодіяльності народу уявляються І. Франкові в єдності суспільних та інтелектуальних зусиль інтелігенції та народу, де вчений розбудовує культурний простір і мову, співмірну до «розвою інших народів»⁴⁵².

Наведені рядки вітального листа до О. Пижіна не є ювілейною компліментарністю чи вимушеним жестом чесності до авторитетного колеги, який в найтяжчі для українства часи зі свого «високого становища» не сумнівався подавати свій голос проти темної сили, що в доктринерським засліпленні, керована іноді ігнорацією,

⁴⁵¹ До О.М. Пижіна, Львів, 17 квітня 1903 р., І. Франко. Збір. творів: у 50 т. – К.: Наукова думкаю. Т.50, 1986. – С. 225.

⁴⁵² Там само. С. 225.

а іноді й просто злою волею, силкувалася душити наш національний розвій»⁴⁵³.

Як завжди у приватному спілкуванні І. Франко відвертий – прямий, чесний і нелукавий в оцінках людей та подій. А контекст його листів – це контекст долі культурної історії народу, який прагне «глибших духовних течій», ширшої перспективи, вибудованої «робітником, що силкується по своїй слабій силі» бачити і творити цю перспективу в колі європейських народів. Європейське культурне майбутнє надзвичайно важливе для І. Франка. Вистраждане, усвідомлене, вибудовуване всупереч будь-яким обставинам. Якщо Тімоті Снайдер узагальнює досвід нового входження до європейської сім'ї народів як час соціополітичних й економічних позитивів, то І. Франко самовіддано прагне європейського досвіду і культурної європейської екзистенції зовсім не в умовах соціополітичної та економічної стабільності чи завжди належної уваги до зусиль українських інтелігентів. В інтелектуала Т. Снайдера конкретна історія європейських народів відбувається «Там..., де запланували мир і благополуччя, як, наприклад, у Польщі», в якій «центральне місце зайняв історичний нарратив» повернення до Європи»⁴⁵⁴. У І. Франка в його історичний час і випробування конкретною історією важчі завдання. У листі до Андрія Никловича, писаному у Львові 4.03. 1896 р., український літератор достатньо гостро формулює своє завдання: «Я хотів би позбирати якнайбільше пам'яток нашого старого письменства і дати їх пізнати широкому світові, щоби люди перестали вже раз клепати про нас, що русини темні, нічого не роблять і ніколи не робили. На жаль, серед руської інтелігенції мало в тім знаходжу помочі і навіть зрозуміння для такої роботи. Чень селянство okaжеся прихильніше».⁴⁵⁵

⁴⁵³ Там само. С. 225–226.

⁴⁵⁴ *Снайдер Тімоті*. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569-1999. Пер. з англ. А. Котенко, О. Надтока. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2012. – С. 17.

⁴⁵⁵ *Іван Франко*. Зібр. тв. У 50-ти тт. Листи. Т. 50. – К.: «Наукова думка». 1986. – С. 73.

Розвиваючи ідею інтелектуального потенціалу української культури, І. Франко виявляє неймовірну енергію в залученні до справи інших, освітлених любов'ю до національної словесності.

У листі до Б.Д. Грінченка від 19 листопада 1897 р. зі Львова І. Франко від імені редакційного комітету «Літературно-наукового вісника» запрошує до співпраці, формулюючи завдання періодичного видання: «Комітет бажав би зробити «Вісник» справжнім органом не тільки для підпирання літературної продукції, але також для вироблювання літературного смаку і розбуджування літературних інтересів серед нашої громади. Як до одинокого тепер літерат[урно]-наук[ового] видання на всьому обширі нашого краю комітет бажав би стягти до «Вісника» всі кращі сили нашої сучасної літератури...».⁴⁵⁶

Ідеться, як зазначено, про 1897 р. і постать Б. Грінченка – багатостороннього літератора, що залишив в історії української літератури численні твори, а для нащадків – передусім редагований ним 4-томний «Словарь української мови»⁴⁵⁷. Вочевидь поліфонічність постаті Б. Грінченка, його залюбленість в українське слово і видатна здатність згуртувати українську інтелігенцію навколо збирання й опрацювання набутків рідної мови в редакційний колектив «Киевской старовини» і поціновувачів просвітницьких ідей цього часопису, імпонували І. Франкові. Звідси прогноз щодо співпраці: «... Ви, шановний добродію, стоїте в першому ряді. Комітет поручив мені віднести до Вас і просити у Вас не тільки творів белетристичних, але також і періодичного (щомісяця) огляду життя і письменства на Україні»⁴⁵⁸. З погляду сьогодення дня виникає можлива корекція пріоритетів. Анітрохи не ставлячи під сумнів літературні здобутки Б. Грінченка в оцінці І. Франка, підкреслюємо, як вже сказано, особливе місце словникового внеску Б. Грінченка до української лексикографії. Без розвиненої, науково впорядкованої, різнодискурсивної лексикографії, як відомо, не можна говорити про сучасну літературну мову, її евро-

⁴⁵⁶ До Б.Д. Грінченка. Там само, с. 94.

⁴⁵⁷ Грінченко Б. Словарь української мови, т. I - IV. – Київ, 1907–1909. – 2971 с.

⁴⁵⁸ До Б.Д. Грінченка. Там само, С. 94.

пейське майбутнє і позитивну прогностичну еволюцію. Чи не це мав на увазі І. Франко, коли в ширшому контексті «огляду життя і письменства» тогочасної України звертався з пропозицією до Б. Грінченка?

Ідея реального долучення до європейського культурного простору прочитується в усіх вчинках і роздумах І. Франка, що визначають його діяльність. 1895 р., лист-відповідь до професора Ярослава Врхліцького зі Львова щодо пропозиції підготувати матеріал («referat») про Тараса Шевченка для Академії чеської: «... я глибоко відчув гордість, зумовлену тим, що така шанована інституція як Академія чеська, доручила мені матеріал, підготувавши його буду радий зробити все, що можу з тією метою, щоб чеський народ під опікою Академії дістав таке уявлення про поезію Шевченка, яке було б повною і всебічною характеристикою нашого найбільшого поета і в достойному перекладі цього поета» (перекл. нами – Л.Ш.).⁴⁵⁹

І. Франко ясно, чітко й послідовно бачить європейську перспективу українства. І значною мірою сам є конструктором цієї перспективи в контактах зі своїми адресатами, діяльною участю в зарубіжних виданнях, наукових зібраннях і видавничій діяльності. У листі до Ф. К. Вовка невтомний І. Франко розглядає можливість ознайомлення зарубіжної культурної громадськості з народно-поетичною спадщиною українського народу: «Я хотів би на другий рік бути в Парижі на конгресі фольклористів і по змозі також на конгр[есі] історії релігій. Я рад би порозумітися з Вами у справі рефератів, які б по-Вашому було пожадано предложити одному й другому з тих конгресів»⁴⁶⁰.

⁴⁵⁹ До Ярослава Врхліцького, Львів, 13 листопада 1895 р. // І. Франко. Зібр. тв. У 50-ти тт. Листи. Т. 50. – К.: «Наукова думка». 1986. – С. 60.

«...jak głęboko odczułem zaszyt jaki, mię spotkał przez to, że tak szanowna Instytucja jak Akademia czeska, przydzielila mi ten referat... przygotowawszy referat, rad tym uczynić co mogę w tym celu, by naród czeski pod firmą Akademji otrzymał wybór poezji Szewrenki taki, któryby podnał pełną I wszechstronną charakterystykę naszego najwęższego poety i w przekłaelzie godnym tego poety».

⁴⁶⁰ До Ф.К. Вовка, Львів, 31 жовтня 1899 р., // І. Франко. Зібр. тв. У 50-ти тт. Листи. Т. 50. – К.: «Наукова думка». 1986. – С. 141.

Аналогічний пошук можливості висловитися, донести до інших європейських народів українське слово, тексти нашого народу, його вербалізовані інтелектуальні й естетичні коди визначають доміанти життя І. Франка. Мозаїка наукових та культуртрегерських інтересів вибаглива і довершена. У листі До Матії Мурка 23 квітня 1902 р., зрілий і так само, як і в юності, гарячий до справи І. Франко ділиться творчими намірами: «Задумав я обробити в цілім зв'язку розвій легенди про Климента Римського, з яким, як знаєте, в'яжуться також потрохи і паннонська, і італійська, і моравська легенди про Константина і Кирила, далі легенди про хрещення Русі і навіть традиція про автокефальні пориви руської церкви XII ст. ... Можливо, що прийдеться ще приїхати на пару день до Відня, щоб переглянути деякі *periodica*, бо справа де в яких пунктах дуже заплутана».⁴⁶¹

Цього ж 1902 р., звертаючись до Петка Тодорова, І. Франко обговорює іншу проблему – авторство болгарського дослідника в «Літературно-науковому віснику» з метою долучити вже українського читача до надбань культури інших народів. Відтак, «Ежели бы Вы были так любезны написать нам для ЛНВ («Літературно-науковий вісник») статейку о влиянии м[а]л[о]русской лит[ературы] на болгарскую, то я был Вам очень благодарен, и не сомневаюсь, что чувство это разделяли бы все мои соотечественники».⁴⁶²

На наше глибоке переконання вектори зовнішньо – і внутрішньоєвропейський є рівновеликими. Розумів це І. Франко. Чи завжди розуміли це його сучасники, як і нащадки?

У цьому діапазоні можливостей, надзусиль і особистих внесків в українську культуру на шляху її ідентифікації з європейською відбувається розуміння цивілізаційної перспективи народу. І людини-творця, приналежного народові. З його (за концепцією Дмитра Чижевського)⁴⁶³ часто пояснюваним емоціоналізмом та

⁴⁶¹ До Матії Мурка, Львів, 23 квітня 1902 р. Там само, С. 206–207.

⁴⁶² До Петко Тодорова, Львів, 20 грудня 1902 р. Там само, С. 219

⁴⁶³ Чижевський Д. Між інтелектом і культурою: дослідження з історії української філософії // Філософські твори: у 4 тт. – К.: Смолоскип, 2005. Т. 1. – С. 11–30.

кордоцентризмом. Адже й І. Франко у листі до М. П. Драгоманова визнавав, що він за «... вдачею своєю далеко більше романтик, ніж реаліст. Всі речі реального змісту, які я писав, справляли мені при написанню далеко більш муки, прикрості, зденервовання, ніж ті романтичні «скоки» при которих я просто спочивав душею».⁴⁶⁴

Емоційні надриви, негаразди і ще численні ситуації (для слабшої натури, ніж І. Франко, – просто катастрофічні) супроводжували його все життя. Проте І. Франко міряв дорогу до європейського обрію велетенськими кроками генія свого народу, виділяючи завжди смисли та їх раціональне втілення. Цих аспектів стосуються і власне лінгвістичні зауваги І. Франка, найчастіше спрямовані на практику видавничої та редакторської справи, а ще – пошук принципів унормування мови літературної традиції, яка б об'єднала всю Україну.

Зокрема цей аспект обговорюється в листуванні з Агатангелом Кримським: «Щодо правописі, то я не згоджуюся на ї (з очима) для того вже, що друкарня Годака такого ї не має. Так само я не розумію, для чого ви пишете *історія* зам[ість] *історія, версія* і т. ін., для чого назви народів пишете малою буквою, а Схід, Північ і т. ін. великою».⁴⁶⁵

Раціоналізм, як бачимо, визначає правописну позицію І. Франка. Втім, автор і не вдається до аргументативної полеміки з досвідченим А. Кримським – його найперше хвилює видавнича доступність текстів. І. Франко має встигнути віднайти, створити, оприлюднити славетні скарби свого народу, перспективу якого в сім'ї цивілізованих народів він обстоює. Графічні й окремі фонетичні правописні особливості в цьому випадку для нього потребують швидкого розв'язання.

В іншому листі, знову ж таки до А. Кримського, І. Франко прямо висловлюється щодо підпорядкованості правописних мотивацій комунікативній перспективі видання, зважаючи на коло читачів, функціональну сферу і, зрозуміло, прозорість смислу: «З вашими язиковими увагами я не буду спорити; оскільки ї, котрого

⁴⁶⁴ До М.П. Драгоманова, Львів, 13 березня 1895 р. Там само, С. 30.

⁴⁶⁵ До А. Ю. Кримського, Львів, 17 квітня 1895 р. Там само, С. 40.

друкарня не має й «*иі*» замість «*її*» в *версні*, я проче лишаю Вам нетикане, підправляючи тільки деякі анаколоти, котрі по-моєму, не то не влегшують розуміння, а навіть потрохи путають читача... Одне тільки подумайте, що книжка все-таки мусить розійтися серед галицької публіки, значить, мова повинна бути хоч і чиста українська, та, проте, не надто «озірянська», вживаючи Вашого терміну. Для того я поправляю Ваші неологізми, такі як «всенький», «гале» і т. ін. В оригінальній белетристиці вони на місці, але я думаю, що тут їм і границя».⁴⁶⁶

Ідеться в цьому випадку про переклад Вільяма Клоустона – автора, який захоплював І. Франка. У колі завдань, які ставив перед собою І. Франко, як вже зазначалося, перекладна компетенція була однією з найважливіших – як засіб інтеграції європейських ідей у духовну свідомість українців.

Вибрані топіки з епістолярію І. Франка заявлені в номінації розроблюваного нами аспекту, не дозволяють представити весь комплекс аргументів І. Франка щодо європейського вектору розвитку та європейських інтенцій літературного слова українців. Наголосимо, І. Франко намагався зробити все, що могло розширити горизонти культурної свідомості українства, сформувати повагу і майбутнє літературної мови свого народу в європейській перспективі. Досвід І. Франка, відтак, корелює з універсальними викликами, що їх ставить перед народами динамічний, глобалізований світ. Ідеться про літературну мову як аргумент права на національне самовизначення⁴⁶⁷ й водночас ефективний інструмент вербалізованої свідомості, що дозволяє творчо конкурувати з народами єдиної європейської цивілізації.

⁴⁶⁶ До А. Ю. Кримського, Львів, 11 травня, 1895 р. Там само, С. 40. (щодо перекладу Клоустона).

⁴⁶⁷ Castells M. The End of Millennium / M. Castells // The information Age: Economy, Society and Culture. –Volume 3. – Oxford: Blackwell Publishers, 1998; Шевченко Лариса. Літературний язык как аргумент права на национальное самоопределение: украинско-македонские параллели // Македонско-украински културни врски (X – XX век), II //: Македонска академija на науките и уметности-те / Лариса Шевченко . – Скопје, 2004. – С.151–159.

ЗАСАДИ КОДИФІКАЦІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ ТА БІЛОРУСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНИХ МОВАХ (20-ТІ – ПОЧАТОК 30-Х РР. ХХ СТ.)

Процеси нормалізації й кодифікації української та білоруської літературних мов у першій третині ХХ ст. загалом стали визначальними для формування «образів» цих ідіомів. Певна річ, що не можна применшувати ролі нормалізаційних тенденцій в українській і білоруській мовах у попередню добу, проте в ХІХ ст. через несприятливі історичні обставини розвиток розгляданих ідіомів був украй нерівним і непослідовним, часто переривався. Скажімо, безперервність нової білоруської писемності можна простежити тільки з 90-х рр. ХІХ ст. Це деяким дослідникам дало підстави твердити, що білоруська літературна мова в ХІХ ст. *так і не складалася*, хоч «білоруська писемність до початку ХХ ст. пройшла великий шлях»⁴⁶⁸. Українська літературна мова наприкінці ХІХ ст. була цілком окресленим ідіомом, незважаючи на досить велику варіантність у різних підсистемах і наявність кількох правописних практик (*максимовичівки, кулішівки, драгоманівки, желехівки, ярижки* тощо). І це твердження не буде перебільшенням⁴⁶⁹,

⁴⁶⁸ Крамко І. І., Юрєвіч А. К., Яновіч А. І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. – Мн., 1968. – Т. 2. – С. 109–110.

⁴⁶⁹ Разом з тим існує твердження, що для української літературної мови «першої третини ХХ ст. була властива так звана *початкова кодифікація*. Вона відбувалася на основі не унормованої літературної мови (напевно, мало бути: відбувалася *не на основі унормованої літературної мови*. – О. С.), а реальної відносно стабільної перспективної норми, що могла задовольнити мовні потреби західної та східної частин України» [Марушкевич І. М. Кодифікація української літературної мови в першій третині ХХ ст. : правописні і граматичні норми та їх текстова реалізація : Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2009. – С. 5].

хоч В. Сімович ще 1941 р. писав, що «про повну нормалізацію літературної мови в нас ще говорити зарано»⁴⁷⁰. Проте 1934 р. той самий В. Сімович зауважував: «Та треба сказати, що, не зважаючи на деякі відміни, український правопис⁴⁷¹ у загальних рисах уже одноставний: різниці дрібні, великого значення не мають»⁴⁷². У такій ситуації взаємозаперечних положень, що їх можна вважати характеристичними не тільки для згаданого мовознавця, а й для української лінгвістики досліджуваного періоду взагалі, постають два засадничі питання: 1) як окреслювали обсяг літературної мови у 20-х рр. ХХ ст. українські та білоруські кодифікатори?; 2) який критерій нормалізації передбачала кодифікаторська практика в розгляданий період? (Що таке «повна нормалізація» літературної мови?). Іншими словами, де можна провести межу між літературною мовою та діалектними рисами в писемній практиці, а також, чи можна вважати непорушність кодексу літературної мови ознакою завершеності формування цього ідіому як лінгвального феномену?

Відповіді на ці питання можна здобути тільки тоді, коли будуть цілком окреслені засади кодифікації літературних мов, адже в розгляданий період в обох ідіомах виявлено кілька протидіючих тенденцій, хоч у цілому там панували національні пуристичні школи. Скажімо, С. Запрудський переконаний, що попри незначні здобутки – з погляду теперішнього стандарту, що постав після мовної реформи 1933 р.,– «білоруський пуризм загалом треба вважати успішним. По-перше, він досить ефективно діяв у вирішальний період формування білоруської літературної мови, який, властиво, і створив «образ» білоруської мови,– у 1920-і роки. По-друге,

⁴⁷⁰ Сімович В. [Передмова до праці:] Синявський О. Норми української літературної мови. – Львів, 1941 // Сімович В. Праці у двох томах / Упорядкування і передмова Л. Ткач. – Чернівці, 2005. – Т. 1 : Мовознавство. – С. 303.

⁴⁷¹ Ідеться про кодекс, що постав 1927–1928 рр. (т. зв. «харківський») і його рецепцію на західноукраїнських землях), а також про правопис по мовній реформі 1933 р.

⁴⁷² Сімович В. Українська мова і правопис // Сімович В. Праці у двох томах / Упорядкування і передмова Л. Ткач.– Чернівці, 2005. – Т. 1 : Мовознавство. – С. 196.

пуристична традиція загалом досить міцно вкоренилася у свідомості білоруських лінгвістів»⁴⁷³. Ю. Шевельов у межах українського пуризму виокремлював дві школи: крайню пуристичну (етнографічну, або київську) та помірковану пуристичну (синтетичну, або харківську). Речниками етнографічної школи були А. Кримський, Є. Тимченко, О. Курило у своїх ранніх працях, М. Гладкий, С. Смеречинський, В. Сімович та І. Огієнко. Помірковані пуристичні погляди поділяли О. Синявський, М. Сулима, М. Наконечний, О. Курило в пізніших творах та ін.⁴⁷⁴ Проте обидві школи не були оформлені за допомогою якихось програмних декларацій.

Український і білоруський стандарти⁴⁷⁵, незважаючи на чималі відмінності в процесі їхнього становлення, у багатьох випадках

⁴⁷³ *Zaprudskij S.* Белорусский и чешский языковой пуризм: общее и специфическое // *Cesty k národnímu obrození: běloruský a český model / Sborník příspěvků z konference konané 4. – 6. 7. 2006 v Praze. – Praha, 2006. – P. 247.*

⁴⁷⁴ *Шевельов Ю.* Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900 – 1941) : Стан і статус. – Чернівці, 1998. – С. 110 – 111.

⁴⁷⁵ Зародження й розвиток згаданих ідіомів відбувалися саме на основі утвердження красного письменства рідною мовою. Інші чинники спочатку не відігравали помітної ролі. Інакше кажучи, в обох народів із самого початку виникла літературна мова як *мова художньої літератури*. І тільки наприкінці XIX ст. українська літературна мова поступово стала долати межі жанрової одноманітності. Нова білоруська літературна мова розширила свої комунікативні горизонти у 20-ті рр. XX ст. При цьому в англійському та північноамериканському мовознавстві розрізнення *літературної мови* як мови художньої літератури та *стандартної мови* як ідіому освіти, урядування, фахової діяльності, торгівлі й виробництва, загалом громадської сфери – це засадничий принцип аналізу [докладніше див.: *Германова Н. Н.* «Стандартные языки» в устно-письменном континууме (англоязычная теория литературных языков) // *Устные формы литературного языка. История и современность / Отв. ред.: В. Я. Пархомовский, Н. Н. Семенюк. – М., 1999. – С. 353–376*]. Останнім часом цей термін активно використовують і в деяких слов'янських лінгвістичних школах (пор.: «Викристалізовані, міцно підтримувані друкованими текстами (друкованою комунікацією), наддіалектні різновиди мови з високим культурним престижем називають *літературними мовами, загальними, культурними* або *стандартними*» [*Nieckula F.* Znaczenie druku dla języka i kultury // *Współczesny język polski / Pod red. J. Bartmieńskiego. – Wrocław, 1993. – P. 108*]), хоч в українській, білоруській та російській мовознавчих традиціях частіше вживане словосполучення *літературна мова* [пор.: Македонски

мали два початкові пункти дивергенції – умовно їх можна назвати російським і польським, – але в першій третині ХХ ст. завжди шукали опертя в інших традиціях (передусім – слов'янських), що особливо помітно під час мовознавчих дискусій 20-х рр.⁴⁷⁶ Утім це аж ніяк не означає, що саме відштовхування від російської та польської літературних мов було головним у розглянутих процесах, на перше місце виходили власне українські та білоруські засоби нормалізації. Проте й в українській, і в білоруській кодифікаційній практиці майже завжди наявне експліцитне або імпліцитне порівняння власних засобів з російськими й польськими мовними одиницями. Цікаво, що на Академічній конференції з реформи білоруського правопису й азбуки 1927 р. літературознавець Ф. Імшенник стисло та, можливо, занадто просто окреслив цю проблему: «Ми знаємо, що білоруська мова надзвичайно

язык / Red. naukowy L. Minova-Gurkova. – Opole, 1998. – P. 14–15; *Нарумов Б. П.* Литературный язык и язык художественной литературы в Галисии // *Языковая норма и эстетический канон* / Отв. ред.: В. Я. Пархомовский, Н. Н. Семенюк. – М., 2006. – С. 248–250; *Miodunka W.* Język polski poza Polską // *Polczyzna 2000. Ogrędzie o stanie języka na przełomie tysiącleci* / Pod red. W. Pisarka. – Kraków, 1999. – P. 316]. Відомо, що серед тем, які 2008 р. розглядалися під час роботи XIV Міжнародного з'їзду славистів у Македонії, окремо сформульований пункт про «слов'янські стандартні мови» [К XIV Международному съезду славистов // *Славяноведение*. – 2005. – № 3. – С. 57]. У нашій статті терміни *літературна мова* та *стандарт* уживані як синоніми.

⁴⁷⁶ Пор., скажімо, міркування В. Сімовича: «Я маю, напр., на думці фейлетони «Нової Ради» проти тої залізничної термінології, що її пробували були завести на Україні. Я докладно не пригадую собі всіх цих термінів, але ж знаю, що деякі з них були дуже влучні, оригінальні й суто українські. Я особисто ніяк не міг зрозуміти, чому так завзято розкритиковано слово залізна валка, й радий був би, як би це слово таки в нас прийнялося, побіч *поїзду*, взятого нами від москалів, і *потягу*, запозиченого від поляків. <...> Варто б було тоді нашим критикам пізнати чеські, сербські чи інші які (а не тільки московські) залізничні назви з їх vlak-ами (хоч у них є «pojezd»), zavazadl-ами, přednost-ами, nastupišť-ями – слова, що теж, може, спочатку неприємно вражали вухо, але до них із часом усе привикло, і вони вже не можуть «не подобатися». А чехи то просто майстри в виворюванні своєї власної термінології!» [Сімович В. На теми мови // Сімович В. Праці у двох томах / Упорядкування і передмова Л. Ткач. – Чернівці, 2005. – Т. 1 : Мовознавство. – С. 266].

близька до російської та польської мов, через це часто кажуть, що в білоруській мові є багато запозичень з польської та російської мов. А тому я хотів би знати, коли розробляються матеріали з білоруської мови, то чи виокремлюються ті особливості білоруської мови, які належать винятково одній білоруській мові та жодного стосунку не мають з мовами польською та російською, а тільки зі спільнослов'янською»⁴⁷⁷. С. Некрашевич, один з провідних кодифікаторів білоруської мови в розглядааний період, зауважував, що потрапляння до цього ідіому російських і польських елементів цілком зрозуміле. При цьому він пояснює, через які механізми відбувається запозичення чужомовних елементів: «Мешканці міст і містечок мали більше стосунків з чужою нацією, що заповняла наш край, а тому перші й стали втрачати чистоту своєї мови. Тільки село, глухе, темне село, для якого була незнайома книжна освіта і яке не тільки не мало зносин з чужинцями в краю, але фактично й мати не могло, бо ним, як мужицьким, гордували, – і ось тільки це село впродовж багатьох століть у чистоті зберігало свій найдорожчий скарб – білоруську мову»⁴⁷⁸. З огляду на це дослідник робить висновок, що до словника білоруської літературної мови не треба вносити невластивих їй елементів – усього, що є «результатом зросійщення або спольщення», і не має значення, чи «буде воно введене до мови літературним шляхом, чи міститься в якомусь діалекті»⁴⁷⁹.

О. Курило також була переконана, що українська інтелігенція «повинна використовувати українську народню мову, вона повинна вчитися від народу висловлювати його думками, його психологією мови наукові правди. Такий є єдиний нормальний шлях, що ним може йти розвиток української літературної мови»⁴⁸⁰. При

⁴⁷⁷ *Імизньнік*. [Выступленьне] // Працы Акадэмічнае конфэрэнцыі па рэформе беларускага правапісу і азбукі. – Мн., 1927. – С. 72.

⁴⁷⁸ *Некрашэвіч С.* Да пытання аб укладанні слоўніка жывой беларускай мовы // Выбраныя навуковыя працы акадэміка С. М. Некрашэвіча : Да 120-годдзя з дня нараджэння; Навук. рэд. А. І. Падлужны. – Мн., 2004. – С. 55.

⁴⁷⁹ *Некрашэвіч С.* Там само. – С. 58.

⁴⁸⁰ *Курило О.* Уваги до сучасної української літературної мови. – К., 2004. – С. 13.

цьому дослідниця спирається вже на наявну писемну практику, хоч і нарікає, що «усталеної в ширшому розумінні української наукової літературної мови ми не маємо»⁴⁸¹. Тут ідеться не про пошук основи (напряму) нормалізації, а про повернення української літературної мови до своїх народнорозмовних джерел⁴⁸². Теперішнього дослідника тогочасні пасажі на зразок «усталеної літературної мови ми не маємо» можуть просто вражати. І білоруські, і українські мовознавці згаданого періоду не раз пишуть щось таке⁴⁸³ про сучасну їм писемну практику, але вже самим фактом обговорення складних проблем національно-культурного життя непрофанною українською (білоруською) мовою спростовують тезу про брак відповідної літературної мови. З аналізу багатьох мовознавчих текстів випливає, що наявна велика варіантність⁴⁸⁴

⁴⁸¹ Там само.

⁴⁸² Пор: «Богумил і Житецький наприкінці спільної розвідки своєї таке пишуть: «Від народу через культурні верстви знов до народу – такий основний процес розвитку української мови». Українська літературна мова останніх років, найбільше наукова мова, ухилилася від того основного процесу, і треба докласти щонайбільшої праці, щоб ізнов наблизити її до народної, до мови класиків українського слова» [Там само. – С. 16].

⁴⁸³ Пор.: «Твердо встановленої, у широкому розумінні, білоруської літературної мови ще немає, і ця невстановленість нашої літературної мови стає нам у пригоді тим, що дає широкі можливості та дозволяє передусім стати на народний, діалектний ґрунт і у своєму розвитку піти за розвитком живої розмовної мови» [Лёсик Я. Некаторыя ўвагі да беларускае літаратурнае мовы // Гісторыя беларускага мовазнаўства (1918–1941) : Хрэстаматыя для студэнтаў філал. фак. : У 2-х ч. / Аўт.-уклад. С. М. Запрудскі, Г. І. Кулеш.– Мн., 2005. – Ч. 1. – С. 176].

⁴⁸⁴ «Кожний безсторонній читач, а то і звичайний спостерігач міг замітити, що наша письменницька мова якось трохи інша, ніж була до світової війни. І висловів більше, і звороти трохи інакші, і вже нема так дуже багато різних форм того самого слова, як люди пишуть; письменники, а то і звичайні письменні люди дбають уже більше про однотайність; вже й речення складають трохи не так, дивляться, щоб вони були, як у нас кажуть, більше свої, українські, щоб різнилося від мови наших сусідів.

На це склалося багато причин. Але ж найважливіша – та, що наші люди мали нагоду за війни зблизька побувати – у своїх братів на Наддніпрянщині та почути, як говорять вони. То так поволі почали вирівнюватися ті різниці, правда, дуже невеличкі різниці між мовою західноукраїнських земель і мовою людей із Наддніпрянщини. До того доля звела нас тепер ізнову з частиною наших братів із

у цих літературних мовах сприймалася як перешкода успішному розвитку. І тут, можна припустити, ще раз виявляється вплив чинника тогочасних польської та російської мов як ідіомів з досить твердо окресленим інструментарієм виражальних засобів. Їхня «непорушна» сформованість неначе автоматично встановлює соціальну престижність і привабливість на тлі тільки внормованого рідного ідіому, що тривалий час перебував у підпорядкованому становищі в диглосній опозиції *російська (польська) мова : українська (білоруська) мова*.

Відомо, що ступінь «непорушності» («остаточної нормалізації») літературної мови безпосередньо залежить від засад формування розгляданого ідіому. Скажімо, принцип *imitatio* – наслідування авторитетів – відіграв вирішальну роль у поширенні італійської літературної мови (мови «трьох корон») на теренах усієї Італії. Зорієнтованість на письменників минулих епох, вибір джерел для нормалізації «за правом шедевра», а також вузька база формування літературної мови⁴⁸⁵ сповільнили тенденцію до усунення варіантності й усталення чітко окресленого арсеналу мовних засобів. Тим-то й досі «рівень унормованості італійської літературної мови набагато нижчий, ніж, наприклад, у французькій»⁴⁸⁶.

Волині, а їх говір усе ж більше скидається на наддніпрянський, ніж на галицькі говори. До того ж у волянців нема такої сили чужих слів, що позакрадалися до мови галичан. Там мова хоч іще тільки сільська, але ж чистіша. Таким чином дещо приходить до Галичини з Волині, а від нас туди» [Сімович В. Дещо про нашу купецьку мову // Сімович В. Праці у двох томах / Упорядкування і передмова Л. Ткач. – Чернівці, 2005. – Т. 1 : Мовознавство. – С. 279].

⁴⁸⁵ «Особливістю італійської ситуації треба визнати дуже вузьку базу формування літературної мови. Основою літературної мови для всієї Італії став флорентійський говір тосканського наріччя в його піднесений, оброблений формі, у якій застигла мова у творах Данте, Петрарки, Боккаччо» [Чельшева І. І. Теорія і практика процесу мовного нормування в Італії XVI в. // Языковая норма : типология нормализационных процессов / Отв. ред. В. Я. Порхомовский, Н. Н. Семенюк. – М., 1996. – С. 150–151].

⁴⁸⁶ Чельшева І. І. Там само. – С. 151.

У працях білоруських кодифікаторів дуже часто третім пунктом дивергенції стає українська літературна мова⁴⁸⁷. Скажімо, на думку С. Некрашевича, росіянізми, полонізми й українізми в тогочасній білоруській літературній мові – це «результат незнання білоруської мови»⁴⁸⁸. 1925 р. цей мовознавець, розглядаючи потребу й принципи створення Словника живої білоруської мови, твердив, що чимало білоруської лексики можна знайти в лексикографічних кодексах української мови, проте українці й білоруси «мають так багато спільних слів, що говорити про належність таких слів до одного чи до другого народу часто буває дуже складно»⁴⁸⁹. І взагалі, за С. Некрашевичем, використовувати словники польської, російської та української мов для укладання Словника живої білоруської мови «треба з надзвичайною обережністю»⁴⁹⁰.

У процесі кодифікації нової білоруської літературної мови можна побачити досить чіткий український слід. Ідеться про праці, що способом трактування матеріалу засвідчують типологічну схожість між собою або й перебувають у взаємодії як прототип і довершений твір. Маємо на увазі «Уваги до сучасної української літературної мови»⁴⁹¹ О. Курило та «Деякі уваги до білоруської літературної мови» Я. Льосика (1924–1925 р.)⁴⁹². У Льосиковій

⁴⁸⁷ Протиставлення західноукраїнської та наддніпрянської літературно-писемних практик у досліджуваному аспекті нерелевантне.

⁴⁸⁸ *Некрашэвіч С.* Да пытання аб укладанні слоўніка жывой беларускай мовы // Выбраныя навуковыя працы акадэміка С. М. Некрашэвіча : Да 120-годдзя з дня нараджэння; Навук. рэд. А. І. Падлужны. – Мн., 2004. – С. 74.

⁴⁸⁹ Там само. – С. 61.

⁴⁹⁰ Там само.

⁴⁹¹ Перше видання 1920 р. нараховувало 44 сторінки, друге видання 1923 р. мало 118 сторінок тексту, третє видання 1925 р. – 246 сторінок. Хоч книжка після зазначених років виходила у світ ще кілька разів (наприклад, 1942 та 2004 р.), але всі подальші видання варто кваліфікувати як перевидання праці 1925 р.

⁴⁹² Проте текстові О. Курило не властиві риси незавершеної (початкової) чи малозначної праці, адже «Уваги до сучасної української літературної мови» значенням та впливом переважають Льосикові «Деякі уваги до білоруської літературної мови», якщо залучати до глобального аналізу кодифікаційну літературу обох ідіомів усю разом, без урахування специфіки становлення кожної з досліджуваних мов.

праці засвідчено й своєрідні ремінісценції з кодексу О. Курило⁴⁹³. Тут можемо простежити, назвімо так, горизонтальні стосунки літературних мов, коли жоден з ідіомів опозиції – *мова-реципієнт* : *мова-продуцент* – не посідає панівного становища⁴⁹⁴.

І українська, і білоруська мови в розглядааний період функціонували в умовах диглосії на територіях, які ввійшли до складу кількох держав⁴⁹⁵, що зумовлювало особливе ставлення до вибору шляхів розвитку літературної мови, бо проблема єдності українського (білоруського) стандарту в різних політико-культурних умовах набувала особливого звучання. Надто це було актуальним для української мови, адже кодифікаційні заходи цього ідіому наприкінці 1920-х рр. полягали передусім у *виробленні єдиного стандарту*, узгодженні різних літературно-мовних практик, які умовно можна назвати західноукраїнською та наддніпрянською⁴⁹⁶. Для білоруської ситуації говорити про існування якихось варіантів літературної мови до 1933 р. навряд чи доцільно, хоч деякі

⁴⁹³ Свого часу ще С. Некрашевич зауважував, що «Деякі уваги до білоруської літературної мови» написані «не без певного впливу аналогічної праці проф. О. Курило «Уваги до української літературної мови»» [*Некрашевіч С. Сучасны стан вивучэння беларускай мовы // Працы Акадэмічнае конфэрэнцыі па рэформе беларускага правапісу і азбукі. – Мн., 1927. – С. 52*].

⁴⁹⁴ Докладніше див.: *Скопченко О. Спадщина О. Курило та Я. Льюсика : до проблеми українського впливу в історії кодифікації нової білоруської літературної мови (20-і – початок 30-х рр. ХХ ст.) // Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур : Пам'яті академіка Л. Булаховського : Зб. наук. праць. – К., 2009. – Вип. 10. – С. 163–168.*

⁴⁹⁵ Переважна більшість носіїв української мови жили на території СРСР та Польщі, значні україномовні анклавні були у складі Румунії та Чехословаччини. Білоруська мова була поширена на території СРСР, Польщі, Латвії.

⁴⁹⁶ У деяких тогочасних виданнях навіть ішлося про «літературні мови Великої України та Галичини», а також декларувалося «бажання мати для всього українського народу одну спільну літературну мову», що набуло зримих рис саме в добу після Визвольних Змагань. Яскравим доказом цього, на думку І. Огієнка, були процеси народження в Галичині нової літературної мови, що складається «з елементів своїх і нових, свіжих елементів з Великої України» [*Огієнко І. Український стилістичний словник. – Львів, 1924. – С. 5–7*].

дослідники й висловлювали припущення про віленський, мінський та гродненський варіанти білоруської літературної мови⁴⁹⁷.

І українські, і білоруські мовознавці чи не першочерговим своїм завданням бачили створення правописного кодексу, при цьому орфографію часто сприймали як кодифікацію взагалі. Проте суперечливість такого підходу розуміли ще тоді. «Справа в тому, що до правописних правил повтягано багато такого, що до правопису не належить (форми), офіційальне видання наркомосу «Український правопис» треба розуміти ширше, щось як приписи для нормалізації української літературної мови», – зауважував В. Сімович 1933 р.⁴⁹⁸

1927 р. В. Дубовка в шести пунктах виклав своєрідну декларацію розвитку білоруської літературної мови. Перші п'ять позицій стосувалися джерел поповнення лексичної підсистеми (закріплення загальнонародної та професійної й наукової лексики на основі народних засобів, а також поширених регіональних лексичних елементів («наветалізмаў») у стандарті; обережне, але не упереджене ставлення до архаїзмів⁴⁹⁹, і творення нових слів у письменницькому

⁴⁹⁷ *Борута-Садкоўскі А.* Праблеми беларускай марфалогіі ў 20-х гадах : віленскі, мінскі і гродзенскі моўныя варыянты // *Беларуская мова : шляхі развіцця, кантакты, перспектывы* : Матэрыялы III Міжнар. кангрэса беларусістаў «Беларуская культура ў дыялогу цывілізацый» (Мінск, 21–25 мая, 4–7 снежня 2000 г.) / Рэдкал.: Г. Цыхун (гал. рэд.) і інш. – Мн., 2001. – С. 10–14; див. також: *Занрудскі С.* Да характарыстыкі пачатковага этапу выпрацоўкі беларускай навуковай тэрміналогіі ў 1920-я гады // *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*. – 2005. – 50. – № 1–2. – С. 164.

⁴⁹⁸ *Сімович В.* Українська мова і правопис // Сімович В. Праці у двох томах / Упорядкування і передмова Л. Ткач. – Чернівці, 2005. – Т. 1 : Мовознавство. – С. 196.

⁴⁹⁹ Пор.: «У кожному разі, остаточний висновок один – старою книжною мовою захоплюватися не можна, але вивчати її та досліджувати наші письменники повинні, щоб свідоміше ставитися до розвитку літературної мови» [*Дубоўка У.* Пра нашу літаратурную мову // *Узвышша*. – 1927. – № 2. – С. 179]; «Народня мова в Галичині (в західних говорах взагалі, особливо в Закарпатті) має надзвичайно багато цікавих залишків старовини як в формах, так і в словах, що давно вже позникали на широкім просторі Великої України; старі форми мови все змінюються на нові, – це нормальний процес життя мови, – але старі слова мусимо зберігати, як скарб свій споконвічний; от з цього цінного скарбу в першу

дискурсі «на *підставі* законів білоруської народної мови та на *підставі* наявних у мові корінних слів»⁵⁰⁰). Останній пункт декларував потребу вивчення народної фразеології («Треба, щоб усі літератори енергійніше вивчали народну фразеологію та вживали її в реальності. Рада може бути тільки одна. Жодних правил визначити немає змоги») та використання форм присвійного прикметника замість іменників у родовому відмінку належності – *Жылуновічаў артыкул, Купалавы вершы, вершы Кольцовага, Івановага, а не артыкул Жылуновіча, вершы Купалы*⁵⁰¹ – і жіночих форм білоруських прізвищ (типу *Станкевічыха, Станкевічанка*)⁵⁰². Усі ці пункти (з певною модифікацією) можна екстраполювати на українську кодифікаційну практику тієї доби⁵⁰³. Проте існує ракурс, який відрізняє українську ситуацію від білоруської: орієнтація на здобутки видатних письменників XIX ст.⁵⁰⁴ Щоправда, і в історії

руч мала б скористати Велика Україна (з незнання історії мови в нас ці галицькі залишки старовини часто звуть москалізмами)» [Огієнко І. Знач. праця. – С. 6].

⁵⁰⁰ Дубоўка У. Знач. праця. – С. 173.

⁵⁰¹ Пор.: «Генітив приналежности (gen. possessivus). Такі звороти, як твори Шевченка, теорія Дарвіна, таблиця Ліннея, гніздо птахів, хата тітки, тобто такі, що в них приналежність виражена речівником у генітивній формі, невластиві українській народній складні, – треба казати *Шевченкові* твори, *Дарвінова* теорія, *Ліннесва* таблиця, *пташаче* або *пташине* гніздо, *тітчина* хата. <...> Проте і генітив приналежности може мати місце, і передусім там, де кілька генітивів приналежности, що в'яжуться з одним речівником, ідуть один за одним: – Твори *Шевченка, Куліша, Франка*, також: твори *Шевченкові, Кулішеві, Франкові*» [Курило О. Знач. праця. – С. 156–157]; «Присвійні прикметники в українській фразі далеко поширеніші, ніж у російській літературній. У дуже багатьох випадках вони відповідають російським родовим відмінкам іменника, ц. т. родовому приналежности; напр.: «дом отца, книжка брата, платок сестры, рука матери» й інш.» [Сулима М. Українська фраза : Коротенькі начерки. – Х., 1928. – С. 46].

⁵⁰² Дубоўка У. Знач. праця. – С. 173.

⁵⁰³ Докладніше про відповідний український матеріал див.: *Синявський О.* «Норми української літературної мови» (К.; Х., 1931; друге видання – Львів, 1941).

⁵⁰⁴ У першій третині XX ст. важливу роль у кодифікаційних процесах української мови відігравала Шевченкова творчість. «Авторитет видатного поета сприймався як засіб аксіоматичної правди, тому мовну опозицію *правильно / неправильно* заміняло протиставлення *як у Шевченка / не як у Шевченка*» [Марушкевич І. М. Знач. праця. – С. 6]. На нашу думку, навряд чи можна без най-

білоруського ідіому були спроби обґрунтувати важливість авторитетів для становлення літературної мови⁵⁰⁵, проте, наскільки відомо, систематично про «про білоруських класиків слова» як взірць у ті часи не писали. О. Курило стисло виклала своє бачення шляхів наближення української літературної мови до народної так: «Треба уважно читати українських класиків слова, вважати на їх мову, відзначити в ній своє, українське, найбільше синтактичні та фразеологічні явища в мові. Так само треба й до етнографічних записів поставитися»⁵⁰⁶. І такі завдання спрямовані на зменшення відстані між народнорозмовним ідіомом та літературною мовою («Живою бо має бути літературна мова»⁵⁰⁷).

В умовах тогочасного СРСР у працях мовознавців протиставлення елементів народнорозмовного та книжного походження в літературній мові потребувало ідеологічного обґрунтування, як от: «У народів під пануванням буржуазії літературна мова абстрагується все більше й більше, відхиляючись від мови народної, від мови трудящих мас. Наші письменники мають дотримуватися протилежного»⁵⁰⁸. Щоправда, навіть такі твердження пізніше не врятували В. Дубовку – автора процитованих слів – та інших діячів, причетних до обговорення шляхів розвитку літературної

менших застережень заперечувати «магнетичну дію» Шевченкового доробку в історії кодифікації («Поетичні тексти Кобзаря мали значний вплив на формування у реципієнтів відчуття мовної правильності, однак не впливали на уніфікацію дискусійних правописних чи граматичних елементів» [Там само]), адже маємо непоодинокі приклади, коли його творчість не тільки формувала узус, а й була доказовою базою кодексів. Скажімо, у «Нормах української мови» О. Синявського це можна легко простежити.

⁵⁰⁵ Пор.: «<...> білоруська літературна мова виникла в місцевості з порівняно доброю народною мовою, що письменники з місцевостей з мовою трохи поповсовано навчаються з літератури вже створеної; це однак тільки зменшує небезпеку, але не заперечує потреби білоруського мовознавства для вдосконалення білоруської літературної мови» [*Станкевіч Я. Язык і языковеда // Родная мова.* – 1930. – № 1–2. – С. 3].

⁵⁰⁶ *Курило О.* Знач. праця. – С. 15.

⁵⁰⁷ Там само.

⁵⁰⁸ *Дубоўка У.* Знач. праця. – С. 173.

мови у 20-х рр. ХХ ст., від критики в стилі сталінських доносів⁵⁰⁹ та пізніших репресій.

У тогочасних кодифікаторських працях обох ідіомів обстоювано гомогенний характер літературної мови (за Ю. Шевельовим, – мішано-діалектний, а не мішано-мовний). С. Некрашевич, наприклад, доводив цей принцип опосередковано за допомогою міркувань про єдність усної та писемної форм національної мови (на основі народнорозмовності)⁵¹⁰. При цьому з уваги лінгвіста не-

⁵⁰⁹ Пор.: «Постанова РНК (1933 р. про реформу білоруського правопису.– О. С.) розбиває шкідницьку діяльність білоруських нацдемократів, очищає нашу літературу від націоналістичної отрути – це і викликало фашистський лемент. Нацдемократи в літературі – Дубовка, Пуца, Калюга, Лужанин, Русакович та ін. вводили до літератури безліч архаїзмів, ховали за цими архаїзмами нацдемократичну сутність усього твору. Вони ховали своє брудне обличчя за цими архаїзмами» [*Хведаровіч* М. Пospех лeнінcкaй нaцiянaлнaй пaлiткi // Пiсьмeннiкi БССР аб рeфoрмe пpaвaпica бeлapycкaй мoвы. – Мн., 1934.– С. 60]; «Куркульсько-петлюрівська агентура в наукових інституціях намагалася спрямувати розвиток української літературної мови буржуазно-націоналістичним шляхом, з метою відірвати розвиток української культури від цілого розвитку соціалістичної культури братерських республік СРСР» [Резолюція Комісії НКО в справі перевірки роботи на мовному фронті на доповідь тов. Хвилі «Націоналістична небезпека на мовному фронті й боротьба проти неї» (26 квітня 1933 р.) // Українська мова у ХХ сторіччі : історія лінгвоциду: Док. і матеріали / Упоряд.: Л. Масенко та ін. – К., 2005. – С. 141].

⁵¹⁰ «Ми не тільки не хочемо поділяти нашу мову на якісь там дві мови, – на мову освічених людей, панську, і на мову просту, мужичу, – а навіть і думати про це. Ми хочемо, щоб білоруська мова була одна. Ми маємо прагнути, щоб проста мужицька мова разом з тим була й мовою книжною (літературною). Не можна при цьому думати, що білоруська мова буде якимось винятком серед інших мов. Доволі буде сказати про сербську народну й літературну мови, які збігаються в усній мові. Ця єдність народної та книжної мови має бути ідеалом під час розвитку нашої мови» [*Некрашэвіч* С. Аб пашырэнні акання на чужаземныя словы // Выбраныя навуковыя працы акадэміка С. М. Некрашэвіча: Да 120-годдзя з дня нараджэння; Навук. рэд. А. І. Падлужны. – Мн., 2004. – С. 25–26]. Проте треба зауважити, що процитована праця створена ще до появи Празького лінгвістичного гуртка, що глибоко розробив теорію літературної мови. Гетерогенний характер мови (не прийнятний для білоруської ситуації) С. Некрашевич проілюстрував на прикладі російської мови. На його думку, «великоруська народна мова ближча до білоруської мови та будь-якої іншої слов'янської мови, ніж російська літературна мова. Остання (російська літературна мова. – О. С.), увібравши в себе різнома-

наче випущено той факт, що *цілковита* єдність усної та писемної форм національної мови – нереальна, адже узгодити стандарт з мінливою живомовною стихією *тут* і *зараз* означало б заперечити сам принцип селекційності літературної мови й через це унеможливити її функціонування. На початку другої третини ХХ ст. український мовознавець А. Артимович, близький до Празького лінгвістичного гуртка, наголошував, що, крім сосюрівського розрізнення ««la langue» (м о в и) та «la parole» (г о в і р к и)», «в розвинутих культурних мовах, з довгою історією та традицією, треба мати на увазі ще окрему, п и с а н у м о в у та її студіювати»⁵¹¹.

Українські й білоруські мовознавці 20-х рр. ХХ ст. висували низку принципів кодифікації, що кількома своїми головними рисами були однаково обґрунтовані для двох досліджуваних ідіомів (орієнтація на власні виражальні засоби, відштовхування від російських та польських ідіомів, залучення для аргументації прикладів з інших слов'янських літературних мов – найчастіше чеської та сербської, – активне використання діалектних даних (т. зв. *етнографізм*), заохочення до творення неологізмів). Проте для української ситуації окремим чинником виступає широка орієнтація на мову художньої літератури, а також урахування мови тогочасної інтелігенції (*інтелігентської балачки, сучасної інтелігентської мови* (М. Сулима), *мови інтелігенції, інтелігентської мови* (О. Синявський) та ін.).

нітні елементи, зробилася таким штучним конгломератом, який зовсім невластивий для великоруської народної мови та малозрозумілий для тих великорусів, що не перемогли книжної премудрості. Це значення народної мови нам завжди треба мати на оці, особливо тепер, коли ще не завершився процес формування нашої літературної мови і не вилився в щось остаточне, стале, обов'язкове. Задля цього потрібно використати для словника якомога ширше й повніше народну мову» [*Некрашэвіч С. Да пытання аб укладанні слоўніка жывой беларускай мовы // Выбраныя навуковыя працы акадэміка С. М. Некрашэвіча: Да 120-годдзя з дня нараджэння; Навук. рэд. А. І. Падлужны. – Мн., 2004. – С. 61– 62*].

⁵¹¹ Артимович А. Писана мова // Праці Українського високого педагогічного інституту ім. Михайла Драгоманова у Празі : Наук. зб. / Під заг. ред. В. Сімовича. – Прага, 1932. – Т. II. – С. 3.

ЛІНГВАЛЬНІ, КОМУНІКАТИВНІ І КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПЕРЕКЛАДУ

Підхід до перекладу як до комунікативного процесу виявив суттєві прогалини в транслатології, оскільки досить часто в пошуках аналогів не розмежовуються явища міжмовного паралелізму знаків мовлення й міжмовного системного паралелізму, у результаті чого «словникові (категоріальні й сигніфікативні) відповідники можуть ставати нерелевантними на референтному (тобто текстовому, ситуативному) рівні»⁵¹². Сказане актуальне щодо прагматичних кліше, природа яких має яскраво виражений конвенційно-поведінковий і національно-культурний характер. Кліше разом із фразеологізмами, штампами входять у ширше угруповання – мовних стереотипів. Залишивши поза межами аналізу проблему розмежування обсягів понять *стереотип* і *кліше*⁵¹³ як термінологічну проблему, виходимо з того, що їм притаманні родо-видові відношення, де родовим поняттям є стереотип, що, зокрема, дозволяє точніше підійти до кліше як до специфічного об'єкта перекладознавчих студій і сформуванати належне методологічне підґрунтя.

⁵¹² *Лещак С.* Языковое клише: прагматика, семантика и структура аналитических номинативных неидиоматических знаков в современном русском языке. – Кельце, 2006. – С.135.

⁵¹³ Див. про це, напр.: *Сорокин Ю. А.* Стереотип, штамп, клише: К проблеме определения понятий // Общение: Теоретические и прагматические проблемы. – Москва, 1998. – С. 133-138; *Стрибижнев В.В.* Эффективность общения и статус речевого клише // Известия ТулГУ. Серия Психология. Вып.4. – Тула, 2004. – с. 229–239; *Федорова И. А.* О проблеме разграничения клише и штампов в современной лингвистике // III Селищевские чтения : материалы междунар. науч.-практ. конф., посвящ. 125-летию со дня рождения Афанасия Матвеевича Селищева, Елец, 22-23 сент. 2011 г. – Елец, 2011. – С. 293–298.

У науці лише зрідка трапляються праці з вивчення особливостей перекладу поведінкових стереотипів: стандартні за формою і змістом, вони становлять проблему для пізнання, оскільки вимагають урахування цілого ряду ознак – мовно-категоріальних, когнітивних, комунікативних, діяльнісних, національно специфічних, іноді мотиваційно-афективних⁵¹⁴. В контексті загальної теорії перекладу їх розглядають спеціалісти з германських та романських мов (А. Р. Гаріпова, А. І. Казанцев, В. І. Карабан, Дж. К. Катфорд, Л. Л. Нелюбін, Л. М. Черноватий, І. С. Шевченко та ін.), є окремі праці і на славістичному мовному ґрунті (Л. І. Даниленко, С. Лещак, О. Л. Паламарчук, О. Р. Чмир, В. І. Ярмач та ін.).

Метою цієї розвідки є з'ясування лінгвосеміотичної, конвенційно-поведінкової і національно-культурної специфіки чеських і українських прагматичних кліше і її врахування в мовній, комунікативно-прагматичній і ситуативно-референтній моделях перекладу. Доцільність роботи пов'язана з тим, що проблеми чесько-українського перекладу кліше ще не були об'єктом окремого вивчення і не піддавалися систематизації попри те, що унікальна мовно-поведінкова природа кліше може слугувати чи не найкращим прикладом для демонстрації різних моделей перекладу. Унікальність цих одиниць можна пояснити тим, що вони функціонують на всіх стадіях спілкування, сприяють реалізації принципів успішної комунікації в різних сферах діяльності: побутовій, офіційно-діловій, науковій, суспільно-політичній, культурно-мистецькій, представляють установлений культурною традицією стандарт конвенційної поведінки. Слід відзначити і прикладний аспект проблеми, оскільки клішовані одиниці, насамперед етикетні формули, є об'єктом вивчення будь-якої іноземної мови вже на початковому етапі, і попри те, що їх вважають рутинними, навіть «стертими п'ятаками», вони є каменем спотикання як у процесі спілкування, так і перекладу. Не можна не зважати й на те, що українська мова, зміцнюючи свої позиції в межах держави, дедалі

⁵¹⁴ Баландіна Н. Ф. Функції і значення чеських прагматичних кліше в комунікативному контексті: монографія. – Київ, 2002. – 332 с.

активніше виходить на міжнаціональний рівень, отримує нові імпульси для оновлення і нові контексти для вивчення⁵¹⁵.

Теоретико-методологічним підґрунтям праці стали здобутки в галузі теорії і практики перекладу (С. Влахов, С. Флорін, В. І. Карабан, В. В. Коптілов, І. В. Корунець, В. Н. Крупнов, Я. Й. Рецкер, О. І. Чередниченко, J. Levý та ін.), комунікативної лінгвістики та теорії мовленнєвих актів (Ф. І. Бацевич, В. І. Карасик, Дж. Р. Серль, Р. Якобсон, J. Hoffmannová, O. Müllerová та ін.) і міжкультурної комунікації (Є. Бармінський, А. Вежбицька, В. М. Манакін, К. І. Мізін, С. Г. Тер-Мінасова, Н. І. Формановська та ін.).

У роботі застосовано комплексну методику, що включає структурно-семантичний метод, який дозволяє з'ясувати особливості побудови кліше і виявити притаманні їм смисли для пошуку еквівалентів; зіставний метод – при описі національно-культурної мовної і поведінкової специфіки і її освоєння на чужому мовному ґрунті, метод актомовленнєвого аналізу, який враховує прагматичну інтерпретацію інтеракції і дейктичні характеристики, – при доборі з можливих варіантних відповідників ті, що забезпечують адекватний комунікативний ефект.

Мовна специфіка і конвенційно-поведінкова природа кліше як проблема перекладу

Об'єкт нашої уваги з-поміж інших мовних стереотипів прикметний тим, що його вживання дорівнює дії. Звідси зрозумілим є атрибутивне уточнення – *прагматичні* (від гр. прагма – «дія»). Промовляючи «Дякую», мовець тим самим виконує акт подяки. Крилатий вислів «Слово – це дія» щодо прагматичних кліше – не метафора. Структурно, на поверхневому або глибинному рівні, ці одиниці включають до свого складу перформативи⁵¹⁶ (від

⁵¹⁵ Див., напр.: Ажнюк Б. Лінгвістичні аспекти глобалізації в Україні // Мовні конфлікти і гармонізація суспільства : Матеріали наукової конференції : 28-25 травня 2001 року. – К., 2002. – С. 144–150; Боярова Л. Г. Лінгвістичний аспект глобалізації // Лінгвістичні дослідження. – 2015. – Вип. 40. – С. 138–144.

⁵¹⁶ Термін перформатив увів в обіг англійський логік Дж. Остін: *Остин Дж. Л. Слово как действие // Новое в зарубежной лингвистике.* – Вып.17.– Москва,

лат. *performo* – дію) – дієслова мовлення у формі першої особи однини або множини теперішнього часу дійсного способу: *прошу / просимо, наказую / наказуємо, проголошую / проголошуємо* і т. ін.

Крім того, вони є індикаторами етичних і культурних смислів, оскільки, будучи сформованими на національному ґрунті, включають імпліцитну інформацію, відому здебільшого «своїм». Так, українцям, які більше цінують щирість стосунків, а не вияв формальної ввічливості, видається дещо надлишковим уживання виразів ввічливості не тільки англійцями, французами, а й слов'янами – чехами, словаками, поляками. Упадають в око національно й територіально марковані подяки в Центральній Європі з інтенсифікаторами подяки *krásně, schön, szépen, lepo*: *Krásně děkuji* (чеськ.), *Danke schön* (нім.), *Köszönöm szépen* (угорськ.), *Chvala lepo* (сербськ.), що підкреслюють куртуазність вербальної поведінки, навіть естетичний її момент. В українському, російському, білоруському і польському мовному континуумі частотнішими є інтенсифікатори кількісної семантики: *Дуже дякую* (укр.), *Очень благодарю* (рос.), *Вельмі дякую* (білоруськ.), *Bardzo dziękuję* (польськ.). Щоправда, ця закономірність не жорстка: у центральноєвропейському мовному просторі можна натрапити на подяки на зразок: *děkuji mnohokrát* (чеськ.), *много вам хвала* (серб.), *премногу благодарен* (рос.). Нерідко мовці намагаються підкреслити не тільки формальний бік, а й етичний момент, акцентуючи увагу на ширості: *щиро, искренне, ирђитнђ*.

Пересічний українець, входячи в чеське мовне коло, відчуває культурний дисонанс, натрапивши на чеський вираз застереження *Pozor!* (*Увага!*), який асоціюється з російським *Позор!* (*Ганьба!*). Обидві лексеми є прикладом міжмовної омонімії, що виникла внаслідок розвитку, а потім розпаду полісемії. Як свідчить етимологічний словник, спочатку слово мало значення ‘увага’, ‘сенсація’⁵¹⁷. Імовірно, лексеми *pozor* і *позор* етимологічно похо-

1986. – С. 22–130. Його ідеї розвивають українські дослідники Ф. С. Бацевич, С.Т. Шабат-Савка, Н.В. Кондратенко та ін.

⁵¹⁷ *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка: в 4 т. – Т.3. – Москва, 1987. – С.303.

дять зі спільнослов'янського кореня -*zr-, пор.: укр. *зрячий*, рос. *зрение*, *зреть* (*зри* в корень), серб. *позориште* (театр, видовище). З часом первинне значення вже на власному мовному ґрунті проросло новими смислами: у чеській мові збереглося значення 'сприйняття чого-небудь візуально', але додалася сема 'увага' як зосередженість на кому-, чому-небудь. У російській мові 'сприйняття, увага' ця зосередженість переноситься на предмет (особу, явище), який викликає осуд, зневагу. Таким чином, у чеській культурі *Pozor!* виконує регулятивну функцію, відправник застерігає адресата, закликає бути уважним, а в російській *Позор!* – це вираз негативної оцінки.

Запрошення увійти *Dále!* (по-укр.: *Прошу!*, *Будь ласка*, *Заходьте!*) через формально-семантичну схожість з українським *Далі!* також здатне повести хибним шляхом і спричинити стилістичне неузгодження. Чеське *Dále!* й українське *Далі!*, хоч і виражають волевиявлення – дозвіл увійти, належать до різних тональнісних регістрів: для першої мови він нейтральний, для другої – знижений.

Звертання *mladá paní* до молодих жінок українцям може видатися неввічливим, оскільки на підсвідомості активізується антонімія за віком *молодий* – *старий* і, відповідно, надто строгий поділ жінок за віковою ознакою. Щоправда, чеське звертання може бути своєрідним виявом лестощів, маніпулятивним прийомом, коли мовець зацікавлений в успішній комунікації з жінкою, яка, можливо, не така вже й молода. Варіантним еквівалентом може бути українське *пані*, яке в українському дискурсі, хоч і набирає частотності, все ще марковане офіційністю, знаком вишуканої поведінки, і в розмовному дискурсі, на відміну від чеської традиції, практично не вживається. Номінація *mladá paní* своєю частотністю зобов'язана широкому колу осіб, позначуваних нею: це може бути і незаміжня дівчина (*slečna*), і дійсно молода жінка (*mladá paní*), і навіть та, до якої зазвичай вже звертаються *paní*, і яка вже переступила певний віковий поріг, наприклад, в оголошенні читаємо: *Mladá paní (52) hledá zaměstnání*.

Певний когнітивний дисонанс може спричинити також чеська пропозиція руки і серця. *Vezmeš si mne? – (Чу) Вийдеш за мене*

(заміж)? *Прошу твоєї руки* (букв. **Чи візьмеш мене (собі)?*), що сприймається як дещо принизливе для чоловіка. Схожа конфігурація позицій передана і в констативі *Vzala si hodného muže* (букв. *Взяла собі хорошого чоловіка*) – в українському перекладі можна сказати тільки *Вийшла заміж за хорошого чоловіка* (не *взяла собі*). Українське дієслово *взяти* (за дружину, заміж, собі дружину / жінку) має вибіркову об'єктну валентність, марковану особою жіночої статі: *Він взяв собі хорошу дружину*. Буквальний переклад *Vzala si hodného muže* як **Взяла собі хорошого чоловіка* неправильний. Щоправда, чехи вживають і синонім *Vdala se za hodného muže*, повністю еквівалентний українському *Вийшла заміж за хорошого чоловіка*. Культурна специфіка українського кліше в тому, що соціально позиція чоловіка подається як вища. У чеській пропозиції *руки і серця*, навпаки, вивисується роль жінки. На спільність походження дієслів *brát si* (суплетивна форма доконаного виду *vzít si*) щодо маркування зміни сімейного стану вказує українська словоформа *побратися*, про що свідчить і структурна, і семантична схожість коренів: *br-* (*brát si*) -*бр-* (*побратися*).

Жартівливе побажання успіху, зокрема студентам на екзамені, *Zlom vaz!* – *Hi пуху ні пера!* (букв. *Скрути собі в'язи*) без знання культурного контексту також сприймається українцями як чорний гумор. Проте чехи не оригінальні, оскільки англійці вживають вираз *Break a leg!* (букв. *Зламай ногу*), а німці бажають не тільки зламати ноги, а й скрутити в'язи – *Hals und Beinbruch*. Імовірно, чеське кліше має німецькі корені, де воно вживається в середовищі спортсменів, акторів, акробатів. Український відповідник *Hi пуху ні пера!* має східнослов'янське підґрунтя, яке спочатку було побажанням здобичі на полюванні, берегло від зурочення. Схожу інтенцію має і побажання рибалкам *Hi хвоста ні луски!*

У побажанні (прощанні) *Přeji hezký podvečer!* (букв. *Бажаю гарного підвечір'я!*) незвичною для українців є хронологічна точність, а у чоловічому вітанні щодо жінок *Ruce libám* – *Мое шанування!* (букв. *Цілую руки!*) розбіжність слова і вчинку: вітаються, але рук переважно не цінують.

Наведені приклади свідчать, що необхідною умовою успішного перекладу є так звані фонові знання (знання картини світу), застосування яких полягає у вмінні інтерпретувати мовні знаки як носії різних конотацій, у тому числі історико-культурних⁵¹⁸. Розібратися в тонкощах перекладу таких виразів навряд чи допоможе словник, оскільки вони систематично не описані не тільки в словниках, але й у теоретичній літературі. Перекладачеві за таких обставин доводиться маневрувати між Сциллою і Харибдою: зберегти національно-специфічну картину світу, етнічні поведінкові моделі і при цьому зробити доступними для іншого мовного континууму. З одного боку, конвенційно-поведінкові кліше належать системі мови, а з іншого являють собою вербальні реакції на стереотипні ситуації. Така подвійна природа вимагає, з одного боку, дотримання мовно-системної еквівалентності, а з іншого, – комунікативно-прагматичної і ситуативно-дейктичної адекватності, що, загалом, збігається з думкою Ю. Найди про два рівні еквівалентності: формальну й динамічну. При орієнтації на формальну еквівалентність увага концентрується на формі і змісті повідомлення; натомість динамічний рівень передбачає пошук кореляцій для відтворення того самого динамічного зв'язку між повідомленням і адресатом, який був в мові оригіналу⁵¹⁹. Так, з погляду лінгвальної еквівалентності вітання *Přeji hezký podvečer!* мало б бути перекладено *Бажаю гарного підвечір'я!*, а з погляду динамічної моделі, як *Доброго вечора!* Насправді ж транслатологія має значно більше моделей перекладу⁵²⁰, у нашому випадку увагу буде приділено лінгвальній, комунікативно-прагматичній і ситуативно-дейктичній моделям. Такий порядок має свою логіку, бо скільки б не йшлося про комунікативні, насамперед прагматичні особливості мовних

⁵¹⁸ Див., напр., про це: *Мізін К.І., Петров О.О.* Зіставна лінгвокультурологія: методологічні проблеми та перспективні методики: монографія. – Переяслав-Хмельницький; Вінниця; Кременчук, 2018. – 279 с.

⁵¹⁹ *Найда Ю.* К науке переводить // Вопросы теории перевода в зарубежной лингвистике. – Москва, 1978. – С.114–136.

⁵²⁰ Див. їх огляд: *Сдобников В.В., Петрова О.В.* Теория перевода. – Москва, 2007. – С. 227–257.

одиниць і дотримання ситуативних параметрів, лінгвальна модель перекладу належить до найбільш ефективних.

Кліше з погляду лінгвальної моделі перекладу

Переклад кліше важко уявити без зіставлення мовних значень, без спорідненості із зіставною лінгвістикою, оскільки предметом зіставного вивчення мов є визначення подібності (конвергенції) і відмінності (дивергенції) в системах різних мов. Одна з перших спроб створення повноцінної лінгвальної моделі перекладу була зроблена в працях В. В. Коптілова, Я. Й. Рецкера, А. В. Федорова на основі теорії мовних відповідників (еквівалентів, аналогів, адекватних замін) – більш-менш регулярних одиниць перекладу⁵²¹, які лягли в основу багатьох наукових розвідок, підручників і навчальних посібників, на яких виховувалося не одне покоління перекладачів.

Перекладачам відомий факт регулярного використання певних одиниць в мовах перекладу і джерела, наочним прикладом якого можуть бути відповідники на рівні фонетики, коли, наприклад, чеське *ř* регулярно перекладається українською як *рж* або *ри* (*Řeka* і *Příhoda* – *Ржека* і *Пшигода*). Між такими одиницями встановлюються відношення перекладацької еквівалентності. Кліше виявляють схожі закономірності з фразеологізмами, теоретичне підґрунтя перекладу яких висвітлено в праці Р. П. Зорівчак, яка виділяє такі види перекладу: дослівний, коли фразеологізм перекладається слово в слово, абсолютно точно, буквально; еквівалентно-повний; еквівалентно-неповний та описовий⁵²².

⁵²¹ Коптілов В. Теорія і практика перекладу: Навч. посібник. – Київ, 2002; Рецкер Я. И. Теория перевода и переводческая практика. Очерки лингвистической теории перевода / Дополнения и комментарии Д.И. Ермоловича. – Москва, 2004. – С. 48–51; Федоров А. В. Основы общей теории перевода (лингвистические проблемы): Для институтов и факультетов иностр. языков : учеб. пособие. – 5-е изд. – С-Петербург; Москва, 2002.

⁵²² Зорівчак Р.П. Фразеологічна одиниця як перекладознавча категорія: на матеріалі перекладів творів української літератури англійською мовою. – Львів, 1983. – С.76.

Дослівний переклад, повна лексична і граматична еквівалентність трапляються в лише окремих кліше, пор.: *Závazují se dodržovat...* і *Зобов'язуюся дотримуватися...* Реально ж відповідність послаблюється: так, вітання *Blahopřeji X k vítězství!* має відповідник *Вітаю X з перемогою!*, форма керування якого не збігається з чеською; в українській інтерпретації кліше *Ja, X, zplnotosn'uji tímto Y...* конкретизатор *tímto* (букв. *цим*) втрачається як надлишковий: *Я, X, доручаю Y...*

Як відомо, відповідники можна виявляти на будь-якому рівні мовної системи: від фонем, морфем, лексем, словосполучення до речення. Переклад кліше вимагає максимальної уваги на рівні лексем, словосполучень і речень. Пошук на рівні лексем означає, що кожному слову чеського речення мало б відповідати певне слово в українському перекладі, наприклад: *Zopakujte to, prosím, ještě jednou* – *Повторіть це, прошу, ще раз*. У споріднених мовах, закономірно, спостерігається тенденція до дослівного перекладу, проте не завжди лексична еквівалентність є достатньою для прагматичної адекватності: словниковий варіант є лише можливістю. Так, в кліше *Upozornění: Průchod zakázán* слово *upozornění* словник пропонує перекласти як *попередження*, що суперечить українській поведінковій традиції, оскільки такі попередження мають у нас маркер *увага* (*Увага: прохід заборонений / заборонено*). У мові-джерелі на передній план висувається факт застереження (*upozornění*), тоді як у мові перекладу – привертання уваги (*увага*). Вербальна реакція на такі акти засвідчує повну лексичну еквівалентність: *Děkuji za upozornění* – *Дякую за попередження* (не за *увагу!*). В українській поведінковій моделі, незважаючи на модус «увага», також дякують за попередження. Вираз *Дякую за увагу!* вимагає інших пресупозицій, зокрема, якщо мовець хоче подякувати комусь за турботу, приятель.

Послівний переклад трапляється зрідка, оскільки абсолютний збіг кількості лексем – це радше виняток, ніж правило. Прикладом можуть бути службові слова на зразок часток *se, si*, які в аналітичний спосіб виражають граматичне значення зворотності, пор.: *Autor se zavazuje...* і *Автор зобов'язується...* У аналогах *Byl bych*

vám velmi vděčen, kdybyste mohl і *Був би Вам дуже вдячний, якби Ви змогли* категорія ввічливості передається по-різному: у чеській мові злиттям *kdyby* і *byste*, а в українській – особовим займенником другої особи множини *Ви* і формою дієслова. При перекладі враховується також специфіка написання українського займенника *Ви* (Вам, Вас...) з великої букви.

Є певні проблеми і з перекладом повнозначних слів, більшість з яких багатозначні, причому система значень слова в різних мовах зазвичай не збігається. Так, чеське *prohlášení* й українське *заява* виявляють тотожність в значенні «чиє-небудь повідомлення, звернення до кого-небудь з поданням яких-небудь відомостей, положень, думок», тоді як значення «письмове прохання, оформлене за певним зразком, що подається на ім'я офіційної особи або до установи чи організації» передається в чеській мові словом *žádost*. Водночас чеське *žádost* й українське *клопотання* збігаються тільки в значенні «писана заява, прохання про що-небудь, яке подають до офіційної установи», але в системі чеських значень відсутне «турбота, тривога, хвилювання за кого-небудь (напр., 'клопочуся за нього'), клопотатися «клопочу собі голову», поратися»; аналогічне значення має тільки вираз *žádost o milost*.

Еквівалентність на рівні словосполучень демонструє такий приклад: *Níže podepsaní, X a Y (dále jen autor) na straně jedné a nakladatelství «Z» (dále jen zadavatel), zastoupené zplnomocněnou osobou T na straně druhé, uzavírají tuto smlouvu...* – *Ми, що нижче підписалися, X і Y (далі «Автор»), з одного боку, та видавниче підприємство «Z» (далі «Замовник») в особі уповноваженого T, з другого боку, уклали угоду про таке...* Насправді ж перекладач має справу з випадками, коли частина речення перекладається послібно, а інша – цілими словосполученнями: *Doufáme, že naše výměna bude probíhat k oboustranné spokojenosti* – *Сподіваємося, що наш обмін буде взаємовигідним*.

В окремих випадках трапляються відповідники на рівні речення, зокрема коли ідеться про практично ідіоматичні вирази, на зразок: *Dejte pozor* – *Візьміть до уваги, Зверніть увагу; Smím dál?* – *Дозвольте ввійти?* До їх кола слід включити стандартні

написи, сигнальні знаки, дорожні покажчики, приписи, формули ввічливості, наприклад: *Nevstupujte na trávnik* – *По газонах не ходити*, *Zákaz vstupu* – *Заходити забороняється*. Проте в деяких заборонах є розбіжності в тема-рематичному членуванні: якщо в чеських виразах здебільшого робиться акцент на власне інформаційній частині заборони *zákaz stání (jízdy, kouření, vstupu)*, то в українських – на акті заборони, чим, імовірно, у такий спосіб підкреслюється можливість застосування санкцій, пор.: *Zákaz stání* – *Стоянку заборонено / Стоянка забороняється*; *Zákaz kouření* – *Курити заборонено*.

Дещо інший характер мають граматичні відповідники, оскільки граматичні значення абстрактні й тісно взаємодіють з лексичними значеннями. У пошуках еквівалента підставою слугує не стільки формальний збіг словоформ, скільки мовленнєва традиція, пор.: *Zákaz vstupu na staveniště* – *Вхід на будівельний майданчик заборонено / заборонений / забороняється*. Якщо не зважати на частотність уживання і прагматику, наведені приклади є повними еквівалентами. Однак вимога адекватності спонукає звертати увагу на частотність вживання граматичних форм. Якщо порівняти чеські заборони паління *Zákaz kouření* і *Kouření zakázáno!*, то перше кліше є частотнішим, про що свідчить перегляд зразків табличок, які рекламують фірми-виробники. В українських варіантах – *Курити заборонено!* і *Курити забороняється!* – менш частотним стає другий варіант, що зумовлено поширенням безособової форми на *но-, то-*.

Прикметною є і граматична категорія виду. Так, у запрошеннях сідати *Sedněte si, prosím, Posadte se, prosím* впадає в око форма доконаного виду, що, з погляду перекладацьких відповідників, підштовхує до збереження видової форми: *Сядьте, будь ласка (прошу)*. Проте в мовленнєвій практиці переважають вирази *Сідайте, будь ласка, Сідайте, прошу (просимо)*, у яких недоконаний вид дієслова надає запрошенню значення некатегоричності, багатократності дії, тоді як запрошення *Сядьте, будь ласка (прошу, просимо)* виражає більший ступінь імперативності. Вид дієслова в транслатологічній практиці часто є каменем спотикання, оскільки

перекладачі схильні переносити граматичний статус одиниць рідної мови на одиницю мови перекладу.

Мають свою специфіку і прохання про дозвіл. Вони, як відомо, можуть виражатися у формі складнопідрядного з'ясувального речення (*Dovolte, abych představil své nové webové stránky*) і простого з інфінітивом (*Dovolte (mi) představit své nové webové stránky*). Якщо просте речення перекладається буквально: *Дозвольте (мені) представити свої нові веб-сторінки*, то складнопідрядне речення має свої тонкощі. Носієм модальності умовності слугує сполучник у поєднанні з дієсловом дійсного способу: *Дозвольте, щоб я представив свої нові веб-сторінки*. Обов'язковою є й займенникова позиція на позначення мовця: без неї переклад був би неадекватний: * *Дозвольте, щоб представив свої нові веб-сторінки*. Отже, переклад потребує синтезу, комбінаторики різнорівневих елементів для вираження того чи того значення.

Привертає увагу й частотність вживання граматичних еквівалентів: якщо в чеській мові у проханні про дозвіл частотнішою є форма складнопідрядного речення, яка підкреслює гіпотетичність можливої в майбутньому дії через конкретну особу мовця, то в українському діловому дискурсі радше вдаються до конструкцій з номіналізацією, нейтралізуючи тим самим особовість: *Дозвольте (мені) представити свої нові веб-сторінки*.

Говорячи про граматичні аспекти перекладу, слід зазначити, що перекладаються не граматичні елементи і структури, а певні смисли. Так, на конфігурацію добору еквівалентів впливає такий морфологічний фактор, як негація. Вислів *Nedovolte, abychom vaše děti se staly oběti experimentu* буквально можна перекласти українською *Не дозвольте, щоб ваші діти стали жертвами експерименту*, але в такого плану засторогах радше вдаються до форм недоконаного виду, які надають значення тягlostі дії: *Не дозволяйте, щоб ваші діти стали жертвами експерименту*. Це саме стосується і номіналізованих варіантів, пор.: *Не дозволяйте вашим дітям стати жертвами експерименту* і *Не дозвольте вашим дітям стати жертвами експерименту*.

При перекладі можна натрапити й на безеквівалентні одиниці, які Ї. Леві образно назвав *translatorum Cruces* – хресними муками перекладача. Учені виділяють повну безеквівалентність (стосується категоріального значення (змісту)) і неповну безеквівалентність, на яку впливають окремі диференційні ознаки (стосується референтної частини (обсягу) значення)⁵²³. Саме остання є актуальною для кліше, і певні розходження в конфігурації смислів спричинюють появу псевдоаналогів.

Пояснимо це на прикладі побажань, мовним індикатором яких в чеській мові є дієслово *přát*: *Přeji ti všechno nejlepší / hodně úspěchů / štěstí*. Такі вирази перекладаються буквально: *Бажаю тобі усього найкращого / багато успіхів, щастя*, хоча в деяких варто враховувати особливості вживання. Так, побажання *Mějte se hezky!*, перекладене буквально як *Майтеся добре!*, що трапляється лише на Заході України, де дієслово *мати* як допоміжна зв'язка успішно конкурує з дієсловом *бути*.

В обох мовах стосовно об'єкта побажання робиться установка на об'єктивацію людських потреб, часто у формі заклику: *Uzdrav se! Měj se! Hlavu vzhůru! – Видужуй! Успіхів! Вище голову!* Імперативна форма багатьох побажань – це спроба наділити слово якомога більшою силою впливу, тому будь-яка некоректна заміна може стати на заваді успішності перекладу. В урочистих побажаннях здебільшого йдеться про такі універсальні цінності, як здоров'я, щастя, успіх, краще життя тощо, які залежно від художнього хисту набувають образності, іноді детермінованої народними звичаями. Особливо це відчутно в українських побажаннях, які ще не зазнали такої уніфікації, як чеські. Прикладом можуть слугувати побажання, які включають реалію *рушник*: *Рушниками дорога!* (побажання перед далекою дорогою), *Швидше станьте на рушник!* (побажання взяти шлюб, повінчатися: на рушник стають молоді при вінчанні («*Та ми з тобою на рушнику стояли, та ми з тобою й присягу мали*» (Нар. пісня))).

Рушник в українській культурі не тільки ужиткова річ, а й декоративна (для оздоблення житла) й обрядова. У словнику

⁵²³ Лещак С. Зазн. праця. – С.141.

Б. Грінченка подано своєрідну класифікацію рушників: *рушник-утирач* – для обличчя і рук, *стирок* – для витирання посуду, *кілковий* – багато вишитий – для прикрашання образів, картин, *божник* – для ікон, *плечевий* – багато вишитий для сватів, *подарунковий* – дешевий для весільних подарунків і т. ін.⁵²⁴. Рушниками, як зазначають спеціалісти з української етнографії, прикрашають святі ікони й хрести, на рушник кладуть святий хліб; у рушник загортають дитину після хресної купелі, на рушник стають молоді до вінця; рушником перев'язують старост на весіллі й почесних гостей на торжествах, на рушниках труну з померлим спускають до могили... Окрім цього, рушник – це оберег від злих сил, мати давала дітям в дорогу, і пам'ять про святе і незабутнє⁵²⁵.

Чеська реалія *ručník* – це лише ужиткова річ (синонім – *utěrák*), оскільки означає річ для витирання і хустку: 1) *pruh látky k utírání těla (zvl. rukou a obličeje) po umytí*: lněný, režný r.; vzít si s sebou mýdlo a r. 2) *nář. šátek*: bílý r. musela přes hlavu uvázat (Něm.); → zdr ob. ručníček, -čku m. (6. mn. -čcích, -čkách): dětský r.⁵²⁶. При перекладі йдеться про повну еквівалентність відповідників *рушник* – *ručník* (*utěrák*) лише в значенні «річ для витирання». Щоправда, певну зовнішню схожість з українською декоративною реалією чеський *ručník* (*utěrák*) набуває лише тоді, коли він вишитий (*vyšívany*). З погляду ужитковості український рушник не вживається як *хустка*, на яку вказує чеський словник.

Найбільший ступінь безеквівалентності мають кліше з лексемою *рушник*, якщо той позначає реалію, яку використовують в обрядових діях. Так, рушник є обов'язковим атрибутом, який дають молодятam перед шлюбом, при цьому промовляють: *На щастя, на долю* (без рушника це побажання неможливе: предмет і слово тут знаходяться у відношеннях взаємної доповнюваності).

⁵²⁴ Словарь української мови. Упорядкував Борис Грінченко: в 4 т. – Т.4. – Київ, 1997. – С. 91.

⁵²⁵ Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. – Київ, 2006. – С.192–194.

⁵²⁶ Slovník spisovného jazyka českého: Za vedení B. Havránka (hlavního redaktora), J. Běliče, M. Helclá a A. Jedličky. <http://ssjc.ujc.cas.cz/>

Рушниками дорога – бажують перед далекою дорогою. Про те, що *рушник* для українців – це символ щасливої долі, злагоди й подружньої вірності, чистоти почуттів і найширших побажань, свідчить значна кількість фразеологізмів з цією лексемою: *брати рушники, вернутися з рушниками, готувати рушники, рушники дбати, побрати рушники, подавати (подати) рушники, посилати (слати, послати) за рушниками, присилати (прислати) [людéй] за рушниками, рушники дбати, ставати (стати) на рушнику (на рушники)*⁵²⁷.

При перекладі таких виразів слід зважати на втрату народно-поетичних конотацій, піднесеності, пор: *Рушниками дорога – Přeji šťastnou cestu /Ať růže na cestu sypou se ti; Швидше станьте на рушник – Přeji brzy se vdát a mít svou rodinu*. Такого виду адаптацію можна кваліфікувати як спрощену.

Рушник дають на щастя, на долю: *Пошли тобі (Вам), Господи, щастя й долю*. На українських весільних рушниках традиційно вишивають напис «На щастя, на долю». *Доля* в українських побажаннях – це втілення щастя, успіху, що закріпилося також у виразах *щастя-доля, щастя-доленька, щастя і доля*. *Доля* вживається як народнопісенне звертання до коханої людини: «*Ти доле моя!*» (пісня), у здравицях, у застольних піснях: *Гей, наливайте повнії чари, Щоб через вінця лилося. Щоб наша доля нас не цуралась, Щоб краще в світі жилося*.

Побажання *На щастя, на долю!*, перекладене буквально як *Na štěstí, na osud*, невдале. В українських побажаннях лексема *доля* включає сему ‘*щасливе життя*’, що й зафіксовано у словниках у значенні «бажане щасливе життя»⁵²⁸. У чеських побажаннях це значення можна передати тільки в аналітичний спосіб з конкретизатором позитивної семантики *šťastný (osud)*.

Порівнюючи концептуальні образи долі в обох мовах, слід відзначити спільність таких значень, як *хід подій, збіг обставин*,

⁵²⁷ Словник української мови: в 11 томах. – Том 8, 1977. – С. 919. <http://sum.in.ua/s/rushnyk>

⁵²⁸ Словник української мови: в 11 томах. – Том 2, 1971. – С. 360. <http://sum.in.ua/s/dolja>

напрям життєвого шляху, що не залежать від бажання, волі людини, як *фатум*. Таке розуміння долі залишило свої рефлексії у прислів'ях: *від долі не втечеш, долі не минути, долі й найбиштришим конем не об'їдеши, перед долею не втечеш, від лихого долі не сховасишся, лиха доля й під землею надигає, долі скаргами не власкаєши, на торгу долі не купиши, ще ніхто не втік від своєї долі*. Схожі рефлексії є і в чеському мовному світі: *rvát se s osudem, osudu neujdeš, hříčku osudu osud vede, nezvratný osud, zajímavý osud*, але вживається це слово переважно з поширювачами, які пов'язані з негативними асоціаціями та оцінками: *zkouška osudu, neradostný osud, kurva osud, černý osud, nešťastný osud, pohnutý osud, osud plný běd, smutný osud, klatý osud, neodvratný osud, rany osudu, zásahy osudu, kopí osudu*. В українській традиції слово поєднується з атрибутами як позитивної, так негативної оцінки: пор.: *добра доля, щаслива доля, гантована доля; нещаслива доля, (нещасна) доля*. Долю в мовних картинах світу часто уособлюють, надаючи їй негативних рис: *rany osudu, zásahy osudu, kopí osudu, zkouška osudu; зла доля, горбата доля, лиха доля, щербата доля*, причому чеські вирази подають *osud* як феномен дієвий, чоловічий: *доля ранило, б'є, екзамує, нагинає (rany osudu, zásahy osudu, zkouška osudu, pohnutý osud)*, використовує знаряддя (*kopí osudu*), з долею б'ються (*rvát se s osudem*); в українців гендерна ознака долі виражена не так прямо, це та, хто переслідує: *від долі не втечеш, долі не минути, долі й найбиштришим конем не об'їдеши, ще ніхто не втік від своєї долі, від лихого долі не сховасишся, лиха доля й під землею надигає; кого не підкупиши: долі скаргами не власкаєши, на торгу долі не купиши; яка має негативні людські риси: доля зла, горбата, лиха, щербата*.

Українське розуміння долі має народно-культурні конотації, воно закріплене за поетичним дискурсом, оспіване в українській народній творчості і має патину піднесеності, тому при перекладі чеською мовою може викликати труднощі. Припускаємо, що невідповідність смислів лексем *osud* і *доля* змусило перекладача роману Ярослава Гашека «*Osudy dobrého vojáka Švejka*» Степана Масляка назву роману подати як «Пригоди бравого вояка

Швейка», оскільки буквальне значення – *доля* – дещо зміщувало б вектор авторової інтенції в бік урочистої тональності. Крім того, українська лексема не має множини: *«Долі бравого вояка Швейка». В українському слововжитку множинна форма використовується тільки стосовно двох і більше осіб (*їхні долі, наші долі*).

Здебільшого позитивна маркованість слова *доля* порівняно з чеським *osud* виявляється і на тлі лексеми *недоля* (*Нехай недоля тебе оминає*), значення якої можна передати в аналітичний спосіб – *nešťastný osud*. Слово *недоля* постає практично контекстуальним антонімом слова *доля* в побажаннях на зразок *На щастя, на долю!*, *Пошли тобі (Вам), Господи, щастя й долю* й у продовженні поданої вище народнопісенної здравиці: *Пиймо, панове, пиймо, братове, Пиймо, поки іще п'ється! Поки недоля нас не спіткала, Поки ще лихо сміється*.

Розбіжності в обсягах значень *osud* і *доля* в побажаннях передбачають компенсації за рахунок поширювачів позитивної оцінки, наприклад, побажання *Пошли йому, Господи, щастя й долю* (*доленьку, долечку*) можна перекласти як *Dej mi Bože štěstí a milostivý osud*, здравиці *Вип'єм за щастя, вип'єм за долю* як *Přijímete na štěstí a na šťastný osud*. Схоже з чеським світосприйняттям має російське слово *судьба* у значенні «*складывающийся не зависимо от воли человека ход событий, стечение обстоятельств*», що виразнюється як фатум, наприклад, у прислів'ї *Наша доля – Божья воля*. Можливо, цей факт і позначився на перекладі рядків згадуваної «Пісні про рушник». Слова *І рушник вишиваний на щастя, на долю дала* перекладачем Б. Палійчуком були перекладені з втратами, без слова *доля*: *И расшитый рушник мне на счастье дала*, попри те, що російська лексема *доля* вступає в синонімічні відношення зі словом *судьба*. Так само як і українське розмовне *судьба* вважається синонімом до *доля*. В українській мові у слові *недоля* відбулася лексикалізація двох слів, тоді як в російській цього не сталося, пор.: *Видать, не судьба нам увидеться*. Спосіб мовної концептуалізації дійсності, погляд на світ почасти універсальні, почасти національно специфічні, так що носії різних мов можуть бачити світ по-різному через призму своєї мовної свідомості.

Побажанням значеннево близькі тости, здравиці, оскільки ґрунтуються на тих самих пресупозиціях і розраховані фактом свого виголошення на той самий ефект: зміцнення стосунків між людьми, яких зібрало застілля, пов'язане, зі свого боку, з певними життєвими обставинами. Супроводжується тост підняттям келиха, іноді вставанням. Особливістю чеського тосту є те, що він позначається лексемою *připítek*, виголошувати тост – означає *připít*, тобто *trochu se napít ve společnosti (alkoholického napoje)*⁵²⁹ (трохи випити в товаристві (алкогольного напою)). Імовірно, що детермінованість поведінки за столом, правила пристойності спонукали до появи слова *připít* у значенні виголосити тост. Найближче до нього – українське *пригубити*, тобто випити символічно. Спокуса перекласти тост *Připíjím na krásu české země* з опорою на основне значення слова *připít* як *пригубити*: *Пригублюю (цей келих) за красу чеської землі* означало б втрату, оскільки в українській традиції здебільшого п'ють, випивають за когось, що-небудь, тому точнішим буде переклад навіть не *П'ю (Хочу випити)*, а *Виголошую (Хочу виголосити) цей тост / Піднімаю / (Хочу підняти) цей келих за красу чеської землі*. У чеському застіллі зрідка вживається також синонімічний вираз *napít se na...* (*Napijete se na...*), але він не включає семи 'trochu'. Принагідно слід звернути увагу і на формальний бік вираження об'єкта тосту: у чеській мові вживається конструкція *připít / napít se + na...*; в українській *випити + за...* Є в українській мові і тост *На щастя, на долю!*, яке має однакоvu з чеською мовою форму.

Такий підхід у виборі еквівалента ставить за мету передати природність способів вербальної поведінки в ситуації застілля, релевантну контексту культури адресата перекладу, що дозволяє встановити не тільки тотожність на мовному рівні, а й відповідність на рівні моделей поведінки.

Отже, кліше з погляду лінгвальної теорії перекладу розглядаються як одиниці мови, що мають відповідники (еквіваленти) на всіх рівнях системи, насамперед лексичному і граматичному. Їх

⁵²⁹ Slovník spisovného jazyka českého: Za vedení B. Havránka (hlavního redaktora), J. Běliče, M. Helclů a A. Jedličky. <http://ssjc.ujc.cas.cz/>

пошук є лише однією зі стратегій перекладу – мікростратегією. Її адекватність залежить і від інших правил – комунікативно-прагматичних і ситуативних, які становлять макростратегію.

Кліше з погляду комунікативно-прагматичної моделі перекладу

У процесі спілкування одиниця системи мови не тільки виражає семантику мовного знака, а й слугує індикатором комунікативної інтенції. У зв'язку з цим не можна не пригадати настанову В. Матезіуса, який ще в 1913 році сформулював підгрунття функціональної суті перекладу: «... переклад повинен впливати на читача так само, як і оригінал, нехай навіть іншими ... засобами, ніж в оригіналі»⁵³⁰.

Макропідхід послідовно був викладений у працях німецького вченого О. Каде і згодом розвинутий А. Д. Швейцером⁵³¹. Суть його полягає в тому, що переклад як засіб повноцінної комунікації не може базуватися тільки на чисто лінгвальних засадах, а має урахувати й екстралінгвальні чинники. У такому випадку говорять про прагматичну адекватність перекладу, яка не завжди збігається з формальною еквівалентністю, зате в ній присутнє те, що Ю. Найда називав тотожністю реакцій⁵³².

Поведінковий характер прагматичних кліше, конвенційність, пов'язаність зі стереотипними ситуаціями і частота вживання вимагають від перекладача гнучкості їх відтворення в мові-реципієнті. На передній план висувається не єдність форми і змісту, а комунікативний ефект: у мові мас-медіа – сприяти аргументацію, привернути увагу, закликати, спонукати, вплинути на емоції; в офіційно-діловій сфері – допомогти організувати спільну діяльність, алгоритмізувати, у науковій – слугувати операторами сприйняття

⁵³⁰ Цит. за: *Левый И.* Состояние теоретической мысли в области перевода // *Мастерство перевода.* – Москва, 1970. – С. 415.

⁵³¹ *Каде О.* К вопросу о предмете лингвистической теории перевода // *Тетради переводчика.* – Вып. 16. – Москва, 1979. – С.13–11; Швейцер А. Д. *Теория перевода: Статус, проблемы, аспекты.* Москва, 1988. – С. 75.

⁵³² *Найда Ю.* Зазн. праця. – С.116.

доказів, правомірності висування гіпотез; у повсякденному спілкуванні – гармонізувати міжособистісні взаємини.

Трапляється, що навіть у стереотипних ситуаціях об'єктивні (словникові) значення проростають новими смислами або ж, навпаки, щось втрачають і таким чином стають суб'єктивними. Традиційно вважається, що об'єктивний смисл є елементом мовної системи, а суб'єктивний – належить до сфери її реалізації. Конкуренція об'єктивного й суб'єктивного, системного й асистемного стає настільки рельєфною, що доходить до омонімії, а то й антонімії на зразок висловлення *Já to vím (А я знаю)*, яке в різних контекстах може означати 'Я знаю' і 'Я не знаю'. Ситуативно зумовлені смисли практично невловимі з погляду мовної системи, укладачі не виявляють до них значного інтересу, що позначається на якості словників. Так, перформатив *prosím* у різних контекстах виражає значення *прохання, запрошення, дозволу, наказу, вибачення, поради, підбадьорювання, підпорядкування, згоди, незгоди* тощо⁵³³. Їх сукупність дозволяє говорити, з одного боку, про полісемію смислів, а з другого – про контекстуальну синонімію (*прохання / порада*) і навіть антонімію (*згода / незгода*). Зазнають смислового розширення і, здавалося б, непохитні в смислово-регулятивному плані вітання / прощання. Так, у розмовному мовленні відбувається не тільки уніфікація формул вітання / прощання *Nazdar!, Ahoj! Čao!*, які з однаковою успішністю вживаються і в ситуації вітання і прощання⁵³⁴, а й розширюють свої функції, як це відбувається з формулою *Nazdar!*, котра може виражати невдоволення, несприйняття чогось, спантеличення. Імовірно, часткова або повна редукція первинного значення викликана саме яскравою емоційністю слова. Позитивний чуттєвий заряд виразу *Nazdar!* у ситуаціях невдоволення, несприйняття чогось, спантеличення наче пом'якшує

⁵³³ Баландіна Н. Ф., Степаненко М. І. До проблеми опису етикетних перформативів у словниках (чесько-українські паралелі) // *Eslavistika Computence*. – 2007. – №7. – С.63–76.

⁵³⁴ Огляд версій про походження цих виразів, а також контекстів вживання див.: Даниленко Л. І. *Kulturní paměť slova. Příručka české lingvokulturologie: Культурна пам'ять слова. Посібник з чеської лінгвокультурології*. – Київ, 2017. – 224 с.

ситуацію, що межує з конфліктом. У таких випадках говорять про варіантні (контекстні, okazionalnĭ) еквіваленти.

Цілком правий Ю. Д. Апресян, який зазначає: «Коли лексема розглядається на тлі повного набору лінгвістичних правил, включаючи семантичні, прагматичні, просодичні, комунікативні та інші нетривіальні правила, вимальовується зовсім інший кут зору. Саме він дозволяє побачити нові грані і властивості лексеми, що викликають очевидний лексикографічний інтерес... Головна відмінність лексикографічного портрету від звичайного словникового опису лексеми саме й полягає в насиченні її словникової статті новою інформацією»⁵³⁵. Про неприпустимість сприйняття мовного знака тільки через словник свідчать і дотепні слова Б. Шоу про те, що різниця між двома ТАК буває більшою, ніж між НІ і ТАК.

Якщо говорити про вирази згоди / незгоди як мовні антоніми: *Ano / Ne, Souhlasím s vámi / Nesouhlasím s vámi, Máte pravdu / Nemáte pravdu, Je to možné / Není to možné, Jsem v tom přesvědčen / Nejsem v tom přesvědčen* і їхні українські відповідники *Так / Ні, Маєш рацію / Не маєш рації, Це можливо / Це неможливо, Я в цьому переконаний / Я в цьому не переконаний*, то акт заперечення при вживанні *ne / не*. У реальній комунікації, особливо в розмовних конструкціях, заперечення може виражати смисл згоди, пор.: *Nebudu se s tebou o to přítí, Ne, to nevadí, Proč ne? – Не буду з тобою сперечатися, Ні, це не заважає, Чому б ні?* Нейтралізація заперечення, на думку М. Грепла, відбувається в запитаннях, пор.: *Chcete si odpočínout? i Nechcete si odpočínout?*, де обидві форми відрізняються лише модальністю⁵³⁶. Інваріантні відношення виникають і на рівні перекладу. Уживання заперечення як індикатора згоди декодується лише на основі комунікативних чинників. При виборі більш увічливої пропозиції серед низки можливих еквівалентів варіант у формі запитання і з негацією *Nechcete si odpočínout?* є більш ввічливим, оскільки начебто надає можливість адресатові відмовитися.

⁵³⁵ Апресян Ю. Д. Значение и употребление // Вопросы языкознания. – 2001. – №4. – С.21.

⁵³⁶ Grepl M. O větách tázacích // Naše řeč. –1965. – Č.48. – S. 276–291.

Урахування зазначених вище нетривіальних правил формує зовсім інший погляд на переклад мовного знака. Співвідношення мікростратегії і макростратегії умовно можна представити так: мікростратегія, що ґрунтується на мовній компетенції, спонукає висловлення *Просимо читачів не виносити книг із читального залу* прочитати як прохання (*prosba, žádost*); макростратегія, що спрямована водночас на розпізнання комунікативної інтенції і знання правил комунікації, конвенцій, дозволить сказане зрозуміти як заборону (*zákaz*).

Поява комунікативної моделі стала можливою лише тоді, коли теоретики перекладу намагалися з'ясувати, наскільки точно мовні засоби перекладу передають комунікативні параметри мови джерела: *Хто – Що – Кому – З якою метою – З яким результатом*. По суті, предмет перекладу – окреме висловлення чи цілісний текст – залишається важливим компонентом, та не єдиним. Так, О. Й. Казанцев вважає, що комунікативні параметри еквівалентності перекладу посідають найвище місце в ієрархії всіх рівнів еквівалентності⁵³⁷.

Учені здебільшого виділяють такі інтенції мовця: повідомити інформацію про навколишній світ; спонукати адресата до виконання дії; висловити своє ставлення до інформації / до світу; встановити (налаштувати) канал зв'язку з адресатом; зробити інформацію доступною; поставити акцент на мовній формі⁵³⁸. Мета вербалізується в мовних знаках, які в такий спосіб стають її індикаторами (чи індикаторами комунікативної функції). При перекладі виразу *Prosím tě, nebud' směšný!* як *Прошу тебе, не будь смішним!* мовний індикатор функції прохання – перформатив *prosím* – не зовсім надійний, тому слід зважати на ширший контекст – ситуативний, який може вказувати на акт докору. Ненадійність мовних індикаторів полягає в тому, що і прохання, і докір належать до директивних актів, але докори, на відміну від про-

⁵³⁷ Казанцев А. И. Особенности перевода клише и штампов официально-делового языка (на материале французского языка). – Челябинск, 2002. – С.13.

⁵³⁸ Якобсон Р. Лингвистика и поэтика // Структурализм: за и против. – Москва, 1975. – С. 193–231.

хань, не сприяють успішності комунікації через певну конфліктогенність, тому висловлюються під прикриттям прохання. Про небажаність вживання актів докору свідчить і той факт, що дане дієслово практично не вживається в перформативній формі, пор. **Докорю тобі: не будь смішним*. Не мають також прямих індикаторів функцій способи вираження різних емоцій, психологічних станів, відносин, акти інтелектуально-розумової діяльності.

У зв'язку з цим неважко спрогнозувати, що перекладацькі труднощі виникають на полі розпізнавання комунікативної установки, коли перекладач повинен з'ясувати: а) які саме мовні одиниці в максимальний спосіб її репрезентують, б) які потенційні смисли можуть виражати, в) як ці смисли передати в мові перекладу.

Пояснимо сказане на конкретному прикладі – спонуканні, яке входить у семантичне поле волевиявлення і вважається одним з найчастотніших актів комунікації. Відомо, що індикаторами функції волевиявлення є перформативи: *prosím, zvu, zplnotosňuji, propouštím, ustanovuji* і відповідні їм українські аналоги *прошу, запрошую, доручаю, звільняю, призначаю*. У реальному спілкуванні спонукання можуть виражатися також засобами, позбавленими імперативної семантики, наприклад дієсловом мовлення *казати / říkat*, пор. констативи: *Кажу тобі: Віра живе у Празі. – Říkám ti, Věra bydlí v Praze* і волюнтативи: *Кажу тобі, не ходи туди – Říkám ti, nechod' tam; Кажу тобі, сідай! – Říkám ti, jen se posad'*. Висловлювання *Кажу тобі, не ходи туди* – не констатив, попри семантичну прозорість його словоформи *кажу*. Сприймається воно як директивний акт, який може бути наказом, проханням, застереженням, порадою, благанням. Певну роль відіграє і позиція перформатива, пор.: *Кажу тобі, сідай! Сідай, кажу тобі!* Переміщення модуса на непритаманну йому постпозицію посилює категоричність волевиявлення і перетворює його в наполегливе прохання чи навіть наказ. Проте, у цьому випадку може йтися і про емфазу, а не індикатор функції.

Цікавий приклад редукції ілокутивної функції наводить В. В. Богданов: «...якщо будь-який компонент перформативної частини висловлення потрапляє в позицію комунікативного фокусу,

висловлення набуває ознак декскриптиву. Наприклад, коли ремою стає перший актант, як це відбувається у висловленні на зразок «Об этом одолжении прошу тебя я»; «Сделать это советую вам я», «За эту помощь благодарю вас я» (з наголосом на займеннику «я»)… Такі висловлення можна розглядати як дескриптивні висловлення тотожності»⁵³⁹. Схожий ефект наявний і в наших мовах, пор.: *Прошу тебе про цю послугу (прохання / žádost), Раджу вам зробити це (порада / rada), Дякую вам за допомогу (подяка /vděk)* і декскриптиви *Про цю послугу прошу тебе я, Зробити це раджу вам я, За допомогу дякую вам я.*

Отже, при перекладі таких виразів довільна зміна порядку слів, модусу і диктуму, теми і реми може призвести до втрати авторської інтенції. Ідеться насамперед про довільне переміщення позиції підмета, яка досить чутлива до комунікативних смислів.

Функціонування перформативних дієслів у складі прагматичних кліше виявляє цікаву закономірність. Так, деякі з них формально в модусній частині передбачають перформатив і, відповідно, форму першої особи теперішнього часу, та у спілкуванні комунікативна інтенція принципово не може бути передана окремою лексемою, наприклад у висловленні *Ви добре впоралися із завданням!*, що несе в собі інтенцію похвали, маркер якої в поверхневих структурах практично не вживається, пор. * *Хвалю вас: Ви добре впоралися із завданням!* Так само, якщо у виразах *Я раджу тобі, Я прошу, благаю, Я застерігаю, Я співчуваю* перформативи сприймаються природно, то в **Я повчаю / напучую / натякаю, *Я випрошую / упрошую / вмовляю / канючу, *Я погрозую, *Я підбадьорюю, *Я обурююся, *Я переконую, *Я докоряю* – незвично. Та сама ситуація спостерігається і в чеській мові.

Водночас небажані з погляду ефективності спілкування перформативи цілком природні в реактивних верифікаційних актах: *Ти мене повчаєш? Ти мені на щось натякаєш?* Відповідь на верифікаційні запитання може бути: *Так, я тебе повчаю. Так, я тобі*

⁵³⁹ Богданов В. В. Функции вербальных и невербальных компонентов в речевом общении // Языковое общение: Единицы и регулятивы. – Калинин, 1987. – С. 65.

натякаю. Ідеться переважно про кліше, за допомогою яких здійснюється тиск на адресата. І проблеми з перекладом виникають саме з тими висловленнями, де відсутні перформативні дієслова.

Спробуємо показати сказане на, здавалося б, закономірному для наших мов відповіднику *prosím* (*prosíme*) – *proшу* (*просимо*). Проблема полягає в тому, що частота вживання *prosím* в чеському узусі не просто значна, а, на наш український погляд, вражаюча, оскільки йдеться не тільки про ситуації прохання чи форму вираження ввічливості, а й про ситуації, що виходять за межі спонукання і ввічливості. У зв'язку з цим у процесі перекладу попри багаті можливості, які надає українська мова, неодмінно постає питання або про доцільність втрати, або ж добору адекватного еквівалента, пор.: *Budete, prosím, obědvat?* – (Чу) *Будете обідати?*; *Bylo to, prosím, už k ránu.* – *Було це вже під ранок*; – *Jak se jmenujete, prosím?* – *Já prosím – jsem Tomáš Vorel.* – *Як вас звети?* – *Я – Томаш Ворел.*

Перформатив *prosím* настільки примножився своєю частотністю і функціонально-семантичним спектром, що під впливом окремих контекстів втратив виразні частиномовні ознаки дієслова. Нами було зафіксовано *prosím*, щоправда, вже в синтезованій формі *prosím vás* як звертання: *...oslovuji všechny „Dobryden Prosím vás“, to se nemůže nikdo urazit, ať je jakkoli starý*⁵⁴⁰.

Власне, у цьому випадку йдеться про інтенсивне проникнення в літературну мову кліше з розмовної. Деякі із значень вже настільки стали звичними, що їх кодифіковано. Чеський тлумачний словник подає широкий спектр значень слова *prosím*: а) як дієслово (*sloveso*) це *první osoba jednotného čísla přítomného času oznamovacího způsobu slovesa prosit*: *Prosím o pomoc*; б) як *částka* у ввічливому проханні: 1) *zdvořilá žádost*: *Prosím, mohl byste mi ukázat tu knihu?*; 2) як *částka* у функції уточнення, перепитування, здивування: *cože?* (*zdvořilá žádost o zopakování při nepochopení; někdy též ironicky*): *Prosím? Bohužel jsem vám nerozuměl. Prosím? To přece nemyslíš vážně!*; 3) як згода: *ano*: *Mohu se vás na něco zeptat?* – *Prosím*; 4) установлення контакту: *navázání kontaktu* (напр.

⁵⁴⁰ Режим доступу: <http://www.emimino.cz/diskuse/osloveni-mlada-pani-148454/>

v obchodě, v telefonu): *Prosím. Čím vám mohu posloužit?*; 5) відповідь на подяку: *odpověď na poděkování: Děkuji!* – *Prosím*; 6) інший вияв ввічливості: *jiné vyjádření zdvořilosti: Prosím, pojdte dále*; 7) як *vyzук* (citoslovce): 1) акцентуалізації (*zdůraznění*): *A to prosím není ještě všechno!*; 2) здивування (*údiv*): *Prosím vás! Tomu ani nemůžu uvěřit!*⁵⁴¹.

Відповідно, передаючи різні модальності, це слово вимагає реального комунікативного підходу, який би засобами української мови уможливив передачу прагматично релевантної інформації, у тому числі емоційної, етичної, культурологічної. Якщо це знак ввічливого прохання, то українська мова має багаті варіантні можливості: *будьте ласкаві, будьте настільки / такі / так ласкаві, прошу тебе / Вас, прошу дуже / уклінно / покійно / ласкаво / настійно / слізно / милостиво, Христа ради (прошу), ради бога, яви божу милість, застав бога молити, будь другом, будь люб'язний, будь настільки / такий / так люб'язний, не в службу, а в дружбу, не відмов, не відмов в люб'язності, завітайте, потрудись / потрудіться*. Водночас, такі маркери наполегливого ввічливого прохання, як *прошу уклінно / покійно / слізно / милостиво, Христа ради (прошу), ради бога, яви божу милість, застав бога молити* і відповідні їм чеські *prosím uctivě / snažně / úpěnlivě / plačice / poslušně, laskavě* в сучасному демократизованому дискурсі практично не вживаються.

Чималу роль у деперформативізації дієслова *prosím* відіграє його позиція. Уживання слова в кінці речення послабляє значення акту прохання і слугує лише маркером увічливості, тому його краще перекладати як *будь ласка*, пор.: *Seznamte se, prosím – Знайомтеся, будь ласка; Nevyrušujte mě, prosím – Не турбуйте мене, будь ласка; Vejděte, prosím – Увійдіть, будь ласка*. Якщо ж *prosím* знаходиться на початку речення і є індикатором ввічливості, в українському варіанті можливі обидві варіантні форми, навіть якщо модальність ввічливості буде підкреслена графічно, тобто виділена пунктуаційно, пор.: *Prosím, seznamte se – Прошу / Будь*

⁵⁴¹ Slovník spisovného jazyka českého: Za vedení B. Havránka (hlavního redaktora), J. Běliče, M. Helcla a A. Jedličky. <http://ssjc.ujc.cas.cz/>

ласка, *познайомтеся*; *Prosím, nevyrušujte mně* – Прошу / Будь ласка, не турбуйте мене; *Prosím, vejděte* – Прошу увійти / Будь ласка, увійдіть. Елімінація коми і стягнення слів у сполуку *прошу* + інфінітив (*Прошу познайомитися, Прошу не турбувати мене, Прошу увійти*) більш доречні для офіційного мовлення. Уведення *прошу* в кінцеву позицію нетипове для української літературної мови, хіба що для акцентуалізації прохання.

У чеській мові позицію кінця речення лексема посідає в переважно коротких за формою проханнях. У розлогіших висловленнях, особливо тих, що функціонують у питальній формі, *prosím*, здебільшого в поєднанні з *vás / tě*, передує інформативній частині й акцентно виділяється: *Prosím vás, kde je sekretariát děkana?* / *neotevřel byste dveře?* або знаходиться в інтерпозиції: *Pane Nováku, podepište, prosím vás, tento dopis*. Для питальних речень української мови типовим є *будь ласка* чи його еквіваленти: *Будь ласка, де знаходиться деканат філологічного факультету?*, хоча певна експансія *прошу* у значенні ‘будь ласка’ спостерігається: деінде можна почути: *Прошу, є ще питання? Прошу, є ще побажання?*. Таке вживання пояснюється наявністю у висловленні не стільки значення ‘бажаю почути питання / побажання’, як готовністю мовця з комунікативно вищою позицією вислухати співрозмовника, тобто ‘я відкритий до спілкування’.

У мовленні вживаються й модифіковані форми перформативів, що мають стилістичну маркованість, позначаючи офіційні стосунки, на зразок: *Mám prosbu, ...; Mám přání, ...; Mohu vás poprosit (požádat), ...?*, які також у процесі перекладу вимагають належного ставлення. Так, формально посесивна форма (з дієсловом *mít / mamu*) не зовсім типова для української ввічливості, тому її варто перекладати буттєвою конструкцією: *У мене (є) прохання / просьба*. Модально ускладнена просьба *Mohu vás poprosit (požádat), ...?* так само перекладається з модальним дієсловом, здебільшого з питальною часткою: *Чи можу (тебе / Вас) попросити, ...?*

У чеській мовній традиції вживається і марковане суб’єктивною модальністю кліше *Smím prosít?* зі значенням ‘запрошую до

танцю'. Формула відзначається високим ступенем увічливості завдяки саме модальному дієслову *smít* й інтонації запитання. На думку В. І. Карасика, питально-спонукальні речення створюють гіпотетичну ситуацію, ступінь ірреальності якої вищій, ніж у випадку зі звичайним проханням. Запитання, поставлене в такій формі, ніби дає можливість відмовитися від виконання запропонованої дії, відповіді «ні»⁵⁴². Найближчими українськими варіантами є *Чи можу запросити (до танцю)?* або *Дозвольте запросити*, а не **Чи смію запросити (до танцю)?* Можна вжити і вираз *Осмілюся вас запросити*, але він несе вже дещо інші смисли: демонструє певний вияв відваги в загальному невпевненості. Експлікація конкретизатора *Чи можу запросити до танцю / на прогулянку / на концерт* тощо можлива, якщо ситуація неоднозначна.

Уживання перформатива, як індикатора інтенції прохання, формує, нехай і формальне, поле ввічливості, невластиве імперативним й описовим конструкціям з дієсловом *prošu*, пор.: *Prošu тебе: дай мені цю книгу* і *Передай мені цю книгу*. При цьому перформативи не являють собою побіжний складник повсякденного спілкування. За підрахунками вчених, спонукальні конструкції поза межами писемного офіційного дискурсу в чеській мові становлять усього 2%, а в російській – 4%⁵⁴³. У різних контекстах воно має свої еквіваленти, здебільшого це частки та інтонація: *Budete, prosím, obědvat?* – (Чи) Будете обідати?; *Prosím? nerozuměl jsem* – Перепрошую / Вибачте, не почув / Не зрозумів (що Ви сказали); *Prosím, ano* – Звичайно, так / Із задоволенням; *Kdy?* – *Dnes prosím* – Коли? – *Сьогодні, будь ласка*; *A to ještě prosím není všechno* – *І це ще не все*; *Prosím. (navázání kontaktu (v telefonu))* – Алло! Слухаю.

Звісно, маркери ввічливості деінде втрачаються (*A to ještě prosím není všechno* – *І це ще не все*), щоправда, їх можна почасти зберегти при усному перекладі за допомогою інтонації, тону,

⁵⁴² Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград. – 2002. – С.255.

⁵⁴³ Изотов А. И. Функционально-семантическая категория императивности в современном чешском языке в ее сопоставлении с русским. – Brno, 2005. – С.115.

логічного наголосу. При вживанні *prosím* як вигуку емоційність виражається аналогічними за смислами українськими вигуками, частками різної модальності, дейктичними займенниками тощо, наприклад: *Prosím tě, jak je to možné? – Та невже? Хіба ж так можна? (Та) ти що? Ну, ти даєш! Ну й ну!*; *Prosím už jsem hotov – Будь ласка. (Аж) ось і я. Я вже тут; Prosím tě, víš, co se stalo? – Та невже ти не знаєш, що трапилось?*

Сказане підтверджує справедливість думки про те, що процес перекладу – це пошук рішення, що засвідчує евристичний характер перекладацької діяльності. Згідно з евристичним принципом мовлення, залежно від конкретної ситуації суб'єкт може обрати той шлях породження висловлення, який за цих обставин видається оптимальним⁵⁴⁴. Висловлена думка актуальна ще й тому, що в українській мові *prošu* практично не знало деперформативізації, зберігши базову семантику прохання, на що вказують тлумачення слова *просити*⁵⁴⁵. У зв'язку з цим чеською мовою це дієслово перекладається як перформатив *prosím*, за винятком значення 'просити руки кого, чиєї', де вживається вираз *Vezmeš si mne?*

Отже, переклад з погляду комунікативно-прагматичної моделі повинен зберегти намір автора і таким чином забезпечити комунікативний ефект оригіналу. Ідеться про пошук оптимального варіанту перекладу, що передбачає орієнтацію на багатовимірність процесу і залучення основних його складників – міжмовного, прагматичного й ситуативного.

Кліше з погляду ситуативно-дейктичної моделі перекладу

Серед розмаїття моделей перекладу було б наївно порушувати питання, яка з них є найефективнішою: усі по-своєму правильні. Це відноситься і до розглянутих вище проблем стосовно лінгвальної моделі, що ґрунтується на мовній компетенції перекладача і становить мікростратегію перекладу, і комунікативної моделі як

⁵⁴⁴ *Торон П.* Тотальный перевод. – Тарту, 1995. – С.21.

⁵⁴⁵ Словник української мови: в 11 томах. – Том 8, 1977. – С. 283. <http://sum.in.ua/s/prosyty>

макростратегії. Необхідним складником останньої вважається не тільки орієнтація на базову модель комунікативного процесу *хто – що – кому – з якою метою – з яким результатом*, де головним правилом перекладу є відповідність комунікативних ефектів оригіналу і перекладу, а й контексту, в межах якого розгортається взаємодія. Ситуативні параметри *хто – кому – де – коли* поглиблюють комунікативну модель, надаючи їй присмаку сценічності, оскільки до розгляду залучаються «дійові особи», час і місце спілкування. Ситуативну (чи ситуативно-денотативну) модель перекладу нерідко співвідносять з теорією фреймів, де фрейм постає структурою усталених елементів, що визначають межі ситуації, унікальне типове і важливе для епізодів соціальної взаємодії, зокрема рутинної. Відповідно, перекладач у цьому випадку виходить з аналогії предметів, фактів і подій реального світу, їхніх характеристик, думок про них і суджень і знаходить адекватні форми вираження в мові перекладу. Таким чином, поняття адекватності перекладу ширше, ніж еквівалентності, оскільки забезпечує «необхідну повноту міжмовної комунікації в конкретних умовах»⁵⁴⁶.

Маючи на увазі прагматичні кліше, апелювання до ситуативної моделі важливе ще й тому, що для цих одиниць ситуативна ознака, після їх відтворюваності, вважається знаковою. Вони настільки тісно пов'язані із ситуацією, що, по суті, її репрезентують. Сама ця ознака засвідчує і їхню дейктичність: вони лише абстрактно, узагальнено, вказують на можливість конкретизації. У зв'язку з цим ситуативну модель можна назвати ситуативно-дейктичною.

При декодуванні кліше необхідною умовою є урахування того, що в реальному дискурсі кожне з них «прив'язане» до конкретної ситуації, а відтак до певного тематичного поля і когнітивно-мовного простору. Так, при аналізі виразу *Jdu do výslužby* (*Я подаю у відставку*) необхідно дати відповіді на запитання: що означає цей мовленнєвий акт; якою є його мета; чи можна спрогнозувати результат і за яких ситуативних обставин він буде успішним,

⁵⁴⁶ Воскобойник Г. Д. Тожество и когнитивный диссонанс в переводческой теории и практике // Вестник МГЛУ. Серия Лингвистика. – Вып. 499. – Москва, 2004. – С.152.

де перші три запитання стосуються прагматичних ознак, останнє – ситуативних. У відповідь на перше запитання (Що означає мовленнєвий акт?) можна лише припустити, що це соціальний акт розриву трудової угоди, успішним результатом якого є прийняття відмови. На першому етапі перекладацького аналізу йдеться лише про припущення, оскільки невідомі ситуативні чинники: соціальні ролі мовців, місце і час. До них належать: по-перше, щоб ініціатор заяви був пов'язаний трудовою угодою; по-друге, щоб адресат був уповноважений укладати і розривати трудові угоди; по-третє, місцем виголошення заяви повинна бути офіційна інституція, де укладено угоду; по-четверте, ефективність подання заяви здебільшого обмежена часом функціонування установи.

Якщо хоча б один із ситуативних чинників порушено, є всі шанси його зміщення в інше функціональне поле. Зміна функції чутлива навіть до таких, здавалося б, другорядних порівняно з *хто* і *кому* складників, як *де*, *коли*. Конвенційний характер заяви *Я подаю у відставку* вимагає строго обмеженого локусу – офіційної установи. Якщо є цей параметр змінено, наприклад, ним стає приватне помешкання, відповідно, акт заяви про розрив трудової угоди стане актом констатації рішення.

У схожий спосіб діє і зміна темпорального параметру *коли*, пор., з одного боку, *Я подаю у відставку*, а з другого, *Я подав у відставку* і *Я подам у відставку*. У першому випадку зміна теперішнього часу на минулий засвідчує констатацію здійсненого факту, у другому – час змінено на майбутній – констатацію наміру, попередження.

Кліше на зразок *Я подаю у відставку* є знаками стереотипних ситуацій, що мають соціально детермінований, витоки класифікації яких представлено в розвідках учених Дж. Остіна, Дж. Серля та ін.⁵⁴⁷.

Здатність кліше в загальних рисах репрезентувати ситуацію, бути її знаком спонукає лінгвістів відносити їх до

⁵⁴⁷ *Остин Дж. Л.* Слово как действие // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып.17. – Москва, 1986. – С. 22–130; *Серль Дж. Р.* Что такое речевой акт? // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 17. – Москва, 1986. – С. 151–169.

лексико-граматичної категорії, точніше, суперкатегорії інтеракційних дейктичних мовних одиниць, які організовують простір діалогу, виражаючи різноманітні інтеракційні категорії⁵⁴⁸. Якщо говорити конкретніше, то всі базові види дейксису – персональний, просторовий і часовий – необхідно зберегти в іншомовному дискурсі. Розглянемо кожен з видів окремо.

1. Персональний дейксис *хто* – *кому*.

Персональний (рольовий) дейксис вважається головним⁵⁴⁹, точкою відліку якого є мовець. У цьому випадку ще говорять про Я-орієнтовані і ТИ-орієнтовані вирази, пор.: *Я погоджуюся, Я (Ми) не проти*, до другого: *Масш (-те) рацію; Як (наче) в око вплив (-ли)*. Є вирази, які не мають вираженої поверхневої персональності: *Що правда, то правда; Що правда, то не гріх; Що й казати; Ще б пак!; Ще б як!; Чому б ні; Чом би й ні; Чом ні*. І таке формальне вираження бажано зберегти в мові перекладу.

Функціонально маркованою є позиція персональних дейктиків, пор.: *Я раджу вам зробити це. – Зробити це раджу вам я; Я дякую вам за це. – За це дякую вам я*. Як відомо, у комунікативній структурі речення тема (відома інформація), займає початкову позицію, а рема (нова інформація) – кінцеву. Задана оригіналом темо-рематична мала б ураховуватися в перекладі, оскільки перенесення акценту з одного елемента на інший може позначитися на комунікативній функції, зокрема перекодувати наведені вище вирази в констатацію факту.

Щодо персонального дейксису вживають синонім *рольовий дейксис*, що в широкому розумінні передбачає не тільки формальну вказівку на *я* і *ти*, а й характеристики соціальних ролей, комунікативних позицій, зокрема ієрархії «вищий» – «нижчий». Так, для системи координат, де мовець вищий за статусом стосовно

⁵⁴⁸ Алферов А. В. Интеракциональный дейксис как средство организации речевого взаимодействия (на материале французского языка): автореф. ... дис. доктора филол. наук: 10.02.05. – Пятигорск: ПГЛУ, 2001.

⁵⁴⁹ Див., напр.: Палійчук А. Л. Інтимізуючі властивості особових дейктичних займенників YOU/WE // Наук. вісн. Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. – № 7. – Луцьк, 2010. – С. 42–46.

адресата, релевантними є спонукальні акти з дієсловами *наказувати, вимагати*; для координат, де мовець нижчий за статусом – *просити, благодати, вмовляти*. Гендерно маркованим є, наприклад, суто чоловіче вітання з жінкою (*Uctivě*) *Ruce libám*, до якого потрібно добирати маскулінний відповідник, на зразок: *Моє шанування*. З погляду мовної еквівалентності найближчим є аналог *Цілую ручки*, але він має регіональний присмак і патину застарілості. Неввічливе прощання *Jen si jdi, nikdo tě nedrží!* може бути передане такими українськими варіантами: *Та йди ти, ніхто тебе не тримає!* і *З Богом Парасю!* Останній, хоч і формально включає звертання *Парасю* і начебто адресований жінці, функціонально втратив гендерний маркер.

Специфіка просторового дейксису прагматичних кліше полягає в тому, що її можна передати лише через компонент *тут* на відміну від інших висловлень, де релевантним є *там*. Водночас дейктичний показник *тут* щодо кліше має складнішу природу, зумовлену соціальною детермінованістю цих одиниць, прив'язаністю до ситуації, певною точки відліку. Якими б не були часові форми кліше, пор.: *Chcete kavu? – Nechtěl byste kavu?; Хочете каву? – Чи не хотіли б ви кави?*, ідеться про координату *тут*.

Часовий дейксис описують за допомогою трьох понять: часу певного мовленнєвого акту, часу події і точки відліку в часі. Час зазвичай виражається за допомогою займенникових прислівників (*колись, тепер, потім*), дієслівної категорії часу, лексичними засобами, при цьому кожна мова характеризується своїм підходом до темпорального членування дійсності. Специфіка часового дейксису перформативних одиниць полягає в прив'язаності до теперішнього часу (*тепер*), проте формально він може мати свою специфіку. Так, при першому наближенні до чеського часового простору виділяються близькі українцям часові відрізки: *rano (jitro) – ранок, den – день, večer – вечір, noc – ніч*. При глибшому пізнанні приходить переконання, що ці відрізки є базовими, а насправді темпоральна картина багатша і має свої нюанси. У чеській мовленнєвій традиції можна натрапити на вітання *Dobré dopoledne!, Dobré poledne!, Dobré odpoledne!*, яким відповідає український

еквівалент *Добрий день!*, хоча лексеми *полудень, до полудня, після полудня* є для українців звичними, проте у вітаннях не вживаються. У науці це явище вважається недиференційованістю слів в одній мові порівняно з іншою. Те саме стосується виразів *Přeji hezký podvečer, Přeji hezký večer*, які українською передаються еквівалентом *Бажаю гарного / приємного вечора!* Водночас українська мова має вітання *Добридень!*, зафіксоване у словнику Б. Грінченка⁵⁵⁰, яке практично вийшло з активного вжитку і не має точного еквівалента в чеській мові, крім *Dobré ráno!*, хоча, знову ж таки, у системі чеської є слова *úsvit (світанок), za svítání (на світанку)*.

Свою специфіку мають і формули, які вживають при зустрічі людей, які давно не бачилися. Якщо чехи кажуть *To už je let, co jsem vás neviděl!*, то адекватним її перекладом буде *Як давно ми не бачилися!* Якщо ситуація емоційна, можна вжити альтернант *Сто / Тисячу років тебе не бачив!* Мовна свідомість кожного народу має своє ставлення до часу, на його тлі фіксується уявлення про нього в інших етносів, іноді негативно марковане, пор.: *za uherský rok* (у чехів), *za ruski rok* (у поляків).

У такий спосіб ситуативна модель перекладу спонукає розглядати кліше як багатогранний дейксис, збереження якого є необхідною умовою роботи перекладача.

Отже, процес успішного перекладу кліше передбачає дотримання таких умов: 1) пошук мовних еквівалентів і збереження культурно специфічної інформації; 2) адекватна передача інтенції мовця з метою отримання відповідного комунікативного ефекту; 3) збереження персонального, часового, просторового, соціального і конвенційного дейксисів. Перша умова становить суть мікростратегії перекладу, друга і третя – макростратегії, які в цілому забезпечують його еквівалентність та адекватність.

⁵⁵⁰ Словарь української мови. Упорядкував Борис Грінченко: в 4 т. – Т.1. – Київ, 1997.

МОВА ВОРОЖНЕЧІ ЯК ОБ'ЄКТ ЮРИДИЧНОЇ ЛІНГВІСТИКИ

Поняття «Мова ворожнечі», яке вживається в Україні як пом'якшений відповідник англ. *hate speech* «мова ненависті», – це спосіб представлення інформації який кваліфікується як один із виявів мовленнєвого екстремізму. Поняття «Мова ворожнечі» має ряд визначень, зокрема й юридичних. Рекомендація № R (97) 20 Комітету міністрів Ради Європи визначає «мову ворожнечі» як будь-які форми самовираження, які включають розповсюдження, провокування, стимулювання або виправдання расової ненависті, ксенофобії, антисемітизму або інших видів ненависті на основі нетерпимості, зокрема вислови, які мають форму агресивного націоналізму або етноцентризму, дискримінації або ворожості щодо меншин⁵⁵¹. Цей спосіб представлення інформації по-різному описується багатьма міжнародними й українськими документами, зокрема конвенцією «Про захист прав людини й основоположних свобод», конвенцією «Про кіберзлочинність» (додатковим протоколом), Конституцією України та іншими. Спільним для всіх цих документів є те, що будь-які висловлення, спрямовані на розпалювання ворожнечі між людьми за національними, расовими, релігійними та іншими ознаками визнаються неприпустимими й такими, що мають каратися законом.

У європейському лінгвокультурному просторі «мова ворожнечі» як спосіб актуалізації тих чи інших небажаних соціальних контекстів, відмінних для національних дискурсів, розглядається

⁵⁵¹ Рекомендація № R (97) 20 Комітету міністрів Ради Європи державам-учасникам з питань розпалювання ворожнечі.

в прагмалінгвістичному і юридичному вимірах. Таким чином соціолінгвістичний феномен мови ворожнечі в сучасних наукових студіях постає і як суто теоретична проблема, яку вивчають, зокрема, лінгвоконфліктологія, прагмалінгвістика, і як прикладне завдання на перетині лінгвістики і права, яке є об'єктом юридичної лінгвістики⁵⁵². Проблема юридичних обмежень і коригувань мовної поведінки особи є непростим і вочевидь не вирішується зусиллями лише правників. Уже саме обговорення питання про численні писані й неписані мовні табу, не лише щодо виявів мови ворожнечі, але й щодо ненормативної лексики, брутальності, непристойності, словесних позначень фізичних та розумових вад і будь-якої інакшості часто сприймається як вияв цензури й посягання на свободу думки й слова. Оскільки екстремальні вияви мови ворожнечі за статтями 110 і 161 Кримінального кодексу України передбачають кримінальну відповідальність, у правозастосуванні гостро постає питання процедури їхньої кваліфікації та діагностики.

Лінгвоюридична кваліфікація екстремальних виявів «мови ворожнечі» ускладнюється глибинним юридичним конфліктом між правом на свободу слова, яке в міжнародному праві й у Конституції України закріплене як одна з найважливіших громадянських свобод⁵⁵³, та правом на недискримінацію за національними, расовими, релігійними та іншими ознаками. Праву на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань відповідає

⁵⁵² Див., наприклад, *ElSherief M., Kulkarni V., Nguyen D., Yang Wang W., Belding E.* Hate Lingo: A Target-Based Linguistic Analysis of Hate Speech in Social Media. In: *Proceedings of the Twelfth International AAAI Conference on Web and Social Media*, 2018. – P. 42-51; *Joseph J. E.* Language and politics. Edinburgh, 2006.; *Podemski K.* Globalizacja mowy nienawiści. In: R. Wieruszewski et al. (ed.), *Mowa nienawiści a wolność słowa. Aspekty prawne i społeczne*, Warszawa, 2010. – S. 207–219; *Дубровский Д.В., Карпенко О.В.* Язык вражды в русскоязычном Интернете: материалы исследования по опознаванию текстов ненависти. – Санкт-Петербург, 2003; *Прищепна Г.* «Мова ненависти» як лінгвістичний маркер «гібридної війни» // *Психолінгвістика. Psycholinguistics.* – 2017. – Вип. 22. – С. 98–112.

⁵⁵³ Конституція України, ст. 34: «Кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб і на свій вибір».

обов'язок не вчиняти дій, спрямованих на розпалювання ворожнечі між народами й на приниження національної гідності. Для фахового розв'язання цього конфлікту й для обґрунтування висновку щодо наявності в тексті складу мовного злочину правники спираються на спеціальні знання лінгвістів.

За визначенням Оксфордського термінологічного словника з лінгвопрагматики, мовний злочин (**language crime or linguistic crime**) – це злочин, «вчинений повністю або частково з використанням мови, зокрема при здійсненні певних мовних актів»⁵⁵⁴. Мовні злочини, які вчиняються не проти певної особи чи групи осіб, а проти людської спільноти в цілому, порушуючи закони співіснування людей у суспільстві, визнаються особливо небезпечними. Такі дії підпадають під юридичне визначення «злочини проти людства» до них зараховують, зокрема, заклики до насильницького повалення конституційного ладу, до зміни територіальних меж держави, до вчинення терористичних актів, до сприяння тероризму, до насильства й жорстокості, а також пропаганду війни та расової нетерпимості, розпалювання міжнаціональної та релігійної ворожнечі. Для обґрунтування висновку щодо наявності в тексті складу такого мовного злочину, здійснюється спеціальне експертне дослідження. Лінгвістична експертиза у справах про заклики до протиправних дій і про розпалювання ворожнечі між народами стала для української лінгвоекспертології новим жанром. Її завданням є дослідити текст у проекції на відповідні юридичні приписи (ст. 110 і 161 Кримінального кодексу України), і встановити, чи перейдено в тексті «межу дозволеного». Динаміка звернень з відповідними запитами до Українського бюро лінгвістичних експертиз Національної академії наук України показує стрімке зростання: якщо за період 2006 – 2013 роки в Бюро було проведено лише одну лінгвістичну експертизу, пов'язану з розпалюванням ворожнечі, то за період 2014 – 2017 роки кількість звернень із відповідними запитами обчислюється десятками. Словесний екстремізм стає дедалі помітнішим складником інформацій-

⁵⁵⁴ Huang, Y. Pragmatics. – In: The Oxford Dictionary of Pragmatics. – Oxford, 2012.

ного контенту в Україні. Не претендуючи на широке статистичне узагальнення, а спираючись лише на експертну практику Бюро, зауважимо, що об'єктом лінгвістичного аналізу в справах про словесний екстремізм ставали тексти, які представляють виключно російськомовний інформаційний контент.

При проведенні таких досліджень ми великою мірою спиралися на російські теоретичні розробки в галузі лінгвоекспертології та практичний досвід проведення таких експертиз. У Росії практика правозастосування у справах про розпалювання ворожнечі і досвід залучення лінгвістичної експертизи мають більш тривалу історію. Разом з тим слід зазначити, що в Україні вияви мовного екстремізму мають ряд виразних особливостей.

По-перше, характерною особливістю сучасного українського публічного дискурсу є те, що вияви «мови ворожнечі» переважно не мають ксенофобського характеру, оскільки не скеровані проти чужинців. Об'єктом мовної агресії в більшості випадків стають самі українці, часом не за національною, а за іншими ознаками (*западенцы, бандеровцы, майдауны*) що на перший погляд руйнує стереотипні уявлення, але в той же час допомагає глибше зрозуміти природу явища.

По-друге, мовні дії, скеровані на розпалювання ворожнечі, у досліджених текстах дуже часто контекстуально поєднуються з закликами до протиправних дій: до зміни меж території або державного кордону України, до захоплення державної влади, до тероризму, насильства тощо, які також кваліфікуються як кримінальні злочини. У цих контекстах «мова ворожнечі» виконує функцію ціннісної мотивації заклику й стає одним з комунікативних складників цього мовленнєвого акту. Спостереження за згаданими виявами мовного екстремізму дають підстави стверджувати, що «мова ворожнечі» в українському публічному дискурсі цілеспрямовано використовується в складі мовленнєвого акту «заклик» як засіб маніпулятивного мовного впливу на емоції і почуття людей, кінцевою метою якого є руйнування територіальної цілісності української держави. Тому, попри те, що Кримінальний кодекс України кваліфікує заклики до протиправних дій і

розпалювання ворожнечі окремо, у лінгвістичній експертології ці вияви мовного екстремізму доцільно розглядати комплексно – як дії, які часто стають частиною одного мовного акта й спрямовані на досягнення єдиної комунікативної мети. Досвід лінгвістичних експертиз різножанрових текстів у справах про заклики до протиправних дій і розпалювання ворожнечі дає підстави стверджувати, що «мова ворожнечі», цей раніше нехарактерний для українського публічного дискурсу спосіб мовної поведінки, має в Україні не випадково-точковий, а системний характер. Ці дії є складником потужної зовнішньої інформаційної агресії, якої зазнає Україна після Революції Гідності. Ці злочини часто скоюються з використанням маніпулятивних стратегій мовного впливу, приховуються в інформаційному потоці й підпорядковуються загальній стратегії на руйнування цілісності держави.

У системі координат сучасного права розуміння мовного злочину як цілеспрямованої організації дискурсу є новим і лише починає концептуалізуватися. Через відсутність надійних юридичних механізмів такі мовні делікти часто залишаються безкарними. Їхня юридична оцінка ускладнюється з ряду причин, зокрема, через неочевидність заподіяної шкоди й через відсутність «потерпілого», готового відстоювати свої права. З юридичного погляду неочевидним є й «склад злочину»: прагматичний зміст мовної дії, її цілеспрямованість та кінцева злочинна мета, оскільки юридична оцінка таких дій має вибудовуватися на специфічних алгоритмах доведення.

З погляду прагмалінгвістики заклики до протиправних дій і розпалювання ворожнечі, в тому числі приховані в інформаційному потоці – це цілеспрямовані мовні дії, які підлягають лінгвістичній параметризації. З погляду лінгвістичної кваліфікації мовний склад такого злочину підлягає встановленню із застосуванням вже значною мірою розроблених методів дискурсивного аналізу. Завданням лінгвістичної експертизи є підтвердження або спростування вихідного припущення про те, що в тексті присутній склад мовного злочину, тобто вчинено цілеспрямовані мовні дії відповідного змісту.

Теоретичним підґрунтям експертизи у справах про словесний екстремізм є теорія мовних актів. Автори цієї теорії Джон Остін і Джон Серль систематизували уявлення про те, як можна вчиняти різнопланові дії за допомогою слова⁵⁵⁵. Розуміння мовлення як сукупності цілеспрямованих дій для лінгвоекспертології є визначальним, оскільки попри несхожість різних типів лінгвістичних експертиз, завдання кожного такого дослідження має бути зведене до встановлення прагматичного змісту певної мовної дії⁵⁵⁶.

В «Українському бюро лінгвістичних експертиз» Національної академії наук України протягом останніх років нагромаджено значний досвід проведення експертиз у справах про словесний екстремізм. На цьому емпіричному матеріалі будується методологічне забезпечення експертиз та теоретична робота з лінгвоекспертології. Розглянемо загальні принципи лінгвістичної параметризації мовного акту «розпалювання ворожнечі» та процедуру його лінгвістичної діагностики.

І. Визначальними прагмалінгвістичними ознаками дій, що кваліфікуються як «розпалювання ворожнечі», є конситуація цієї мовної дії та загальний дискурсивний контекст. Основною сферою таких дій є політичне спілкування. У політичному дискурсі використання мови більшою мірою обумовлене ідеологічно й соціально – на відміну від інших дискурсивних сфер, де текстотворення підпорядковане потребам однозначного розуміння (офіційно-ділова й наукова сфери), пошуку образних, естетичних та експресивних форм (художнє мовлення) або встановленню комунікативного контакту зі співрозмовником при безпосередньому неофіційному спілкуванні (розмовне мовлення). Розбудова

⁵⁵⁵ *Остин Дж. Л.* Слово как действие // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 17. Теория речевых актов. – М., 1986. – С. 22–130; *Серль Дж. Р.* Что такое речевой акт? // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 17. Теория речевых актов. – М., 1986. – С. 151–169; *Серль Дж. Р.* Классификация иллокутивных актов // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 17. Теория речевых актов. – М., 1986. – С. 170–194; *Серль Дж. Р.* Косвенные речевые акты // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 17. Теория речевых актов. – М., 1986. – С. 195–222.

⁵⁵⁶ *Ажнюк Л. В.* Лінгвістична параметризація мовного злочину // Мова і суспільство. – Львів, 2017. – № 8. – С. 33.

політичного дискурсу відбувається цілеспрямовано, що створює умови для тиражування в різних текстах певної суспільної ідеології, яка спочатку стає звичною, згодом – панівною і зрештою (в тоталітарному політичному дискурсі) – єдино можливою. Саме в політичному дискурсі, де адресатом повідомлень є необмежено широке коло осіб, слово стає знаряддям політичної влади та маніпуляцій. Це породжує потенційну можливість використовувати політичне спілкування як інструмент для впливу на поведінку багатьох людей. З урахуванням юридичних і лінгвістичних кореляцій поняття «словесний екстремізм», одним з виявів якого є розпалювання ворожнечі, слід визначати як таке, що характеризує насамперед політичний дискурс.

Об'єктом лінгвістичної експертизи в контексті порушуваних питань можуть бути різножанрові тексти різного обсягу: гасло, агітаційна листівка, публіцистичний текст, стаття, яка претендує на науковість, усний виступ, художній твір. Як показує експертна практика, текстовий матеріал, який містить комунікативні ознаки зазначеного делікту, нерідко може мати формальні показники належності до різних дискурсивних сфер.

II. Прямі й непрямі мовні акти розпалювання ворожнечі. Як і інші складники прагматичного змісту повідомлення, розпалювання ворожнечі може експлікуватися в тексті більшою або меншою мірою. Найвищим ступенем експліцитності характеризуються прямі мовні акти, які реалізуються шляхом протиставлення за національною (релігійною) ознакою і приписування представникам одних національних спільнот (конфесій) та пов'язаним з ними подіям позитивних, а іншим – негативних характеристик. Частіше відповідний комунікативний намір реалізується в більш завуальованій формі: через підбір певних фактів і опосередкованих оцінок, які в конкретній ситуації нав'язують певні пресупозиції та семантичні наслідки; через створення протиставлення, шляхом цілеспрямованої організації дискурсу тощо. У лінгвістичній експертизі до непрямих мовних актів «розпалювання ворожнечі» зараховують такі оцінно-мотивовані протиставлення за національною або релігійною ознакою, які, попри імплікацію частини

змістових сегментів, є невід'ємною частиною плану змісту повідомлення й контекстуальна реконструкція яких є обов'язковою умовою осмисленого сприйняття тексту.

III. Прагмасемантичне співвіднесення змісту повідомлення з диспозицією юридичної норми. Лінгвістична експертиза, пов'язана з діагностикою мовних злочинів, здійснюється в контексті конкретної статті Кримінального кодексу України, за якою порушено справу. Важливим завданням такої експертизи є співвіднесення прагматичного змісту повідомлення з диспозицією відповідної юридичної норми. Поняттям «розпалювання ворожнечі» законодавець оперує у двох статтях Кримінального Кодексу України: 110-й і 161-й, у яких зміст відповідного делікту визначається юридично. Формулювання питання до експерта зазвичай майже дослівно відтворює відповідний нормативний припис, наприклад (відповідно до статті 110): *Чи містить текст публічного виступу особи N висловлення, спрямовані на розпалювання національної ворожнечі та ненависті, приниження національної честі та гідності, або образу національних почуттів громадян?* Лінгвістичне співвіднесення прагматичного змісту повідомлення з диспозицією юридичної норми вимагає в кожному випадку прагмасемантичного аналізу не лише наданого для дослідження текстового матеріалу, але й використаних у відповідних нормативних приписах понять, таких як *ворожнеча, неприязнь, ненависть, геноцид, умисний, національна честь та гідність, національні почуття* та інших. Деякі з цих понять мають юридичні визначення й використовуються в своєму термінологічному значенні (наприклад, *геноцид*: «Дії, вчинені з наміром знищити (повністю або частково) будь-яку національну, етнічну, расову чи релігійну групу; убивство членів групи, заподіяння їм тяжких тілесних ушкоджень або таких, що призводять до розумового розладу, навмисне створення умов життя, розрахованих на вимирання групи, заходи щодо зменшення народжуваності, насильницька передача дітей іншій групі людей»⁵⁵⁷), а деякі вживаються в нормативних актах як

⁵⁵⁷ Яценко С. С. Геноцид // Великий енциклопедичний юридичний словник. Під ред. Шемшученка Ю. С. – К., 2007. – С. 128.

загальномовні лексичні позначення (*ворожнеча* «відносини й дії між ким-, чим-небудь, пройняті ворожістю, недобррозичливістю, ненавистю»⁵⁵⁸). Закладені в системі мови можливості варіативної інтерпретації дійсності відкривають широкий спектр можливостей прямого й непрямого словесного втілення цих понять в різножанрових текстах політичного дискурсу. Тому одним з ключових завдань лінгвістичної експертизи у справах про словесний екстремізм є прагмасемантичне ототожнення змісту повідомлення з певним смисловим інваріантом, який задає юридизована матриця нормативного припису. Наприклад, «умисність» мовної дії (статті 110 і 161 Кримінального кодексу України) в практиці лінгвістичних експертиз корелює з цілеспрямованою й послідовною організацією дискурсу, що вимагає належної аргументації.

IV. Модель висновку лінгвістичної експертизи. Лінгвістичне діагностування реалізації в тексті мовного акту розпалювання ворожнечі передбачає застосування певної послідовності формалізованих процедур дискурсивного аналізу для підтвердження або спростування наявності в цьому тексті ряду обов'язкових комунікативних складників:

1) Належність до політичного дискурсу: зміст і комунікативний контекст вказують на те, що аналізований мовний акт є частиною суспільно-політичної комунікації;

2) Мовець і його адресат є політичними суб'єктами цієї комунікації;

3) У тексті міститься вказівка на певні національні / етнічні / релігійні групи або на представників цих груп.

4) Інформація, яка контекстуально пов'язана з зазначеними групами або з представниками цих груп, профілюється аксіологічно.

5) Ця інформація вибудовує опозицію «свій – чужий» і спрямована на поляризацію цієї опозиції.

6) Текст містить прагмасемантичні кореляти з диспозицією відповідної норми (наприклад, «умисні дії, спрямовані на розпалювання національної, расової чи релігійної ворожнечі та

⁵⁵⁸ *Словник української мови*. В 11 томах. – Т. 1, 1970. – С. 740.

ненависті, на приниження національної честі та гідності» – ст. 161 Кримінального кодексу України).

Деякі з цих комунікативних складників можуть повністю або частково імплікуватися. Успішність мовного акту «розпалювання ворожнечі» пов'язана з потенційною можливістю реконструювати ці змістові імплікації з урахуванням комунікативного контексту. У практиці лінгвістичних експертиз приховані комунікативні складники кваліфікуються як невід'ємна частина прагматичного змісту повідомлення, за умови, що реконструкція цих складників є обов'язковою передумовою осмисленого сприйняття повідомлення. Відсутність у досліджуваному текстовому матеріалі хоча б одного з комунікативних складників (1 – 6) є достатньою підставою для спростування вихідного припущення про реалізацію в тексті мовного акту «розпалювання ворожнечі» в контексті відповідного юридичного припису.

Проілюструємо, як відбувалося лінгвістичне діагностування «розпалювання міжнаціональної ворожнечі» в експертизі, об'єктом якої став текст статті «Пришло время готовить конституцию для Одесчины» (російськомовна газета «Еженедельник 2000»).

Насамперед аргументації вимагало обґрунтування дискурсивної належності тексту: сторона відповідача у справі наполягала на тому, що стаття є науковою публікацією. Дискурсивний аналіз публікації дав достатньо аргументів на підтвердження належності тексту до сфери політичної комунікації. Зокрема було показано, що стаття розрахована не на аналітичне, а на спонтанне сприйняття, на противагу логічній моделі аргументації, притаманній науковим текстам, послідовно використовується риторична модель, характерна для політичної агітації, використовуються псевдоаргументи та експресивно й аксіологічно марковані текстові елементи. На дискурсивну належність тексту до сфери суспільно-політичної комунікації, недвозначно вказує й прагматичний зміст заголовку «Пришло время готовить конституцию для Одесчины».

Верифікація припущення про наявність у тексті висловлень, які розпалюють міжнаціональну ворожнечу, передбачає, по-перше,

виявлення текстових маркерів належності до певної національної або етнічної групи, по-друге, з'ясування того, чи є відповідні висловлення аксіологічно маркованими, і, по-третє, чи профілюються етноніми та їхні контекстуальні субститути аксіологічно: у якому аксіологічному контексті вживаються назви різних народів та етнічних груп та їхні референтні позначення, яким рисами – привабливими чи непривабливими – їх наділяє автор.

У тексті публікації етнічному факторові загалом відведено помітне місце. Тут згадуються представники цілої низки різних національностей, усі – з позитивними характеристиками: «... *Ввиду турецьких гонений на православных болгар и греков император распорядился принимать и расселять их на Одесчине за казенный счет. Новые сограждане приложили немало усилий к развитию на Одесчине сельского хозяйства, в первую очередь садоводства. Стремясь укоренить в Одессе предприимчивых греков, император предоставил им сословные льготы и казенные здания. Способствовал прибытию трудолюбивых немецких колонистов, для фермеров из их числа выкупая земли за городом, а ремесленников обеспечивая жильем и льготами в Одессе*». Позитивні аксіологічні характеристики, якими наділені представники цих народів, акцентовано експлікуються на лексичному рівні й описово: *предприимчивых греков, трудолюбивых немецких колонистов, новые сограждане* (болгари й греки – Л. А.) *приложили немало усилий к развитию на Одесчине сельского хозяйства, в первую очередь садоводства*. Цих іноземців автор прив'язує в контексті до Російської Імперії, наголошуючи на гармонійності міжнаціональних взаємин. З позитивними оцінками пов'язані міграційна політика російського уряду (див. приклади вище) та перебування іноземців на царській службі: «... *организация основания Одессы легла на плечи состоящих на русской службе испанского дворянина, вице-адмирала Иосифа де Рибаса и его инженер-полковника бельгийца Франсуа де Волана*»; «*при преемнике Ришелье на посту одесского градоначальника, французе на русской службе Александре де Ланжероне, в городе разбит Ботанический сад и учрежден Ришельевский лицей, по статусу немногим уступавший царскому университету*».

На тлі позитивної характеристики росіян та представників інших етносів, яких автор пов'язує з росіянами, рельєфно постає негативна забарвленість інформації, що стосується трьох національних груп: українців, кримських татар і турків. Українці зображені нікчемними й безпорадними невільниками, рабами: *Вплоть до конца XVIII в. лишь изредка украинцы могли проследовать через эти земли как посланники к крымскому хану или участники отчаянной вылазки казаков. В основном же они попадали сюда в качестве захваченных рабов – в скорбном пути транзитом через татарский Крым на невольничьи рынки турецкой Алании; Каторга была безотходным производством: гребец работал до смерти, после чего его порубленный труп скармливали скоту, зимой же использовали как топливо, а на его место приковывали следующего украинца.* Кримські татари й турки зображені жорстокими й безжальними завойовниками (*это они своими набегами наводили ужас на Киевщину, Черкасщину и Полтавщину; ... порубленный труп скармливали скоту, зимой же использовали как топливо, а на его место приковывал исследующего украинца*).

У зовсім іншому аксіологічному контексті вживається етнонім *русский* і його текстуальний синонім *москаль*: «*Так бы оно и продолжалось, если бы не «москаль» ...*»; «*... русская армия очистила эти земли от татар и турок, а российское государство колонизировало их, создав военно-транспортную инфраструктуру*»; «*Тогда на помощь вновь пришел «москаль» – управляющий российским заемным банком князь Гавриил Гагарин, выхлопотавший у императора указ о модернизации Одесского порта и возобновлении налоговых и таможенных льгот городу в 1800 г.*»; *Каменными мостовыми и тротуарами, избавившими центр Одессы от непроходимой грязи, мы обязаны еще одному «москалю» – новороссийскому генерал-губернатору графу Михаилу Воронцову*». З цих висловлень росіяни («москалі») постають як визволителі, які «очистили» територію нинішньої Одещини від кримських татар і турків.

Порівняння контекстних оточень, у яких використовуються слова на позначення етнічної та національної належності, показує, що висловлення, пов'язані за змістом з етнонімами *українець*,

кримський татарин і турок, набувають негативного аксіологічного забарвлення послідовно. За висловленнями, пов'язаними за змістом з етнонімами *росіянин* і *москаль*, так само послідовно закріплені позитивні характеристики. Цього «аксіологічного принципу» автор дотримується завдяки використанню різнорівневих мовних засобів і прийомів: від стилістично маркованих лексичних одиниць до описових оцінних конструкцій та риторичної аргументації. Саме такий спосіб представлення інформації як один із виявів мовного екстремізму в сучасній соціолінгвістиці та в юридичній лінгвістиці отримав назву «мова ворожнечі»⁵⁵⁹.

Прагмасемантичний аналіз тексту публікації, здійснений з урахуванням її широкого комунікативного контексту, дає підстави стверджувати, що аналізований текстовий матеріал містить відомості, що спричинюють розпалювання міжнаціональної ворожнечі. Такі відомості подаються в тексті шляхом послідовного аксіологічного протиставлення: з одного боку – етнонімів *українець*, *кримський татарин* і *турок*, їхніх словотвірних похідних, і пов'язаних з ними подій, а з другого боку – етнонімів *росіянин* і *москаль*, назви держави Росія та пов'язаних з ними понять і подій. У тексті представлено всі комунікативні складники мовного акту «розпалювання ворожнечі»: 1) заголовок статті «Пришло время готовить конституцию для Одесчины», її зміст і широкий комунікативний контекст вказують на належність до сфери суспільно-політичної комунікації; 2) Автор і потенційний читач виступають політичними суб'єктами цієї комунікації; 3) Текст містить інформацію, яка контекстуально пов'язується з представниками певних національних груп; 4) Ця інформація профілюється аксіологічно; 5) Ця інформація вибудовує опозицію «свій – чужий» і спрямована на поляризацію цієї опозиції; 5) Текст містить прагмасемантичні кореляти з диспозицією юридичної норми – ст. 161 Кримінального кодексу України – «умисні дії, спрямовані на розпалювання національної ворожнечі».

⁵⁵⁹ Див. Рекомендація № R (97) 20 Комітету міністрів Ради Європи державам-учасникам з питань розпалювання ворожнечі.

Представлена параметризація мовного злочину та принципи лінгвістичного діагностування його складу можуть бути використані й для вирішення прикладних завдань іншого порядку – для моніторингу медійних інформаційних потоків. Описані вище комунікативні складники мовного акту «розпалювання ворожнечі», так само, як і комунікативні складники мовного акту «заклик до протиправних дій»⁵⁶⁰ можуть ефективно поєднуватися на надтекстовому рівні – у сукупності різних, не пов'язаних на перший погляд текстів, які оприлюднюються протягом хронологічно обмеженого періоду в інформаційному потоці. Наслідки злочинного інформаційного впливу є прогнозованими й за законом великих чисел масштабуються шляхом масштабування аудиторії. Прискорення інформаційних потоків і зростання обсягу спожитої інформації дедалі підвищують його ефективність. Лінгвістична параметризація описаних деліктів та використання сучасних методик контент-аналізу роблять принципово можливим вироблення доступної технології моніторингу інформаційних потоків для виявлення ознак прихованого в контенті мовного екстремізму. Для розуміння динаміки білінгвізму в Україні порівняльне дослідження прагматики українського й російського медійного контенту, зокрема щодо виявів «мови ворожнечі», могло б становити особливий інтерес.

⁵⁶⁰ Ажнюк Л. В. Лінгвістична параметризація мовного злочину // Мова і суспільство. – Львів, 2017. – № 8. – С. 38 – 39.

ЕТНОМОВНА САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ ОСОБИ В РЕГІОНАХ МОЛДОВСЬКО-РУМУНСЬКОГО ПОГРАНИЧЧЯ УКРАЇНИ

Регіональна багатомовність України становить значний інтерес для соціолінгвістики, етнолінгвістики, інших галузей гуманітаристичних знань. Ідеться насамперед про її південно-західні області – Закарпатську, Чернівецьку (Буковина), і південну – Одеську область, де проживають, крім українців, громадяни інших національностей, серед яких і румуни (молдовани). Беручи до уваги складну історію зазначених територій і відповідно – етносів у цьому регіоні Європи (у різні періоди своєї історії вони були частинами інших країн, у яких українська, румунська, угорська мови мали різний функціональний статус), важливо здійснити об'єктивне багатоаспектне дослідження його сучасної мовної ситуації. Ідеться про новий формат останньої, зумовлений зміною офіційного статусу української мови після 1989 року, коли вона стала державною. Процес культурно-освітнього оновлення заторкнув і сферу буття інших етнічних мов України. Відтак, можемо констатувати значні соціокультурні зміни, які призвели до нових співвідношень між етнічною і національною (громадянською) свідомістю особи, оскільки розпад СРСР призвів до фундаментальних змін у мовному бутті українського суспільства і кожного індивіда зокрема. Тому питання – чи стане українська мова фактором консолідації української нації має бути проаналізоване у всій його складності. Попри те, що негативні соціально-економічні та інші фактори – насамперед демографічні й етно-мовні, які руйнували досі цілісність українського соціокультурного простору і які й донині, на жаль, продовжують справляти свій негативний вплив,

все ж можна твердити і про певні позитивні фактори, які можуть призвести до очікуваних суспільством змін у мовно-культурному житті нації. Без таких змін, як видається, неможлива соціальна і міжетнічна гармонія у країні.

Національне буття етносу великою мірою визначається функціональним статусом національної мови. У мовленні особи, як відомо, об'єктивується природним чином низка її важливих характеристик – соціальних, психічних, власне мовних. Для з'ясування реального функціонального статусу української мови потрібно здійснити соціолінгвістичну стратифікацію сучасного українського мовного континууму. Таку стратифікацію можна опрацювати за неодмінної умови врахування і форм маніфестації певної об'єктивної соціальної інерції в мовному бутті як окремого індивіда, так і окремих соціальних груп мовців. Ідеться про феномен зруйнування відносної рівноваги соціальних і ідеологічних орієнтирів у процесі вибору мови спілкування у пострадянській період. Ярослав Грицак, порівнюючи за матеріалами власного опитування (1994 р.) вербалізацію поняття ідентичності у двох містах України – Донецьку і Львові, що знаходяться на двох полюсах «політичної мобілізації», прийшов до висновку про явне переважання у Донецьку «радянської» ідентичності над російською (30%), супроводжуваного почуттям територіального патріотизму, на відміну від Львова, де більшість людей звикла мислити національними категоріями. Пор. фрагмент даних таблиці рейтингів ідентичності (у %): Львів: (1) *українець/ка* 73,1; (2) *львів'янин /ка* 69,9; (3) *жінка* 46,0; (4) *греко-католик /чка* 38,4...; Донецьк: (1) *донеччанин/ка* 55,6; (2) *жінка* 48,8; (3) «*советский*»/ «*-ая*» 40,0; (4) *українець / ка* 39,3...⁵⁶¹

Важливо відтак враховувати всю сукупність соціально-психологічних факторів з метою з'ясування всіх можливих негативних і позитивних ефектів у мовному житті сучасного українського соціуму, зокрема і в поліетнічних дво- тримовних регіонах.

⁵⁶¹ *Hrytsak Yaroslav. National Identities in the Post-Soviet Ukraine: Case of L'viv and Donets'k. In: Cultures and Nations of Central and Eastern Europe: Essays in Honor of Roman Szporluk. Harvard Ukrainian Studies, vol. 22, 1994.*

Парадигма відповідних позитивних факторів, які можуть забезпечити мовно-культурне «самоусвідомлення» і «самовідтворення» етнічного українця, є, зокрема, такою (за відповідними аспектами): 1) **Регіонально-етнодемографічний** аспект: Збереженість первинної української етнічної території (північно-західна частина країни) у вигляді макрорегіону з відносно невеликою мовною денационалізацією, де українці зберігають мовну ідентичність, не піддаючись мовній денационалізації, на відміну від регіонів так званого «вторинного» освоєння (осілий характер заселення) періоду останніх двох-трьох століть (Південно-східний степ, Причорномор'я), а також регіонів українсько-румунського, молдовського, угорського пограниччя тощо); 2) **демографічний** аспект: досить симптоматичним явищем останнього часу є показове зростання кількості осіб, що відносять себе за національністю до українців, що є результатом зміни етнодемографічних пріоритетів у свідомості особи. Йдеться, насамперед, про так зване «паперове» зростання – молоді громадяни, які походять з мішаних (з точки зору їхньої етнічності) шлюбних пар протягом останніх 15-20 років все частіше самовизначаються етнічно як українці, на відміну від ситуації, що мала місце 20-40 років тому. Маємо справу, отже, з феноменом етнічної самореукраїнізації, зумовленим формуванням нового ментальнісного стереотипу більшої соціальної престижності такого етно-національного вибору. Дані *Всеукраїнського перепису населення 2001 року*⁵⁶² показово свідчать про цю нову ситуацію. При загальному зменшенні населення України порівняно з 1989 роком питома вага представників так званої «титольної нації» зросла і становила вже 77,8% від загальної кількості населення (+5,1 %!). Водночас маємо феномен значного зменшення як абсолютної кількості росіян у населенні України (на 3,02 млн. (-26,6 % !)), так і зменшення частки осіб цієї національності в етнічній структурі населення – з 22,1 до 17,3% (на 4,8%). Є підстави припускати, що частина осіб, які походять з моноетнічних (російських) і мішаних родин (українсько-російських, неукраїнсько-російських, українсько-неросійських, неукраїнсько-неросійських

⁵⁶² <http://www.ukrstat.gov.ua/Perepis/PidsPer.html>.

тощо) і які в минулому могли визначати і відповідно декларувати свою національність як *росіянин (-ка)*, тепер називають себе *українцями*. Зрозуміло, що шлях до подібного самоокреслення тривалий і обумовлений дією сукупності найрізноманітніших чинників соціокультурної природи. Провідну роль у цьому спектрі мотивацій відіграє, безперечно, прагнення особи подолати відчуття певної етно-мовної роздвоєності чи вагання. На “допомогу” особи приходить деклароване державою існування (чи формування) політичної нації. Відтак в Україні, наприклад, всі громадяни є українцями в цьому сенсі. Однак етнічне і мовне самовизначення особи – це не декларативний акт, а своєрідний психологічний стан як результат більш-менш тривалих (постійних) рефлексій особи над відповідними категоріями з проєкцією на власну життєву біографію. Втім в умовах сучасної Європи (з урахуванням вимог Європейської хартії регіональних мов або мов меншин щодо забезпечення прав мовного буття відповідних мовних спільнот [*Європейська хартія*]) є достатньо об’єктивних чинників убезпечення цих спільнот від гіпотетичної етнічної і мовної українізації; 3) **власне мовний** аспект: переважна більшість російськомовного населення характеризується різними формами російсько-української двомовності, а румунськомовне – румунсько-російсько-української тримовності. Цей фактор, очевидно, зумовлюватиме і надалі відносно безконфліктність (психолінгвістичну і психоемоційну, насамперед) активнішого вживання української мови у відповідних комунікативних ситуаціях і вдосконалення рівня володіння нею в новітніх соціальних умовах. Близька ж спорідненість української і російської мов, фонетичний, відносно нескладний для засвоєння правопис української мови, незначні відмінності у синтаксисі цих мов тощо, без сумніву, є факторами постійної позитивної дії при взаємодії зазначених мов у процесі засвоєння особою української мови чи вдосконалення володіння нею, на відміну від ситуації з неблизькою спорідненістю і типологічною неблизькістю української і румунської мов. Втім спостерігаємо нині цікавий феномен – учні середніх шкіл з румунською мовою викладання, вивчаючи українську мову як обов’язковий предмет, засвоюють її

літературну форму, відтак часто їхнє українське мовлення, хоч і не таке багате лексично, не містить діалектизмів, русизмів, регіоналізмів тощо, на відміну від мовлення учнів – етнічних українців з відповідного регіону, яке має характер диглосного переключення мовного субкоду залежно від ситуації мовлення. Що ж до середнього і старшого покоління етнічних румунів (молдованів), то їхнє володіння українською мовою має виразні ознаки регіонального і діалектно маркованого; 4) **мовно-освітній** аспект: до соціально активної категорії населення належать ще й зараз ті особи, які здобували середню і вищу освіту ще українською мовою, коли деукраїнізація навчальних закладів не набула ще такого масового характеру (50-60-і рр.), як у 70-80-і рр. минулого століття. Крім того, до активного суспільно-економічного життя приступають, причому щороку з постійно зростаючою питомою вагою, ті, хто вже закінчував середню школу, вищий навчальний заклад у період відродження національної мови в системі народної освіти (з початку 90-х рр.). Вивчення української мови сьогодні є обов'язковим не лише у школах з російською мовою навчання, а й у школах з мовами викладання інших етносів України – румунською, угорською та ін., чого не було при СРСР – крім рідної, обов'язково вивчалася тільки російська мова. Відчутно зросла кількість шкіл з українською мовою викладання (вже у 2006 р. такі школи в Україні склали 88 %). Подібну ситуацію маємо і в системі вищої освіти; 5) аспект **соціальної приналежності індивіда**: державна незалежність України відкрила шлях до прискореного формування (відродження) національно-державних еліт (політичної, економічної, культурно-мистецької, військової, фінансової, юридичної, релігійної тощо), авторитет яких матиме безпосередній вплив на так званий «середній клас», який завжди є найдинамічнішою і найчутливішою частиною соціуму з точки зору можливої зміни соціальних (тут – мовно-етнічних) пріоритетів.

Звичайно, треба брати до уваги й інші важливі аспекти при аналізі зазначеного об'єкта – зокрема й мовно-релігійний, політико-ідеологічний, культурологічний тощо з огляду на поліетнічний багатомовний характер значної частини території України.

Особливий інтерес у цьому контексті становить мовна ситуація, в якій індивід, маючи українське походження і вживаючи українську (або ж російську) мову в родинному спілкуванні, існує в поліетнічному багатомовному середовищі, насамперед в такому, в якому іншомовний компонент (наприклад, румунський) переважає.

Ентоні Гіденс (Giddens) говорить про три ймовірні тенденції майбутнього розвитку етнічних відносин: 1) асиміляція; 2) сплав (новий спільний варіант етносу); 3) культурний плюралізм (без асиміляції і без нового етносу)⁵⁶³. Прийнятним для України, звичайно, є лише останній. Актуальним завданням сучасної української соціолінгвістики є з'ясування якісних параметрів феномена вибору/зміни маркера мовно-етнічної приналежності особи. З позицій неупереджених, позбавлених вульгарно-соціологічних заїдеологізованих підходів часів СРСР мовна ситуація в країні досліджується лише протягом останніх 15-20 років⁵⁶⁴. Втім попри

⁵⁶³ Гіденс Е. Соціологія – Перекл. з англ. – Основи, Київ 1999. – С. 285–286.

⁵⁶⁴ Див., напр., *Яворська Г.М.* Принципи соціолінгвістического подходу к анализу языка // Методологические основы новых направлений в мировом языкознании. – К., 1992. – С.16-63; *Шумарова Н.П.* Мовна компетенція особистості в ситуації білінгвізму. Київський державний лінгвістичний ун-т. – К., 1994.; *Шумарова Н.П.* Мовна поведінка як форма вираження ціннісних орієнтацій // Мова тоталітарного суспільства. – К., 1995. – С. 100–106; *Чемес В.Ф.* К вопросу о функционировании украинского языка в восточнороманских этно-языковых субареалах // Славянские культуры в инациональной среде. Материалы Международной научно-практической конференции. – Кишинев, 1995 – С.126–128; *Чемес В.Ф.* Соціолого-психологічні виміри мовно-культурного буття нації (до питання про можливі об'єктивні фактори позитивної дії) // Язык и культура. Четвертая международная конференция. Материалы. – Ч.П. – К., 1996. – С.152–159; *Масенко Л.Т.* Мова і політика. – К., 1999; *Шумарова Н.П.* Мовна компетенція особистості в ситуації білінгвізму. – Київ 2000; *Яворська Г.М.* Прескриптивна лінгвістика як дискурс: Мова, культура, влада. – К., 2000; *Чемес В.Ф.* Зміна мовної ситуації і проблема моделювання її динаміки // Державність української мови і мовний досвід світу. Матеріали Міжнародної конференції. – К, 2000. – С.419–434; *Лазаренко Л.* Лексична інтерференція в усному румунському мовленні в Україні (лінгвістичний та соціолінгвістичний аспекти. – К, 2001; *Залізник Г.М., Масенко Л.Т.* Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та прийдешній. – К., 2001; *Чемес В.Ф.* Суб'єктивне і об'єктивне в оцінці проблем вживання державної мови представниками різних соціальних груп мовців (зіставний аспект) //

певні здобутки і напрацювання, інструментарій таких досліджень і їхнє методичне забезпечення з орієнтацією лише на макросоціолінгвістичну парадигму (анкетування, опитування у певних соціальних стратах суспільства, інтерпретація даних Всеукраїнського перепису населення 2001 р. тощо) виявили певну однобічність у висвітленні проблеми, оскільки за соціумом «ховається» певна мовна особистість з конкретною історією її мовної соціалізації (у багатьох випадках – ресоціалізації).

У донезалежницький період у відповідних мікрорегіонах України, де українське населення не було з кількісного боку переважаючим, тобто було своєрідною регіональною меншиною (відомо, що соціологи вважають меншинами «лише ті, члени яких *перебувають у невідгядному становищі* супроти більшості населення і мають певне відчуття *групової солідарності*, спільності своєї долі. Те, що вони є об'єктом упередження та дискримінації, зазвичай посилює почуття єдності та спільних інтересів»⁵⁶⁵), існувала така типова мовна ситуація (з урахуванням мов спілкування у місцевостях з населенням мішаного характеру): 1) румунська (або болгарська, або угорська тощо) як мова місцевої етномовної більшості; 2) російська мова як мова, що виконує функцію *інструату*, відповідно до її виключної ролі за часів колишнього СРСР, коли вона була мовою міжнаціонального спілкування і мала соціокультурний престиж аж до, як це часто бувало, виконання нею функції мови викладання у середній школі у місцевостях з переважанням неросійського населення; 3) нарешті, українська мова, престиж якої у таких регіонах був дуже низький. Отже, російська мова вивчалася на всіх освітніх рівнях з необхідності, з неможливості вибору осо-

Наукова спадщина проф. С.В. Семчинського і сучасна філологія. – К., 2001. – С.526–533; *Чемес В.Ф.* Персоналізація суб'єктивного уявлення про еталонний зразок національної мови (за матеріалами анкетування київських студентів) // Українське мовознавство. Вип. 23. – К., 2001. – С.106–120; *Чемес В.Ф.* До проблеми етно-мовного самовизначення молоді у районах Одеської області з мішаним населенням – Матеріали IV міжнародного лінгвістичного семінару «Компаративістика і типологія у сучасній лінгвістичній науці: здобутки і проблеми» – Донецьк, 2005. – С.156–160.

⁵⁶⁵ *Гіденс Е.* – Цит. пр.

бою іншої мови, з прагматичних причин і настанов (причому тут діяли фактори подвійної природи – політика держави, направлена на поступове витіснення національних мов, і своєрідна реакція на неї найменш резистентних у відстоюванні своїх етно-мовних пріоритетів осіб – неросіян з походження), а українська – лише з причин певної індивідуальної толерантності як мова найближчого сусіда у певному населеному пункті. Як результат – дезінтегрованість, розмивання і втрата вирішального компонента української етнічної ідентичності – рідної мови і відповідно – формування у цей період комунікативного індивіда українського походження з його рідною мовою, яка вживалася лише у його вузькому родинному етнічному колі або ж не вживалася зовсім, коли мав місце мішаний шлюб (російсько-український чи українсько-російський, румунсько-український чи українсько-румунський тощо). Українська мова, отже, не мала достатньої культурно-комунікативної вартості у цьому конкретному поліетнічному і різномовному (мікро)середовищі, що спричинило надто складну ситуацію на кінець 80-их рр. минулого століття. Об'єднані фактором спільного проживання у конкретному мікрорегіоні (аж до окремого села включно) етноси такого єдиного поліетнічного середовища були роз'єднані мовно, психологічно, соціально тощо. Ти не можеш зробити службову кар'єру, якщо не володієш російською (румунською) мовою; тебе не будуть сприймати і поважати твої односельці, якщо ти, виконуючи обов'язки, наприклад, сільського голови, секретаря, лікаря тощо, говориш українською мовою, оскільки: 1) тебе не розуміє більшість людей цього населеного пункту; 2) у тебе немає навичок перекладу офіційних документів з української (російської) на румунську, оскільки ти закінчив місцеву середню школу з російською або румунською мовою навчання і не вивчав рідної (української), або ж ти взагалі направлений у цю поліетнічну місцевість з моноетнічного (українського) регіону, до цього не маючи досвіду мовної поведінки в багатомовному середовищі; 3) у тебе немає можливості в нових умовах поліпшувати своє знання рідної (української) мови, оскільки мовою ділових паперів тут є російська; 4) нарешті, коли ти маєш дружину (чоловіка) іншої

національності – румунської, наприклад, – ти нерідко не маєш співрозмовника для спілкування рідною українською мовою у власній родині.

Зазначена ситуація значною мірою змінилася, коли став діяти *Закон про мови в Україні* (1989). Українська мова в ньому визначалася як державна і була запроваджена починаючи з 90-их рр. у систему народної освіти на всіх її рівнях. Відтак українська мова на функціональному рівні увійшла як формально більш потужний і активний суб'єкт у процеси регіональної взаємодії мов в Україні, що є цікавим для традиційної макросоціолінгвістики (страсти, спільноти, етноси, народності тощо) і мікросоціолінгвістики (групи, об'єднання, соціальні осередки, окремі особи тощо). Але отримані в результаті відповідних спостережень усереднені дані не дають можливості дослідити процеси, сферою об'єктивації яких є свідомість окремого індивіда. Саме тому сучасна соціолінгвістика все наполегливіше намагається окреслити нові підходи для вироблення нових методик і алгоритмів опису мовних ситуацій у контексті взаємодії мови і соціального середовища стосовно різних соціокультурних стратів, зокрема й поліетнічних і / або багатомовних.

Актуальною відтак є потреба дослідження і тлумачення психосоціальних феноменів сфери етномовного буття особи у спосіб найменшою мірою формалізований і генералізований і, водночас, найбільшою мірою об'єктивний, завдяки особистій вербальній (дискурсивній) формі презентації рефлексій індивіда щодо його етномовної самооцінки. Цим умовам, безперечно, відповідає такий соціолінгвістичний прийом, як *мовна (авто)біографія* особи. Важливо, що у процесі своєрідної сповіді перед самим собою індивід оцінює себе, крім усього іншого, і через призму оцінки його мовно-етнічних пріоритетів іншими людьми. Така циклічна заочна віртуальна взаємодія між індивідом і мікро- та макросоціумом прояснює і кристалізує у свідомості індивіда у концептуалізованій формі такі судження, оцінки, висновки, зміст яких не є упередженим чи спровокованим або обтяженим певною наперед виробленою робочою гіпотезою самого дослідника, і які соціолінгвіст не

зміг би передбачити і «видобути» для подальшого аналізу жодними опитуваннями і анкетами.

Протягом останніх 20 років існування нового статусу української мови відбулася певна перебудова не лише у відповідних сферах суспільного життя і народної освіти, а й, що є надзвичайно цікавим для соціолінгвістики, відбувається і певна трансформація у свідомості осіб із зазначених регіонів України стосовно їхнього етнічного самовизначення, мовного самоототожнення (рідна мова), національної (у політичному сенсі) приналежності (суб'єктивно-психологічне визнання / невизнання певною особою свого політичного громадянства, а України – як єдиної батьківщини).

Отже, отримані дискурсивні дані можуть надати можливість зробити певні висновки про: 1) втрату / збереження етнічного самоототожнення за нових соціально-політичних умов; 2) конфлікти (на основі певних вагань і так зв. *аномій*⁵⁶⁶) у свідомості осіб з відповідних поліетнічних багатомовних регіонів щодо етнічного і / або мовного самовизначення; 3) залежність втрати / збереження мовної ідентичності від певних демографічних і соціальних чинників (рівень освіти особи, її соціальний статус, фах, тип шлюбу, тип населеного пункту, в якому вона мешкає (село – місто тощо), тип місцевості з мовного погляду (двомовність, багатомовність), релігійна практика; зміна місця проживання, мова викладання в середній, вищій школі; стать тощо).

Об'єктом нашого дослідження були записані тексти мовних автобіографій одномовних, двомовних і багатомовних осіб – українців (зокрема й так званих російськомовних), а також частково росіян з походження і осіб з мішаних родин (різна етнічність батьків), які належать переважно до так зв. середнього класу (щоправда, швидше соціально, ніж матеріально), зокрема й представників

⁵⁶⁶ Як відомо, засновник французької школи соціології Еміль Дюркгайм (Durkheim) вважав, що зміни в сучасному світі відбуваються так швидко й так інтенсивно, що спричиняють виникнення серйозних соціальних ускладнень – т.зв. *аномій*, тобто почуття безпорадності або розпаду, що його вселяє сучасне суспільне життя. Звичайно ж, такі почуття об'єктивуються насамперед у свідомості окремого індивіда.

різних місцевих еліт. Зонами дослідження було обрано, як уже зазначалося, поліетнічні і багатомовні місцевості, насамперед з переважанням румунськомовного і українськомовного (з присутністю також російськомовного) компонентів у таких областях України: 1) Чернівецька (м. Чернівці і 5 населених пунктів у трьох південних районах області – Герцаївському, Глибоцькому, Новоселицькому); 2) Одеська (15 населених пунктів у південно-західних районах - Болградському, Ізмаїльському, Кілійському, Ренійському, Татарбунарському); 3) Закарпатська (3 населені пункти у двох південно-східних районах: Рахівському і Тячівському).

Предмет дослідження становив феномен так званої соціолінгвістичної індивідуалізації⁵⁶⁷ – *мотиви (причини), аргументи, переконання тощо у процесах етнічного і мовного самовизначення особи, динаміка можливих змін у її свідомості упродовж життя, зумовлених зміною окремих аспектів мовної ситуації певного регіону і країни загалом. Спонтанні рефлексії особи над її мовно-етнічними і соціо-культурними пріоритетами у формі усної оповіді дають досліднику можливість аналізу певного тематично-мотиваційного дискурсу особи.*

Дослідницький прийом мовних (авто)біографій слід вважати виключно продуктивним ще й тому, що він дає можливість зафіксувати наживо нарративну вербалізацію відповідних концептів етнічної і мовної свідомості особи у ситуаціях багатомовності і поліетнічності для подальшого моделювання мотиваційно-аргументативної структури у контексті конструйованого цією особою специфічного дискурсу, який є важливим «методологічним» інструментом координації і корекції її мовно-етнічної поведінки у

⁵⁶⁷ Термін *індивідуалізація* вживасмо відповідно до визначення, даного проф. Клаусом Бохманом (Лейпцизький університет, Німеччина) у доповіді, виголошеній з нагоди відкриття Міжнародного наукового проекту «Мова і ідентичність у ситуаціях багатомовності. Мовна ідентичність у поліетнічних регіонах Східної Європи (Р. Молдова і Україна)» (Лютий, 2003): поняття *індивідуалізація* „описує ментальнісний процес, у якому індивід усвідомлює свої суттєві мовні, а також соціолінгвістичні особливості через досвід своєї соціальної комунікації, соціальну практику, які йому говорять, якою є соціальна цінність його мови і мов інших”.

мікро- і макросоціумі. Зазначена поведінка може бути скерована на збереження або на зміну мовного і / або етнічного самовизначення або ж іноді навіть і своєрідної її реконструкції (К. Бохманн окреслює у цьому контексті своєрідну тріаду можливої динаміки розвитку мовно-етнічної свідомості індивіда, говорячи про процеси *конструювання, деконструкції і реконструкції* «індивідуальної і колективної ідентичності»⁵⁶⁸), оскільки «з урахуванням контактів між носіями різних мов і / або низки соціолінгвістичних видозмін протягом життя окремих індивідів, виключний інтерес становлять ключові події, у яких індивід усвідомлює соціокультурні відмінності і протиріччя, які його відокремлюють від учасників мовного контакту у певних випадках або ж, навпаки, єднують його з ними»⁵⁶⁹. Ще одна значна перевага мовних (авто)біографій полягає в тому, що вони можуть відфільтровувати елементи мовної свідомості, ставлення до мови, судження про мову та її оцінювання, а також неостаточні мовні ототожнення, які поряд з аспектами «чисто» індивідуальними містять і соціальні аспекти.⁵⁷⁰

Одним із завдань аналізу текстів мовних біографій було також «зондування» ставлення місцевих етнічних українців, росіян, російськомовних осіб щодо української мови у проспективному плані, а також щодо мови їхніх найближчих сусідів – румунської у зазначених вище місцевостях трьох областей України. Окрім мовного досвіду стосовно мови свого етносу з'ясовувалися також характер і динаміка набуття ними відповідного досвіду щодо румунської мови.

Стосовно ж загальної характеристики самих записів мовних (авто)біографій, то вони, природно, є специфічним типом неінституціалізованого тексту своєрідної композиції і структури, який часто містить у собі дифузну багатовимірну сукупність різних мікродискурсів, серед яких, зокрема: 1) патріотичний (пор., напр.,

⁵⁶⁸ *Bochmann K.* Istoriografia lingvistică drept istorie socială trăită. Cu privire la valoarea euristică a biogra-fiilor lingvistice. *Revistă de lingvistică și știință literară*, nr. 1-3, 2005, p.76.

⁵⁶⁹ *ibidem*, p.75.

⁵⁷⁰ *ibidem*.

Ніна Б., 65 р., с. Шевченкове Кілійського р-ну Одеської обл.: *Так воно повинно так бути, якщо ми українці, то ми повинні говорити по-українськи. [...] Ми ж живем в Україні, чи де ми живем? [...] В мене таке питання не стояло ніколи, потому що я українка. [...] Я ніколи свого язика не міняю.*); 2) пуристичний (Віра О., 63 р., с. Шевченкове Кілійського р-ну Одеської обл.: *На початку шістдесятих років, коли я тільки навчалась, то сільські люди говорили чистішою мовою, ніж вже в останні роки вісімдесяти*); 3) мовно-культурної толерантності (отець Микола Г., 27 р., російськомовний, с. Мирне Кілійського р-ну Одеської обл.: *Мы все таки уважаем этот язык, украинский [...], потому что мы живем на Украине*); 4) мовно-релігійний (отець Микола Г.: *религия должна быть в первую очередь, потому что [...] религия есть – русский язык будет*); 5) реконструкції історії (Михайло З., с. Щербинці Новоселицького р-ну Чернівецької обл., 85 р.: *Це тоже було іздєвательство, те саме, що було при руминах, таке саме в то врем'я при большевиках - що хотіли, те й робили*, а також естетичний, націоналістичний, космополітичний, прагматичний та ін.). Ця особливість перетворює кожен мовнобіографічний оповідь на своєрідний гіпертекст, зокрема й з погляду можливостей аналізу його окремих фрагментів як тематично самодостатніх при застосуванні так званого прийому декомпозиції дискурсу на кілька глибинних рівнів в дусі Т. А. ван Дейка (van Dijk).

І хоч панівна сьогодні постмодерністська парадигма соціологічного аналізу має свої методологічні недоліки, бо «на противагу наголосу на універсальності, закономірності, одномірності, прозорості тощо соціології часів модерну» прийшла «принципова різноманітність, випадковість і амбівалентність спостережень, висновків і узагальнень, якими оперують соціологи», і в результаті «нинішня соціальна реальність постає здебільшого як дискурсивна активність, потік рефлексивності, інтерпретації та реінтерпретації, а тому соціолог не може претендувати на роль «рефері», «тлумача істини», а радше є «інтерпретатором», «рівним серед

інших»⁵⁷¹, все ж іншого способу наближення до розуміння психосоціальних операторів процесу індивідуалізації особи як *людина* (оповідач) *через людину* (дослідник, інтерпретатор), як нам видається, сьогодні не існує. Втім це не виключає можливості і потреби комплексного аналізу всієї мовнобіографічної оповіді з урахуванням усіх пресупозицій і алюзій, які можуть бути виділені, «розшифровані» і проаналізовані у певний текстологічний спосіб.

Звернімося відтак до ширшого дискурсивного аналізу показових фрагментів окремих записаних мовних автобіографій.

I. ОДЕСЬКИЙ РЕГІОН

1. Зоя Ж. (росіянка? /українка?; мішаний шлюб)

Зміна місця проживання Зоєю Ж., призвела до її подвійного «занурення» у іншомовне середовище на шляху до вироблення теперішнього ставлення до мовно-етнічних проблем у багатомовному середовищі. Така зміна виявилася 1) своєрідним поверненням до рідного (українськомовного) етнічного середовища батька і вітчима і, водночас, 2) знайомством з абсолютно новою, румунською («молдавською», за переконанням респондентки) етновною культурою. Зміні середовища передували романтичні уявлення Зої Ж. про Україну і українську культуру (зокрема пісню, вишивку тощо), тому «доукраїнські» (до переїзду родини в Україну) образи і враження про все *українське* відбилися у свідомості майбутньої мешканки Південної Одещини завдяки батьку і згодом – вітчиму (обидва етнічні українці), а також матері, яка вміла співати українські пісні. І хоч мовою родини була російська, це підготувало своєрідний психологічний ґрунт для зустрічі з «рідним». Пор.: *Як ми жили там, на Кавказі, ну, звісно, телебачення було, і співали українські пісні. Знаєте, от я ще тоді мало чого розуміла, була ще дитиною,*

⁵⁷¹ Танчер В. Соціологія та ідеологія в ракурсі постмодерного мислення // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – № 4. – С. 131.

*от, але вони мені настільки подобалися. От ніби в мене починало бриніти все всередині. [...] Вітчим розповідав про свою матусю, що вона дуже вишивала гарно, хрестиком. Тому переїзд в Україну респондентка згадує як незабутню подію, з певною екзальтацією, що, власне, характерно для її оповіді, вдаючись до активізації концепту «рідна кров» («голос крові»): **Я з російської школи переїхала, жодного слова не знала, хоча в моїх жилах текла українська кров.***

Така попередня позитивна налаштованість на пізнання свого рідного ества зумовила формування чіткої діяльнісної настанови – Зоя Ж. виявила неабияке прагнення, старання і силу волі для вивчення української мови після переїзду родини в Україну (перша (!) «зміна» мови навколишнього середовища у її біографії: *російська* → *українська*). Пор. фрагмент, із емоційними спогадами про перші уроки з української мови, коли надто буквально сприйнявши слова вчительки про особливості українського фонетичного правопису («Українська мова - дуже легка. Як чуєш, так і пишеш.»), вона в результаті отримала найнижчу оцінку за диктант: *то я розумію зараз вчительку, царство їй небесне, якої зараз немає, але я їй дуже вдячна за ту одиницю, яку вона мені поставила. [...] І ось тоді я дала собі таке слово, що все рівно вивчу цю мову.* Доказом цього і своєрідною формою етнічного самоутвердження, безперечно, свідчить той факт, що Зоя Ж. сама стала згодом вчителькою української мови і літератури (хоча найзаповітніша її мрія – здобути музичну освіту через нестатки в родині не збулася). А от у її матері (етнічної росіянки), «українізація» в новому етнічному середовищі через відсутність додаткових мотивацій не пішла в мовному плані далі окремих вкраплень українських слів і конструкцій, а найбільший вплив середовища стався лише на рівні фольклорно-пісенної культури – засвоєння місцевих українських пісень. Відтак отриманий Зоєю Ж. фах був певним компромісом між мрією і реальними обставинами життя – закінчила середню школу з українською мовою викладання, відчувала в собі частину української етнічності.

Оповідуючи про мовну ситуацію в родині у її «український» період, Зоя Ж. не уникає при її характеристиці поширених взаємних іронічно-глузливих назв як щодо російської, так і української мов, що свідчить про відсутність певних психологічних комплексів, а також про достатню міру ширості при викладенні своєї мовної біографії. Пор.: *Мама не змогла [вивчити українську мову]. Мама щось перекручено, так... як то кажуть – по-кацапськи. Хохляцьке, щось таке.* І все ж респондентка уникає деталізації у спогадах про її проблеми з оточенням (з однолітками у школі) після зміни місця проживання (Росія, Кавказ → Україна, Одеська область) при, природно, недостатньому спочатку рівні володіння нею українською мовою, що може бути імпліцитним маркером певної психологічної травми. Втім вона не переносить ці глузування на етногруповий рівень їх прояву, а мотивує тим, що, мовляв, «люди бувають різні». Пор.: *Іронія? - коли вони [однокласники] з мене сміялися, коли я вірші розповідала. ... перший, і їм було дуже цікаво мене слухати. Сміялися, і вчителька бідна сміялася, аж сльози текли. А я ... головне, що я не смуцалася [sic!]. Я взагалі, на це не зважала [sic!] уваги. Поправляли мене, але було, було ... Було трішечки дещо...*

Як свідчить автобіографічна оповідь Зої Ж., українськомовна (як і будь-яка інша) соціалізація особи може набути показової ефективності не лише за рахунок суспільної комунікативної практики в українському мовно-етнічному середовищі, тобто не лише при дії самого нового, певною мірою «абстрактного» етно-мовного середовища (оскільки тут можуть розвиватися відповідні психосоціальні комплекси «я» – «вони всі»), а й за рахунок ефективно діючого механізму особистісного спілкування, за рахунок, насамперед, як відзначає Зоя Ж., індивідуального фактора в особі її тогочасного (період навчання у школі) вірного друга – етнічного українця. Пор.: *Я йому так сподобалась. Та і взагалі, у нас були погляди... спільні. І так ми деякий час з ним дружили, і дуже багато він мені корисного дав. Давав мені книги [...], багато мені розповідав з історії. Мене це зацікавило,... от. І взагалі ми потім і вірші разом декламували. А потім я вже почала сама*

складати вірші. Миразом читали один одному, співали, і ось я йому вдячна.

Друга «зміна» мови (українська → румунська («молдавська») відбулася у Зої Ж. в результаті чергової зміни локального етно-мовного середовища (українського на молдовське) у зв'язку з її переміщенням у село чоловіка-молдованина, де переважає молдовський етнос. Респондентка пов'язує швидко опанування нею «молдавської» мови, насамперед, з важливою роллю в цьому не чоловіка, як того можна було сподіватися, а свекрухи. Тому в автобіографічній оповіді тут імпліцитно, а іноді й вербалізовано, присутнє бажання зберегти соціальний статус відносної особистої свободи через включеність у щоденні побутові комунікативні ситуації, що ще раз засвідчує роль конкретної особи в мовній соціалізації респондентки. Пор.: *Взагалі я вдячна своїй свекрусі. З чоловіком я б не вивчила б молдавської мови, бо він добре розуміється... українською мовою, тобто він розуміє її [...] А свекруха в мене - вона не знає, крім «здравствуйте!», «продавець, скільки стоить?» ... Тут завдяки їй я вивчила... [...] Разом з нею ми жили в одній хаті, в батьківській хаті, і я ось завдяки їй я вивчила молдавську мову.*

Оповідь Зої Ж. засвідчує також типовий і часто згадуваний у багатьох етнолінгвістичних спостереженнях ефект взаємної екстраполяції упереджених оцінок і суджень про певний чужий етнос на його мову і, навпаки, ставлення до певної чужої мови – на її носія. Йдеться про відому психо-соціальну дихотомію «*наші*» - «*чужі*». Не уникнула цього в юності і Зоя Ж., але тепер, з висоти своєї вищої гуманітарної освіти і відповідного досвіду проживання в різних етно-мовних середовищах – як на рівні власної родини, так і на рівні відповідного мікрорегіону з мішаним етнічним складом населення – вона ставиться до своїх упереджень з самоіронією і гумором, що засвідчує позитивну еволюцію поглядів і уявлень особи за умови відповідної її універсалістської налаштованості і відсутності зовнішніх стимулів до внутрішнього етно-мовного конфлікту у свідомості цієї особи у вигляді так званих *аномій*. Пор. фрагмент біографії, коли у респондентки

поцікавилися її першим враженням про румунську («молдавську») мову, який, власне, і засвідчує таке об'єктне переключення (мова → етнос):

*І от вона [подруга респондентки] мені каже: «Я виходжу заміж». – «За кого?». Вона каже: «В Борисівку [сусіднє молдовське село на той час для Зої Ж.], за молдована». – А я кажу: «Чи ти здуріла!» [...] **Тобі що, наших хлопців мало? Ото наче як цигани чи що**. [...] А вона: «Та ні, він хоро-о-ший!». Ну, уявіть собі – пройшов час. [...] Коли все ж таки доля – я вийшла заміж. [...] А вона питає мене: «Ну що, Зою? – Ой, чому я вийшла заміж!?» – ту нашу розмову так пригадала. «Та й нащо тобі **молдованин** здався?» – «**Та він хоро-о-ший!**».*

Отже, у своїх мотиваціях щодо вивчення румунської («молдавської») мови Зоя Ж. визнає прагматичний чинник, зізнаючись у тому, що до того моменту, як вона вийшла заміж за молдованина і потрапила до румунськомовного середовища, вона не виявляла особливого зацікавлення румунською («молдавською») мовою. Більше того, розповідаючи про легкість, з якою вона опанувала за короткий час румунську («молдавську») мову, вона все ж уникає (у тексті всієї біографії) естетичних оцінок цієї мови (наприклад, краса, милозвучність тощо), на відміну від інших осіб українського походження, що прийшли до вивчення румунської мови і через естетизацію її загального образу (див. нижче). Пор. фрагмент оповіді Зої Ж.: *Те, що мені не потрібно, я не запам'ятовую. Повз мене це проходило. Мене взагалі це не цікавило. А вже як потрапила сюди [в румунськомовне село], то вже, звісно, почала запам'ятовувати. Я за місяць вже розуміла... проживши тут місяць, я вже розуміла. Говорити ще так, могла помилятися, а за два місяці я вже розмовляла. [...] Десь якісь були помилки - мені... мене виправляли. От головне, що я не ображалася. Ніколи.*

Діти респондентки – дві дочки (уже дорослі, одна проживає в Росії – там здобула вищу медичну освіту) і син, за її твердженням, однаково володіють усіма трьома мовами регіону, відтак теж

є трилінгвами, що можна поставити в заслугу як їхній матері, так і зважаючи на відносну збалансованість міжетнічних стосунків у регіоні на побутовому рівні. Свідченням цього є і плутання респондентки (якщо не ставити під сумнів її щирість) у визначенні першої засвоєної мови одного з дітей (*російська – молдавська*). Пор. фрагмент:

Перша [дочка] була маленька – ми з нею тільки...розмовляли тільки на російській мові... поки вона все вже почала розуміти [...] Українською мовою тут взагалі... ніхто не розмовляв, то я взагалі...[...], бачите, я ж теж наполовину росіянка, наполовину українка, розумієте, то для мене обидві ці мови, так би мовити, - рідні. [...]. Не, вибачте, навпаки – не на російській мові – на молда-а-авській мові ми говорили! [із першою донькою] [...] А коли вже я почала до неї говорити на російській мові, то вона... їй здалось, що я з нею, там, по-ляльковому шось [sic!] говорю.[...] Так, я обмовилась, я обмовилась, ми молд... на молдавській мові повністю, а потім вже я почала їй вводити російські слова [...] А з другою [донькою] я поступила інакше. Ми розмовляли з нею на усіх мовах: і на українській, і на молдавській, і російська мова... от так-от. Тому вона у мене якось швидше сприйняла мови [...] Буває, я так скажу або інакше, якою мені от швидше прийшло на язик, такою ми і говоримо.

Успішне вибудування своєрідного тримовного родинного середовища мало успіх ще й завдяки включеності у цей інтегративний процес чоловіка Зої Ж., який українською мовою 1) *все розуміє дуже добре*; 2) *фольклор український знає, подобається йому і взагалі – телевізор, все ж таки телебачення йде на українській мові*.

Зоя Ж. тверезо оцінює мовну ситуацію в селі, характеризуючи стосунки між національностями (коли йдеться про новоприбулих у село українців або росіян). Має місце певний психологічний дискомфорт у таких стосунках, що відбивається, за її

спостереженнями, у думках і судженнях окремих громадян села – як слов'ян, так і молдован. Сама ж респондентка твердо переконана в обов'язку кожної особи знати як мову місцевого етносу, так і державну. Пор.: *Та немає тут окремих українських хат, немає, розумієте... [...] От, бачите – я українка, я живу з молдованином. І сусіди в нас – молдовани [...] Звідти, з Росії приїхали, то теж - нема, нема, нема...* А втім ставлення новоприбулих у цей населений пункт українців або росіян до місцевих молдован, як свідчить респондентка, не завжди буває толерантним:

Чую, що ображаються, скажімо, українці [...], які не знають мови, то [...] вони проявляють своє незадоволення, що от вони, скажімо, от не розуміють [місцеву] мову [...] Вважають [молдован] не... некультурними, тобто. [...] Тут свій... своя національність, своє стійке вже... село повністю. [...] Як кажуть: Попав до вовків, по-вовчи вий. Я, Боже збав, це не в асоціації того, що от вони хижі чи ще щось. Боже, збав! Ні. Тобто, ти попав в це середовище, то будь добрий – вчи мову, вчи звичаї, людей цих; так само, як і молдавське село – адже знаходиться в Українській державі.

Характеризуючи міжетнічні стосунки у селі, в якому вона проживає і працює, респондентка в іншій частині своєї розповіді спробувала окреслити деякі моменти, що можуть бути свідченням окремих випадків побутової неприязні молдован до українців і росіян. Але щодо себе самої Зоя Ж. такого ставлення не пригадує – очевидно, це так, бо вона має добру вдачу, до того ж відомо, що у будь-якому селі авторитет учителя загалом високий. *(Можливо, [...] не на мою адресу, але от ruși – nu de ucraineni... [...] Ruși – la dânșii nu-i diferență, că ucraineni și... Porci, porceri [?], scoafă [?] rusească [читує образливі вислови] – оце таке може бути, розумієте.*

Зоя Ж. розуміє унікальність села, в якому тепер проживає («молдавське село, молдавська школа»), тому «тут свій менталітет, бори-исівський», пояснюючи етнічну і мовну стійкість молдован наявністю школи з рідною мовою навчання («це тримається

школа національна...»), водночас зізнаючись у колишньому нерозумінні з її боку важливості існування школи з викладанням рідною мовою, чим засвідчує еволюцію своїх особистих поглядів на проблеми мовної і етнічної самоідентифікації за відсутності школи з рідною мовою навчання. Водночас вона не засуджує, а з розумінням ставиться до тих батьків, які уже в у мовах незалежної Української держави хотіли б, щоб їхня дитина закінчувала школу (клас) з українською мовою викладання з огляду на потенційно нижчі знання з української мови випускників шкіл з рідною (неукраїнською) мовою викладання при вступі їх дітей до українських закладів вищої освіти порівняно з випускниками шкіл з українською мовою навчання. Втім сама вона такі упередження значною мірою вже пододала. Пор. фрагмент:

Я, між іншим, теж колись [в часи СРСР] помилялась, теж маю гріх такий на душі, так, я теж колись була робила такий заколот, чи як назвати його, коли моя донька друга пішла до школи, то я... все таки, ми з батьками там, ну все ж таки була... вплив там ще ззовні – то давайте щось будем робити, щоб...дві школи...[з «молдавською» і російською мовами навчання було]. [...] Коли настала незалежність – теж були такі питання,[...] але вже було сказано тільки так: російська вже не може бути. [...] Якщо ви так сильно бажаєте, то має бути...[українська]. [...] Все таки я вважаю, що батьки зацікавлені,[...] батьки хвилюються, бояться... Я вважаю, що немає потреби от такої – хай воно лишається своє, рідне. Я ж кажу, я маю на душі гріх, колись я того не розуміла. У мене теж було – страх перед майбутнім моїх дітей. Але тепер уже працюючи тут більше, я зіткнулася з дітьми, але ж я ж спочатку тоді не працювала в цій школі – я працювала в татарбунарській школі. [...] То для мене це було щось таке страшне – я думала, що це дитина буде, ну як то кажуть, приречена на те, що вона з села не вийде ніколи, тут її й лишитися. Але я помилилася...Тепер ...[я дивлюся] зовсім інакше.

Зоя Ж. вербалізувала в поданому вище фрагменті своє колишне прагматичне побоювання, пов'язане з своїм уявленням і уявленням решти мешканців українського села про те, що навчання українською мовою (радянський період) непросте, бо програє російськомовному. Що ж до молдовського – то маємо таку «еволюцію» прагнень окремих громадян: радянський період – «молдавська» школа → російська школа; пострадянський період – «молдавська» (→ російська школа) → українська школа.

Цікаво, що окрім усіх інших маркерів (місце народження, національність батьків тощо) свою етнічну приналежність Зоя Ж. як людина творчої вдачі асоціює також з мовою своїх поезій, які пише двома мовами - російською і українською. Пор.: *Пишу вірші на російській і на українській мові, на молдавській мові – це [!] ...не ... ні. Розмовляти – розмовляю, все... і співають – співаю, але складати вірші – це ні.* Спонтанно прочитані респонденткою власні вірші засвідчують все-таки певну тематичну спеціалізацію – українські вірші у неї більше пов'язані з народно-фольклорною стихією традиційного українського віршування, а російські – більше публіцистичні – про життєвий шлях, про долю, про покликання людини, чим імпліцитно підтверджує двоїстість її етнічного самоототожнення наявністю у своїй ментальності двох етнокультурних субкодів (***Я ж теж наполовину росіянка, наполовину українка; для мене обидві ці мови, так би мовити, – рідні.***)

Про перспективи дальшого існування / виживання «молдавської» мови в регіоні Зоя Ж. не схильна формулювати конкретний прогноз – міркуючи, вона називає як негативні, так і позитивні моменти (фактори). Водночас вона переконана, що кожен етнос має берегти свою мову. Пор. фрагменти:

Я все таки думаю, що... сумніваюсь... Хоча, [...] якщо так от буде далі продовжуватися, то вона ви-иживе, вона й повинна вижити, бо це, дійсно, кожна людина повинна берегти своє рідне, своє коріння. Кожна людина повинна знати, хто ти є, чий ти син. [...] І взагалі ж – молдавська мова більше засмічена, чим от зараз тут українська [...] Мені було б боляче навіть за цих людей, якщо

вони дійсно зроблять цю помилку [втрата рідної мови]. Це буде великою помилкою. Повинно бути дійсно тим, що дано тобі Богом і природою.

2. Микола К. (молдованин? / росіянин? / українець?; мішаний (?) шлюб)

Микола К., на відміну від Зої Ж., упродовж усієї своєї біографічної оповіді так і не вербалізував своєї реальної етнічної приналежності, що може бути пояснене, зокрема: 1) складною мовно-етнічною ситуацією в родині батьків (*Она [мати] **украин...** она писалась **русская** вообще, но она мне говорила, что она **наполовину...** бабушка была украинка или дедушка был – Щербина вообще-то - украинская фамилия. Значит, дед был украинец, а бабушка – русская. Вот! А уже мама [...] **владела и русским, и украинским***; 2) фактором частої зміни місця проживання (і професії) і відповідно – мовно-етнічного середовища: Україна (с. Новосельське, з переважанням молдовського населення) → Молдова (Фалештський р-н, початок навчання в середній школі з «молдовською» мовою навчання) → Україна (с. Новосельське - завершення навчання в середній школі) → Молдова (Кишинів, навчання в інституті) → Молдова (Тирасполь, робота за фахом - лікар, викладацька робота) → Україна, з 1992 р.(!) (м. Ізмаїл, Одеська обл. – робота за фахом) → Україна (с. Новосельське – зміна діяльності: місцевий підприємець);

Попри те, що більшу частину прожитих років респондент провів у румунськомовному середовищі (молдовське село на Ренійщині і власне Молдова) роль мови родини, зокрема авторитет матері як носія справжньої літературної мови (навчалася у Ленінграді!, була направлена на роботу в Молдову) справив вирішальний вплив на пріоритет російської мови у мовленні Миколи К., який відчував (загалом респондент має достатній рівень мовного чуття – може дати оцінку особливостей мовлення мешканців певного регіону і свого зокрема) різницю між російським мовленням матеріної родини і мовленням самої матері. Пор. фрагмент:

*Как говорят [по-русски] в Донецке, вот та речь, вот их слышно, даже вот [...], находясь в Москве, ты слышишь, откуда он приехал – Мариуполь... да-да, специфическая такая [речь]. [...] Да, у нее [матери] речь стала **чисто русская**. Она преподавала русский язык [...]. И поэтому, естественно, что **первые слова я произносил по-русски, потому что мать - русская** [пор. вище про те, що мати – з мішаної родини!], и она бы не стала **коверкать свой язык и говорить по-молдавски (!)**.*

Конфлікт мов і етно-мовних культур виявився зокрема і в тому, що середню школу респондент закінчив усе ж з «молдавською» мовою навчання. Роль мовного середовища виявилася доволі значною – респондент засвоїв «молдовську» (румунську) мову, не чуючи її вдома:

*Я дома, когда начал разговаривать, **естественно, по-русски разговаривал**, но когда я вышел на улицу, все разговаривали на молдавском – естественно, выучил и молдавский язык. Поэтому я **знал, можно сказать, одинаково и русский, и молдавский языки**. Но к украинскому мать меня не привлекала совершенно.*

Микола К., як і більшість російськомовних громадян України, у своєму лінгвістичному дискурсі відтворює сталу міфологему ще радянських часів про те, що українська мова у повному обсязі і формі побутує лише в Західній Україні з *«исконно украинским населением»*, відносячи до Західної України і ті області Правобережної України, які політично до Західної України не належали («... и они **вот язык сохраняют**»), і водночас помиляючись власне географічно, що свідчить, зокрема, і про відсутність у його свідомості інтегрованого територіального образу всієї України. Причому як реакцію на приховану форму психологічного дискомфорту у ситуації *«наші – чужі»* і як водночас форму самозахисту Микола К. використовував жарти і глузування. Пор. фрагмент: *В Хмельнице в самом... Вот меня спрашивают: «Вас **цікавить что-то?**». [...]*

Ну я уже отвечаю так, как... нам [!] присуще, я не говорю, что я не понимаю, я говорю: «Что Вы имеете в виду?»

Реальну появу української мови в своєму житті Микола К. пов'язує, насамперед, з вимушеною потребою розуміти дубльовані українською мовою зарубіжні фільми на ТБ, а також з його працею в державних інституціях в часи незалежності, зокрема в морському порту, де вимагалось вміння вести поточну документацію державною мовою:

*Это просто было вынужденно, потому что фильмы передавались с украинским переводом, и мы были просто вынуждены выучить этот язык. [...] Я когда приехал сюда, я стал работать по специальности врачом. [...] И приходили приказы на украинском языке. И вот мы тогда столкнулись, что мы никто ничего не понимаем, и кто как мог... [...]. Ну это ж вре... вопрос времени. Постепенно, постепенно ... выучили язык. Но не все. Не все. Втім як людина достатніх інтелектуальних здібностей, респондент не сприймає у інших громадян інерції небажання розуміти і знати українську мову (*некоторые русские как-то в упор украинский не хотят знать. Вот к ним я обращаюсь по-украински – они не понимают*).*

Про прагматичне налаштування Миколи К. щодо використання української мови лише в ситуаціях інституціалізованого спілкування свідчить і ця його мовна біографія, викладена російською мовою. А втім у респондента є суб'єктивне уявлення про достатні знання української мови, які з'явилися у нього після 1992 р. з поверненням в Україну, у «рідні» місця, що імпліцитно може свідчити про завищену самооцінку (*Не знаю, я выучил все-таки украинский язык, теперь я могу...*). Попри все у респондента все ж наявний своєрідний психологічний бар'єр щодо вживання української мови. Як людина амбітна, він тяжіє до перфекціонізму у всіх своїх справах, відтак воліє не вживати неправильної, недосконалої української мови при заповненні офіційних українськомовних формулярів, щоб уникнути дискомфорту від усвідомлення

недосконалість його українського мовлення (*Там требуют по-украински, но я, не чувствую... вообще я не люблю с ошибками писать, понимаете. Поэтому я избегаю писать по-украински*). А в кінці своєї оповіді Микола К. щиро зізнається у бажанні дальшого поглиблення своїх знань української мови: *Я бы... украинский... я бы с удовольствием бы углубил свои знания, но дело в том, что не на ком... не с кем тренироваться, это ж надо с кем-то разговаривать, а с кем?*

Значною мірою психо-соціокультурний дискомфорт респондента і водночас протилежний, цілком толерантний стереотип поведінки щодо інших мов, спровокувала його перша дружина, яка негативно ставилася до інших мов (відтак – і етнічних культур) і, на відміну від Миколи К., не засвоїла місцевої румунської («молдавської») мови у часи проживання в Молдові. Маємо ефект психологічного перенесення респондентом цього факту на риси вдачі дружини загалом, а також сформоване на фактах мовного буття власної родини гостро негативне ставлення до мовної нетолерантності особи загалом:

Она [дружина] вообще-то писалась белоруска. Она по-белорусски не умела разговаривать, и по-молдавски она упорно не хотела разговаривать почему-то... в принципе это интересные языки...[...] Это был какой-то глупый гонор. Я считаю, что это просто глупость. [...] К любому, кто с пренебрежением относится к другим национальностям, я именно так отношусь, отрицательно.

З новою дружиною (громадянський шлюб) – етнічною молдованкою, у якої болгарське коріння, респондент розмовляє дуже часто по-російськи, «тренуючи» у такий спосіб у знанні цієї мови, оскільки місцеве молдовське населення, на його думку, говорить нею з «диким акцентом». Тут імпліцитно міститься своєрідне психологічне виправдання Миколою К. переважної російськомовності цієї нової формально молдовської моноетнічної родини – у респондента наявна іманентна ностальгія за відповідним його освіті інтелектуальним середовищем, якого у селі через відповідні

об'єктивні фактори немає. Пор. фрагмент: *хуже меня, наверное, многие здесь говорят... Тут многие говорят с таким... диким, можно сказать, акцентом. Даже люди, которые учились где-то... и с высшим [образованием], и тем не менее этот дикий акцент остался.*

Респондент виправдовує фізіологією мовлення наявність неунікненого «кавказького» акценту в російському мовленні кавказців, демонструючи цим певну зневагу до них у зв'язку з цим (*В Москве – годами, годами, пятьдесят лет живет – он совершенно с диким акцентом разговаривает.*), і водночас толерантно ставиться до українського акценту в російському мовленні українців (останнє пояснює – своїм походженням (!?), що опосередковано може свідчити про позиціонування себе суб'єктом слов'янської мовно-етнічної культури: *А я не знаю, чем это объясняется, может моим происхождением, но украинский акцент я бы, не то чтобы я сказал, что более приятный, но как-то не так режет слух.*

Поняттю *національності* респондент не надає суттєвого значення, цінуючи в людях універсальні ознаки благочинності, виявляючи цим самим певні риси деетнізації свідомості. Микола К. опинився через ускладненість своєї мовної біографії у своєрідних світоглядно-психологічних лещатах. Вважаючи, що не існує особливих відмінностей між одними й тими самими «класами», він негативно оцінює селянство, наводячи приклад негативного опису селян з художньої літератури. Так само він натякає на інтелектуальну вищість спортсменів-фехтувальників (які в збірній колишньої Молдавської РСР були переважно немолдованами) над борцями (сам був спортсменом-борцем), імпліцитно ототожнюючи молдован з селянською верствою. Звідси психологічний конфлікт у свідомості Миколи К.: будучи «за паспортом» молдованином, він «рятує» свій високий інтелектуальний статус розмірковуваннями про несуттєвість етнічної ознаки. Пор. фрагмент:

Я пишушь молдаванин. Ну, я не думаю, что это имеет какое-то значение. [...] Я и не стыжусь, и не горжусь. Я принимаю это как некую данность. [...] Я считаю, что у человека должны быть совершенно другие, так

сказать, точки опоры для определения достоинств, а не национальные. Можно быть любой национальностью и быть разным.

Оцінюючи перспективи функціонального розвитку української мови в регіоні і загалом в Україні, респондент висловлює стриманий оптимізм, зазначаючи, що оскільки людина за природою своєю – істота ледача, то все буде змінюватися дуже поступово, «історично», хоча низький рівень володіння російською мовою в регіоні не викликає у нього додаткового оптимізму і щодо української. Пор. фрагменти з біографії:

Чем дальше и чем больше будет информации и каких-то деловых отношений на украинском, тем больше население будет привыкать к этому языку. Ведь люди по своей натуре они ленивы... [...] Если это будет длительно, [...] постепенно, это как бы будет проникать. А так, наскоком, я думаю, оно может вызвать только отрицательную реакцию. [...] Тут нужен такой деликатный, исторический подход. На протяжении более длительно периода времени, я думаю, что выучат – выучили же русский язык – выучили. Точно так же они выучат и украинский, никуда они не денутся.[...] [з великою іронією] И посмотрите уровень – на котором русском разговаривают. Вы можете представить, какой прогресс. Вот поэтому я думаю, что для украинского языка ожидать лучшего не приходится.

З оповіді респондента неможливо з'ясувати, яку мову він визнає своєю рідною, хоча у тексті більш ніж достатньо своєрідних імпліцитних маркерів на користь російської. Остання наша спроба змусити респондента експлікувати цей момент зазнала невдачі: відповідаючи на питання, якою мовою він говорить до своєї дружини в особливих, інтимних ситуаціях (йшлося про відповідний психологічний стан афективності, коли можуть виявлятися, зокрема, і неусвідомлювані, неконтрольовані мовленнєві пріоритети), респондент зазначив: «Ну, я скажу – пятьдесят на пятьдесят»,

що навряд, чи можна вважати об'єктивною оцінкою. Не з'ясовує, а швидше заплутує ситуацію і своєрідний розподіл: респондент лається переважно російською, а Бога згадує – «молдавською» (*Не знаю – это закономерность или это только у меня?*).

Отже, до важливих мотивів, що формують модель мовноетнічного статусу особи в цьому випадку віднесемо, зокрема, такі: 1) Респондент зовні байдуже ставиться до колишнього формального і водночас нетипового для того часу і ситуації ототожнення себе як молдованина (в той час, як його батьки мали слов'янське (російсько-українське) походження). Загальна світоглядна настанова оповіді може бути схарактеризована як явище деконструкції ідентичності; 2) складна динаміка зміни комбінації практикованих мов формує нову мовну ситуацію на особистому рівні і змінює ментальність особи, викликаючи формування психологічного комплексу у її свідомості. Зростанню функцій румунської («молдовської») мови у щоденному спілкуванні з її комунікативною спеціалізацією – мова спілкування за межами родини – протистоїть російська мова як засіб родинного спілкування. Відтак – російська мова як перша починаючи з дитинства і «молдовська» (румунська) як друга (мова місцевого середовища починаючи з дошкільного і продовжуючи шкільним віком) і нарешті – «нова» мова (українська) як фактор психологічної нерівноваги через недостатній рівень володіння нею зумовлюють зазначену ментальнісну аномію особи; 3) як людина інтелектуальної праці, що прагне оцінювати мовну ситуацію в регіоні, як і загалом у країні, більш-менш об'єктивно, респондент уявляє дальший функціональний розвиток української мови як поступовий перехід від толерантного ставлення до неї до етапу регіональної тримовності з різним рівнем знання і вживання цієї мови.

II. ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ РЕГІОН

Світлана Д. (українка; мішаний шлюб)

Мовна біографія Світлани Д., етнічна самоідентифікація якої, на відміну від попередніх респондентів, не є проблемою (українка з моноетнічної родини!), цікава, насамперед, формами свого

етнічного самоутвердження і адаптації до іншомовного середовища. Причому, на різних етапах свого життя це самоутвердження відбувалося відповідно до мовно-культурної ситуації певного місця проживання, яких у неї було кілька. Коли до 10-річного віку мовою її щоденного спілкування була переважно російська (поліетнічне, тримовне місто Новоселиця, Чернівецька обл.), де всіх урівнювала російська мова як мова невимушеного спілкування (*Багато молдаван не могли спілкуватися українською мовою, а українці – румунською, то вони знайшли мову міжнаціонального спілкування, і переважно це була російська мова, за часів Радянського Союзу, і мова спілкування в дитячому садку, і в школі самій, крім уроків, це була мова саме російська*), то після переїзду до бабусі (Косівський район Івано-франківської обл.) на тривалий час середовище стало моноетнічним, українськомовним, причому з виразними діалектними ознаками побутового мовлення. Тут респондентці довелося долати серйозну особисту психологічну травму – крім втрати матері, чим власне й зумовлений був переїзд до бабусі, вона вперше зустрілася з неприйняттям її з боку середовища (ефект «свій – чужий»), що полягало в упередженому ставленні однолітків до її російськомовності і неволондіння місцевим українським діалектом (*місцеві підлітки мене не сприймали своєю там, і остаточно я не могла себе відчувати також їхньою. [...] І тому перший рік проживання там мені було важко*). З причин політкоректності Світлана Д. не уточнює, як саме з неї глузували однолітки, але зізнається, що це була образлива назва росіян. Риси особистої вдачі – адаптативність до нового середовища, налаштованість на подолання життєвих перешкод і бажання самоутвердження в мікросоціумі зумовили швидке подолання цієї етнокультурної кризи (*За один рік я опанувала повністю місцеву мову, і вже сприйняття мене було там зовсім іншим; Я намагалася цих самих дітей шкільним своїм життям переконати в іншому. І це мені вдалося. Я вчилася добре. Мене завжди обирали старостою, потім членом комітету учнівського, і бар'єр був подоланий*). Крім того, Світлана Д. вважає, що певне упереджене ставлення до неї мало місце і з боку вчительки української мови (*сприйняла також*

мене чомусь агресивно) – оцінка з української мови була нижчою від оцінки з російської. Згадані факти, як впливає з оповіді Світлани Д., значною мірою визначили її подальшу мовну і життєву біографію. Вона обрала фах вчителя української мови і літератури (*хотілося [...] її [вчительку] переконати, що я, все-таки, зможу цей бар'єр подолати остаточно*). Світлана Д. вербалізувала ще один життєвий універсалістський принцип, який був сформований у шкільні роки і реалізується тепер, коли респондентка сама виховує школярів, етно-мовний статус яких (румуні) відрізняється від її власного (*Це мені допомогло вже в цьому районі дивитися на дітей уже зовсім інакше – не ділити їх на нації, а просто ділити їх на особистості*) – принцип етнічної і мовної толерантності.

Одним із свідчень цього світоглядного переконання є те, що Світлана Д. при одруженні (мішаний румунсько-український шлюб) не надавала особливого значення і не цікавилася національністю свого (майбутнього) чоловіка, а також не здогадувалася про його етнічність, оскільки він володів трьома мовами, навчався в російськомовній школі, де вивчалася й українська, причому, на відміну від респондентки, у мовленні якої з відомих причин були діалектизми і місцеві слова, його українська була позбавлена нелітературних виразів (*зовнішньо він [чоловік] також не схожий [на румуна]. Він у мене блондин. І тому я була переконана, що він якраз також слов'янського походження. Але це не спричинило якихось [проблем]*).

Отже після тримовного слов'янсько-румунського середовища, (м. Новоселиця), потім одномовного (Івано-Франківська обл.), згодом українсько-російського двомовного (під час навчання в університеті, м. Чернівці) відбулася наступна і остання зміна середовища – на одномовне румунське (м. Герца). Світлана Д. знову опинилася перед мовним бар'єром, але вже не в особистісному спілкуванні (більшість мешканців Герци володіли російською), а в офіційно-діловому – не володіючи румунською мовою, вона змушена була тривалий час (аж до незалежності України, 1991 р.) працювати в дошкільній дитячій установі, де мовою спілкування

була російська (!). А в більшості середніх шкіл українська мова тоді не викладалася. І лише після 1991 р. її філологічний фах виявився актуальним, і вона була запрошена на роботу у районний відділ освіти для методичного забезпечення у середніх закладах освіти району вивчення української мови і літератури. Відтак гостро і невідворотно постала проблема опанування румунської мови, якою ведеться викладання у більшості шкіл району (*І перший рік мені було дуже важко, тому що мова була абсолютно не з тієї групи мов, це ж не слов'янська група – це романська група мов*). «Румунізація» і перетворення Світлани Д. з двомовної на тримовну особистість, як і у випадку із Зоєю Ж. з одеського регіону (див. вище), відбувалася не з допомогою румунськомовного чоловіка (*він [чоловік] просто хотів, щоб я сама це все пододала*) чи свекрухи, а за рахунок місцевого соціуму, засобів масової інформації, комунікативного середовища, об'єднаного інтеракціоністськими фаховими інтересами (колеги по роботі – етнічні румуни), причому цей процес тривав досить довго (*«років шість»*). Причому, негативний комунікативний досвід шкільних років зумовив тактику внутрішнього накопичення знань і умінь для спілкування румунською мовою, щоб уникнути глузливих жартів і насмішок. Пор. відповідний фрагмент оповіді:

Ну тоді я вже почала прислухатися до розмов на вулиці, до спілкування літературною мовою на телебаченні, два рази ми провідали Бухарест – родичів мого чоловіка, і я вже зацікавилася цією мовою. Спочатку я почала її розуміти, потім вдосконалювати свої знання, тому що мова вулиці, вона відрізняється від літературної мови, але спілкуватися я ще не ризикувала, тому що я не хотіла показатися смішною, щоб мене не сприйняли трошки інакше [!].

Достатньою мірою оволодівши мовою етнічного середовища, чому сприяли як зазначені вище інтернаціоналістські переконання, і не меншою мірою – кар'єрно-прагматичні мотивації, Світлана Д. свій теперішній статус і посаду трактує у місіонерський спосіб: *І частіше з своїми фахівцями, з якими я працюю, [...] я*

все-таки говорю з ними українською мовою, тому що вони вже всі подолали і свій бар'єр. [...] Це моя місія, це я повинна була це впроваджувати. Все ж успіхом у завоюванні авторитету серед місцевої педагогічної інтелігенції вона завдячує опануванню їхньої рідної мови:

Мене тому і зрозуміли люди, що я спілкувалася з ними на доступній їм мові. Якщо би я отак підкреслювала конкретно, що українка, я буду лише українською з вами, я би відштовхнула їх від себе і від моєї мови, а так я їм дала можливість зі мною спілкуватися, і вже в процесі спілкування трошки направляла на саме ось таку позицію, що треба сприймати цю [українську] мову, тому що – це життя і це є потреба.

Причому, як сильна особистість, Світлана Д., як видно з оповіді, реалізувала цю місію і у власній родині, зумівши прищепити двом своїм синам особливу шанобу до всього українського, чим пишається. Так, старший син обрав фах філолога-україніста, він пише вірші, зокрема й українською мовою (*Це про щось говорить!*). «Українськість» своїх синів респондентка пояснює, міфологізуючи роль матері в родині загалом. Пор. фрагмент: *Авторитет матері – раз! І друге – все таки, [...] я змогла довести оту кровну лінію, і я вважаю, що єврейський народ правильно визначає походження людини за національністю матері.*

Світлана Д., очевидно, не досягла б таких успіхів у вихованні української автентичності своїх синів, якби не тримовність і певна гуманітаристична загальна і фахова спрямованість батька, який є вчителем-істориком, працює в українськомовній школі і викладає предмет українською мовою. В сімейному колі домінує українська мова, що Світлана ставить собі у заслугу, акцентуючи свою увагу на *«авторитет матері в сім'ї»: І невідомо [!] спрямовуючи вибір усіх трьох – чоловіка і синів, ми [!] прийшли до спільного результату – що дійсно треба вміти володіти [українською мовою], ну і вже як володієш, то треба вже і віддачу якусь другим зробити, щоб це поширювалось.* Втім, дотримуючись «канонів»

інтернаціоналістського дискурсу, вона зазначає, що ніколи не наполягала на тому, щоб у сім'ї була одна мова: *Ми можемо спілкуватися і українською мовою – вільно всі чотирьох – і російською мовою, і, коли вже при свекрусі, то ми можемо всі перейти і на румунську мову.* Попри домінування в родині, як зазначає Світлана Д., української мови (хоча наприкінці своєї мовнобіографічної оповіді вона твердить інше: *домінує у нас, все-таки найчастіше домінує російська мова [!]*), як знак минулої доби і інерція мовної соціалізації може бути потрактований той факт, що сини респондентки між собою спілкуються російською мовою [!], що аж ніяк не завадило їм самовизначитися українцями за національністю. Цей «акт» мав місце при заповненні анкет перед вступом до університету (в пострадянській Україні, як відомо, національність громадянина в паспорті не зазначається). «Голова» сім'ї, чоловік, був поставлений дружиною перед доконаним фактом: *«Без образ!»*, а сини спробували напівжартома остаточно закрити питання їхньої національності: *«Тату, досить нам [є] твого прізвища й побатькові»* (прізвище родини є румунською назвою однієї з поширених диких тварин). Ця родинна сценка, переказана Світланою Д., свідчить, як ніщо інше, про цілком прихильну атмосферу і здорову самоіронію у цій тримовній румунсько-українській родині.

Позбавившись певних аномій і загального психологічного дискомфорту, респондентка виховала в собі етнокультурну толерантність (зразком якої вона продовжує вважати «інтернаціоналістичний дух» часів Радянського Союзу), вона схвально говорить про взаємопроникнення української і румунської народнопісенних культур, що їй дуже імпонує (*тут, у цьому регіоні, на весіллях дуже часто румунські люди співають українські пісні*); нічого не має проти того, що старший син має російськомовну подругу, а молодший – румунку (*я сама була в такому становищі, і тому я можу зрозуміти дитину, якщо він зробить той чи інший вибір*); також толерує, на відміну від більшості респондентів, наприклад, одеського регіону, декларовану тепер унітарність румунської мови і культури: *І навпаки, в цих умовах [пострадянських] вони більше об'єднались. Обмін культурними надбаннями і мовою, вони*

вдосконалюються вже разом, тому що вже немає конкретно молдавської – є румунська мова, тому це ж вони згуртувалися.

У своїй оповіді респондентка раз по раз звертається до періоду проживання у бабусі, коли перший соціокультурний конфлікт сформував у ній міцний життєвий стрижень (**зміна тоді така була різка в моєму житті**). Вербалізуючи асоціативний ряд пам'яті роду і малої батьківщини, Світлана Д. зазначає, що провідуючи могили родичів, вона дозволяє собі дати волю іманентним думкам, образно переживаючи *«німі хвилини спілкування з тим найдорожчим», «бажання доторкнутися до того дерева, котре посадила в дитинстві»,* щодо якого були *«асоціації»,* що *«якщо воно виросте, то в мене все буде гаразд»,* і що *«добре, що це дерево проросло, і воно дало мені такий оптимізм».*

Попри весь життєствердний оптимізм і об'єктивний, але раціоналістськи контрольований, виклад думок і переконань протягом всієї автобіографічної оповіді, наприкінці респондентка на хвили розчуленості від спогадів про найдорожче, робить зізнання про відносність і умовність повної адаптації людини в чужому етномовному середовищі, де людину можуть утримувати інші життєві приписи, пов'язані, насамперед, з обов'язком перед родиною, дітьми: **щоб сказати, що я тут остаточно прижилася, як то дерево на моїй батьківщині, то напевно, ні. Якщо відверто так. Але тут мене тримає те, що вже на цій землі дерева садили мої діти. [...] І все-таки, я думаю, що я свою справу зробила.**

Мовнобіографічна оповідь Світлани Д. є яскравим доказом дифузності і багатовимірності всієї сукупності мотивів, фактів і причин, що структурують відповідні оцінні понятійно-вербальні структури соціо-культурної і мовно-етнічної свідомості людини.

III. ЗАКАРПАТСЬКИЙ РЕГІОН

Лідія В. (українка; мішаний шлюб)

Походячи з мішаної російсько-української двомовної родини, Лідія В. вже в дорослому віці через шість років після заміжжя змушена була змінити мовно-етнічне середовище з переважно російськомовного на румунськомовне (*«доля звела мене з румуном»*).

Знанням про те, що чоловік – румун, спочатку, власне, і обмежувалася інформація про цей етнос, оскільки мовою подружжя була російська, якою її чоловік добре володів. Тому перше знайомство з невідомим мовно-етнічним середовищем стало для респондентки справжнім шоком (*«Коли я почула, як вони розмовляють – якась румунська мова, то оце мені якось стало не по собі – думаю: «Господи! Куди я попала?»*). По переїзді у Закарпаття тривожні відчуття Лідії В. матеріалізувалися у проблему нерозуміння оточуючих через незнання мови (*«Спочатку якось ну важко було. Окремі слова я розуміла»*), у неї, як видно з оповіді, виникали підозри й упередження, формувалося переконання, що *«сусіди, родичі»* про неї *«щось кажуть»*. Румунську мову Лідія В. опанувала поступово, а страх змінився зацікавленням, оскільки ця мова їй сподобалася (*Вона мелодійна якась.*). Відтак прагматична настанова і своєрідний фольклорний канал естетизації самого образу румунської мови (*«Коли вони співають, [...] всі слова, хоч ти їх не розумієш, одна музика йде, ну – воно якось тебе за душу бере, бере за душу»*) зумовили подолання респонденткою серйозної аномії. Причому, як і в попередній мовній біографії (Світлана Д.), джерелом засвоєння нової мови був не чоловік-румун (родинною мовою була і надалі російська), а зовнішнє мікросередовище. Через неволодіння писемною румунською мовою і постійну зайнятість чоловіка на роботі діти навчалися не в місцевій румунськомовній школі, а в сусідньому містечку Солотвине у школі з російською мовою навчання. Цей факт прикметний тим, що входить у протиріччя з вирішальною звичаєвою роллю батька при (само)визначенні дітей за національністю по досягненні ними «паспортного» віку (*«батько сказав, що що це за рід, якщо не будуть вони румунами; У їх були паспорти, і в обох було написано – румун»*). Пор. роль Світлани Д. з аналізу попередньої мовної біографії, де однаковий соціальний і освітній статус чоловіка і дружини дав останній більше свободи і рішучості в умовній «боротьбі» за утвердження своєї етнічності в дітях. А Лідія В. зазначила: *«Я не заперечувала, я не заперечувала»* (стилістична фігура повтору є тут імпліцитним маркером покори і згоди).

Лідія В. визнає, що її діти набагато краще знають румунську мову, оскільки з психолінгвістичного боку у бесіді з кимось румунською мовою вона користується мовою-посередником (українською або російською), перекодовуючи зміст на котрусь із цих мов (*«перекладаю на російську або на українську мову ті слова»*).

Значний рівень адаптації через певний час у новому мовно-етнічному середовищі, а також турбота про дальшу долю дітей обумовили залишення Лідії В. у цьому регіоні після розлучення з чоловіком, який, крім усього, хотів, щоб родина переїхала до Росії, де вищі заробітки (*І він поїхав туди, а діти лишилися тут*). Свою нову малу батьківщину, румунськомовне село, яке стало їй рідним, особливо ж їхню хату, Лідія В. не могла залишити (*це вже третє дитя наше було та хата. [...] Я знала, що це для дітей. Я вже не за себе думала, а аби дітям було краще*). Але ностальгія за рідним своїм краєм (Дніпропетровська обл.) у Лідії В. все одно себе виявляє – *«Не забуваю свого, [...] як тільки приїжджаю – то збираємось всім класом – в нас такий клас дружний був»*.

А з настанням незалежності України українськість респондентки, як і у випадку з Світланою Д. (див. вище), виявилася потрібною і Лідію В. з посади шкільного бібліотекаря перевели на посаду діловода-секретаря – знадобилися її знання української мови відповідно до вимоги оформлення документації українською мовою (*Зараз знайшли мене тут і для школи, і там у селі [...] якщо щось треба робити українською мовою, – зараз, як кажуть, на розхват я стала*). Причому, як знайома з латиницею (бо вивчала колись у школі німецьку мову), Лідія В. поступово навчилася писати (копіювати!) румунською мовою, чим ще більше зміцнила свій авторитет і соціальний статус. Основним засобом «занурення» в румунське письмо для Лідії В. виявилось телебачення сусідньої Румунії – при демонстрації зарубіжних фільмів вона завжди читала титри румунською мовою (*оце написання, воно в мене в голові було*).

Міркуючи прагматично, Лідія В. не засуджує частини батьків села, які віддають своїх дітей в українськомовну школу в містечку Солотвині, де вищий рівень навчання і більше перспектив після її

закінчення для вступу до університету чи інституту, при вступі до яких тепер екзамен з української мови обов'язковий (*Якщо вони бажають, щоб діти продовжили навчання, то українська мова необхідна для них*).

Респондентка цілком адекватно оцінює окремі прояви етно-соціального протиставлення, яке час від часу має місце в селі:

Приїжджі українки – чи наші [!] чи росіянки – вони більши-мени всі їдуть сюди [...] з освітою, вони займають якісь посади – вони всі працюють [...]. Місцеві жінки в нас вдома – вони вирощують цибулю, а ми всі працюєм. Бували такі моменти, колись в нас так землю розподіляли – О-о! Вона, мовляв, приїхала! Мовляв – свої!)

Про подібне ставлення до себе респондентка не зізнається, якісь моменти згадує неохоче (*хтось щось, може, і подумав, а так в очі ніхто мені не казав нічого. Але все рівно, я знаю, що казали: «О, вінітура» [sic!] – це такі, як вроді як «приїжджий», так, що заїхали сюди – чужі*) і визнає, що за тривалий час вона здобулася на повагу односельців через свою толерантність, безконфліктність і бажання допомогти (*Я ніколи ні з ким, як кажуть, ніяких сварок ніколи – добре все було між людьми. Не знаю – ще й десь може чимось допомогти*).

Доля дорослих дітей Лідії В. (сина і дочки, обидва мають вищу освіту) склалася дуже цікаво: вони знайшли собі роботу за кордоном, одружені і проживають в Ірландії [!]. Причому обидва одружені з етнічними румунами (дочка вийшла за румуна з Румунії, з яким познайомилася в Ірландії, син одружився з односельчанкою). Цікаво, що дочка до заміжжя, маючи негативне ставлення щодо батька в зв'язку з розлученням і будучи на боці матері, заявляла: *«Я ніколи не вийду заміж за румуна»*, тобто морально-етичний конфлікт дочка екстраполювала на етнічність батька. Лідія В. з хвилюванням згадує телефонний дзвінок дочки, в якому вона повідомляє про свого обранця: *«Мамо, ти стоїш?» – Я кажу: «Стою». Вона каже: «Мамо, сідай». Кажу: «Що таке, доця?» А вона каже: «Мамо, він – румун». Я кажу: «Як румун?! Як ти*

могла *найти там румуна з Бухареста?*». Дочка попервах не здогадувалася про румунськість майбутнього чоловіка, спілкуючись з ним англійською.

Чоловік дочки дещо іронічно сприймав румунську мову дружини, демонструючи певну вищість, що стало причиною дрібного румунсько-румунського внутрішньоетнічного конфлікту (*Якщо ми ідемо в Марамуреш, нас тут розуміють, а якщо десь ми поїдемо далі туди, то там уже не всі слова зрозумілі. Ну, і він [зять] потрошки з неї [дочки] почав підсміюватися – вона сказала, що більше не буде розмовляти*). Таке ставлення відбилося на психологічному стані тещі – Лідії В. (певний комплекс меншовартості), пор. фрагмент: *«Як я з ним [зятєм] по телефону говорила, ви знаєте, я думала, що в мене земля...**Все, що я знала, я все [забула].**»*

Як бачимо, Лідія В. зуміла адаптуватися етнокультурно і соціально в умовах іншомовного середовища, що зумовлене, зокрема і рисами її особистої вдачі – налаштованістю на пошук взаєморозуміння з людьми у будь-якій життєвій ситуації (*Хоть і [...] чужий, но люди тебе приймають. **Якщо людина хороша, то де б вона не жила, якщо вона ладить, то з нею відношення добрі; Добре, коли людина знає якомога більше мов. Головне, щоб вона була людиною.***

Кожна з аналізованих тут мовнобіографічних оповідей своїм текстовим (вербалізованим) і гіпертекстовим змістом підтвердила або ж в окремих випадках заперечила відповідні робочі гіпотези стосовно різноманітних форм вияву мовної і етнічної свідомості, продемонструвавши більшу або меншу пріоритетність для окремого індивіда відповідних соціолінгвістичних змінних, що дозволяє, крім усього іншого, у процесі аналізу отриманих даних і під макросоціолінгвістичним кутом зору окреслити своєрідний вектор стереотипності ставлення українців (українськомовних, російськомовних), росіян, певною мірою також румунів (молдован) у зазначених регіонах з українсько-румунською двомовністю чи українсько-румунсько-російською тримовністю до проблем мовно-етнічної самоідентифікації.

Зміна місця проживання особи є універсальною передумовою запуску складних, хоч і закономірних, адаптативних механізмів її

психологічного пристосування до нових умов, навіть коли йдеться лише про власне територіальні чи соціальні причини і мотивації більшого чи меншого стресу за умов етно-мовно-культурної однорідності відповідного середовища. При зміні ж мовно-етнічного середовища ці механізми виявляють особливу інтенсивність, активізуючи в свідомості особи потребу мобілізації всього попереднього буттєвого досвіду і попередньо набутих ментальнісних установок і стереотипів стосовно представників місцевої спільноти з метою вибору схеми мовно-культурної поведінки: 1) прийняття; 2) протистояння. Місцева спільнота, у свою чергу, теж послуговується певними стереотипами, що становлять певну єдність нав'язаних ззовні переконань (соціально-ідеологічні міфи, упередження тощо) і емпіричних даних, набутих самою особою для ілюстративного закріплення у свідомості відповідних ідей. Австрійська дослідниця Р. Водак (R. Wodak), наприклад, до вербалізованих проявів таких упереджень в австрійській національній спільноті відносить 1) постійне вживання конотативних виразів, що створювали б загальний імідж соціальних меншин як чужорідних; 2) використання постійних негативних епітетів, що характеризували б типові національні вади, начебто властиві представникам національних меншин; 3) створення «ми-дискурсу», метою якого є виховання почуття національної єдності, національної переваги як підстави для відторгнення певних етнічних груп; 4) «мовне нівелювання» важливих (славетних, ганебних, трагічних) та нейтральних подій або періодів у житті народів, коли важливе та незначне навмисно ставиться в один ряд, штучно урівнюється у своїй значимості, вилучається з історичного контексту, описується у цілком неадекватній, а іноді й принизливій формі та ін.⁵⁷²

Власне зовнішня міграція в Україну не є таким поширеним явищем, як у країні Заходу, тому йдеться про зміну місця проживання в межах окремих тепер пострадянських країн або ж, у більшості

⁵⁷² Wodak R. *Discourse Analysis: Problems, Findings, Perspectives*. Text, N.Y., 1990, № 10 – Цит. за: Штерн І.Б. *Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики*. – К., 1998. – С. 91-92.

випадків, про міжрегіональні міграції в межах України (типовий різновид: (одно)двомовний, насамперед українсько-російський регіон → три-(і більше)мовний (українсько-російсько-румунський/ угорський/ болгарський) регіон і навпаки. Причому, більшість змін середовища, про які йдеться в записаних нами мовних автобіографіях, мали місце ще за часів СРСР (особи переважно середнього чи старшого віку обиралися нами для інтерв'ю свідомо із зрозумілих причин). Про осіб молодшого віку, які нікуди ще не мігрували, можна говорити лише в контексті віртуальної «зміни» макросередовища, зумовленої зміною статусу української мови, що призвело до потреби своєрідного «перереформування» матриці ціннісно-прагматичних пріоритетів особи. Надзвичайно цікаво було б здійснити записи мовних біографій тих українськомовних (російськомовних, румунськомовних тощо) громадян України, які тимчасово виїхали до Західної Європи на заробітки, на предмет їхньої соціо-мовно-етнічної адаптації. Наприклад, в одній із мовних біографій (№53, с. Маршинці Новоселицького р-ну Чернівецької обл.) респондентка – етнічна українка розповіла, що, опинившись у цьому румунськомовному селі, вивчила мову від людей через спілкування (працювала продавцем у гастрономі), а виїхавши до Італії на заробітки і пробувши там 10 місяців, опанувала італійську – в цьому їй допомогла «молдавська», якою вона попервах спілкувалася з літньою італійкою, працюючи доглядачкою, а та її розуміла (говорила ж по-італійському вона вже через 2-3 місяці). Причому респондентка вважає, що тут все залежить від людини і від бажання навчитися.

Аналіз текстів мовних автобіографій, які є надзвичайно цікавим польовим матеріалом для дослідження мовно-етнічної самоідентифікації і самоутвердження особи при зміні середовища проживання, може бути застосований, безперечно, і для з'ясування низки інших динамічних параметрів етно-мовної особистості, які виходять за межі власне соціолінгвістичної проблематики і цієї статті.

Наукове видання

**УКРАЇНСЬКА МОВА
І ЄВРОПЕЙСЬКИЙ
ЛІНГВОКУЛЬТУРНИЙ КОНТЕКСТ**

Збірник наукових праць

Художнє оформлення
та комп'ютерне верстання: *О. Л. Мумінова*

Підписано до друку 03.06.2020 р.
Формат 60 x 84 1 / 16. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman. Друк офсетний.
Обсяг 20,92 ум. др. арк., 15,80 обл.-вид. арк.
Наклад 300 прим. Зам. № 1969

Видавничий дім Дмитра Бураго
ФОП «Бураго Дмитро Сергійович»
Свідоцтво про внесення до державного реєстру
ДК № 4558 від 05.06.2013 р.
04080, Україна, м. Київ-80, а / с 41
Тел. / факс: (044) 227-38-28, 227-38-48;
e-mail: info@burago.com.ua, site: www.burago.com.ua